

ISSN 2520-2855 (Print)
ISSN 2520-2863 (Online)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА BIOGRAPHISTICA UKRAINICA

Збірник наукових праць
Інституту біографічних досліджень

Заснований у 1996 році

Випуск 21

Київ – 2021

Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол.: М. Г. Палієнко (голов. ред.) та ін. – Київ, 2021. – Вип. 21. – 372 с.

Збірник наукових праць Інституту біографічних досліджень присвячений проблемі теорії і методології сучасної біографіки, висвітленню життєвого й творчого шляху діячів вітчизняної історії, науки та культури. Центральне місце в ньому належить рубриці, присвяченій 150-річчю від дня народження Лесі Українки. У статтях відомих вітчизняних учених — філологів, істориків, культурологів — зроблено спробу сучасного прочитання багатьох контекстів біографічного світу великої дочки українського народу.

Збірник орієнтований на науковців, які працюють у галузі біографіки, біобібліографії, соціальних комунікацій, розбудови електронних ресурсів біографічної інформації, а також на широке коло дослідників, які цікавляться вітчизняною історією та культурою.

НАУКОВА РАДА: Г. В. Боряк, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України; Т. С. Вінцовський, д-р іст. наук; Л. А. Дубровіна, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України; С. О. Єкельчик, Ph.D. (Канада); Т. І. Ківшар, д-р іст. наук, проф. (Канада); І. І. Лиман, д-р іст. наук, проф.; К. М. Манолаке, д-р політ. наук (Молдова); С. Нарбутас, д-р гуманітар. наук (Литва); К. Тахіров, д-р філософії, проф. (Азербайджан).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: М. Г. Палієнко, д-р іст. наук, проф. (головний редактор); В. І. Попик, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України (заступник головного редактора); Л. І. Буряк, д-р іст. наук, проф. (заступник головного редактора); Н. І. Любовець, канд. іст. наук (відповідальний секретар); Г. А. Александрова, д-р філол. наук; Л. Є. Василик, д-р наук із соц. комунікацій; Т. Л. Вілкул, д-р іст. наук; О. Я. Дуднік, канд. іст. наук; С. І. Жук, д-р іст. наук, Ph.D. (США); М. Замжицька, д-р гуманітар. наук (Польща); С. Г. Іваницька, д-р іст. наук; С. С. Кіраль, д-р філол. наук, проф.; О. М. Кобелев, д-р наук із соц. комунікацій; Х. Колман, Ph.D. (Канада); С. І. Кравченко, д-р наук із соц. комунікацій, проф.; Г. І. Липак, канд. наук із соц. комунікацій; С. М. Ляшко, канд. іст. наук; Т. Мареш, д-р габ. гуманітар. наук (Польща); Н. П. Марченко, канд. іст. наук; Ж. В. Мина, канд. іст. наук; М. Новак, д-р габ. гуманітар. наук (Польща); Е. І. Огар, д-р наук із соц. комунікацій, проф.; Ю. М. Половинчак, д-р наук із соц. комунікацій; С. І. Посохов, д-р іст. наук, проф.; О. М. Рижко, д-р наук із соц. комунікацій; Л. В. Сніцарчук, д-р наук із соц. комунікацій, проф.; Л. М. Яременко, канд. іст. наук.

Рецензенти:

Ковальчук Галина Іванівна, доктор історичних наук, професор
Новацька Тетяна Василівна, доктор історичних наук, професор

Друкується за рішенням Ученої ради Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Протокол № 6 від 08.09.2021 р.

У разі передрукування публікацій посилання на збірник «Українська біографістика» обов'язкове.

No part of this publication may be reprinted without reference to the “Ukrainian biographies” collection.

Наказом МОН України від 24.09.2020 р. № 1188 збірник включено до Реєстру наукових фахових видань України як видання категорії «Б» в галузі історичних наук та соціальних комунікацій зі спеціальностей 029 – Інформаційна, бібліотечна та архівна справа і 032 – Історія та археологія.

Видання індексується науково-інформаційними системами Google Scholar, CrossRef, BASE, OpenAIRE, ERIN PLUS, Index Copernicus, WorldCat, ResearchBib, CiteFactor, SIS, IZOR, «Україніка наукова», «Наукова періодика України».

ЗМІСТ

Від редакційної колегії 9

До 70-річчя

від дня народження В. С. Чишка (*В. І. Попик*) 13

Контексти біографічного світу Лесі Українки: погляд з ХХІ століття

До 150-річчя від дня народження

Попик В. І.

Леся Українка в національному інформаційному просторі 19

Буряк Л. І.

Біографічний світ Лесі Українки: поворот до візуального 39

Моклиця М. В.

Леся Українка в політичному житті України
кінця ХІХ — початку ХХ століття 62

Романов С. М.

Лариса Косач і Ольга Кобилянська.

Жіноча дружба в чоловічому світі 77

Кочерга С. О.

Фізична культура в житті

та світоглядно-творчих координатах Лесі Українки 90

Калакура Я. С., Багаліка Ю. О.

Створення підручника з історії

як сегмент інтелектуальної біографії Лесі Українки 103

Александрова Г. А.

Леся Українка та Іван Стешенко:

біографічні контексти спілкування за епістолярієм

та спогадами сучасників 120

Марченко Н. П.

Леся Українка та дитяче читання:

генеза репрезентацій постаті письменниці 144

Стамбол І. І.

Книжкова культура та бібліотечна справа

в життєвому і творчому просторі Лесі Українки 166

Супронюк О. К.

Спадщина Лесі Українки в джерелах зарубіжної україніки 181

<i>Гураль О. В.</i> Матеріали архівно-слідчої справи Юрія Григоровича Борисова 1938 року як джерело до вивчення його біографії	196
---	-----

Теорія і методологія сучасної біографії

<i>Любовець Н. І.</i> Істпартівський дискурс в українському мемуарному наративі 20–30-х років ХХ ст.	210
<i>Жигун С. В.</i> Роман Юрія Тиса «На світанку» як біофікція	231
<i>Бондарева О. Є.</i> Драматургічна антологія біографічних п'єс «Таїна буття» та її культурні контексти	242

Біографічні студії

<i>Бонь О. І.</i> Гуманітарна інтелігенція радянського Києва 1920-х років у его-документах письменника Олекси Варавви	265
<i>Стародуб А. В.</i> Нові матеріали до біографії митрополита Варшавського і всієї Польщі Макарія (Оксюка Михайла Федоровича) (1884–1961)	281

Книга та особистість

<i>Курганова О. Ю.</i> Постаті українських меценатів очима видавців богослужбової книги доби Бароко	295
<i>Будзар М. М., Ковальов Є. А.</i> Людина та її книги: каталог бібліотеки Григорія Галагана як джерело для його інтелектуальної біографії	309

Рецензії, огляди, інформація

<i>Конончук Т. І.</i> Перлина до біографіки родини Косачів [Рецензія на видання: Диба А., Шалагінова О. Найкраща лілея з родинного саду Косачів. – Київ : Саміт-книга, 2020. – 256 с.]	341
--	-----

Попик В. І.

Визначний здобуток української біографіки
[Рецензія на видання: Ротáч П. П., Ротáч О. П. Полтавщина
літературна : енци. біобібліограф. словник :
у 3 т. / за ред. О. П. Ротáча ; вступ. ст. М. Г. Жулинського
та М. І. Степаненка. – Полтава : Дивосвіт, 2020]347

Буряк Л. І.

«Просопографічний портрет»,
або Колективна біографія греків-хіосців
[Рецензія на видання:
Томазов В. Греки-хіосці на Півдні України
(кінець XVIII ст. — 1917 р.): між традиціями
національного самозбереження та практиками
соціокультурної адаптації. – Київ, 2020. – 354 с.]352

Плющик О. В.

Біографіка: таємниці ремесла дослідника.
XVII Біографічні читання (Київ, 10 червня 2021 р.)358

До уваги авторів371

CONTENTS

Editorial message9

**On the 100th anniversary
of the birth of V. S. Chyshko**
(by Volodymyr Popyk)13

**Contexts of Lesya Ukrainka's biographical world:
A view from the 21st century
*On the 100th anniversary of the birth***

Popyk Volodymyr:
Lesya Ukrainka
in the national information space19
Buriak Larysa.
The biographical world
of Lesya Ukrainka in the context of visual turn39
Moklytsya Mariia.
Lesya Ukrainka in political life Ukraine
of the late nineteenth – early twentieth century62
Romanov Serhiy.
Larysa Kosach and Olga Kobylanska.
Women's friendship in the men's world77
Kocherha Svitlana.
Physical culture in the life and creative work
coordinates of Lesya Ukrainka90
Kalakura Yaroslav, Bagalika Yuliya.
Making a history textbook as a segment
of Lesya Ukrainka's intellectual biography103
Aleksandrova Halyna.
Lesya Ukrainka and Ivan Steshenko:
biographical contexts of communication
by epistolary and memories
of contemporaries120
Marchenko Nataliia.
Lesya Ukrainka and children's reading:
the genesis of representations of the writer's figure144

Stambol Ihor.

Book culture and library affairs
in Lesia Ukrainka's living and creative space166

Suproniuk Oksana.

Lesya Ukrainka's heritage in sources
of Foreign Ukrainian Studies181

Hural Olga.

The papers of archival and investigative cases
of Yurii Borysov's for 1938 as the source
for research of his biography196

Theory and methodology of modern biography*Lyubovets Nadiia.*

Discourse of Istpart
in the Ukrainian memoir narrative
of the 20-30s of the 20th century210

Zhygun Snizhana.

Yuri Tys's novel "At Dawn" as a biofiction231

Bondareva Olena.

Dramatic anthology of biographical plays
"The Secret of Being"
and its cultural contexts242

Biographical studies*Bon Oleksandr.*

The humanitarian intelligence
of Soviet Kyiv in the 1920s in the ego-documents
of the writer Oleksa Varavva265

Starodub Andriy.

New materials to the biography
of the Warsaw orthodox metropolitan Makarius
(Mykhailo Oksiyuk) (1884–1961)281

Book and personality*Kurhanova Olena.*

The characters of Ukrainian patrons as seen
by the editors
of the Baroque époque church service book295

Budzar Maryna, Kovalov Yevhen.

Man and his books:
Catalogue of Hryhoriy Galagan's Library
as a source for his intellectual biography309

Reviews, information*Kononchuk Tetiana.*

Pearl to the biography of the Kosach family

[Review of the publication:

Dyba A., Shalahinova O. The best lily

from the Kosach family garden.–

Kyiv : Samit-Knyha, 2020. – 256 p.]341

Popyk Volodymyr.

Significant achievement

of Ukrainian biography [Review of the publication: Rotach P. P.,

Rotach O. P. Poltava literary:

Encyclopedic biobibliographic dictionary:

Vols. 1-3 / Ed. O. P. Rotach;

Introductory articles by M. G. Zhulinsky and

M. I. Stepanenko. – Poltava: Dyvosvit, 2020]347

Buriak Larysa.

“Prosopographic portrait”,

or Collective biography of Chios Greeks

[Review of the publication: Tomazov V. Chios Greeks

in the South of Ukraine (the end of XVIII century – 1917):

Between the traditions of national self-preservation

and the practices

of socio-cultural adaptation. – Kyiv, 2020. – 354 p.]352

Pliushchyk Oksana.

Biographics: The secrets of a researcher’s craft.

XVII Biographical Readings (Kyiv, 2021, June 10)358

For authors371

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Черговий, 21-й випуск збірника наукових праць Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського «Українська біографістика» присвячений проблемам теорії і методології сучасної біографіки, висвітленню життєвого й творчого шляху діячів вітчизняної історії, науки та культури.

Центральне місце в ньому належить рубриці, присвяченій 150-річчю від дня народження Лесі Українки. У статтях учених провідних вітчизняних дослідницьких центрів – філологів, істориків, культурологів – зроблено спробу нового творчого прочитання багатьох контекстів біографічного світу ВЕЛИКОЇ УКРАЇНКИ.

Загальновідоме твердження про те, що історія народу – це насамперед історія його найвизначніших представників. Саме такою постаттю для української літератури є письменниця (поетеса, прозаїк, драматург), критик, науковиця, культурна і громадська діячка Леся Українка / Співачка досвітніх огнів / Дочка Прометейя / Ломикамінь / Лариса Косач, чії твори сягнули мистецьких верховин. Роль її особистості в самоідентифікації української культури важко переоцінити, а її творчість засвідчує органічний розвиток вітчизняного письменства в світовому культурному просторі й укотре доводить: геніальний митець належить не лише своєму часові. Його думки, ідеї, художні образи живуть набагато довше, ніж сам автор, стають духовним скарбом, до якого повсякчас звертаються нащадки.

Біографія геніїв щоразу перечитується під кутом зору певної доби, що знаходить у їхніх життєписах відповіді на свої запитання, розв'язання насутих проблем. Представниця старовинного українського козацько-старшинського роду Лариса Косач, яка вільно володіла багатьма європейськими мовами й чудово знала світову культуру, високо піднесла рідне слово в часи, коли шовіністична імперія в указах оголошувала, що ніякого українського народу та мови не було, нема і бути

не може. Віками поневолений, розгублений, зневірений народ отримав «благословенне слово, що гартує» (поема «В руїнах») з уст тендітної дівчини, що усвідомлювала себе й своє призначення. Те, що вона зробила за 29 років творчої праці, зостається «історичним моментом в культурнім нашій поступі» (М. Грушевський).

Рецепція постаті Лесі Українки перебуває в постійній динаміці, що закономірно для вивчення особи письменниці, роль якої в національній літературі є унікальною. Понад століття, які відділяють нас від завершення її життя, позначені постійним пошуком шляхів осягнення художнього і біографічного світу поетеси, що суттєво розширює горизонти сприйняття її творчої спадщини. Осмислення постаті Лесі Українки в національному й світовому культурному просторі нині перебуває в зовсім іншому проблемно-тематичному вимірі. Сучасні дослідження пов'язані з рецепцією її творчої спадщини, сприйняттям і звучанням її слова, художніх, естетичних, світоглядних ідей і громадянських переконань у дискурсі культури та суспільного життя, тобто насамперед із оцінкою її місця в літературно-художніх процесах, ідейних протистояннях, міжкультурних комунікаціях. Найбільш резонансними за останні десятиріччя стали праці Тамари Гундорової, Ніли Зборовської, Світлани Кочерги, Галини Левченко, Марії Моклиці, Соломії Павличко, Ярослава Поліщука, Сергія Романова, Тамари Скрипки, Лукаша Скупейка та інших.

Цьогоріч вразила палітра подій, присвячених 150-річному ювілеєві поетеси. Преса, телебачення та соцмережі були переповнені матеріалами про її життя і творчість, проводилися різноманітні читання, конкурси, флешмоби, конференції – усе це дало можливість по-новому побачити одну з найяскравіших постатей української культури межі ХІХ–ХХ століть.

Навколо безсмертного імені в цьому випуску збірника згуртувалися історики, філологи – усі шанувальники геніальної мисткині. У біографічному й художньому світі Лесі Українки повсякчас відкривається щось невідоме раніше. Дослідники не оминають і загальновідомих фактів, пов'язаних із її біографією, виходячи, однак, на нові обрії їх осмислення. Тексти, представлені у виданні, свідчать про певну зрілість лесезнав-

чого біографічного дискурсу і, сподіваємося, зроблять постать письменниці цікавішою та наблизять до сучасності.

Матеріали, пропоновані у збірнику, засвідчують, що ця мугутня, духовно напрочуд сильна жінка була унікальною людиною, взірцем реальної дії не лише для свого часопростору, а й для нас, нащадків. І справжньою даниною пам'яті Лесі Українки має бути усвідомлене звернення до її неперехитного слова, щоденна праця для розбудови української держави та постійне обстоювання наших національних інтересів.

Поряд з лесезнавчою проблематикою вагоме місце в збірнику належить питанням історичного шляху та сучасного розвитку української біографіки, а також біографічним студіям, присвяченим мало відомим, призабутим нині постатям і сторінкам минулого.

Зокрема, у традиційній для збірника рубриці «Теорія і методологія сучасної біографії» представлені статті Н. І. Любовець про ідейне протистояння діаметрально протилежних за своїми світоглядними засадами національно-патріотичного та істпартівського дискурсів в українському мемуарному наративі 20–30-х років ХХ ст.; С. В. Жигун з аналізом механізмів перетворення в біографічній романістиці реальної постаті на символічну через відхід від історичних реалій та застосування принципів вибірковості в поданні фактів; О. Є. Бондаревої, яка на великому матеріалі детально розглядає характерні тенденції та культурні контексти розвитку сучасної української драматургічної біографіки.

У рубриці «Біографічні студії» публікуються дослідження О. І. Боня про майже невідомі нині нашим сучасникам сторінки творчого життя київського літературного співтовариства 20-х років минулого століття та А. В. Стародуба, у якому через біографію православного митрополита Варшавського і всієї Польщі Макарія окреслено реалії церковного життя в непростих суспільно-політичних обставинах минулої доби.

Новацією 21-го випуску «Української біографістики» стала рубрика «Книга та особистість». Уміщені в ній статті О. Ю. Курганової про меценатів української книговидавничої справи доби бароко, М. М. Будзар та Є. А. Ковальова, присвячена бібліотеці відомого вітчизняного бібліофіла Григорія

Галагана як джерелу до його інтелектуальної біографії, розкривають важливі сторінки наукового і культурного життя України.

Редакційна колегія «Української біографістики» висловлює сподівання, що матеріали збірника стануть у пригоді науковцям, сприятимуть розширенню проблемно-тематичного діапазону та вдосконаленню методів біографічних досліджень, майстерності біографічного письма, розвиткові плідної комунікації вчених-біографістів з читацькою аудиторією. Адже метою біографіки є піднесення інтелектуального й духовного життя нашого громадянства, сприяння збереженню цінностей, досвіду і традицій попередніх поколінь, консолідації суспільства.

ДО 70-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. С. ЧИШКА

Виповнилося 70 років від дня народження Віталія Сергійовича Чижка — ученого-історика, організатора науки, ініціатора створення і першого директора Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Віталій Чижко народився 5 червня 1951 р.¹ у селі Орв'яниця Дубровицького району Рівненської області. Наділений дивовижною енергією, жагою постійного руху вперед і пошуку нового, неймовірною працездатністю та креативністю натури, він належав до людей, які самі себе розбудували й утвердили в житті попри всі труднощі й примхи фортуни. Шлях Віталія Сергійовича був дуже непростим, що не кожному під силу. Він знав життя з усіма його складнощами й випробуваннями і був сповнений любові до нього. У свої 50 років мав право впевнено сказати: «Я прожив життя, і яке життя!» Сповнене безперервного руху, діяльності, дружнього спілкування з людьми!

Трудову біографію він розпочав у 1968 р. теслею на заводі. Упродовж 1969–1972 рр. служив у радіотехнічних військах протиповітряної оборони. Не погоджуючись залишатися сержантом у харківській «учебці», з її жорстко регламентованими порядками, за непокору був майже «засланий» на острів Сахалін. Але саме там відчув себе цілком вільним від усякої муштри й казенщини, про що потім завжди тепло згадував.

У час навчання в 1973–1978 рр. на історичному факультеті Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького (нині — Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова)

¹ Оскільки «Українська біографістика» є фаховим науковим виданням, доречним буде додати коментар, призначений для фахівців. У низці авторитетних довідкових видань днем народження В. С. Чижка зазначено 5 липня 1951 р. — за його паспортними даними. Він здебільшого пояснював це своїм друзям тим, що батьки зареєстрували новонародженого сина із запізненням, коли, очевидно, бюрократична звітність за червень уже була закрита. Тому його й записали вже в липні. Але свої дні народження і 50-річний ювілей у 2001 році Віталій Сергійович відзначав саме 5 червня. Загалом в опублікованих у літературі, а особливо — на інтернет-ресурсах, відомостях про В. С. Чижка дуже багато помилок і неточностей.

вповні означилися лідерські якості Віталія Чишка, яскравий талант організатора — його поважали студенти, до його думки прислухалися викладачі, до нього тягнулися люди. Він міг згуртувати колектив як голова студентського профспілкового комітету і як керівник студентських будівельних загонів у Сибіру. Рішучість і самостійність Чишка, принциповість позицій, які незрідка доводилося обстоювати, боронячи інтереси студентів, не всім керівникам подобалася. Тому замість очікуваного прийняття до стаціонарної аспірантури Віталія Сергійовича після завершення навчання направили працювати до школи в Броварському районі Київської області. Показово, що, оцінивши особистість Чишка і неординарні організаторські здібності, усупереч настановам і правилам, його відразу призначили директором сільської школи, зрозуміло, на той час не кращої. Упродовж короткого часу він зумів згуртувати зусилля педагогічного колективу й вивести Заворицьку середню школу в число «зразкових», що тоді вважалося великим досягненням.

Навчаючись в аспірантурі спочатку заочно, із 1981 р. — на стаціонарі, а з 1983 р. працюючи в Інституті історії АН УРСР, В. С. Чишко підготував і в грудні 1984 р. захистив кандидатську дисертацію з проблем підготовки кадрів спеціалістів для сільського господарства — тематики досить типової для останніх радянських десятиліть. Пройшовши перший етап наукового становлення й гостро відчуваючи кризовий стан історичної науки перехідної доби, позначеної вже ідеями «перебудови», Віталій Сергійович у 1985 р. рішуче змінив профіль діяльності та перейшов на роботу до Відділення наукової інформації при Президії АН УРСР, а в 1986 р. — безпосередньо до апарату Президії.

Попри труднощі й економічні негаразди «перебудовних» років і першого десятиліття незалежності України, то був визначальний час для розвитку вітчизняної академічної соціогуманітаристики. Працюючи в 1986–1990 рр. ученим секретарем, а потім упродовж понад десяти років керівником Сектору суспільних наук, заступником начальника Науково-організаційного відділу Президії НАН України, ученим секретарем Секції суспільних і гуманітарних наук Академії, В. С. Чишко дієво долучився до розбудови організаційної структури соціогуманітарних досліджень, створення численних нових і модернізації існуючих установ Академії, значного розширення проблемно-тематичного діапазону їх досліджень відповідно до завдань утвердження гуманітарної сфери молодій суверенній державі, здобуття Україною інтелектуальної незалежності.

Саме ця праця, перебування в осерді подій наукового життя, атмосфері творчих дискусій щодо шляхів розвитку української акаде-

мічної науки, постійне спілкування з провідними діячами української науки остаточно сформували В. С. Чишка як ученого й організатора з великим досвідом і широким науковим світоглядом. Це закономірно обумовило важливий та відповідальний поворот на шляху Віталія Сергійовича як науковця: прийняти рішення полишити роботу над докторською дисертацією із соціальної історії України у ХХ ст. і взятися за абсолютно нову і незнайому справу, яка відтоді стала основною в його житті. Більше того — результатом усього його попереднього шляху як людини, громадянина і науковця.

Про важливість і необхідність відродження й розвитку біографічних досліджень, майже повністю згорнутих у радянські часи в Україні, потребу повернення забутих і замовчуваних імен та розбудову загальнонаціонального біографічного зводу в перші роки незалежності говорилося багато. Палкими ентузіастами у справі повномасштабного відновлення вітчизняної традиції біографічних досліджень, підготовки довідкових біографічних видань були, зокрема, відома дослідниця історії української науки, д-р істор. наук Л. В. Матвеева та коло її учнів. Автор цих рядків теж був причетним до таких дискусій. Але справа ця здавалася нам тоді майже «непідійнятною» — і через брак кваліфікованих фахівців у цій галузі, і через величезний обсяг роботи, яку належало зрушити з місця в досить-таки складній з економічного погляду, кризовій ситуації 1990-х років.

Створення в структурі Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського в 1993 р. спочатку відділу біографічних досліджень у щойно організованому Інституті рукопису, а в 1994 р. — самостійного спеціалізованого наукового підрозділу, Інституту біографічних досліджень, стало можливим виключно завдяки рішучості й непорушній вірі В. С. Чишка у важливість справи, його твердій переконаності в її успіху попри всі обставини, умінню створити атмосферу загального сприяння цій ініціативі в науковому співтоваристві, здобути підтримку авторитетних учених, переконати тих, від кого залежало прийняття відповідальних рішень. Підтримали створення Інституту біографічних досліджень тоді академік-секретар Відділення історії, філософії та права НАН України акад. НАН України Я. Д. Ісаєвич, генеральний директор НБУВ акад. НАН України О. С. Онищенко, директор Інституту рукопису НБУВ д-р істор. наук, нині чл.-кор. НАН України Л. А. Дубровіна.

Досвід формування наукових підрозділів на нових або відроджуваних на «порожньому місці» напрямках — там, де в радянські часи було перервано наукову традицію, свідчить, що становлення їх як повноцінних академічних центрів, особливо щодо формування людського наукового потенціалу, пошуку оптимальних спрямувань

дослідницької діяльності, форм і методів роботи, завжди є болісним процесом проб і помилок, поступового просування вперед, яке триває чимало років. Не минуло це й Інституту біографічних досліджень. Насамперед це стосувалося підготовки друкованого багатотомного «Українського біографічного словника», який на початку діяльності Інституту вважався його основним пріоритетом. Швидка реалізація цього проекту виявилася неможливою, оскільки процес повернення із забуття переважної більшості імен діячів вітчизняної історії і культури тільки-но розпочинався. По-друге, практика підготовки біографічних багатотомників на зорі інформаційної революції вже поступилася в світі розгортанню динамічно наповнюваних електронних біографічних архівів. В. С. Чишко і сформований ним колектив науковців уже відчували ці зміни. Тому прозорливим рішенням Віталія Сергійовича було спрямування ще в середині 1990-х років загальних зусиль на формування електронних баз історико-біографічної та біобібліографічної інформації. Це дало можливість Інституту пізніше впевнено перейти до стратегії розбудови фундаментального електронного науково-інформаційного проекту — «Українського національного біографічного архіву».

Найбільшою науковою заслугою В. С. Чишка став розвиток ним на сучасних методологічних засадах нового самостійного напрямку вітчизняної соціогуманітаристики — української біографістики як дисципліни, що вивчає теоретичні та методичні проблеми біографічних досліджень, їх історичний досвід, стан, завдання й перспективи подальшого розвитку. Важливими віхами на цьому шляху стали написання Віталієм Сергійовичем узагальнювальної праці «Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України» (1996) та захист ним докторської дисертації «Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія» (1997). У наступному, 1998 р. дослідження В. С. Чишка були удостоєні премії ім. М. І. Костомарова НАН України. У 1999 р. Віталію Сергійовичу було присвоєно звання професора.

Варто зазначити, що за змістом і методологічним значенням монографія В. С. Чишка навіть відчутно ширше й вагомніше, ніж докторська дисертація, вимушено припасована ним до паспортних вимог визначеної ВАКом спеціальності. Насамперед тим, що в монографії він розглядав світову і вітчизняну біографічну традицію в річищі широкого наукового, культурного і літературно-мистецького поступу, а біографіку — як важливий напрям гуманітарної науки і культури, явище значною мірою літературне, метою якого є пізнання людини, а не спрямування дослідницької діяльності, жорстко підпорядковане вимогам історичної науки. Складником історичної науки є у В. С. Чишка

лише біографістика як спеціальна історична дисципліна, що вивчає теоретичні і методичні проблеми історико-біографічних досліджень.

Віталій Сергійович залишився в пам'яті вітчизняних і зарубіжних вчених-гуманітаріїв як науковець різнобічний і талановитий. Йому належить понад сто п'ятдесят наукових праць. Чимало з них вийшли друком у Польщі, Болгарії, Румунії, Греції, Чехії, Канаді, Німеччині, США.

Менш відомим, оскільки це не встигло знайти належного відображення в наукових публікаціях В. С. Чишка, є те, що на рубежі ХХ і ХХІ ст. в центрі його дослідницьких інтересів перебувало вже не вивчення минулого за допомогою методів історичної науки, а осягнення за допомогою біографіки самої людини, індивідуальності, особистості, її життєвого шляху, суб'єктивного світу її культури, переживань, досвіду. Згодом це визначило основне спрямування трансформації вітчизняної біографіки перших десятиліть ХХІ ст. і спрямованість творчих пошуків згуртованого Віталієм Сергійовичем колективу науковців.

В. С. Чишко був талановитим вихователем наукової молоді. За своє коротке життя він встиг підготувати 6 кандидатів наук. Спілкування з ним допомогло знайти власний шлях у науці багатьом академічним працівникам і університетським викладачам.

Раптова смерть, що настала 1 лютого 2003 р., на 52-му році життя, обірвала творчість Віталія Сергійовича на самому злеті, коли він був сповнений нових вагомих планів. Закладені ним засади й традиції дали змогу науковому колективу Інституту біографічних досліджень у суттєво відмінній ситуації перших десятиліть ХХІ ст., обумовленій стрімким розвитком інформаційної революції, формуванням у гуманітаристиці принципово нових світоглядних парадигм, вийти на більш високі обрії наукового пошуку, розширити творчий діапазон дослідницької проблематики, наблизити його до мейнстріму світової біографіки.

Колегам, учням, однодумцям, усім, хто його знав, Віталій Сергійович пам'ятний не лише як учений, організатор, учитель, а і як яскрава, харизматична особистість, яка своєю посмішкою, власним прикладом вселяла в усіх колег і однодумців упевненість у власних силах, у можливості розв'язання складних завдань, кликала до звершень. Він був Людиною великого серця, завжди готовою прийти на допомогу. Звичайно ж, як і в кожного, у нього були й свої слабкості, і свої вади. Але сам масштаб особистості скеровував усіх навколо нього звертати увагу лише на основне — його віру, оптимізм, креативність, незламну волю й рішучість.

Живучи в реаліях українського суспільства, обіймаючи відповідальні науково-керівні посади, Віталій Сергійович гостро відчував і

переживав непросту ситуацію, у якій перебувала українська наука, насамперед — гуманітаристика. Він чимало зробив для розв'язання багатьох складних проблем, подолання об'єктивних і суб'єктивних перепон на шляху наукового поступу. Принципово ставився до різного роду ділків і псевдореформаторів від науки. На той час не в кожного була твердість відмовитися від запропонованої «друзями» «зверху» державної нагороди до ювілею в обмін на хабаря. Був ініціатором багатьох реальних кроків до згуртування сил наукового співтовариства в Україні, а також розвитку творчого спілкування з установами й центрами зарубіжної науки та культури.

Таким його запам'ятало старше покоління науковців, таким Віталій Сергійович Чишко залишився в їх розумі й серці. Але дуже важливим є те, щоби такі світлі постаті не відходили з часом у забуття, а залишалися зразком і дороговказом у житті й праці для нових поколінь науковців. На пам'яті про попередників, їх прикладі тримаються традиції вітчизняної академічної науки. Тому особливого значення набуло започатковане Інститутом біографічних досліджень у 2005 р. проведення щорічних наукових читань із біографістики, присвячених пам'яті Віталія Сергійовича. Вони, поряд із виданням започаткованого Віталієм Сергійовичем ще в 1996 р. збірника наукових праць «Українська біографістика», стали реальною основою згуртування широкого наукового співтовариства зацікавлених дослідників-біографістів з усіх регіонів України та українського зарубіжжя.

В. І. Попик

БІОГРАФІЧНИЙ СВІТ ЛЕСІ УКРАЇНКИ: ПОГЛЯД З ХХІ СТОЛІТТЯ ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

УДК 004.738.5+929 Леся Українка
<https://doi.org/10.15407/ub.21.019>

Володимир Іванович ПОПИК,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
директор Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-8746-1026>
popyk@nbuv.gov.ua

ЛЕСЯ УКРАЇНКА В НАЦІОНАЛЬНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ

Метою дослідження є аналіз характеру та особливостей репрезентації Лесі Українки (1871–1913), її особистості, життєвого шляху, творчої спадщини в національному інформаційному просторі, осмислення досягнень та виявлення недоліків і нерозв'язаних завдань у контексті розвитку методів і форм комунікативної діяльності. *Методологія дослідження* ґрунтується на комплексному застосуванні інструментарію вивчення комунікативного простору: загальнонаукових методів аналізу та синтезу, узагальнення, пояснення, систематизації та класифікації і емпіричних — спостереження, опису та порівняння. *Наукова новизна* статті полягає в цілеспрямованому зосередженні уваги на проблематиці форм і методів репрезентації знакових імен вітчизняного минулого в різних сегментах інформаційного простору. *Досліджено* різноманітні форми і засоби репрезентації Лесі Українки в електронному інформаційному просторі — на літературних і культурологічних сайтах, у повнотекстових електронних бібліотеках творів українських письменників та літературознавчих праць, на комплексному персональному науково-популярному ресурсі «Леся Українка: енциклопедія життя і творчості». Основну увагу звернуто на нові форми і методи комунікації, які успішно застосовуються закладами культури, інформаційними центрами та науковими установами. *Висновки.* Досвід репрезентації особистості та творчої спадщини Лесі Українки свідчить про ефективність і соціальну значимість поєднання

зусиль установ науки й культури, закладів освіти, видавництва, інформаційних центрів та ЗМІ, громадських і творчих осередків, владних структур. Відзначення 150-річчя Лесі Українки виявило не використовувани до цього часу повною мірою можливості відчутного переміщення центру інтелектуального, творчого спілкування, дискусій за участю вчених, літераторів, громадських діячів у площину відео- та аудіосегментів Інтернету, соціальних мереж, дієвого поширення актуальної культурологічної інформації по всіх регіонах України, що в дійсності формує єдність національного інформаційного простору.

Ключові слова: біографіка, Леся Українка, національний інформаційний простір, електронні енциклопедії, персональні біографічні архіви, інтелектуальний і духовний діалог поколінь, новітні форми електронної інтелектуальної комунікації.

Актуальність теми дослідження. Відзначення у 2021 р. 150-річчя Лесі Українки особливо гостро виявило важливість комплексного використання найрізноманітніших форм і методів представлення широкому суспільному загалові знакових постатей вітчизняного минулого.

Ідеться про потребу творчого поєднання в інформаційній, просвітницькій, навчально-виховній роботі, культурологічних та наукових заходах усіх різноманітних можливостей ознайомлення різних аудиторій із творами письменниці, «живого» і «віртуального» спілкування в організації урочистостей, конференцій, творчих зустрічей, презентацій нових видань, кінофільмів, музейних експозицій та виставок з використанням новітніх ефективних інформаційних технологій.

Зазначене викликане не так драматичними реаліями, пов'язаними з настанням смуги несприятливих зовнішніх обставин, а й, поза тим, глибинними закономірностями розвитку сучасних комунікацій, які відкривають нині принципово нові можливості для розширення інформаційного простору, що успішно долають усі можливі просторові та часові бар'єри, перетворюють його на глобальний. Усвідомлення цього пришвидшеними темпами нині утверджується в нашому суспільстві через триваючі в Україні вже більше року обмежувальні санітарно-протиепідемічні заходи. Останнім часом багато закладів освіти, наукові установи, інформаційні центри, зокрема й бібліотеки, практично напрацювали чимало цікавих форм комунікації. Однак успішне розв'язання завдань, що постали перед науковим та освітнім співтовариством, потребує ґрунтовного аналізу стану, досягнень, проблем, пошуку оптимальних напрямів і алгоритмів організації роботи. Матеріали, пов'язані з репрезентацією в національному інформаційному просторі Лесі Українки, надають для такого аналізу значні можливості, а вироблені на його основі висновки можуть мати більш широке, узагальнювальне значення.

Аналіз новітніх досліджень та публікацій. У роки незалежності України літературознавці, історики та культурологи кардинально переосмислили образ Лесі Українки, місце і значення її творчої спадщини з позицій європейського і світового культурного процесу [1; 7]. Подолано й штучно нав'язані радянською ідеологічною системою спрощені міфологізовані уявлення про неї як нещасну хворобливу жінку, перейняту ідеями революційної демократії та соціалізму. Уперше повною мірою розкрито значення літературної та публіцистичної діяльності Лесі Українки для інтелектуального й духовного поступу українства, боротьби за утвердження в ньому ідеалів свободи й національного визволення [11]. Праці, опубліковані впродовж останніх років, а особливо у зв'язку з підготовкою до 150-річчя від дня народження письменниці, по-новому окреслили й проблеми місця Лесі Українки в свідомості сучасного суспільства, ставлення до неї в дискурсі утвердження європейського цивілізаційного вибору України, ідеалів гуманізму, демократії, свободи [5; 6].

Відповідно до мети цієї публікації в ній ідеться суто про загальні питання репрезентації, представлення Лесі Українки — її образу, особистості, життєвого шляху, творів, пам'ятних місць, пов'язаних із її ім'ям у **національному інформаційному просторі**. Це — погляд передусім із позицій біографіки та соціальних комунікацій. Водночас осмислення постаті Лесі Українки в національному й світовому **культурному просторі**, різні аспекти якої розкривають цікаві дослідження останніх років [3; 4], перебувають у зовсім іншому проблемно-тематичному вимірі. Вони пов'язані з рецепцією її творчої спадщини, сприйняттям і звучанням її слова, художніх, естетичних, світоглядних ідей і громадянських переконань у дискурсі культури та суспільного життя, тобто з оцінкою перш за все її місця в літературно-художніх процесах, ідейних протистояннях, міжкультурних комунікаціях. Ці явища є предметом вивчення інших напрямів наукового лесезнавства — літературознавчого, культурологічного, філософського.

Що ж стосується досвіду науково-інформаційного та культурно-інформаційного забезпечення поширення знань про Лесю Українку, зокрема в аспектах застосування нових ефективних форм комунікації, створення умов для цільової спрямованості цієї роботи на різні соціокультурні групи, читацькі/користувацькі аудиторії, а також у регіональному розрізі, то він до цього часу майже не став предметом наукового аналізу. Це стосується не лише постаті Лесі Українки. Майже немає праць, присвячених обґрунтуванню й проектуванню у сфері культурно-інформаційної та освітньої роботи, політики пам'яті, таких потрібних нині масштабних комплексних видавничих-інформаційних-медійних-експозиційних проектів, які могли б органічно об'єднати зусилля чис-

ленних наукових установ, закладів освіти, музеїв, видавців, друкованих та електронних ЗМІ, радіо та телебачення, туристичних агенцій, органів державної влади й місцевого самоврядування в реалізації заходів, спрямованих на репрезентацію видатних діячів української історії та культури, пов'язаних із ними ювілеїв і пам'ятних дат. Без такої інтегрованої праці національний культурно-інформаційний простір залишається все ще фрагментованим, позбавленим цілісності.

Водночас у цій царині є оригінальні практичні напрацювання. У багатьох науково-інформаційних публікаціях друкованих і електронних ЗМІ, присвячених життю й творчій спадщині Лесі Українки, матеріалах наукових форумів можна знайти чимало цінних і цікавих міркувань, однак — розрізаних і несистематизованих. Певною мірою загальне теоретичне й методичне значення для дослідження проблем, пов'язаних із репрезентацією Лесі Українки в національному інформаційному просторі, мають розробки щодо побудови та функціонування інформаційних комплексів, присвячених знаковим постатям вітчизняного минулого, зокрема наукові публікації К. В. Лобузінної [9; 10], В. І. Попика [12]. Однак вони ґрунтуються переважно на узагальненні досвіду, нагромадженого бібліотечно-інформаційною сферою, аналізують питання розбудови колекцій і архівів друкованих та електронних документів і матеріалів щодо персоналій визначних діячів України, а також зарубіжні праці з досвіду організації подібних ресурсів, а не охоплюють проблему в цілому.

Відсутність глибоких теоретичних напрацювань щодо застосування інноваційних форм для репрезентації великих українців певною мірою позначилася й на організації багатьох заходів, присвячених 150-річчю Лесі Українки. Наше дослідження, базуючись переважно на емпіричних даних, огляді й аналізі різноманітних друкованих та електронних ресурсів, враховувало й численні матеріали для вивчення цієї ситуації, представлені в публіцистиці суспільного та культурологічного спрямування.

Метою дослідження є аналіз з погляду сучасної гуманітаристики та теорії і практики соціальних комунікацій характеру й особливостей репрезентації в інформаційному просторі України доби незалежності постаті великої дочки українського народу поетеси Лесі Українки (1871–1913), її життєвого шляху, світоглядних та художніх ідей, творчої спадщини, місця в суспільних та художніх процесах, зв'язків з провідними діячами культури і мистецтва своєї доби, осмислення досягнень та виявлення недоліків і нерозв'язаних завдань у цій справі. Мета автора — виробити на цій основі певні узагальнені рекомендації щодо актуалізації образів провідних діячів минулого в сучасному

українському суспільстві, розвитку дієвого віртуального діалогу сучасників з їхнім інтелектуальним та духовним світом.

Наукова новизна статті полягає в тому, щоб цілеспрямовано зосередити увагу на недостатньо дослідженій проблематиці форм і методів репрезентації найбільш важливих знакових імен вітчизняного минулого в різних сегментах інформаційного простору, досягнення ефективної комунікації з різними аудиторіями читачів / користувачів мереж / глядачів, впливу на формування їхніх інтелектуальних і культурних інтересів та запитів. Грунтовне осмислення зазначеної проблематики конче потрібне в наш час для розуміння сучасного стану та завдань вітчизняної гуманітаристики, зокрема й розвитку української біографіки як її важливого напрямку, наявних можливостей і подальших перспектив використання нею сучасних комунікативних технологій.

Виклад основного матеріалу. Леся Українка у свідомості кількох поколінь співвітчизників посідає почесне місце в пантеоні головних знакових постатей вітчизняної історії і культури, поряд із Богданом Хмельницьким, Тарасом Шевченком, Іваном Франком, чий імена ще раніше набули значення символів нації, її духу й прагнення до самоствердження. Поряд із великою когортою їх сучасників і послідовників вони відіграють першорядну роль в усвідомленні національної ідентичності.

Ці імена для найширшого загалу громадян України є предметом особливої гордості, символами самоствердження нації поміж інших народів і держав, значимості її внеску в світову історію і культуру. У сучасних умовах важливо досягнути повноти їх репрезентації, у всьому діапазоні національного інформаційного простору, ефективно використовувати для цього новітні комунікативні засоби для забезпечення патріотичної, громадянської консолідації суспільства, а також піднесення його інтелектуального й духовного рівня, утвердження високих гуманістичних цінностей, збереження й розвитку традицій.

Постать і творча спадщина Лесі Українки різноманітно відображені в багатьох сегментах інформаційного простору. Ідеться як про широке видання та розповсюдження, популяризацію її творів, їх вивчення в школі, так і про представлення образу письменниці в художній літературі, образотворчому, театральному та кіномистецтві, у друкованих ЗМІ. У наш час, у зв'язку зі стрімким розвитком інформаційних технологій і, відповідно, утвердженням у свідомості наших співвітчизників, насамперед молоді, пріоритетності новітніх віртуальних форм комунікації, усе більшого значення набуває репрезентація Лесі Українки в електронних ресурсах. І не лише тому, що надає

швидкий і зручний доступ до електронних версій друкованих творів, відео- та аудіозаписів, а й через можливість використання цілого ряду принципово нових форм спілкування на форумах, у блогах, через відеоконференції, у соціальних мережах. Саме ці форми репрезентації потребують у наш час першочергової уваги.

Уже від першого десятиліття ХХІ ст. Леся Українка була широко представлена на різноманітних вітчизняних інтернет-ресурсах: в електронних бібліотеках, довідниках, на культурологічних та краєзнавчих сайтах.

Твори Лесі Українки, їх переклади іноземними мовами та література про її творчість широко представлені в популярних електронних бібліотеках — заснованій ще 2000 р. освітньо-навчальній «Бібліотеці української літератури» (адреса в Інтернеті: <https://www.ukrlib.com.ua/>), «Чтиво» (адреса сторінки Лесі Українки: <https://chtyvo.org.ua/authors/Ukrainka/>), скани до якої додаються самими читачами, та багатьох інших подібних ресурсах. Чимало прижиттєвих та рідкісних видань її творів опубліковано у вільному доступі в електронній бібліотеці «Культура України», яка з 2011 р. почала розбудовуватися спільними зусиллями багатьох установ на веб-сайті Національної парламентської бібліотеки України (нині — Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого, адреса в Інтернеті: <https://elib.nlu.org.ua/>). Неспівмірно ширшою є репрезентація Лесі Українки в е-бібліотеці «Україніка», відкритій Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського в 2017 р. (адреса в Інтернеті: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?C21COM=F&I21DBN=NAV&P21DBN=UKRLIB>) — у ній найповніше представлено не лише видання її творів, а й наукові праці та інші різноманітні видання про неї.

Водночас світовий досвід ще від останнього десятиліття ХХ ст. засвідчив не лише потребу в присутності імен, творів, документальних матеріалів визначних діячів у ресурсах широкого тематичного спрямування, наприклад історичного, літературознавчого, культурно-просвітницького або краєзнавчого характеру, біографічних та біобібліографічних словниках і довідниках, а й важливість та високу ефективність в інформаційному, культурно-освітньому й науковому плані розбудови окремих спеціалізованих персональних меморіальних сайтів і порталів. Нині це стало загальносвітовою тенденцією. Історико-біографічні, літературно-меморіальні сайти та портали в багатьох зарубіжних країнах відіграють помітну роль у презентації національного надбання, утвердженні національних традицій, створенні знакових образів держав і народів.

В Україні персональний літературно-меморіальний електронний ресурс, присвячений Лесі Українці, був започаткований ще 2006 р.

творчою групою «Мисленого дерева» під керівництвом відомого бібліографа-аматора та програміста М. І. Жарких. Освітньо-інформаційний проект під назвою «Я в серці маю те, що не вмирає: віртуальна енциклопедія життя і творчості Лесі Українки» було розбудовано на основі 12-томного видання творів Лесі Українки, здійсненого «Науковою думкою» ще в 1975–1979 рр. і нині вже, зрозуміло, принципово застарілого. Енциклопедія спочатку базувалася на загальному порталі «Мисленого дерева» як окремих інтернет-проект (тодішня адреса в мережі Інтернет: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/lesja/>). У ті ж роки було здійснено спробу реалізувати його як автономне видання на компакт-диску, однак це, за висновком самих упорядників, з економічного погляду себе не виправдало¹. «Енциклопедія» увібрала в себе також вибране листування Лесі Українки та фотогалерею. Незважаючи на, певною мірою, перехідний характер, обумовлений комп'ютерно-технологічними реаліями часів його започаткування, проект становив чималий культурно-інформаційний інтерес — він був тоді основним, системним за змістом і найбільшим за обсягом ресурсом, присвяченим Лесі Українці.

Нині цей проект, який постійно зазнавав модернізації (окремі розділи навіть у 2021 р. — до 150-річчя поетеси), має назву «Леся Українка: енциклопедія життя і творчості» (сучасна адреса в мережі Інтернет: <https://www.l-ukrainka.name/uk/>). Упродовж років він набув більш розгалуженої структури і поєднує нині біографію Лесі Українки, її творчу спадщину — вірші та поеми, драматичні та прозові твори, публіцистику, літературно-критичні статті, переклади, інші твори, фольклорні записи та епістолярій. Проект містить вибрану бібліографію, а також електронну повнотекстову бібліотеку літературно-критичних праць про Лесю Українку та її творчість. У ній, крім статті І. Франка «Леся Українка» (1898) та написаного М. Грушевським у 1913 р. некролога, підібрано чимало цінних і малодоступних в інший спосіб широкому загалу читачів публікацій: насамперед праці 1920-х рр. М. Драй-Хмари, Д. Донцова, А. Музички, Л. Підгайного, Ю. Сірого, а також статті-коментарі С. Барика, О. Білецького, О. Бургардта, Є. Ненадкевича, А. Ніковського, П. Руліна, А. Харченка, І. Шаровольського, І. Ямпольського, присвячені окремим творам Лесі Українки й запозичені упорядником енциклопедії, Миколою Жарких, із видання Творів поетеси, опублікованого в 1927 р. «Книгоспілкою». Подано й чимало текстів сучасних авторів, однак вибір їх видається досить суб'єктивним і

¹ Жарких М. Досвід електронного видання творів Лесі Українки // Микола Жарких (Київ) : персональний сайт. URL: <https://www.m-zharkikh.name/uk/ITechnologies/EEditionLesjaUkrainka.html> (дата звернення: 01.03.2021).

далеко не відображає основні досягнення вітчизняного й зарубіжного лесезнавства останніх десятиліть.

Упорядники сайту намагалися зробити його цікавим і практично корисним для досить широкого загалу читачів/користувачів, насамперед — студентів, педагогів, а також школярів та їхніх батьків. Про це свідчить, зокрема, наявність на ньому окремого розділу, спеціально призначеного для школярів. Проте з погляду сьогодення створена командою «Мисленого древа» енциклопедія життя і творчості Лесі Українки, як і розбудовані нею ж і засновані на тих самих системотехнічних засадах електронні енциклопедії життя і творчості Тараса Шевченка, Івана Франка та Михайла Грушевського (які функціонують і нині), відображають уже багато в чому застарілі, аматорські просвітницькі підходи, час яких відходить у минуле, а тому чимдалі більше потребуватимуть суттєвої модернізації, насамперед — у концептуальному плані.

Упродовж останнього десятиліття життєвий шлях, творча спадщина Лесі Українки, місце її образу в духовному житті сучасного суспільства по-новому відображені в багатьох електронних ресурсах, створених навчальними закладами, музеями, бібліотеками різних рівнів, культурологічними осередками. Докладний розгляд їх потребує спеціального дослідження.

Особливе місце в репрезентації особистості й творчості Лесі Українки належить її літературно-меморіальним музеям та їх електронним ресурсам. В Україні таких музеїв чотири — у місті Новограді-Волинському, де поетеса народилася, у селі Колодяжному Ковельського району Волинської області, де минули її дитячі та юнацькі роки, у Києві, у колишній квартирі Косачів, де вони мешкали в різні часи з 1890 по 1910 рр. (частина Музею видатних діячів української культури), у Ялті, де Леся перебувала у 1910–1912 рр. Здійснювана цими музейними закладами, а також Новоград-Волинським музеєм родини Косачів культурно-просвітницька діяльність, численні культурно-мистецькі ініціативи здобули їм широке визнання серед вітчизняної та зарубіжної (не лише діаспорної) громадськості. Але сучасні умови, що через об'єктивні обставини стимулюють розширення присутності установ науки і культури у віртуальному інформаційному просторі, виявили значні, не використані до сьогодні можливості спілкування музеїв із різними категоріями своїх потенційних відвідувачів. Особливо це стосується київського Музею Лесі Українки, веб-сторінка якого (https://mvdruk.kiev.ua/?page_id=31), як і сайт Музею видатних діячів української культури в цілому (<https://mvdruk.kiev.ua/>), має переважно формально-інформаційний характер. Значно більш ефективним у культурно-інформаційному плані

є представництво Новоград-Волинського літературно-меморіального музею Лесі Українки в мережі Facebook (<https://m.facebook.com/ukrainkamuseum>). Воно насичене різноманітною, яскравою, по-сучасному представленою інформацією про Лесю Українку, її рідних, знайомих, дослідників її творчості, а також новинами громадського та культурно-мистецького життя, пов'язаними з постаттю поетеси.

До останнього часу одним із кращих зразків інформаційного літературно-меморіального ресурсу залишався сайт Музею Лесі Українки в Ялті (адреса в Інтернеті: <http://lesiaukrainka.crimea.ua/vstup.html> — нині вже не доступна), діяльність якого з 2014 р. фактично призупинена російськими окупантами — його будівлю «зачинено на ремонт». Творче досягнення упорядників віртуальної візитівки ялтинського Музею полягало в тому, що вони від початку спрямували сайт як динамічне відображення діяльності Музею, не на формальне подання інформації лише про роботу установи та зміст експозиції, а на розкриття широкого кола проблем, пов'язаних із кримськими сторінками життя і творчості поетеси, а образу письменниці — із сьогоденням, насамперед із українськими культурними ініціативами в Криму. Саме завдяки цьому та підтримці громадськості Музей і його сайт перетворилися на дієвий осередок культурного життя національно свідомої української спільноти Криму. Нині колишній сайт Музею відключено через те, що «закончився срок действия хостинга». Певною мірою його функції перейняв на себе сайт «Музей Лесі Українки в Ялті» на порталі «Українське життя в Севастополі» (адреса в Інтернеті: <http://lesiaukrainka.ukrlife.org/vstup.html>), на якому збережено основну інформацію про Музей та матеріали про організовані ним у минулі роки культурно-мистецькі й суспільні акції. Але традиція його функціонування саме як живого відображення подій і новин культурного процесу, на жаль, перервалася.

Осмилення нагромадженого досвіду функціонування веб-сайтів численних літературно-меморіальних музеїв України загалом свідчить: найбільш продуктивним для них є розширення їх тематичної спрямованості поза межі суто експозиційних та організаційних проблем музейницької роботи. Конче важливим у наш час видається представлення на них оригінальних дослідницьких напрацювань, документальних матеріалів, присвячених мало відомим широкому загалу сторінкам життя визначних діячів вітчизняної культури, їхнім зв'язкам із тим чи тим краєм, його знаковими постатями, значенню місцевого матеріалу в творчості, а також тому духовному відлунню, який митці залишили наступним поколінням краю: Леся Українка — на Волині, у Криму, в інших місцях, скрізь, де її слово й нині знаходить живий відгук. Важливе місце на музейних сайтах має належати

хроніці пов'язаних із музеями подій культурного і громадського життя.

Знаменним є те, що в сучасних умовах Музей Лесі Українки в Ялті все більше набуває в очах громадськості символічного значення — і в цьому плані залишається активним чинником суспільного й культурного життя. Обговорення його долі в пресі, на сторінках інтернет-видань («Голос Криму»², «Крим: реалії»³), на радіо⁴ акцентує увагу не лише на протистоянні російській анексії Криму — воно не меншою мірою актуалізує в сучасному суспільстві образ Лесі Українки як однієї з головних знакових постатей нашої Батьківщини.

Упродовж останніх років принципово новим явищем, обумовленим все ширшим упровадженням інформаційних технологій і розширенням місткості інформаційного середовища, стало тісне входження до національного наукового та культурно-інформаційного простору й актуалізація в ньому відео- та аудіокомпонентів, які яскраво розкривають життєвий шлях і літературну та мистецьку спадщину видатних діячів України. Аудіо- та відеодокументи не лише доповнюють друковане слово, дослідження науковців та літературні твори. Вони все більше стають принципово новою формою донесення знань, художнього та естетичного досвіду, яка знаходить значний відгук серед наших співвітчизників.

Зазначене відчутно впливає на сприйняття творчості Лесі Українки — і завдяки здобутому вже нині доступу в мережі Інтернет до окремих створених у різні роки за її творами художніх фільмів і театральних та радіовистав, записів її творів у виконанні відомих акторів, пісень на слова поетеси, документальних фільмів про неї (їх від середини 1950-х рр., а особливо в наш час відзнято вже чимало, й окремі з них мають десятки тисяч переглядів на YouTube та на інших ресурсах), а тепер уже й записів телепередач, присвячених Лесі Українці, і завдяки можливості побачити й послухати лекції, бесіди відомих діячів культури та учених-лесезнавців, їхні виступи на наукових формулах та культурологічних заходах. Знаменно, що унікальний запис спогадів Ізидори Косач-Борисової, сестри Лесі Укра-

² Кочерга С. Ялтинський дім Лесі Українки (21.10.2020) // Голос Криму — культура. URL: <https://culture.voicecrimea.com.ua/uk/rika-zhyttia/> (дата звернення: 02.03.2021).

³ В якому стані Музей Лесі Українки (25.02.2019) : [відео] // Крим: реалії. URL: <https://ua.krymr.com/a/video-v-yakomu-stani-musei-lesi-ukrainky/29789751.html> (дата звернення: 02.03.2021).

⁴ Музей Лесі Українки у Ялті закрили, російська влада каже — на ремонт, письменники — назавжди (15.03.2016) // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27613859.html> (дата звернення: 02.03.2021).

їнки, зроблений 20 жовтня 1963 р. на конференції в Українській вільній академії наук у Нью-Йорку, оприлюднений у наш час на YouTube (<https://www.youtube.com/watch?v=m5CTLDKkva8>), станом на березень 2021 р. зібрав уже понад 43 тис. переглядів. Загалом Леся Українка в аудіо- та відеопросторі — це окрема велика тема, яка ще потребує спеціальних фахових досліджень і окремого висвітлення. Йтися тут має не тільки про Леся, а й про нові форми «публічного» прочитання української культурної спадщини, її діячів та актуалізації їх у сучасному суспільстві інформаційної доби.

Нове осягнення особистості й творчості Лесі супроводжується нині оприлюдненням невідомих або не друканих протягом тривалого часу текстів, запровадженням до інформаційного обігу численних родинних документів, спогадів сучасників, напрацювань діаспорного літературознавства [2, с. 7]. Одним зі значних досягнень минулих років, яке викликало великий читацький інтерес, стала публікація видавництвом «Комора» впродовж 2016–2018 рр. тритомного зібрання листування Лесі Українки ⁵.

Проте найбільш вагомим здобутком вітчизняної науки й видавничої справи для вшанування пам'яті Лесі Українки до 150-річчя від дня народження, для розкриття сучасним читачам усієї повноти її літературної, дослідницької та епістолярної спадщини є здійснене Волинським національним університетом, який названий її ім'ям, видання повного академічного зібрання творів письменниці, підготовлене за редакцією В. Агеєвої, Ю. Громика, О. Забужко, І. Констанкевич, М. Моклиці та С. Романова ⁶. Особлива значимість цього видання в тому, що воно є першим, нарешті позбавленим цензурних виїмок, які робилися за радянських часів, а також заснованим на максимально повному врахуванні різних рукописних варіантів творів. При цьому (і то для нашого часу є особливо важливим) видрукувані за сприяння Міністерства культури та інформаційної політики України та Українського інституту книги томи зібрання творів (поки що накладом лише 1500 примірників) одразу стали доступними в мережі Інтернет (<https://ubi.org.ua/uk/activity/zibrannya-tvoriv-lesi-ukra-nki-u-14-i-tomah>).

Переосмислення сучасною наукою життєвого шляху і творчості Лесі Українки в значно більш широкому, ніж раніше, контексті багатопланових суспільних і культурно-мистецьких процесів кінця

⁵ Українка Л. Листи : у 3 т. (1876–1891, 1898–1902, 1903–1913 рр.). Київ : Комора, 2016–2018.

⁶ Українка Л. Повне академічне зібрання творів : у 14 т. Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2021.

XIX — початку XX ст., розкриття в численних працях учених століть письменниці з величезним колом як відомих, так і забутих і замовчуваних раніше діячів літератури і мистецтва, по-новому порушило й питання систематизації та представлення в науково-інформаційних ресурсах усього напрацьованого в Україні та за її межами дослідницького матеріалу.

Зважаючи на це, з нагоди 150-річчя від дня народження Лесі Українки відділ національної бібліографії Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського під керівництвом д-ра філол. наук, проф. С. С. Кіраля розпочав підготовку 4-томної наукової бібліографії праць про її життя і творчість. Передбачається, що в покажчику вперше будуть відображені праці, видані не лише на Батьківщині, а й в українській діаспорі. Окрім того, розгорнуто підготовку видання «Леся Українка в листуванні та документах її дослідників» та біобібліографічного довідника «Дослідники Лесі Українки». Спільно з відділом рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. Василя Стефаника розпочато роботу зі створення електронного ресурсу, присвяченого напрацюванням одного з найвідоміших дослідників творчості письменниці — Мирослава Мороза [8, с. 67–68].

Водночас у створеному на порталі НБУВ спеціалізованому блоці електронних колекцій е-бібліотеки «Україніка» «Видатні особи України» розпочато формування персональної колекції «Леся Українка» — поряд із існуючою вже колекцією, присвяченою Тарасові Шевченку, та започаткованими в 2020 р. колекціями «Григорій Сковорода», «Агатангел Кримський» та «Видатні жінки України».

Неординарний, максимально вивільнений від ідеологічних настанов, переключень минулого, старих та нових міфів погляд на образ письменниці, її шлях у житті, місце в сучасному українському суспільстві, сприйняття творчої спадщини Лесі Українки соціумом XXI ст. відобразили численні культурно-мистецькі, громадські, наукові та інформаційні заходи, організовані з нагоди 150-річчя від дня її народження в багатьох містах, навчальних закладах, наукових установах, бібліотеках та музеях України, на сторінках вітчизняної періодики, на радіо й телебаченні, в електронних ресурсах і соціальних мережах. Характерним явищем стала участь у їх організації установ і закладів не лише гуманітарного профілю, а й, наприклад, медичних, екологічних, інформаційно-комунікативних. Чимало акцій було проведено з використанням дистанційних технологій та представленням матеріалів у мережі Інтернет. Представницька конференція «Леся Українка: розширення горизонтів» за участю провідних вітчизняних літературознавців акад. НАН України М. Г. Жулинського і д-ра філол. наук Л. І. Скупейка, літераторів Анни Багряної (А. Ю. Багрянцевої),

Марії Морозенко (М. М. Мороз), відомих музейників Г. О. Сороки, І. А. Щукіної, Т. Я. Данилюк-Терещук відбулася 18 лютого 2021 р. у Національному музеї літератури України (її відеозапис опубліковано на YouTube: https://youtu.be/73amuS_zt2o). 26 лютого в Літературно-меморіальному музеї Лесі Українки в Колодяжному в онлайн- та офлайн-форматах було проведено Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Леся Українка і родина Косачів в історії української та світової культури»⁷.

Одним із основних ювілейних заходів стала організована 1 березня 2021 р. в онлайн-режимі українсько-польська Міжнародна наукова конференція «Творчість Лесі Українки: національно-культурні коди та європейська традиція», у якій взяли участь також учені з Німеччини, Хорватії та Туреччини. Із доповіддю «Леся Українка: мужній голос національної відповідальності» на пленарному засіданні виступив директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України акад. НАН України М. Г. Жулинський. Ця конференція була не єдиним заходом, який за своєю проблематикою та складом учасників вийшов за межі України. За активною участю вчених українських академічних установ — Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Інституту українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАН України, а також Волинського національного університету імені Лесі Українки та Львівського національного університету імені Івана Франка в березні 2021 р. було організовано Міжнародний круглий стіл «Творчість Лесі Українки у контексті білорусько-українських літературних зв'язків», відеозапис якого представлено в мережі Інтернет (адреса: <http://www.nbuv.gov.ua/node/5460>).

Характерною рисою ювілейних наукових заходів стала увага дослідників до проблем звучання образу Лесі Українки в національному інформаційному просторі, всебічного донесення його до різних аудиторій. Зокрема, у програмі конференції, проведеної в Києві Національним університетом біоресурсів і природокористування України до ювілею, привертає увагу сконцентрованість саме на проблематиці пов'язаного з Лесею Українкою медіакомунікативного дискурсу та трансформації культурно-світоглядного простору України⁸.

⁷ У Колодяжному відбулася наукова конференція з нагоди ювілею Лесі Українки (25 лютого 2021) // Волинь online. URL: <https://volynonline.com/u-kolodyazhnomu-vi-dbulasya-naukova-konferencziya-z-nagody-yuvileyu-lesi-ukrayinky/> (дата звернення: 04.03.2021).

⁸ IV Всеукраїнська науково-практична конференція «Соціокомунікативний простір України: історія та сьогодення (до 150-річчя від дня народження Лесі Українки)» // Національний університет біоресурсів і природокористування України. URL: <https://nubip.edu.ua/node/85417> (дата звернення: 04.03.2021).

Важливою в культурно-освітньому та інформаційному плані новачією стало проведення онлайн-заходів за участю молодих дослідників — студентів та учнів старших класів. Національним центром «Мала академія наук України» спільно з управлінням освіти і науки Волинської ОДА та Волинським національним університетом імені Лесі Українки було організоване проведення 4–5 березня 2021 р. в режимі он-лайн Всеукраїнської конференції «Леся Українка у вимірах національної та світової культури». Її відеозапис теж опубліковано в мережі Інтернет у відкритому доступі (<https://www.youtube.com/watch?v=2W2tdUVVmWY>).

Найбільш яскраве практичне втілення нові концептуальні підходи до організації комунікативних заходів з нагоди ювілею здобули в масштабному культурно-мистецькому й інформаційному проекті «Леся Українка: 150 імен», реалізованому Міністерством культури та інформаційної політики України в Києві в Українському домі впродовж десяти днів з 25 лютого 2021 р. «...Ми хотіли створити такий проект ювілейного року Лесі Українки, який би поєднав яскраві креативні рішення з глибоким змістом і дозволив різним аудиторіям переосмислити постать і творчість мисткині», — зазначила радник зі стратегічних комунікацій Міністерства культури та інформаційної політики України А. Павлова⁹. Загальнонаціонального звучання цьому проекту надало створення оригінального за побудовою, насиченого інформацією сайту (<https://150imenlesi.org/>), який змістовно відобразив його основні спрямування, а також (і це чи не найголовніше!) надав можливості для вільного завантаження й розповсюдження відео- та аудіоматеріалів.

Визначальною рисою проекту, як і багатьох раніше організованих Українським домом заходів, став його комплексний, динамічний і різновекторний характер. Він органічно поєднав у собі статичні експозиції «Лінія життя», «Образ», «Особисте», «Акценти», «Ілюстрації», «Гра», що представили понад 200 творів і артефактів — живописних та графічних робіт, ілюстрацій, афіш, скульптуру та фотографії з понад двадцяти музеїв та приватних колекцій з усієї України, з організацією простору для прем'єри новаторської за своєю образною мовою Re:post-опери «LE» режисера Владислава Троїцького та формції Nova Opera, у якій органічно поєднано музику, твори та архівні записи голосу самої поетеси, презентацією академічного 14-томного зібрання творів Лесі Українки, проведенням книжкових виставок та лекцій науковців. У межах проекту впродовж кількох днів було реалізовано інтелектуально-дискусійну програму Косач Talks.

⁹ До ювілею Лесі Українки в рамках проекту «Леся Українка: 150 імен» уперше презентовано повне зібрання творів письменниці в 14-ти томах // Міністерство культури та інформаційної політики України. URL: <https://mkp.gov.ua/news/5073.html> (дата звернення: 04.03.2021).

Значимим елементом проекту стало зосередження на важливих фокус-темах, які за задумом організаторів є ключовими для розуміння життя і творчості Лесі Українки з перспективи сьогодення. Програма проекту ввібрала в себе чимало інноваційних заходів, оригінальних за задумом і особливо цікавих для молоді. До того ж усі заходи були представлені у вільному доступі на різних інтернет-ресурсах, відображені у Facebook та Instagram. В ефірі проекту (і в його інтернет-представництві) працювало «Радіо Lesya», де гостями і співрозмовниками були літератори, мистецтвознавці, представники Міністерства культури та інформаційної політики України і Державного агентства України з питань мистецтва та мистецької освіти.

Загалом за широтою інформаційного представлення, відкритістю матеріалів, відео- та аудіозаписів організованих заходів для всієї України й світу культурно-мистецький проект «Леся Українка: 150 імен» не має аналогів в українській практиці. Він знаменував собою утвердження принципово нового рівня презентації української культури та її імен у національному інформаційному просторі.

Звичайно, тема «Леся Українка в сучасному національному інформаційному просторі» буде розкритою далеко не повністю, якщо не згадати й про інші важливі форми й засоби репрезентації її образу й художньої спадщини. Ідеться про Лесю в літературі для дітей та юнацтва, про численні пам'ятники й меморіальні дошки, місця, пов'язані з її пам'яттю, навіть ширше — із її добою, про вулиці й установи, які названі її ім'ям. Не можна не згадати й про те, що образ Лесі Українки міцно увійшов у повсякденне життя — її портрет було послідовно розміщено вже на чотирьох дизайнерських модифікаціях 200-гривневої грошової банкноти, що (як би її не оцінювали культурологи) у наш час, за свідченням спеціалістів, стала в Україні основним платіжним засобом. А це теж частина національного інформаційного простору. Увічнення співвітчизників на банкнотах у всьому світі є ознакою їх канонізації як першорядних достойників нації, із якими асоціюється її сутність, минуле, сучасне і майбутнє.

Висновки. Усенародне святкування ювілею письменниці, якій по праву належить одне з перших місць у національному пантеоні, інтерес до її особистості й творчої спадщини, внеску в інтелектуальне зростання українства, віднайдення організаторами ювілейних заходів нових, багато в чому ще незвичних яскравих форм комунікації засвідчують кардинальні зміни, що відбулися в суспільному і духовному житті України. Звернення до великих постатей минулого, розвиток плідного діалогу з ними «крізь часи», нове прочитання і вільне творче переосмислення їхніх здобутків говорить про вивільнення від міфів і стереотипів минулого, травматичних посттоталітарних синдромів,

інтелектуальне й духовне оновлення, повернення до європейських гуманістичних цінностей.

150-річчя від дня народження Лесі Українки наочно продемонструвало, яким важливим і соціально значимим є поєднання зусиль установ науки і культури, закладів освіти, видавництв, інформаційних центрів та ЗМІ, громадських і творчих осередків, владних структур не лише щодо підготовки та проведення ювілейних заходів, а й в організації систематичної багатопланової роботи з подальшої розбудови національного гуманітарного культурно-інформаційного та науково-інформаційного простору, наповнення його значимими для сучасної України іменами, ідеями, смислами.

Знаменно, що ювілей став важливим приводом не лише для розмови про Лесю Українку, її життя, творчість, вплив її спадщини на весь подальший розвиток української духовної культури на Батьківщині й у діаспорі. Він обумовив зосередження на обговоренні проблем зв'язку часів, значення творів Лесі для наших сучасників і наступних поколінь.

Окремою проблемою стало осмислення широкого кола питань «життя культури», її місця в національному комунікативному просторі XXI ст. Набутий багатьма установами й організаціями, творчими колективами в процесі підготовки й реалізації ювілейних заходів більш широкий досвід використання дистанційних комунікативних технологій продемонстрував не лише свою суто ситуативну корисність в умовах сучасних протиепідемічних заходів. Він виявив значні, не використовувані до цього часу повною мірою можливості відчутного переміщення центру інтелектуального, творчого спілкування, дискусій за участю вчених, літераторів, громадських діячів у площину відео- та аудіосегментів Інтернету, соціальних мереж, тобто — живого й динамічного діалогу, дієвого поширення актуальної культурологічної інформації по всіх регіонах України, що формує єдність національного інформаційного простору.

1. Агеєва В. Поетеса зламу століть: творчість Лесі Українки в постмодерній інтерпретації / Віра Агеєва. – Київ : Либідь, 1999. – 262 с.
2. Агеєва В. Від редакційної колеги / Віра Агеєва, Юрій Громик, Оксана Забужко, Ірина Констанкевич, Марія Моклиця, Сергій Романов // Повне академічне зібрання творів: у 14 т. / Леся Українка. – Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2021. – Т. 1. – С. 7.
3. Беззуб Ю. «Жіноче питання» в українському громадсько-політичному русі кінця XIX — початку XX ст. (за епістолярною спадщиною Лесі Українки) / Ю. Беззуб // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Київ, 2020. – Вип. 57. – С. 311–329. <https://doi.org/10.15407/np.57.311>

4. Гончарук Р. А. Леся Українка та німецькомовний культурний простір: чи взаємна рецепція? / Р. А. Гончарук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна». – Острого, 2016. – Вип. 61. – С. 237–240. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2016_61_91
5. Жулинський М. Г. Леся Українка у боротьбі проти духовного рабства. Про участь гуманітарних установ НАН України у підготовці та відзначенні 150-річчя від дня народження письменниці : стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 4 листопада 2020 р. / М. Г. Жулинський // Вісник Національної академії наук України. – 2020. – № 11. – С. 29–32. <https://doi.org/10.15407/visn2020.11.029>
6. Жулинський М. Свобода, виборена Словом : до 150-річчя геніальної письменниці. Леся Українка: як «зробити Україну вже тепер політичною силою?» / Микола Жулинський // День. – № 29–30 (19.02.2021); № 34–35 (25.02.2021); № 39–40 (04.03.2021); № 43–44 (12.03.2021). – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/svoboda-vyborena-slovom>; <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/svoboda-vyborena-slovom-2>; <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/svoboda-vyborena-slovom-3>; <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/svoboda-vyborena-slovom-4>
7. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій / Оксана Забужко. – Київ : Факт, 2007. – 640 с.
8. Кіраль С. С. Історико-бібліографічні дослідження. Бібліографія видатних вчених та державних діячів / С. С. Кіраль // Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського: розвиток національної бібліографії, біографічних досліджень та науково-бібліографічної діяльності: колективна монографія / НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського ; редкол.: В. І. Попик (відп. ред.) та ін. – Київ : НБУВ, 2019. – С. 59–68.
9. Лобузін К. В. Проблеми створення комплексних цифрових ресурсів історико-культурної та наукової спадщини / К. В. Лобузін // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : зб. наук. пр. – Київ, 2013. – Вип. 21. – С. 121–129.
10. Лобузін К. Меморіальна електронна колекція «Т. Г. Шевченко» у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського / К. Лобузін // Бібліотечний вісник. – 2014. – № 5. – С. 46–50. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2014_5_11
11. Мірошниченко Л. Леся Українка. Життя і тексти / Лариса Мірошниченко. – Київ : Смолоскип, 2011. – 264 с.
12. Попик В. І. Проблема знакових постатей національної історії та культури в консолідаційних процесах інформаційного простору України / В. І. Попик // Особливості інформаційного забезпечення національного консенсусу в сучасній Україні : [монографія] / [В. Попик (кер. проекту), О. Онищенко, В. Горовий та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2016. – С. 155–186.
13. Скупейко Л. Апологія особистості: статті про Лесю Українку / Лукаш Скупейко ; НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. – Київ : Фенікс, 2015. – 240 с.

REFERENCES

1. Aheieva, V. (1999). *Poetesa zlamu stolit: tvorchist Lesi Ukrainky v postmodernii interpretatsii* [Poet of the turn of centuries: the work of Lesya Ukrainka in postmodern interpretation]. Kyiv, Ukraine: Lybid. [In Ukrainian].
2. Aheieva, V. (2021). Vid redaktsiinoi kolehii [From the editorial board]. In Lesya Ukrainka. *Povne akademichne zibrannia tvoriv: u 14 t.* [Lesya Ukrainka. Complete academic collection of works: in 14 vols.] (Vol. 1, p. 7). Lutsk, Ukraine: Lesya Ukrainka Volyn National University. [In Ukrainian].
3. Bezzub, Yu. (2020). "Zhinoche pytannia" v ukrainskomu hromadsko-politychnomu rusi kintsia XIX – pochatku XX st. (za epistoliarnoiu spadshchynoiu Lesi Ukrainky ["Women's issue" in the Ukrainian socio-political movement of the late XIX – early XX centuries (according to the epistolary heritage of Lesya Ukrainka)]. *Naukovi Pratsi Natsionalnoi Biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho*, 57, 311-329. <https://doi.org/10.15407/np.57.311> [In Ukrainian].
4. Honcharuk, R. A. (2016). Lesia Ukrainka ta nimetskomovnyi kulturnyi prostir: chy vzaiamna retseptsiia? [Lesya Ukrainka and the German-speaking cultural space: or mutual reception?]. *Naukovi Zapysky Natsionalnoho Universytetu "Ostrozka Academia"*. Seriia "Filolohichna", 61, 237-240. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2016_61_91 [In Ukrainian].
5. Zhulynskiy, M. H. (2020). Lesia Ukrainka u borotbi proty dukhovnoho rabstva. Pro uchast humanitarnykh ustanov NAN Ukrainy u pidhotovtsi ta vidznachenni 150-richchia vid dnia narodzhennia pysmennytsi: stenohrama dopovidi na zasidanni Prezydii NAN Ukrainy 4 lystopada 2020 r. [Lesya Ukrainka in the struggle against spiritual slavery. On the participation of humanitarian institutions of the NAS of Ukraine in the preparation and celebration of the 150th anniversary of the writer's birth: transcript of the report at the meeting of the Presidium of the NAS of Ukraine on November 4, 2020]. *Visnyk Natsionalnoi Akademii Nauk Ukrainy*, 11, 29-32. <https://doi.org/10.15407/visn2020.11.029> [In Ukrainian].
6. Zhulynskiy, M. (2021, February 19; February 25; March 4; March 12). Svoboda, vyborena Slovom: do 150-richchia henialnoi pysmennytsi. Lesia Ukrainka: yak «zrobyty Ukrainu vzhe teper politychnoiu syloi?» [Freedom, elected by the Word: to the 150th anniversary of the genius writer. Lesya Ukrainka: how to "make Ukraine a political force now?"]. *Den*, 29-30; 34-35; 39-40; 43-44. Retrieved from <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/svoboda-vyborena-slovom-2>; <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/svoboda-vyborena-slovom-3>; <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/svoboda-vyborena-slovom-4> [In Ukrainian].
7. Zabuzhko, O. (2007). *Notre Dame d'Ukraine: Ukrainka v konflikti mifolohii* [Notre Dame d'Ukraine: Ukrainka in the conflict of mythologies]. Kyiv, Ukraine: Fakt. [In Ukrainian].
8. Kiral, S. S. (2019). Istoryko-bibliohrafichni doslidzhennia. Bibliohrafiia vydatnykh vchenykh ta derzhavnykh diiachiv [Historical and bibliographic research. Bibliography of prominent scientists and statesmen]. In V. I. Popyk (Ed.). *Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernadskogo: rozvytok natsionalnoi bibliohrafii, biohrafichnykh doslidzhen ta*

- naukovo-bibliografichnoi diialnosti* [V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine: the development of national bibliography, biographical research and scientific and bibliographic activities] (pp. 59-67). Kyiv, Ukraine: NBUV. [In Ukrainian].
9. Lobuzina, K. V. (2013). Problemy stvorennia kompleksnykh tsyfrovyykh resursiv istoryko-kulturnoi ta naukovoї spadshchyny [Problems of creating complex digital resources of historical, cultural and scientific heritage]. *Spetsialni Istorychni Dysyptyly: Pytannia Teorii ta Metodyky*, 21, 121-129. [In Ukrainian].
 10. Lobuzina, K. (2014). Memorialna elektronna kolektsiia “T. H. Shevchenko” u Natsionalnii bibliotetsi Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Memorial electronic collection “Taras Shevchenko” in the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. *Bibliotechnyi Visnyk*, 5, 46-50. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2014_5_11 [In Ukrainian].
 11. Miroshnychenko, L. (2011). *Lesia Ukrainka. Zhyttia i teksty* [Lesya Ukrainka. Life and texts]. Kyiv, Ukraine: Smoloskyp. [In Ukrainian].
 12. Popyk, V. I. (2016). Problema znakovyykh postatei natsionalnoi istorii ta kultury v konsolidatsiinykh protsesakh informatsiinoho prostoru Ukrainy [The problem of significant figures of national history and culture in the consolidation processes of the information space of Ukraine]. In V. I. Popyk (Ed.). *Osoblyvosti informatsiinoho zabezpechennia natsionalnogo konsensusu v suchasni Ukraini* [Features of information support of the national consensus in modern Ukraine] (pp. 155-186). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
 13. Skupeiko, L. I. (2015). *Apolohiia osobystosti: statti pro Lesiu Ukrainku* [Apology of personality: articles about Lesya Ukrainka]. Kyiv, Ukraine: Feniks. [In Ukrainian].

Рукопис одержано 20.03.2021 р.

Volodymyr POPYK, D.Sc. (History), Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Director, Institute of Biographical Research, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Lesya Ukrainka in the national information space.

The goal of this research is to analyze the nature and features of Lesya Ukrainka's (1871–1913) representation in the national information space, including her personality, life story and creative heritage. Further analysis is given of the achievements, shortcomings and unresolved issues in developing methods and forms of communication activity involved in this representation. **The research methodology** stems from joint application of tools used in communication studies: both analytical (analysis, synthesis, generalization, explanation, systematization and classification), and empirical (observation, description and comparison) methods. **Scientific novelty** of this paper lies in its intentional focus on the issues concerning forms and methods of representing significant names of the national past in different segments of information space. **Topics** studied include various forms and means of representing Lesya Ukrainka in digital information space – on literature and cultural studies sites, in full-text digital libraries of Ukrainian literature and literary criticism, on a comprehensive popular science resource “Lesya Ukrainka: Life and Works Encyclopedia (Лєся Українка: енциклопедія життя і творчості)”. Special consideration is given to new forms

and methods of communication, as successfully used by cultural institutions, information centers and research institutions. **Conclusions.** The experience of representing the personality and creative heritage of Lesya Ukrainka testifies to the effectiveness and social value of combining the efforts of various institutions and agencies (scientific, cultural, educational, publishing, informational, governmental, journalistic, creative, public). The celebration of Lesya Ukrainka's 150th anniversary revealed the previously mostly untapped opportunities to move a lot of the intellectual and creative communication – such as discussions with scientists, writers, public figures – into the virtual, using various online audio and video platforms as well as the social media. This makes possible informational outreach of relevant cultural information to all regions, thus in fact uniting the national information space.

Key words: biography, Lesya Ukrainka, national information space, digital encyclopedias, personal biographical archives, intellectual and spiritual dialogue of generations, modern digital means of intellectual communication.

Лариса Іванівна БУРЯК,
доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу теорії та методики біобібліографії
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-4631-844X>
buriak@nbuv.gov.ua

БІОГРАФІЧНИЙ СВІТ ЛЕСІ УКРАЇНКИ: ПОВОРОТ ДО ВІЗУАЛЬНОГО

Метою статті є актуалізація фотогалереї Лесі Українки як однієї з форм віддзеркалення панорами її біографічного світу. Унікальні в своїй поліфонічності та полівимірності фотографічні репрезентації Лесі Українки запропоновано до «перепрочитання» з метою подальшого розкодування складного мережива її життя. Концептуальна основа дослідження базується на *синтезі міждисциплінарних методологій* візуального повороту в соціогуманітаристиці та історико-біографічних досліджень у поєднанні з джерелознавчою критикою, що дає змогу інтерпретувати візуальні образи як формоутворюючі елементи біографічних реконструкцій. **Наукова новизна.** З огляду на сучасні соціокультурні процеси, колекцію світлин Лесі Українки актуалізовано як психологічний, соціокультурний та мистецький феномен, що є не менш значущим джерелом у реконструкціях біографічного світу поетеси, аніж її творчість та епістолярій. Виокремлені локуси масштабної теми репрезентують світлини Лесі Українки в множинності їх природного призначення, а саме як «засіб комунікації», «знак реального і уявного», «різновид мистецтва». **Висновки.** Фотографії Лесі Українки представляють одну з форм її самопрезентації та комунікації зі світом і з собою. Вони постають своєрідним «повідомленням без коду», за допомогою якого поетеса прагнула передати невловимі вібрації внутрішнього стану душі, повідомити про себе те, що часом неможливо було висловити словами. Фіксуючи важливі моменти життя та певні культурні коди, фотогалерея Лесі Українки репрезентує її у розмаїтті пріоритетних самоідентифікацій. Водночас як вид мистецтва, що відображає естетику епохи, культурні тенденції, художні смаки та пререференції, світлини стали для Лесі Українки органічним елементом її біографічного світу, художнім знаком, одним із основних «пам'ятних місць», «місцем покоління», своєрідним «проростанням минулого в майбутнє».

Ключові слова: Леся Українка, візуальний поворот, фотографія, комунікація, світлини, біографічний світ.

Текст і фотографія конкурують між собою,
вони борються за нашу увагу.
Але боротьба нерівна: фотографія перемагає.
Ришард Капусцінський
(польський журналіст)

У розмовах, що відбувались на хвилі відзначення 150-річного ювілею Лесі Українки, довелось почути, що відома дитяча фотографія Лесі Українки в українському костюмі, босоніж, з дерев'яними міні-грабельками викликала неймовірний резонанс у соціальній мережі Facebook.

Іноколи здається, що все, що можна було сказати й написати про Лесю Українку, уже сказано й написано. Тому до певного моменту поза увагою залишається інформація, будь то нарративна, епістолярна чи візуальна, поки одного разу ми раптом не усвідомлюємо, що віддавна знайомі рядки, чи навіть окреме слово, або світлина — це промовистий знак, символ, у яких закодовані невідомі до цього часу сенси. Чи не тому саме тепер, коли «на зміну світу речей прийшов світ зображень і самі зображення прагнуть стати світом» [16, с. 174], соціальні мережі так бурхливо зреагували на фотографію Лесі Українки, заново прочитуючи її як візуальну репрезентацію певного меседжу.

Не містифікуючи перебування геніїв у реальному світі (хоча без метафізики тут навряд чи можливо все осягнути й зрозуміти), тим не менш не можна уникнути відчуття, що їхня місія належить до категорії вічного й полягає в тому, аби щоразу нагадувати про себе, надавати нові імпульси інтелектуальним рефлексіям, провокуючи і стимулюючи дискусії, модернізуючи суспільну думку, і тим самим із глибин минулого продовжувати свій діалог із сучасним соціумом.

Чим далі ми просуваємося лабіринтами «світу» Лесі Українки, тим більше відкриваємо у ньому невідомого. Безмежність та глибинність таланту, як це зазвичай відбувається із геніями, виявляється конвертованою в безмежність їхнього біографічного світу. І скільки б його не намага-

Лариса Косач. Київ,
між 1876–1878 рр.¹

¹ Стаття ілюстрована світлинами з видання: Скрипка Т. Родові гнізда Драгоманових-Косачів: їх устрій та культура. Київ : Темпора, 2013. 655 с.

лись пізнавати, він залишається непізнаним. Адже невипадково й сама Леся в одному з листів до Ольги Кобилянської зізнавалась, підкресливши слово, на якому хотіла акцентувати увагу: «Ніколи найближчі друзі не знали мене всеї, та я думаю що се так і буде завжді. Друзі мої звикли до сього і дали мені волю говорити тільки про те, про що я хочу» [20]. У цьому контексті особливого сенсу і значення набуває гіпотеза про те, що не висловлене словами знайшло відображення у візуалізованих образах, відбитих на світлинах.

Леся Українка любила фотографію, про що впевнено можна сказати, розглядаючи її фотопортретну галерею. Фотографії зафіксували її чарівні й водночас багатозначні образи, як індивідуальні, так і в оточенні родини та друзів на різних відрізках життя — від дитячих років до останніх днів.

Ба більше, портрет (фотографічний, живописний, скульптурний) є виразним елементом у творчості Лесі Українки, одним із «персонажів» її творів, що фігурує як особливий «комунікативний знак», ніколи не буває «німою» деталлю загального фону [8, с. 37]. Смысловий конструкт портрета, представлений у художніх творах, є, скоріш за все, віддзеркаленням власних емоцій Лесі Українки та своєрідною проекцією її ставлення до портретного жанру в реальному житті.

Унікальна в своїй поліфонічності та полівимірності фотографічна галерея Лесі Українки в контексті повороту до візуального надає потужний імпульс для подальшого осмислення її біографічного світу, відкриває перспективи щодо нових ракурсів прочитання та розкодування складного мережива її життя.

Візуальний поворот (visual turn) — один із численних поворотів, які пережила соціогуманітаристика останнім часом [15, с. 54–55]. «Візуальне мислення», «візуальне сприйняття» (Рудольф Арнхейм) стали органічними й неодмінними категоріями наукового дискурсу. На цьому тлі змінюється ставлення до фотографії. Вона розглядається як особливий візуально-комунікативний, соціокультурний, соціально-психологічний феномен, опинившись у фокусі різних сфер наукового знання — антропології, культурології, соціології, психології, семіотики, філософії. Праці Рудольфа Арнхейма, Ролана Барта, Вальтера Беньяміна, Жана Бодріяра, П'єра Бурдьє, Сюзен Зонтаг, присвячені феномену фотографії, потрапляють до культових наративів наукового простору.

У сучасних умовах фотографія набула особливої потужності та ефективності, наслідком чого стало те, що «ейдос (вид, образ) перестав бути лише ілюстративним матеріалом до текстів, він став релевантним сенсом комунікативного задуму» [23, с. 361]. Той факт, що

візуальні образи набувають майже магічної сили і здатні формувати та змінювати світоглядні орієнтири людини, не підлягає вже жодному сумніву. Візуальна реальність, на думку дослідників, стає подібною до тексту [4; 28], а візуальний контент не лише не поступається нарративному в просторі соціальних комунікацій, а й починає домінувати.

Свого часу на комунікаційний потенціал фотографії звернув увагу знаний німецький філософ В. Беньямін, розглядаючи її природу в своєму есе «Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischn Reproduzierbarkeit» (1936, «Твори мистецтва в епоху його технічної відтворюваності»). Уже тоді вчений дійшов висновку, що фотографія є продуктом епохи, яку він називав світом вибухів інформації і комунікації, «шуму речей» та соціальних рухів [2, с. 27]. Дещо пізніше на фотографії як важливому «комунікаційно-рефлексійному» засобі наголошував один із провідних американських інтелектуалів ХХ ст. Р. Арнхейм, обґрунтовуючи цю тезу у відомій праці «On the Nature of Photography» («Про природу фотографії») ².

Однією з причин, що пояснює успіх фотографії на тлі сучасних соціокультурних трансформацій, є її спроможність апелювати до зовсім інших каналів людського сприйняття, відмінних від тих, які реагують на текстову чи то вербальну інформацію. Прийнято вважати, що фотографія викликає сильний емоційний відгук, хоча й стимулює поверхове сприйняття, гальмуючи критичне мислення в глядача. Емоційні рефлексії в комунікаційному процесі на рівні «фотографія — глядач» переважають над аналітичним складником. Але часом саме вони можуть бути основним імпульсом для подальшого більш глибокого осмислення самого зображення.

Цим, певною мірою, зумовлена можливість появи альтернативних моделей біографічних реконструкцій, побудованих на концепціях візуальності.

Особливої актуальності набуває залучення методологічного потенціалу візуального повороту. Зауважимо, що в біографічних дослідженнях повороти відіграють роль орієнтирів, певних стимулів наукової думки, вказуючи на найактуальніші наукові напрями та водночас пропонуючи оновлену методологію досліджень [3, с. 44–45]. У цілому «протуберанси» соціогуманітарних поворотів продукують нові ідеї, віддзеркалюючи інтелектуальні очікування та культурні рефлексії суспільства.

Зображення в площині біографіки, як і залучення мистецьких прийомів до біографічних реконструкцій відкривають нові дослідницькі

² Уперше есе «On the Nature of Photography» було надруковано в журналі «Critical inquiry» (1974. Vol. 1, No. 1. P. 149–161).

перспективи. Методологія візуального повороту, імплементована в біографічні студії, насамперед дає змогу уникнути лінійності та забезпечує біографічним реконструкціям нову архітектоніку з акцентом на поліфонію. У такий спосіб студії стають більш гнучкими до соціокультурних трансформацій. Потрібно враховувати й той важливий факт, що сучасний споживач інформації у масовому своєму сприйнятті стає все більше візуалістом, орієнтованим на загострені емоційні реакції.

Біографічно-культурологічні практики останнього часу засвідчують зростання наукового інтересу до візуалізованої форми біографії. У сучасному історіографічному просторі вже циркулюють поняття «ілюстрований життєпис» [26], «графічна біографія» [11], «автопографія» [25]. Водночас у вітчизняних [24] та зарубіжних [27] студіях присутня «фотобіографія» як жанровий різновид біографічних реконструкцій та альтернативна форма біографічного наративу.

Найповніша колекція світлин Лесі Українки в розмаїтті контекстів (персоналії, середовище, культура родинних маєтків Косачів-Драгоманових), поєднана з біографічними наративами та спогадами, подається в працях української дослідниці Тамари Скрипки, яка наразі є хранителькою фондів Архіву-музею ім. Дмитра Антоновича УВАН у США [17; 18]. Для означення фотогалереї родинних світлин дослідниця актуалізувала ще одне важливе поняття — «зображальна біографія» [18, с. 15].

На переконання Т. Скрипки, індивідуальні та групові світлини Лесі Українки та її родини передають емоційний та творчий стан персоналій, «ілюструють коло тогочасних захоплень, входження до певного оточення людей з різними долями, політичними та громадськими інтересами, садибну культуру, традиції побуту, зміни моди як соціального розвитку суспільства» [18, с. 14–15].

Одне з видань («Родові гнізда Драгоманових-Косачів: їх устрій та культура») не лише за змістом, а й за дизайнерським задумом має формат сімейного альбома як «пам'ятного місця» та «місця покоління»³. Зазначимо, що фундаментальні праці, підготовлені Т. Скрипкою, у яких використовуються й документи з архівних фондів УВАН

³ Запроваджені в науковий дискурс німецькою дослідницею Аляйдою Ассман культурологічно-топографічні категорії «пам'ятні місця» та «місця покоління» є зручною основою для моделювання та композиційного відтворення біографічного світу особи. Ці поняття дають змогу визначити та структурувати систему самоідентифікацій, вивчаючи біографічний світ у різних його ракурсах. Формуючи тісні стосунки між людьми, «пам'ятні місця» та «місця покоління» можуть асоціюватися, передусім, із родоводами, родинними історіями та традиціями, проживанням кількох поколінь на одному місці.

(США), у такий спосіб єднають український та американський культурні простори, певною мірою синхронізуючи їх.

Відлуння візуального повороту відчутно в публікації відомої української дослідниці Світлани Кочерги, присвяченій так званій «ікононічній риториці» Лесі Українки. Учена звернула увагу на те, що поетеса шанобливо зберігала знімки рідних і близьких людей, сама часто фотографувалася, дорожила сімейним архівом, поповнювала його світлинами. Водночас, дотримуючись думки, що в цій риториці, сповненій «магнетичної сили», «закодована і матеріалізована пам'ять про напрочуд вагоме і зазвичай незнищенне фатальне проростання минулого в майбутнє», дослідниця обґрунтувала низку концептуальних спостережень щодо «іконографічної присутності» у творах Лесі Українки [8, с. 37], надаючи тим самим поштовх для подальших студій у контексті повороту до візуального.

Поміж тим, фотографалерея Лесі Українки все ще залишається за межами мейнстріму вітчизняного наукового дискурсу. З огляду на сучасні соціокультурні зміни, у контексті яких фотографія набуває особливо важливого значення, *метою статті* є актуалізація фотографалереї Лесі Українки як однієї із форм віддзеркалення її біографічного світу. Не претендуючи на вичерпне розкриття масштабної теми, спробуємо бодай у форматі пунктиру означити окремі її локуси, привертаючи тим самим увагу до «неораного поля» візуального біографічного світу Лесі Українки.

Як психологічний, соціокультурний та мистецький феномен світлини Лесі Українки постають у множинності їх природної сутності та призначення — «фотографія як засіб комунікації», «фотографія як знак реального і уявного», «фотографія як вид мистецтва».

Фотографія як засіб комунікації

Фотографії стали для Лесі Українки одним із способів самопрезентації та комунікації зі світом, і, очевидно, не менш важливим, аніж її твори та епістолярій. Вони є ще одним яскравим візуалізованим підтвердженням того, що поетеса своїм «життям і творчістю втілювала тристано-ізольтівську програму amor fati (любов до своєї долі) як базовий європейський міт» [7].

Як засіб комунікації фотографія орієнтована на діалог із зовнішнім світом, і не лише у вимірі реального часу, а минулого й майбутнього водночас. Один із відомих французьких семіологів і теоретиків фотомистецтва Ролан Барт свого часу запровадив поняття «фотографічне повідомлення» [1]. Намагаючись знайти відповідь на питання, чим фотографія відрізняється від інших видів мистецтва, він запропонував розглядати фотографію як «повідомлення без коду».

На його переконання, фотографія утворює нову просторово-темпоральну реальність. У своєму культовому творі «Camera Lucida» Ролан Барт намагався дати розширений коментар, пояснюючи феномен фотографії нашаруваннями часу — реального й минулого. Як семіолог він стверджував, що фотографії «читаються», мають свою систему «прочитування», а отже, і декодування. На кожному новому відрізку часу звернення до фотографії та спроби її «прочитування» щоразу супроводжуються додатковими конотаціями щодо фотографічного зображення.

Епоха, культура, різні соціальні середовища, у вимірі яких відбувається звернення до фотографії, визначають, зрештою, сприйняття фотографічного зображення та його інтерпретацію. Акцентуючи на тому, що фотографія, як і будь-який мистецький твір, підлягає декодуванню, Ролан Барт водночас стверджував, що за своєю суттю вона залишається все ж таки «незакодованим відбитком» [14, с. 176]. У цьому, можливо, криється парадокс фотографії та полівалентність її сенсів. Фотографія прочитується крізь призму реального часу, але в зображенні завжди присутнє як минуле з безліччю його загадковостей, так і майбутнє, якому призначається «пам'ять» про фотографічне зображення.

Коли йдеться про фотографічний портрет, то зазвичай постає низка додаткових питань, одне з яких стосується відкритості/маскування: чи прагнула особа щиро й відкрито репрезентувати себе світу, позуючи перед фотокамерою, чи, навпаки, намагалася приховати свій внутрішній світ, візуалізуючи певну «маску»? Але поза сумнівом лишається те, що фотографія за своєю природою і покликанням є однією з важливих комунікативних стратегій. Це один із промовистих способів повідомити світу про себе і водночас — спосіб спілкування із собою, погляд на себе в проекції свого відображення, фотографічного образу.

«Перепрочитання» та «розкодування» світлин Лесі Українки у форматі реального часу є імпульсом до нових рефлексій, зокрема розмірковувань над тим, що мав би повідомити світу кожен із зафіксованих образів. Адже фотографії як різновид мистецтва саме до цього стимулюють своїх глядачів. Наприклад, берлінське фото 1899 р. Лесі Українки (на ньому вона зафіксована разом зі своєю сестрою Ольгою) вносить деякі корективи щодо поширених уявлень про її схильність до аскетизму в одязі та ігнорування своєї зовнішності. Світлина передає образи сестер, вдягнених за тогочасною європейською модою, без будь-яких натяків на провінційність.

Це фотографічне зображення, синхронізоване з листом, написаним тоді ж з Берліна до Олени Пчілки, багато що спроможне маркувати в біографічному світі Лесі Українки, зокрема відтінки стосунків

з матір'ю, небайдуже ставлення до своєї зовнішності. Лист до матері проникнутий щирою ніжністю, у якому прагнення поділитися своїми враженнями від Берліна, тогочасних художніх виставок у місті поєднується зі щирим бажанням розповісти про нові речі у своєму гардеробі, придбані в європейській столиці. У цьому листі немає жодного натяку на ту «непосильну пересічній уяві драму» в стосунках «двох великих „одержимих“, двох рідних і однак різних», на їхню «42-річну кривну любов-війну», про що пише у своєму відомому дослідженні Оксана Забужко [5, с. 435]. Натомість у листі прочитується бажання розповісти про буденні, на перший погляд, але важливі для обох жінок речі. Відчуваючи, що матері, яка дбала про Лесин зовнішній вигляд не менш, аніж про свій, буде важливо і приємно дізнатися про її покупки, вона ретельно описує їх: «Я вже дещо купила собі: дві спідниці нижні, накидку, літню довгу блузу, одну блузку, а то ще куплю скілька блузок і, може, ціле літнє плаття. Шляпу тим часом маю простішу, а гарну куплю тоді, як буду вільніша в руках, бо шляпу завжди треба купувати в присутності того, хто має її носити» [21].

Немовби візуалізуючи епістолярний текст, берлінське фото є саме тим, що зафіксувало нові речі з Лесиною гардеробу. На світліні вона, імовірно за все, у тій самій накидці, про яку згадується в листі. Обидві сестри вже мають «капелюшки», що прикрашають зовнішність жінок. Виготовлені за зразками європейської моди, вони, судячи з усього, теж придбані в берлінських крамницях, мають відповідну конструкцію з елементами декору (пишного на капелюшку Ольги і більш стриманого — у Лесі). Водночас світлина демонструє органічність образів кожної із сестер. Як можна бачити, Леся й Ольга дотримувалися різних стилів в одязі, саме таких, що пасували кожній з них та, попри свою відмінність, були актуальними у світі тогочасної моди.

Поєднання «двох любовних драм» — під таким ракурсом було репрезентовано та інтерпретовано світлину Лесі Українки, що демонструвалась у національному літературно-меморіальному музеї Івана Франка у Львові (Дім Франка) [19]. Це фото є одним із відомої серії знімків, зроблених у фотосалоні Йогана Кржановського під час перебування поетеси в Чернівцях влітку 1901 року. До цієї ж серії на-

Ольга та
Лариса Косачівни.
Берлін, весна 1899 р.

лежать фотозображення спільно з Ольгою Кобилянською, які не менш цікаві крізь оптику фотографії як візуалізованого коду комунікації, промовистого знаку системи самоідентифікацій та різновиду мистецтва водночас.

Характерно, що, привертаючи увагу до «загадкової історії» Лесино фотопортрета, в інтернет-публікації акцентувалось не так на самому зображенні, як на тексті на звороті, адресованому Ользі Кобилянській: «Цвіт папороті можна дістати, тільки переживши найстрашнішу ніч». І далі: «Комусь від когось на спомин „літа на Буковині“ (Чернівці, 30 липня 1901)». У цьому афоризмі, його безумовній алегоричності, згідно з висловленими коментарями, закодована особиста драма Лесі Українки (смерть Сергія Мержинського), яку вона в такий спосіб синхронізувала з драмою Ольги Кобилянської. За озвученою версією, для Ольги Кобилянської відмова Осипа Маковея від спільного з нею життя так само стала «болючою драмою кохання», що розгорталася влітку 1901 року. «Найстрашніші ночі були в обох, але сила підтримки і творчості, приятелювання письменниць допомогла це пережити», — так підсумовує свої міркування з приводу відомої/невідомої фотографії директор Дому Франка у Львові Б. Тихолоз [19].

Інтерпретуючи образ Лесі Українки на цій світлині, Т. Скрипка запропонувала дещо інше його прочитання. Проте її коментар не так розставляє крапки над «і», як на то сподівається дослідниця, як ще чіткіше окреслює контури непрояснених епізодів життя поетеси. На думку Т. Скрипки, «світлина розкриває тайну образу Лесі Українки, тайну її приватного життя». «Щодо змістодарчого змісту світлини, то це ще один штрих для розвінчання міфу про нерозділене кохання до Сергія Мержинського, який досі живе і закинений ще з советських часів», — констатує дослідниця [19]. Навряд чи можна погодитися з таким прочитанням «змістодарчого змісту світлини». Проте не можна не замис-

Лариса Косач.
Чернівці, травень 1901 р.

Ольга Кобилянська та
Лариса Косач.
Чернівці, травень 1901 р.

литися над подальшим дослідженням драматичних колізій життя і калейдоскопу внутрішнього світу поетеси. Очевидна контрверсійність коментаря водночас переконливо свідчить про те, що у фотографії як мистецькому жанрі криється невичерпний потенціал щодо реконструкцій окремих сегментів біографії у множинності її проявів. Корежуючи, урізноманітнюючи, розширюючи усталені моделі життєписів, фотографія щоразу здатна запропонувати їх оновлені варіації з огляду як на світоглядні позиції дослідника, так і на культурні запити епохи, настрої соціуму, його інтереси та уподобання.

Фотографія як знак реального і уявного

За своєю сутністю фотографія постає передусім віддзеркаленням панорами світу людини — реального й уявного, фіксуючи його невловимі вібрації. Відповідно до своєї природи фотографія наділена спроможністю відображати внутрішній світ людини, не втручаючись у його реконструкцію. Фотографія як знак насамперед репрезентує поетису Лесю Українку в розмаїтті контекстів самоідентифікації, що знайшли втілення в сімейних, національних, культурних традиціях, знакових подіях, «пам'ятних місцях» та «місцях поколінь» (подорожі, родинні маєтки).

За підрахунком Т. Скрипки, збереглося 18 фотопортретів Лесі Українки і 40 групових знімків за її участю [18, с. 16]. Симпатія Лесі Українки до фотографії — підсвідома в дитячі роки і, очевидно, свідома — у дорослі — була небезпідставною. Це була не лише данина тогочасним модерним уподобанням міського середовища, хоча цей чинник відіграв не останню роль. Фотографуванню симпатизувала Олена Пчілка, про що свідчить вишукана галерея її фотозображень, не менш цікава в розмаїтті контекстів, аніж Лесина⁴. Мати ініціювала і започаткувала традицію фотографування в родині Косачів, організовуючи перші фотосесії для своїх дітей у знаних майстрів. Прихильність до фотографування стала однією з родинних традицій.

У фотографіях, як візуальному джерелі, зафіксовано і відображено багатоманітний і різнобарвний внутрішній світ Лесі Українки, той, що складно було передати словами або закодувати в творчості, навіть

⁴ Аналізуючи світлини Олени Пчілки, Т. Скрипка конструює її образ, наголошуючи на рисах «української аристократки», яка стежила за європейською модою та в гардеробі якої переважав модерний стиль. Для фотосесій Олена Пчілка вдягала не лише костюми в народному стилі, але також обирала сукні з «шовку-муару, атласу з пишними оздобами мереживом, бахрамою, бантами з оксамиту, драпуванням у стилі „tarissier“, доповнюючи свій образ аксесуарами — сережками, брошками, кулонами, відповідними зачісками» (Скрипка Т. Родові гнізда Драгоманових-Косачів: їх устрій та культура. Київ, 2013. С. 13).

використовуючи численні образні алегорії та метафори. У цьому сенсі промовистою є згадка Валерії О'Коннор-Вілінської, яка зауважила, що Леся Українка «...хотіла, не дивлячись на хворобу, утримати при собі всі барви життя: і рожеві мрії, прихильність і увагу людей, і вражіння широкого світу Божого, а головне той світ ідей, до якого змалку тяглася Лесина душа» [13, с. 294].

Прикметно, що Валерія О'Коннор-Вілінська звернула увагу й на той факт, як змінювалась зовнішність Лесі Українки. «Пам'ятаю її українське убрання, а особливо руто-зелений спенсер з блискучими гудзиками, що здався нам чудернацьким», — писала вона про свої враження стосовно образу Лесі в підлітковому віці [13, с. 293]. Авторка зафіксувала зміни, які з часом відбулись у зовнішності Лесі Українки після того, як було вперше надруковано її вірш «Конвалія» в галицькій «Зорі» (1884). Успішний поетичний дебют тринадцятилітньої Лесі, на думку В. О'Коннор-Вілінської, став поштовхом не лише для окрилення та форсованого вдосконалення внутрішнього світу («вона жадібно припала до науки»), а й до формування нового відповідного зовнішнього образу. «Наверх вона все більше змінювалась, дочасно перетворюлася з дитини в поважну людину. Вона поміняла ясні барви в своєму вбранні, а більше вбиралася в темні сукні, переважно сірі. Зачіска її, завжди проста і гладенька, не покривала високого задумливого чола. З-під нього світили глибокі ясні очі з поважним, але ласкавим виразом», — занотувала свої враження В. О'Коннор-Вілінська [13, с. 294]. Отже, тоді Леся обрала собі й успішно втілила саме такий імідж, який, проте, не залишався незмінним упродовж її життя.

Студійні фотографії юної Лесі Українки мають «сценарій» дійства, яке виразно репрезентувало її національну ідентичність. Основним маркером був український костюм та його особливо яскраві елементи — вишиванки, плахти, свитки, вінки, гердани, намисто. Одяг на цих світлинах набуває особливого смислового коду, що найбільш промовисто відображає домінуючу українську ідентичність.

Водночас національний одяг постає як символічний знак, «візуальна мова», «мова без мови» у багатоманітності сенсів — демонстративних і прихованих. Національний костюм міг слугувати елементом самовираження, міг бути знаком протесту

Зліва направо:
Оксана Старицька, Лариса й
Ольга Косачівни.
Ковель, літо 1896 р.

проти дискримінаційної політики російського уряду щодо української культури [9]. Світлини Лесі Українки в українському одязі можуть свідчити також про її щире прагнення зберегти фотографічний образ, близький їй із дитинства. Національний костюм може бути маркером, що вказує на тяглість родинної традиції, зокрема наслідування смаків та естетичних уподобань Олени Пчілки, котра мала вишукану колекцію світлин в українському вбранні.

Відома дослідниця українського одягу Оксана Косміна використала світлини Лесі Українки як документальне джерело, аби віднайти відповідь на «неакадемічне» питання. Зізнаючись, що назва лекції-екскурсії «Чи була Леся Українка модницею?», яка відбулася під час ювілейної виставки, присвяченої 150-річчю поетеси, є дещо провокативною, О. Косміна репрезентувала поетесу в несподіваному, далекому від стереотипного ракурсі [9]. Аналізуючи фотографії Лесі Українки, дослідниця обґрунтувала тезу про те, що геніальна поетеса мала почуття стилю, дбала про свій зовнішній вигляд, дотримувалась європейської моди.

Порівнюючи стиль українського одягу на світлинах Олени Пчілки і Лесі Українки, О. Косміна також звернула увагу на важливий штрих, а саме на «дубляжність» окремих предметів національного вбрання, тобто тих, що повторюються на фотозображеннях матері й доньки. На думку дослідниці, фартух як один з елементів українського вбрання, у якому Леся зафіксована на своїй першій, уже згаданій, фотографії належав її матері. Це був той самий фартух, що доповнював костюм Олени Пчілки на світліні, яку вона розмістила, публікуючи свою працю «Українский народный орнамент. Вышивки, ткани, писанки» (Київ, 1876).

Подібна «дубляжність» елементів одягу, візуалізована світлинами, може бути банальним збігом, а може й — певним знаком, що вказує на більш глибинні процеси конструювання фотографічного образу Лесі Українки.

Ольга Петрівна Косач.
Київ, кінець 1860-х рр.

Фотографія як різновид мистецтва

Фотографія як різновид мистецтва відображає естетику епохи, її культурні тенденції, мистецькі преференції, художні смаки. Із середини ХІХ ст. фотографія набула особливої популярності, «увійшла у

широкий світ і почала викликати повсюдне захоплення» [24, с. 1]. Це було пов'язано як із технічними винаходами та подальшою революцією в технічних та естетичних прийомах мистецтва фотографування, так і з циклічністю самого феномену візуальності.

Пригадаймо, що Тарас Шевченко, який так само цікавився цим видом мистецтва, віддавав фотографії належне, називаючи її «обольстительной», а самі фотографічні знімки «нерукотворними образами» [24, с. 1]. Поява фотографії, як відомо, викликала тогочасні палкі дискусії з приводу того, чи коректно вважати її видом мистецтва. Зокрема, ставилася під сумнів можливість передати (відтворити) живу природу людини за допомогою фотографічного обладнання, механічного за своєю суттю.

Те, що фотографія є одним із видів мистецтва, нині не викликає сумнівів. Ба більше, фотографія як мистецький феномен підтвердила свою значущість на тлі майже двохсотлітньої історії свого існування і постійної еволюції концептів, підходів, технік та прийомів урізноманітнення та вдосконалення зображень. Як жоден інший вид мистецтва, фотографія була особливо чутливою до викликів часу та зростаючого простору своїх стратегічних завдань, суголосних історичному поступу цивілізації. А безперервний технічний прогрес упродовж минулого часу відкривав щоразу нові можливості, зумовлюючи перманентну еволюцію фотографічного мистецького жанру.

Фотогалерея Лесі Українки складається з багатой колекції студійних та аматорських світлин. Студійні світлини, що відрізняються вишуканим дизайном, були зроблені у відомих фотоательє Києва, Луцька, Чернівців, Одеси. У колекції київських світлин переважають знімки, виготовлені в знаменитих тогочасних майстрів фотографії Франца Мезера⁵ і Володимира Висоцького⁶.

Перший дитячий портрет Лесі, який вразив сучасні соціальні мережі, було зроблено у фотоательє В. Висоцького. Чіткого датування ця світлина не має і зазвичай позначається 1876–1878 рр. Але з Лесіної біографії відомо, що вона вперше побувала в Києві в 1876 році

⁵ Мезер Франц Казимирович (1830–1922) — фотограф. Навчався живопису в Академії мистецтв у Відні. У Києві викладав малювання в Інституті шляхетних дівчат, був членом Академії прекрасних мистецтв та науки у Брюсселі, володарем почесних нагород. Ательє Ф. К. Мезера спочатку (1865 р.) розташовувалось у будинку генерала Крилова на Прорізній, а з 1874 по 1918 р. — у його власному будинку на Хрещатику.

⁶ Висоцький Владзімеж (Володимир) Вікентійович (1846–1894) — фотограф-художник, учень Ф. К. Мезера, із часом — офіційний фотограф Університету св. Володимира. Мав почесні відзнаки і звання «Придворний фотограф Її Імператорської Величності княгині Олександри Петрівни». Фотоательє майстра було на розі Хрещатика і Лютеранської.

і, ймовірно, саме тоді Ольга Петрівна повела своїх дітей в ательє знаного майстра [21, с. 16].

Остання світлина Лесі Українки в домашньому інтер'єрі, датована 6 травня 1913 р., належить до серії аматорських. Її особливість у тому, що авторові цієї фотографії, яким вважають Лесиного кузена Юрія Тесленка-Приходька, вдалося виконати її фотопортрет у різних ракурсах, фіксуючи при цьому різні стани душі, що відобразилися на обличчі. На чотирьох варіантах однієї світлини Леся Українка так промовисто змінює вираз обличчя, що не лишається сумніву, що героїня фотопортрета позувала майстру, прагнучи, аби він відобразив гаму її почуттів. У цій серії прочитується калейдоскоп внутрішніх емоцій — від твердої впевненості і тренованої стриманості до іронії, смутку і вічної печалі.

Останні світлини Лариси Косач-Квітки. Київ, 6 травня 1913 р.

Аматорські фотографії, що збереглися в сімейному альбомі Драгоманових — Косачів, є невід'ємною складовою частиною «зображальної біографії» великої родини. Дехто з її членів мав фотоапарати й захоплювався фотографією. Щоправда, термін «аматорська фотографія» не зовсім коректний щодо світлин, зроблених рідним братом Лесі Михайлом Косачем чи вже згаданим Юрієм Тесленком-Приходь-

ком. Попри те, що ці світлини виконані поза студійним простором, вони свідчать про високий мистецький та професійний рівень.

Світлини, автором яких був Михайло Косач, указують на його захоплення фотографією, підтверджуючи віртуозну майстерність. Відомо, що, фізик за покликанням, Михайло Косач мав власну фотокамеру Джорджа Істмена «Кодак № 1»⁷. Юрій Тесленко-Приходько, перебуваючи під великим впливом таланту свого двоюрідного брата, також захоплювався фотографією, «увійшовши в історію родини Косачів як її хронікер» [18, с. 14]. Його знімки вирізнялися не лише професіоналізмом, а й вишуканим артистизмом. Талановитий майстер фотографії, він був автором унікальних знімків, зокрема світлин родинних маєтків та останніх фотографій Лесі Українки⁸.

Пленерні аматорські світлини родини Драгоманових — Косачів так само актуалізують розмаїття сюжетів. Вони переконують, що до світлин ставились як до своєрідного «перформансу», який потребував від членів родини не меншої підготовки, аніж студійні фотосесії, виконані з дотриманням законів фотографічного мистецтва. Цікавою в цьому сенсі є світлина, зроблена в Гадячі 8 липня 1896 р. Родина сфотографувалася на великій копиці сіна за межами маєтку. Звертає на себе увагу досконала композиція світлини, що була продуманою до найдрібніших деталей. Постаті професійно розміщені в триярусній проекції. Нижній ряд по центру композиції представляють Леся Українка і Сергій Мержинський. Зліва на середньому просторовому рівні світлини в невимушеній позі зафіксовано Ольгу Петрівну. На верхньому ярусі представлені три фігури: Олександр Петрович Драгоманов (молодший брат Ольги Петрівни), Ольга й Ізидора Косач. Центральна лінія світлини проходить по чоловічих постатях — Олександра Драгоманова (на вершині копиці) і Сергія Мержинського (нижній ряд). Жіночі постаті органічно заповнюють периферію світлини. Подібна фотографічна композиція теж, очевидно, не випадкова. Можливо, в ній відображається певний гендерний меседж. Утім, не виключено, що ця конструкція була вибудована з дотриманням законів фотографічного жанру.

⁷ Фотографічний апарат Джорджа Істмена «Кодак № 1», який випускався у 1889–1895 рр., увійшов до історії фотографії як перший серійний фотоапарат зі стрічковою фотоплівкою, що поклав початок поширенню аматорської фотографії.

⁸ Ім'я Юрія Петровича Тесленка-Приходька (1884–1944) тривалий час залишалось маловідомим. Він був не лише представником роду Косачів, а й одним із піонерів-рентгенологів. Закінчив Мюнхенську політехніку в той час, коли її ректором був В. К. Рентген, став директором «Рентген-радіологічного інституту», на базі якого існує сучасний Національний інститут раку.

Зліва направо: Ольга Петрівна Косач, Леся Косач, Сергій Мержинський;
на копиці: Ольга Косач, Олександр Петрович Драгоманов, Ізидора Косач.
Гадяч, 8 липня 1898 р.

Асиметрія, у якій витримана композиція, може вказувати щонайменше на два важливі чинники. По-перше, що це був один із улюблених прийомів, який застосовували тогочасні майстри фотомистецтва і який має свої естетичні та концептуальні переваги. По-друге, оскільки в цьому разі асиметрія зміщена вліво, то вона візуально акцентує увагу саме на постаті Ольги Петрівни, наголошуючи на її пріоритетній позиції як на світліні, так і в усій родині. Погляд глядача насамперед зупиняється на її постаті, а вже далі переміщується до інших героїв світліни, охоплюючи всю панораму.

Леся Українка на цій фотографії вдягнена в український костюм — вишиванка, спідниця, вінок, намисто. У руках — букет квітів. Керсетка, як неодмінний атрибут українського вбрання, у цій композиції відіграє роль художнього «реквізиту». Вона залишена осторонь на сіні. Тонко відчуючи атмосферу пленерної світліни, фотограф розумів, що жаркого липневого дня керсетка на Лесі виглядала би штучно й дещо театральню, руйнуючи гармонію невимушеності, яку мала відтворити композиція. Утім, і керсеткою не можна було знехтувати, оскільки це був яскравий елемент української етнокультурної

ідентичності, який мав доповнити загальну плерерну картину, вибудовану в етнографічному стилі. Тому в лівому нижньому куті світліни проглядається обрис знайомого вбрання. І останній штрих, який промовисто свідчив про ретельно продуману концепцію світліни, — солом'яний капелюх, що справа на передньому плані увиразнює фотографічну естетику, водночас синхронізуючи загальну композицію світліни.

Фотографія vs художній портрет?

Інший зріз візуалізації біографічного світу Лесі Українки окреслюється оптикою її художніх портретів, виконаних Іваном Трушем та Фотієм Красицьким. Сучасний інтерес, який проявляється до цих портретів, підтверджує те, що триває пошук коду до їх прочитання⁹.

Фотогалерея та художні портрети Лесі Українки постають водночас і в органічній єдності, і в безлічі опозицій, притаманних їм як різним видам портретного жанру. У цьому сенсі цікавими є рефлексії Лесі Українки щодо своїх портретних зображень роботи відомих майстрів живопису.

Портрет роботи І. Труша був написаний у 1901 році під час перебування художника в Києві. Як відомо, І. Труш отримав замовлення від НТШ на створення серії портретів діячів Наддніпрянської України. Із портретом Лесі Українки в майбутньому буде пов'язана історія, яка ледь не призведе до розриву стосунків між нею і художником¹⁰. Проте наразі йдеться не про конфлікт навколо портрета, а про реакцію поетеси на портретне зображення. Вона побачила цей портрет, коли, їдучи до Чернівців, зупинилася на кілька днів у Львові. «Була я в редакції „Вістн[ика]“, де мала приємність бачити свій портрет, мальований в Києві, — не знаю, чому, але воно чогось таки смішкувато на се дивитись», — напише Леся Українка вже з Чернівців у листі до родини [22, с. 337]. Отже, портрет їй видався «смішкуватим».

Який саме зміст вклала поетеса в не зовсім звичне слово, яким спробувала передати власні емоції стосовно портретного зображення? За цим коментарем прочитується деякий подив, чого, до речі,

⁹ Зокрема, під час виставки «Леся Українка: 150 імен» відбулася лекція-екскурсія художника Ростислава Лужецького «Дві Лесі: Леся Українка — Іван Труш». Не менший інтерес викликають роботи Фотія Красицького. Щодо першого варіанта портрета Лесі Українки, який наразі зберігається в Музеї однієї вулиці (Київ), то зазначається, що музей «мріяв поповнити власну колекцію» цією роботою, що вдалося нарешті зробити (<https://onestreet.kiev.ua/lesya-ukrainka/>).

¹⁰ Цю історію докладно розслідувала й виклала Ганна Кандаурова в публікації «Іван Труш у створенні портретної галереї Наукового товариства імені Шевченка у Львові».

не спостерігалось щодо власних фотографічних зображень. Світлини, декотрі з яких Леся Українка теж мала звичку критично коментувати, не викликали в неї подібних рефлексій. Імовірно, це пояснювалося тим, що світлинні зображення були їй ближчими. На фотографіях вона бачила себе такою, якою відчувала і сприймала, упізнавала себе, хоча й висловлювала певні зауваження.

Художній портрет Лесі Українки як вид мистецтва відображав на-самперед її образ в інтерпретації майстра, фіксуючи його сприйняття «моделі». Отже, не дивно, що на портреті Леся побачила не зовсім звичне для себе зображення. Внутрішній світ Лесі Українки поставав віддзеркаленням погляду іншого. Це була версія І. Труша, відтворена з огляду на його власний художній талант, стиль, смак, а також формат портрета на замовлення.

Прикметно, що майже на той самий час (1901 р.) припадає чернівецька серія відомих світлин Лесі Українки. Попри суб'єктивність, яка апіорі присутня при порівнянні, не можна не помітити суттєву несхожість між образами поетеси, репрезентованими різними видами портретного жанру — фотографіями і художнім портретом. Інше питання — чи прагнув І. Труш створити портрет, який би копіював модель, чи запропонував власне прочитання образу Лесі Українки, майстерно експериментуючи зі світлом, кольором, художньою технікою.

У цьому контексті варто згадати, що портретний жанр не був пріоритетним для І. Труша, і визнаний пейзажист не приховував цього [6, с. 27]. Та, між іншим, робота І. Труша, як вважається, вирізняється напрочуд вдалою спробою передати «глибину синіх очей» Лесі Українки, чого неможливо було досягти чорно-білою фотографією. Як згадувала Ізидора Косач, Леся мала «фантастично сині очі», які змінювалися з часом і ставали ще синішими [10]. Зокрема, Климент Квітка вважав цей портрет найбільш вдалим саме тому, що тут було видно сині очі Лесі.

Портрет роботи Фотія Красицького, як відомо, має два варіанти. Художник виконав перший портрет Лесі Українки на її прохання в 1904 році. За поширеною наразі версією, саме цей портрет поетеси, виснаженої хворобою, але зі стійким виразом обличчя, подобався їй [12]. Проте організатори виставки українського мистецтва у Львові в 1905 році не сприйняли його, бажаючи бачити Лесю Українку іншою. Це змусило Ф. Красицького створити новий портрет на тлі пейзажу за вікном, який яскравою палітрою мав уособлювати життєстверджувальну концепцію образу.

Отже, історія з художніми портретними зображеннями Лесі Українки засвідчує їх певну контрверсійність у вимірі біографічних реконструкцій. На відміну від фотографій, які є «повідомленням без

коду», художні портрети постають або «поглядом іншого», або відображенням образу «на замовлення», уособлюючи та демонструючи певний компроміс між реальним і уявним, існуючим і бажаним.

Кожне покоління прагне написати свою версію біографій національних геніїв, пропонуючи біографічні реконструкції у вимірах модерності, долаючи межі стереотипних уявлень та надалі розширюючи, поглиблюючи, корегуючи існуючі біографічні наративи.

У контексті сучасного повороту до візуального світлина Лесі Українки, що зафіксували зміни її образу впродовж усього життя, постають однією із важливих форм її самопрезентації та комунікації зі світом, своєрідним «повідомленням без коду», за допомогою якого вона прагнула передати невлоними вібрації свого внутрішнього стану душі, повідомити про себе те, що часом складно вербалізувати.

Численні фотографії Лесі Українки, відтворюючи важливі моменти життя та певні культурні коди, репрезентують її постать у розмаїтті системи ключових самоідентифікацій. Водночас як різновид мистецтва, що відображає естетику епохи, культурні тенденції, художні смаки та преференції, світлина стали для Лесі Українки органічним елементом її біографічного світу, художнім знаком, одним із основних «пам'ятних місць», «місцем покоління», своєрідним «проростанням минулого в майбутнє».

1. Барт Р. Фотографическое сообщение / Ролан Барт // Система моды. Статьи по семиотике культуры / Ролан Барт ; пер. с фр., вступ ст. и сост. С. Н. Зенкина. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 2003. – С. 378–392.
2. Беньямин В. Произведения искусства в эпоху его технической воспроизводимости : избранные эссе / Вальтер Беньямин ; пер. с нем. ; под ред. Ю. А. Здравового. – М. : Медиум, 1996. – 239 с.
3. Буряк Л. І. Українська біографіка «плинних часів»: пропозиція осмислення / Л. І. Буряк // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. – Київ, 2020. – Вип. 19. – С. 33–52. <https://doi.org/10.15407/ub.19.033>
4. Визуальная антропология: настройка оптики / под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова. – М. : Вариант ; ЦСПГИ, 2009. – 296 с.
5. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій / Оксана Забужко. – Київ : Факт, 2007. – 640 с.
6. Кондаурова Г. Иван Труш у створенні портретної галереї Наукового товариства імені Шевченка у Львові / Ганна Кондаурова // Вісник НТШ. – 2012. – Ч. 47. – С. 25–29.
7. Кононенко Є. Дама з химерами : Оксана Забужко, Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій, Київ: Факт, 2007 / Євгенія Кононенко // Критика. – 2010. – Ч. 7–8 (153–154). – С. 29–35. – Режим доступу: <https://krytyka.com/ua/articles/dama-z-khymeramy>

8. Кочерга С. О. Комунікативна функція художнього портрету у творчості Лесі Українки / С. О. Кочерга // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. – Запоріжжя, 2009. – № 2. – С. 32–38.
9. Лекція-екскурсія від Оксани Косміної : Чи була Леся Українка модницею? // Леся Українка: 150 імен. – 08.03.2021. – Режим доступу: <https://150imenlesi.org/kosachtalks>
10. Лекція-екскурсія від Ростислава Лужецького : Дві Лесі: Леся Українка — Іван Труш // Леся Українка: 150 імен. – 06.03.2021. – Режим доступу. <https://150imenlesi.org/kosachtalks>
11. Магійчук О. Життя у слові. Графічна біографія Рози Ауслендер / Оксана Магійчук ; ілюстр.: О. Старанчук, О. Грищенко. – Чернівці : Видавництво 21, 2019. – 56 с.
12. Новий експонат: портрет Лесі Українки роботи Фотія Красицького // Музей однієї вулиці. – 19.06.2015. – Режим доступу: <https://onestreet.kiev.ua/lesya-ukrainka/>
13. О'Коннор-Вілінська В. Леся Українка / Валерія О'Коннор-Вілінська // Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка). Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія / Тамара Скрипка. – Київ : Темпора, 2015. – С. 293–297.
14. Петровская Е. В. Ролан Барт / Е. В. Петровская // Теория образа / Е. В. Петровская. – М. : РГГУ, 2012. – С. 174–193.
15. Попова Т. Н. Дисциплинарный образ науки: подходы и понятия / Т. Н. Попова. – Одесса : Бондаренко М. А., 2019. – 392 с.
16. Руйе А. Фотография. Между документом и современным искусством / Андре Руйе. – СПб. : Клаудберри, 2014. – 712 с.
17. Скрипка Т. Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка). Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія / Тамара Скрипка. – Київ : Темпора, 2015. – 536 с.
18. Скрипка Т. Родові гнізда Драгоманових-Косачів: їх устрій та культура / Тамара Скрипка. – Київ : Темпора, 2013. – 655 с.
19. Терещук Г. Дві любовні драми: у Львові презентували фотографію Лесі Українки 1901 року / Галина Терещук // Радіо Свобода. – 25.02.2021. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/originalna-istoriya-svitlyna-lesi-ukrayinky/31121801.html>
20. Українка Леся. До О. Кобилянської. 29–30 травня 1899, Берлін / Леся Українка // Повне академічне зібрання творів : у 14 т. Т. 12. Листи (1897–1901) / Леся Українка. – Луцьк, 2021. – С. 222.
21. Українка Леся. До О. П. Косач. 29 травня 1899, Берлін / Леся Українка // Повне академічне зібрання творів : у 14 т. Т. 12. Листи (1897–1901) / Леся Українка. – Луцьк, 2021. – С. 215.
22. Українка Леся. До родини Косачів. 28 квітня 1901, Чернівці / Леся Українка // Повне академічне зібрання творів : у 14 т. Т. 12. Листи (1897–1901) / Леся Українка. – Луцьк, 2021. – С. 336–340.
23. Яцимирська М. Візуальні тексти в соціальних мережах (рефлексії, концепти, емоції) / Марія Яцимирська // Вісник Львівського університету. Серія Журналістика. – 2015. – Вип. 40. – С. 361–369.
24. Яцюк В. Тарас Шевченко і світ фотографії / Володимир Яцюк. – Київ : Критика, 2019. – 218 с.

25. Bal M. Autotopography: Loise Bourgeois as Builder / Mieke Bal. – Biography. – 2002. – Vol. 25, No. 1. – P. 180–202. <https://doi.org/10.1353/bio.2002.0002>
26. *Facie ad Faciem: Ілюстрований життєпис Михайла Грушевського / авт.-упоряд.: Світлана Панькова, Ганна Кондаурова.* – Київ : Либідь, 2017. – 144 с.
27. Maria Skłodowska-Curie. Fotobiografia / komp.: M. Sadowski, M. Sobieszczak-Marciniak. – Warszawa : Studio Emka, 2011. – 168 p.
28. Rose G. *Visual Methodologies : An Introduction to the Interpretation of Visual* / Gillian Rose. – 2nd ed. – London ; Thousands Oaks ; New Delhi : SAGE Publications, 2007. – 304 p.

REFERENCES

1. Bart, R. (2003). Fotograficheskoe soobshchenie. In R. Bart. *Sistema mody. Stati po semiotike kultury* (S. N. Zenkin, Trans., Comp., & Ed., pp. 378-392). Moscow, Russia: Izd-vo im. Sabashnikovykh. [In Russian].
2. Beniamin, V. (1996). *Proizvedeniia iskusstva v epokhu ego tekhnicheskoi vosproizvodimosti* (Iu. A. Zdorovyi, Ed.). Moscow, Russia: Medium. [In Russian].
3. Buriak, L. I. (2020). Ukrainian biography of “liquid modernity”: a proposal for reflection. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 19, 33-52. <https://doi.org/10.15407/ub.19.033> [In Ukrainian].
4. Iarskaia-Smirnova, E., & Romanov, P. (Eds.). (2009). *Vizualnaia antropologiya: nastroiika optiki*. Moscow, Russia: Variant, TeSPGI. [In Russian].
5. Zabuzhko, O. (2007). *Notre Dame d’Ukraine: Ukrainka v konflikti mifolohii*. Kyiv, Ukraine: Fakt. [In Ukrainian].
6. Kondaurova, H. (2012). Ivan Trush u stvorenni portretnoi halerei Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka u Lvovi. *Visnyk NTSh*, 47, 25-29. [In Ukrainian].
7. Kononenko, Ye. (2010). Dama z khymeramy: Oksana Zabuzhko, Notre Dame d’Ukraine: Ukrainka v konflikti mitolohii, Kyiv: Fakt, 2007. *Krytyka*, 7-8(153-154), 29-35. Retrieved from <https://krytyka.com/ua/articles/dama-z-khymeramy> [In Ukrainian].
8. Kocherha, S. O. (2009). Komunikatyvna funktsia khudozhnogo portretu u tvorchosti Lesi Ukrainky. *Visnyk Zaporizkoho Natsionalnoho Universytetu. Filolohichni Nauky*, 2, 32-38. [In Ukrainian].
9. Lektsiia-ekskursiia vid Oksany Kosminoi: Chy bula Lesia Ukrainka modnytsieiu? (2021, March 8). *Lesia Ukrainka: 150 imen*. Retrieved from <https://150imenlesi.org/kosachtalks> [In Ukrainian].
10. Lektsiia-ekskursiia vid Rostyslava Luzhetskoho: Dvi Lesi: Lesia Ukrainka – Ivan Trush. (2021, March 6). *Lesia Ukrainka: 150 imen*. Retrieved from <https://150imenlesi.org/kosachtalks> [In Ukrainian].
11. Matiichuk, O. (2019). *Zhyttia u slovi. Hrafichna biohrafia Rozy Auslender* (Illus. O. Staranchuk, O. Hryshchenko). Chernivtsi, Ukraine: Vydavnytstvo 21. [In Ukrainian].
12. Novyi eksponat: portret Lesi Ukrainky roboty Fotiia Krasyskoho. (2015, June 19). In *Muzei odniiei vulytsi*. Retrieved from <https://onestreet.kiev.ua/lesya-ukrainka/> [In Ukrainian].

13. O'Konnor-Vilinska, V. (2015). Lesia Ukrainka. In T. Skrypka. *Larysa Petrivna Kosach-Kvitka (Lesia Ukrainka). Biohrafichni materialy. Spohady. Ikonohrafiia* (pp. 293-297). Kyiv, Ukraine: Tempora. [In Ukrainian].
14. Petrovskaja, E. V. (2012). Rolan Bart. In E. V. Petrovskaja. *Teoriia obraza* (pp. 174-193). Moscow, Russia: RGGU. [In Russian].
15. Popova, T. N. (2019). *Distciplinarnyi obraz nauki: podkhody i poniattia*. Odessa, Ukraine: Bondarenko M. A. [In Russian].
16. Ruie, A. (2014). *Fotografiia. Mezhdokumentom i sovremennym iskusstvom*. St.-Peterburg, Russia: Klaudberri. [In Russian].
17. Skrypka, T. (2015). *Larysa Petrivna Kosach-Kvitka (Lesia Ukrainka). Biohrafichni materialy. Spohady. Ikonohrafiia*. Kyiv, Ukraine: Tempora. [In Ukrainian].
18. Skrypka, T. (2013). *Rodovi hnizda Drahomanovykh-Kosachiv: yikh ustrii ta kultura*. Kyiv, Ukraine: Tempora. [In Ukrainian].
19. Tereshchuk, H. (2021, February 25). Dvi liubovni dramy: u Lvovi prezentuvaly fotohrafiiu Lesi Ukrainky 1901 roku. *Radio Svoboda*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/oryginalna-istoriya-svitlyna-lesi-ukrainky/31121801.html> [In Ukrainian].
20. Ukrainka, Lesia. (2021). Do O. Kobylanskoj. 29-30 travnia 1899, Berlin. In Lesia Ukrainka. *Povne akademichne zibrannia tvoriv: u 14 t.* (Vol. 12, p. 222). Lutsk, Ukraine. [In Ukrainian].
21. Ukrainka, Lesia. (2021). Do O. P. Kosach. 29 travnia 1899, Berlin. In Lesia Ukrainka. *Povne akademichne zibrannia tvoriv: u 14 t.* (Vol. 12, p. 215). Lutsk, Ukraine. [In Ukrainian].
22. Ukrainka, Lesia. (2021). Do rodyny Kosachiv. 28 kvitnia 1901, Chernivtsi. In Lesia Ukrainka. *Povne akademichne zibrannia tvoriv: u 14 t.* (Vol. 12, pp. 336-340). Lutsk, Ukraine. [In Ukrainian].
23. Yatsymirska, M. (2015). Visual texts in social networks (reflection, concepts, emotions). *Visnyk Lvivskoho Universytetu. Seriya Zhurnalistyka*, 40, 361-369. [In Ukrainian].
24. Yatsiuk, V. (2019). *Taras Shevchenko i svit fotohrafii*. Kyiv, Ukraine: Krytyka. [In Ukrainian].
25. Bal, M. (2002). Autotopography: Loise Bourgeois as Builder. *Biography*, 25(1), 180-202. <https://doi.org/10.1353/bio.2002.0002> [In English].
26. Pankova, S., & Kondaurova, H. (Comps.). (2017). *Facie ad Faciem: Iliustrovanyi zhyttiepys Mykhaila Hrushevskoho*. Kyiv, Ukraine: Lybid. [In Ukrainian].
27. Sadowski, M., & Sobieszczak-Marciniak, M. (Comps.). (2011). *Maria Skłodowska-Curie. Fotobiografia*. Warszawa, Poland: Studio Emka. [In Polish].
28. Rose, G. (2007). *Visual Methodologies: An Introduction to the Interpretation of Visual* (2nd ed.). London, UK; Thousands Oaks, CA; New Delhi, India: SAGE Publications. [In English].

Рукопис одержано 21.06.2021 р.

Larysa BURIK, D.Sc. (History), Professor, Leading Research Associate, Department of Theory and Methods of Biobibliography, Institute of Biographical Research, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

The biographical world of Lesya Ukrainka in the context of visual turn.

The aim of the article is to update Lesya Ukrainka's photo gallery as one of the forms of reflecting the panorama of her biographical world. Lesya Ukrainka's photographic representations, unique in their polyphony and polydimensionality, have been proposed for "re-reading" in the context of visual turn in order to further decode her tangled life. The conceptual framework of the research is based on the *synthesis of interdisciplinary methodologies* of visual turn and biographical studies in the combination with historical source criticism, which allows to interpret visual images as a key elements of biographical reconstructions. *Scientific novelty*. Given the current socio-cultural processes that continue against the background of the visual turn, Lesya Ukrainka's collection of photographs is actualized as a psychological, socio-cultural and artistic phenomenon, which is no less important in reconstructions of the poet's biographical world than her work and epistolary. The selected loci of a large-scale theme represent Lesya Ukrainka's photographs in the plurality of their natural purpose, namely as "a means of communication", "a sign of the real and imaginary", "a kind of art". *Conclusions*. Lesya Ukrainka's photographs represent one of the forms of her selfpresentation and communication with the world and with herself. They appear as a kind of "message without a code", through which the poet sought to convey the elusive vibrations of the soul, to communicate about oneself what was sometimes impossible to express in words. Lesya Ukrainka's photo gallery represents her in a variety of priority self-identifications, capturing important moments in life and certain cultural codes. For Lesya Ukrainka the photographs became an organic element of her biographical world, a visual artistic sign, one of the main "memorable places", "place of generations", a kind of "germination of the past into the future"; simultaneously showcasing as a form of art, that reflects the aesthetics of the epoch, cultural trends, artistic tastes and preferences.

Key words: Lesya Ukrainka, visual turn, photography, communication, photos, biographical world.

*Марія Василівна МОКЛИЦЯ,
доктор філологічних наук,
професор кафедри теорії літератури
та зарубіжної літератури
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(Луцьк, Україна)
<http://orcid.org/0000-0001-7984-4377>
moklytsja@gmail.com*

ЛЕСЯ УКРАЇНКА В ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Мета роботи: по-новому оцінити фактичний матеріал, відображений у листуванні й публіцистиці Лесі Українки, пов'язаний із її політичною діяльністю, показати, що в політиці письменниці була прозірливим ученим-інтелектуалом, горизонт розуміння якого значно перевищував горизонти сучасників. **Методологія дослідження** базується на культурно-історичному підході до вивчення класичної спадщини, із врахуванням напрацювань текстології та біографічного методу. **Наукова новизна.** У статті йдеться про недостатнє й упереджене вивчення фактів біографії Лесі Українки. Уперше порушується проблема агональної природи літературно-критичного й публіцистичного доробку письменниці. Стверджується, що критика, публіцистика й листування Лесі Українки є розвитком дискурсу філософських диспутів, започаткованих в античності. Її пристрасна полеміка стосується питань моралі й етики, на глибшому рівні — призначення людини, проблем її суб'єктивізації і сепарації від загалу. Леся Українка полемізує із сучасниками про свободу, права й обов'язки кожної людини. **Висновки.** Політична діяльність Лесі Українки докладно відображена в її публіцистиці й осяжному листуванні, які окреслюють конкретну, практичну, багатогранну участь письменниці в політичному житті України. Це багатий матеріал для історичного, політологічного, соціологічного дослідження, який не потрапив у поле зору фахових дослідників через ідеологічні упередження. Політична боротьба Лесі Українки не відповідала найбільш поширеним політологічним концепціям і досі не вписується в них. Переконання про те, що партійна етика має базуватися на загальнолюдській, а застосування терористичних методів не можна виправдати жодною революційною метою, ставили Лесю Українку в опозицію до сучасних їй соціал-демократів. Її політичні переконання були різким дисонансом і до соціалістичної ідеології, яка запанувала в радянські часи. Це основна причина недооцінки політичної діяльності Лесі Українки.

Ключові слова: Леся Українка, біографія, політична діяльність, критика, публіцистика, агон.

Пропонована увазі читачів стаття є продовженням розмови, розпочатої авторкою в коментарях, примітках, передмові до сьомого тому («Літературно-критичні і публіцистичні статті») Повного академічного зібрання творів у 14 томах (Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2021). Робота над виданням стала безцінним досвідом і супроводжувалася численними відкриттями, насамперед кардинальною переоцінкою місця й ролі публіцистики в творчості письменниці. Переконана: публіцистика Лесі Українки, поряд із її листуванням, — яскраве свідчення того, що вона була глибоко інтегрована в політичні процеси свого часу, насамперед Галичини, оскільки півавстрійська частина України мала значно більше політичних свобод, ніж підросійська. Життя між Східною і Західною Україною, постійне зацікавлення політикою, аналітичний розум, рано вироблене критичне мислення вже в молодому віці зумовили активну громадянську позицію Лесі Українки і спроможність бути активісткою в політичному процесі.

Очільники партійного руху в Україні, зокрема Михайло Драгоманов, Михайло Павлик, Іван Франко, а з іншого боку кордону — Михайло Кривинюк, Микола Ковалевський та інші, активно залучали Лесю Українку до політичних справ. Поважний доробок у вигляді блискучої публіцистики, популярних брошур для народу, аналітичної «Оцінки нарису програми української партії соціалістичної», численних справ, пов'язаних із друком, перевезенням через кордон, поширенням забороненої політичної літератури, збиранням коштів на видання партійних журналів і газет тощо, свідчить, що Леся Українка тривалий час перебувала в центрі політичної діяльності, як і багато інших українських письменників. Але цей аспект діяльності й творчості Лесі Українки було фактично знецінено: спочатку намаганнями радянських ідеологів, що творили образ соціалістки і мало не більшовички за поглядами, яка через хворобу змагалася переважно словом-зброєю (надто деталізувати її партійну діяльність було невігдно, а то й небезпечно). У нові часи багато радянських стереотипів було зруйновано, але політики в житті Лесі Українки цей процес майже не стосувався. Основна причина неуваги до політичної діяльності Лесі Українки насамперед гендерна: жінки того часу допускалися (заохочувалися) лише в жіночі рухи, а в «серйозну» чоловічу політику — із великими застереженнями й упередженнями. Тому й сучасні дослідники не надто переймаються цими питаннями. Наприклад, не знайдемо нічого про політичну діяльність Лесі Українки в докладній розвідці Ярослава Грицака «Нариси з історії України: формування української модерної нації» [1], чільними персонажами якої є письменники того часу.

Мета цієї статті — простежити участь Лесі Українки в політичному житті свого часу, показати потребу переоцінки її публіцистики, у якій найповніше відображені її політичні погляди, й епістолярію, який засвідчив її багатоаспектну політичну діяльність та непрості взаємини із сучасниками-політиками.

Можна стверджувати, що політикою Леся Українка зацікавилася під впливом Михайла Драгоманова. І справді — лівова частка листування Лесі Українки й Драгоманова присвячена політичній ситуації в Україні та справам, які започаткував Драгоманов. Але активна громадянська позиція властива всій великій родині Косачів-Драгоманових, а мати й батькові сестри могли слугувати прекрасним зразком того, що жінка, нарівні з чоловіком, здатна бути активісткою в політичній боротьбі. Попри важливу роль Олени Пчілки в жіночому русі кінця XIX — початку XX ст., усе ж треба віддати належне саме Лесі Українці. Вона, незважаючи на обмеження, продиктовані хворобою, відривала час і зусилля від улюблених «уліт», художніх творів, аби взяти участь у тих чи тих проектах суспільно-політичного значення, і дуже часто виявляла подиву гідне розуміння процесів свого часу, і не лише українських.

Уже в молодому віці Леся Українка виявляє глибоке розуміння політичних процесів. Скажімо, перебуваючи на лікуванні у Відні в 1891 р., вона активно реагує на політичну ситуацію, пов'язану з виборами до австрійського парламенту, обмінюється думками з братом Михайлом, з М. Павликом. Ось лише окремі фрагменти листа від 25 лютого до брата: «Тепер, звичайне, гаряча справа тут для всіх — се вибори, вибори і вибори. Де не поткнись, то все про їх почуєш. Ближче придивившись, то вся оця справа з „угодою“ etc. зовсім інакше мені стала перед очима, ніж стояла вдома. <...> З усіх трьох галицьких (рус[инських]) партій радикальна, мені здається, найпрогресівніша і найрозумніша; я думаю, що коли вона розумно поведе свої справи, то їй легко повернути до себе простий люд. <...> Погано, що на таку малу країну, як Галичина, зібралось аж чотири партії (тверді, народовці, угодовці і радикали), але тут єсть потіха та, що, значить, все-таки люде живуть і думають, а не сплять і скніють, як то у нас — чи поневолі, а чи то й по волі скрізь ведеться...» [6, т. 11, с. 118–121].

Кількома днями пізніше, 3 березня, в листі до М. Павлика:

«Я сама сьогодні цілий день в смутному і лихому настрою, а вже ж у нас на Україні до всякого лиха є час привикнути. Та стали мені розповідати, які надужиття робляться при сільських виборах, як ведеться агітація, то так якось гірко і бридко зробилося, що ледве тільки витримати можна. Але вже краще ваше галицьке життя з усіма його

пригодами лихими, ніж наше українське громадське життя, що то проходить собі „без пригоди, мов негода“...» [6, т. 11, с. 128].

Ще одна причина недооцінки політичного доробку Лесі Українки (є всі підстави таке припустити) полягає в тому, що вона не була скромною партійною діячкою, яка не покладаючи рук працювала на благо спільноти, допомагала втілювати ініціативи очільників. Навпаки, мала на все свою думку й вміла її висловлювати у формах надто драстичних. Кілька разів виступала з гострою критикою своїх однопартійців. У 1895 р. в газеті «Буковина» була надрукована її стаття «„Безпардонний“ патріотизм». Це гостра філіппіка проти народовців Галичини, які уклали сумнівну угоду з австрійською владою: в обмін на невеличкі права для українців Галичини обіцяли дотримуватися правил чемної поведінки щодо чинної влади. Леся Українка в іронічно-саркастичному тоні, суголосному стилю публіцистики Михайла Драгоманова, різко виступила проти будь-якого «угодовства», тобто політики боротьби за права громадян у дозволенних владою межах. За лояльність політичних очільників вона розгледіла надто негативну тенденцію: підтримана владою партія узурпує право представляти всіх українців Галичини, стає нетерпимою до будь-якого інакомислення. Леся Українка дотепно висміює риторичку й патетику самозваних очільників. «За те „опортуністично-раціональна політика“ виложена так ясно, як заповіді: не кидайся з мотикою на сонце, не поривайся, а потихеньку та помаленьку нав'язуй зносини з правительством і сильнішими партіями (певна річ! а хто би там на слабші дивився! шкода тільки, що тяжко буває вгадати, котра найсильніша і чи довго такою буде); прийнявши таку спокійну і практичну політичну програму, ми собі можемо спокійно сидіти, де вже кому Бог дав, і співати: „Ой, куди вітер віє, туди я хилюся, а що люде говорять, то я не боюся“. Коли ж хто спитає, якої ми віри, то ми чей же не гірше цигана вмітимем відповісти. Прийнявши таку політику, патріоти „нового курсу“ поступають совісно і чесно, для того надіються, що історія не осудить їх лихим словом; ми йдемо ще далі в наших надіях і думаємо, що історія не буде згадувати ніяким словом наших славних патріотів, що самовільно — pardon! добровільно — взяли на себе тяжкий обов'язок кермувати долею цілого народу (радійте, російські українці, аж тепер настав час визволення вашого!)» [5, с. 394].

Невдовзі, у статті «Не так тії вороги, як добрії люде...» (1897), Леся Українка кинула виклик І. Франкові, метрові й соратнику. Якою би близькою не була вона з будь-яким партійцем, завжди керувалася загостреним почуттям справедливості. Між галицькими та східноукраїнськими партіями протягом 1890–1900-х рр. відбувалася активна взаємодія і плідна співпраця, адже в Галичині раніше почалися

процеси демократизації. В Австро-Угорщині функціонував парламент і виборча система, яка забезпечувала представництво всіх національних меншин імперії, легше було створити партії, заснувати журнал чи газету, було набагато менше заборон на видання літератури. У підросійській Україні для популяризації демократичних чи соціалістичних ідей потрібна була література, яку можна було надрукувати лише за кордоном. З другого боку, в Галичині було складно з фінансуванням будь-якої громадської праці. Отож кошти збиралися звідусюди, і найчастіше меценатами були українці не галицькі. Зокрема, до збирання коштів активно залучалася і Леся Українка (це добре засвідчує не тільки її широке листування з Драгомановим, Павликом і Франком, а й стаття «[Лист до товаришів]» (1895, Софія)). Її, на перший погляд, надто гостра реакція на критику Івана Франка, адресовану однопартійцям зі Східної України, — це прояв того ж почуття, що непомилково вело її в політичній діяльності, — справедливості. Франко був несправедливий, і не має значення, у яких особистих стосунках із ним перебувала авторка. Чиста справа потребує чистих засобів.

Уважне вивчення історії публікацій публіцистичних статей Лесі Українки дає змогу стверджувати: сумнівний моральний складник у партійній (переважно міжпартійній або й внутрішньопартійній) боротьбі був однією з причин майже повного відходу Лесі Українки від партійної роботи після 1905 р.

Особливо показово видається історія стосунків Лесі Українки з Миколою Ганкевичем (1869–1931), знаним галицьким політичним діячем. Він був серед засновників (разом з І. Франком і М. Павликом) Русько-української радикальної партії (1890), Української соціал-демократичної партії (1897), редактором партійного журналу «Воля», марксистом за поглядами. М. Ганкевич був також членом Польської соціал-демократичної партії, співпрацював із Соціал-демократичною робітничою партією Австрії, обирався від автономної секції УСДП Галичини делегатом Брюннського з'їзду цієї партії.

М. Ганкевич надрукував у журналі, який очолював, переклад брошури Шимона Дікштейна «Хто з чого жие», але без передмови впорядника, написаної Лесею Українкою, і навіть не повідомив їй про це. Листування Лесі Українки дає повну картину прикрого епізоду, пов'язаного з ризикованою справою розповсюдження нелегальної літератури. Із листа до І. Франка від 7(20)/IX 1901 р.: «Як приїде Ганкевич, скажіть йому, що я гірко жалую об тій хвилині, коли передала йому ті злополучні рукописи, але вже „сталосся“, отже вимагаю тепер від нього, щоб він зробив відбитку окрему переклада Дікштейна „Хто з чого жие“, надрукованого в „Волі“; нехай скаже, що коштуватиме

відбитка, а гроші йому будуть вислані зараз. Я думаю, имя його ще так мало відоме рос[ійським] „влястям предержажим“, що можна гроші просто на його адресу слати. Решту перекладів (Лабріоля, Енгельс, „Маніфест Комуніст[ичний]“), коли він ще не почав друкувати, то нехай і не друкує, а віддасть Вам. Ви ж, будьте ласкаві, відішліть їх Василеві Сімовичеві (Чернівці, ул. Руска, ч. 12), і більш нічого. Коли ж Ганк[евич] „паче чаянія“ почав їх друкувати, то нехай назове „Видання групи укр[аїнських] соц[іал]-демокр[атів]“ і скаже, скільки коштуватиме видання їх всіх, кожного нарізно, причім, коли писати мені почтою (я вже прошу, cher Maître, напишіть Ви мені се таки сами, а Г[анкевич] нехай тільки Вам на словах скаже, що треба, бо инакше не діждусь), то нехай „Хто з чого жие“ зветься відбиткою „Над морем[“], Лабріоля — Агта Тролем, Маніфест — Раткліфом, Енгельса розправа — Баллядами, аби здавалось, що я трактую про свою власну справу з редакцією „Вістника“. Пишіть просто мені: Киев, Мариинско-Благовѣщенская, 97. Як вишлете перекл[ад] Сімовичеві, то напишіть: Ваші вірші віддав ред[акції] Буковини» [6, т. 12, с. 405].

Із листа до М. В. Кривинюка від 23/ІХ(6/Х) 1901 р.: «Нехай Г[анкевич] не балакає дурниць, я йому виразно казала не тільки про відбитку „Над морем“ (ідеться про конспіративну заміну назв політичних праць художніми, «Над морем», як свідчить вище наведений лист до І. Франка, означає «Хто з чого жие». — М. М.), то він забув, а якби був ласкав обізватись до мене хоч раз за все літо, то я б йому нагадала. Я стою на своєму, що зо мною він обійшовся зовсім не по європейськи, не по-джентльменски, тож нехай його хто хоче оправдує, а я не прощаю і діла з ним більш ніколи ніякого мати не хочу (йому, запевне, від того ні тепло, ні холодно, але то я вже для власної сатисфакції пишу). <...> Ганкевич каже мені (через Ф[ранка]), що нерозбірність почерку манускриптів застала його покласти їх під сукно, — се чиста „безличність“! то не міг він додивитись зараз же до почерку? або хоч за ціле літо? чого ж гнітив досі і мовчав, як забитий? Фу, злість бере!!!» [6, т. 12, с. 412–413].

Брошура «Хто з чого живе» (1881) — популярний виклад основних положень першого тому «Капіталу» К. Маркса. Автор — Дікштейн Шимон Рафаїлович (1858–1884), польський учений-біолог, політик, активний учасник соціалістичного руху, член партії «Пролетаріат». Перекладав на польську мову праці європейських діячів і науковців, зокрема й працю Ч. Дарвіна «Походження видів шляхом природного добору». Брошуру «Хто з чого живе» перекладали на різні європейські мови, видавали великими тиражами з метою використання в агітаційній роботі серед населення. Леся Українка написала перед-

мову не так заради перекладеної брошури чи її автора, а щоб скористатися з нагоди популярно роз'яснити не надто освіченим читачам, навіщо політика, партії, боротьба, чому кожен мусить боротися за свої права. Вона чудово знала, на яку аудиторію розраховував Дікштейн і яка читацька аудиторія потребує подібної літератури в Україні. Без передмови брошура була далеко менш зрозуміла читачам, не залученим у політичні справи. Поведінка Ганкевича була прикрою і непорядною і сама по собі, але його вчинок також свідчить, що в особі Лесі Українки він не вбачав поважного автора, із яким варто рахуватися.

Є підстави вважати, що переломним у ставленні Лесі Українки до політики став 1903 р., коли була написана стаття «Замітки з пов[оду] ст[атті] „Етика і політика“» (початкова назва «Ціна поступу»).

Про цю статтю Леся Українка написала О. Кобилянській 12 березня 1903 р. із Сан-Ремо: «Хоч той хтось таки має неспокійну натуру. От недавно зладив полемічну статтю до „Молодої України“, схотілося зачепитись з М. Ганкевичем за терор та за політичну етику. Ще тільки не мала часу переписати, але от перепишу і таки пошлю. То вже не для зарібку і не для самооборони, а так — „за правду“, не стерпіла душа моя, що провонар української соціал-демократії таке плете, та ще й в органі для молодіжи! Знаю, що то його дуже зачепить, але нехай, я не особу, а помилки його чіпаю» [6, т. 13, с. 225].

Дискусія була започаткована професором Берлінського університету Фрідріхом Паульзеном, автором брошури «Партійна політика і мораль», перекладеної і виданої 1900 р. учнем Паульзена І. Копачем. Тезою Паульзена була думка про засадничу аморальність будь-якої політики. У цілому погоджуючись із досить поширеним (навіть на ті часи) переконанням, що політика — брудна справа, Ганкевич усе ж доводить, що партійна політика має бути доцільною і виходити з інтересів класу, того суспільного прошарку, який представляє та чи інша партія. Зокрема, він схильний думати, що моральним орієнтиром для сучасного партійця може стати Велика французька революція (1793–1794 рр.).

Дивна історія відбулася з цією статтею «за правду», надрукованою у 8-му томі 12-томного видання (1976) в розділі «Незакінчені статті». У коментарі сказано, що стаття була знайдена в архіві того самого М. Ганкевича, із яким Леся Українка полемізує, аж після його смерті, у 1931 р. Також указується, що вперше уривок і фрагменти чернетки були надруковані у виданні «Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. II. Київ : АН УРСР, 1956» [7]. Чомусь ці чернетки до 12-томника не ввійшли. Але йшлося про те, що оскільки стаття загалом **не закінчена**, то фрагменти чернетки ситуації не змінюють і можуть цікавити хіба вузьких фахівців, текстологів.

Якщо ж узяти до рук указану публікацію (її сумлінно, майже що героїчними зусиллями, підготувала до друку Марія Деркач, спершу здійснивши грандіозну пошукову роботу), то замість фрагментів натрапляємо на величезну статтю, фактично (за змістом і композицією) завершений варіант, який дає досить повне уявлення про зниклу на майже двадцять років статтю і підказує, які могли бути причини її зникнення. М. Деркач супроводжує публікацію припущенням, яке би пояснило обірваність чистового рукопису: Леся Українка надсилала статтю в редакцію частинами, а повного чистового варіанта взагалі не існувало. Навряд чи ця сумнівна гіпотеза належала М. Деркач. Імовірно, це була умова, яка дозволяла опублікувати чернетку.

Чи можна припустити, що Леся Українка надіслала в редакцію текст, обірваний на півслові? Якщо врахувати, що стаття полемічна, що авторка полемізує безпосередньо з редактором журналу, загалом знати про її гіпертрофовано обов'язкове ставлення до переписування рукописів та багато інших обставин, стане зрозуміло, що така версія є дуже надуманою. Очевидно, що частина рукопису кимось була вилучена й знищена. Навряд чи це зробив Ганкевич (або за його дорученням хтось із редакції), бо це не мало сенсу, та й було б ризикованим. Якщо Ганкевич надто боявся оприлюднення, він мав можливість знищити всю статтю після смерті Лесі Українки. Принаймні, не надрукований свого часу рукопис статті «Додаток від впорядчика до українського перекладу книжечки „Хто з чого жие“» в тому самому архіві Ганкевича благополучно долежав до 1931 р.

Якщо уважно прочитати чернетку статті, то не залишиться сумніву: така стаття частинами не могла надсилатися (особливо з огляду на напружені стосунки з Ганкевичем). Спочатку вона була відкладена, бо не подобалася редакторові, а потім загублена серед рукописів. Малоймовірно, що в 1931 р. її знайшли обірваною. Зате дуже ймовірно, що саме тоді її й укоротили, виявивши дуже небезпечний фрагмент для радянської ідеології (тоді ж, 1931 р., було відкладено назавжди тринадцятий том «Книгоспілки», де мали друкуватися відомі на той час фрагменти чорнового рукопису статті).

Важливий момент — місце, у якому обривається текст чистового рукопису. Це буквально середина фрази, яка починається словами «Енгельс сказав, що в великі, незабутні роки 1793–94 *цілий люд* французький покинув на хвилину геть усяку трусливість, і самолюбство, і буденщину...». М. Деркач надає таке роз'яснення: «В статті „Етика і політика“ М. Ганкевич пише: «Для нас буде завжди святою „пам'ять тих великих років, де *цілий люд* на хвилину покинув геть всяку трус-

ливість і самолюбство і буденщину мізерну, де були мужі, що мали відвагу незаконності і не злякались нічого, так що завдяки їх желізній енергії від 31 мая 1793 аж до 26 липня 1794 в цілій Франції не важився виступити ніякий трус, ніякий крамар, ніякий ажіотер, одним словом, ніякий буржуй (Енгельс)“». Цитата в приблизному перекладі взята з статті „Свято народів у Лондоні“ Ф. Енгельса» [2, с. 63].

Отже, Леся Українка використовує наведену Ганкевичем цитату з Енгельса для подальшої полеміки з ними обома. Основний пункт, навколо якого письменниця розгортає диспут, стосується ставлення до діяльності яacobінців в історії французької революції 1793–1794 рр., яку канонізував Енгельс, а Ганкевич, посилаючись на нього, запропонував зробити стрижнем партійної етики.

У статті, яку в жанровому плані варто визначити як філософсько-політичний трактат, Леся Українка глибоко аналізує етику політичної боротьби, яка найбільш яскраво проявляється в революційному терорі. Відштовхнувшись від історії французьких революцій, вона доводить, що класова боротьба має базуватися на інтересах вселюдського поступу. Якщо ж у боротьбі раптом з'являється гасло «висока мета виправдовує засоби», то це означає деградацію, яка неминуче завершиться терором. Знаменитою метафорою терору стала застосована французькими революціонерами гільйотина: «Д. Ганкевич каже, що революційна боротьба політична назавжди „запалює душі людей огнем найвищої саможертви, найбільшого підйому етичного“, навіть тоді, коли „ведеться гільйотиною проти зрадників контрреволюції“. Лишим одкритим питанням, чи такі самі результати етичні дає гільйотинна боротьба проти не то щоб зрадників, а тільки критиків і незалежних від лідерів прихильників революції? А спинімося на питанні, чи можливо боротись гільйотиною, і які може давати етичні наслідки гільйотинна діяльність. Гільйотиною боротись фізично неможливо... <...> ...гільйотиною не можна боротись так, як словом на трибуні (де й противник може мати слово), шаблею чи багнетом на побойовищі, де й противник має зброю, а можна тільки так, як шибеницею екзекутувати вже не противника, а подоланого. Гільйотинувати кого в партійній боротьбі се все одно, що убити (повісити, чи розстріляти) військового бранця на війні. Коли етика якої партії се дозволяє, то та партія робить крок назад проти теперішньої загальної військової етики» [5, с. 481]. Убивчий саркастичний тон (школа Драгоманова!), іронія, яскрава образність статті споріднюють її з епістолярієм письменниці (безліч перегуків) і наближують до художньої творчості. Але це не послаблює її політичного і філософського сенсу, навпаки, стиль статті робить її актуальною поза часом. Леся Українка змогла вловити тенденцію, якої в її часі майже ніхто ще не зауважував. Лише окремі мислителі, наприк-

лад іспанський філософ-екзистенціаліст Хосе Ортега-і-Гассет, дещо пізніше починали здогадуватися, що тисячолітній шлях європейської цивілізації до втілення утопічних проєктів завершиться жакливими катаклізмами. Утім, про філософський пуант у сюжеті політичної діяльності Лесі Українки трохи далі. Варто читати й перечитувати її статтю «Ціна поступу», мотивовану обуренням, викликаним поглядами однопартиїця. На кожному кроці — пасажі, за які в радянські часи будь-хто міг заплатити життям.

«Тимчасом хірурги терору робили якраз навпаки, крові щадити, чи спиняти і не думали, про біль не дбали (ланцет Dr. Guill[otin'a] послужив тільки для вдосконалення зверхньої техніки і головно для ошадити часу хірургам). Живі не розбирали дуже між здоровими і хворими частками і здається здорових витяли більше, виставили операційний стіл на майдан серед Парижа, не думаючи ні про родичів, ні про кривних і танцювали вкупі з охочими глядачами канібальську карманьолу, з запалом гукали *les aristocrats à la lanterne!* (аристократів на ліхтарі, фр. — *М. М.*), зробили з самого свого ланцета фетиша (*la s[ainte] vierge Guill[otiné]*) (свята діва Гільйотина, фр. — *М. М.*), доконували ним помсти і кари, а позорища трибуналами, і вимагали від справжніх «патріотів» пацієнтів вищої саможертви, безмежного послуху вирокам хірургів. Може, правда, вони при тому й багато любили (адже й Торквемада, кажуть, любив своїх пацієнтів і вже напевне любив свою справу) і бажали добра матері Франції і дитині з потрійною назвою (*Egalité — Liberté — Fraternité*), та від того було не легше, і мати мало не вмерла від страти крові і конвульсій, і дитина вродилась ледве жива, та так вже ніколи й не могла прийти до здоров'я» [5, с. 479].

Чи могли радянські ідеологи допустити поширення таких думок? Або сатиричні портрети творців французької революції Робесп'єра, Марата, Дантона? Як могли сприйняти сам факт полеміки з Енгельсом, на той час канонізованим класиком марксизму-ленінізму? У радянську ідеологію з її ідеями перманентної революції, класової боротьби і диктатури пролетаріату твердження Лесі Українки, що в основі партійної моралі має лежати вселюдська, жодним чином не вписалося б. До того ж такі думки могли зруйнувати імідж і самої «передвісниці» соціалістичної революції.

У відповідь на тези Ганкевича, що противники терору — це «заячесерді» прибічники золотої середини, філістери або сентиментальні жінки, Леся Українка пише: «Чесний душолов може поставити собі девізом: „чиста справа вимагає чистих способів“ та й триматись того девізу до краю, не спокушаючись ніякою „золотою серединою“ в сьому напрямі. <напр. М. Драгоманов, що був великим українським

душоловом, тримався і в літературі і в політиці, і в приватному житті тії засади, що „чистое дело требует чистых средств“, і тримався її до кінця з великою завзятістю і невмолимістю, впадаючи в крайності і екстрими, відкидаючи геть „золоту середину“, бо він був речником гуманності, далеким від „умеренности и аккуратности“, в тоні був він острій, непересданий і безпощадний, це можуть посвідчити всі його противники і читачі» [5, с. 453–454].

Саме такою гострою до безпощадності оборонницею людяності є і Леся Українка, яка знову й знову доводить, що політична боротьба не має відходити від загальнолюдської етики, випереджаючи думки багатьох мислителів ХХ ст., які змінювали ставлення до революцій, зіштовхнувшись із реаліями своєї епохи.

Своєрідним підсумком політичної діяльності Лесі Українки стала стаття «Утопія в белетристиці» (1906). За жанровими ознаками це «розправа» (термін Лесі Українки) літературно-критичного плану, а за масштабами охоплення матеріалу (від доісторичних часів і до сучасності — історія жанру утопії), глибиною і самобутністю думки, новизною й рівнем аналітики — це серйозна наукова праця, дисертація, яка, у разі здійснення формальної процедури, могла б стати свідченням того, якою систематичною й глибокою була освіта авторки-«самоука» (так вона себе називала, зокрема в листах до А. Кримського). І знову — за суттю порушених питань це філософський трактат, написаний тим самим експресивним полемічним стилем, що й усе листування, критика й публіцистика Лесі Українки.

Окремого розгляду потребує проблема агону в творчості Лесі Українки, частково висвітлена лише щодо драматургії. Якщо ж до цього жанру додати критику й публіцистику, левову частку листів, то стане зрозумілим, що масштаби особистості Лесі Українки не вичерпуються її письменницьким доробком. Це також видатна полемістка епохи. Увесь її життєвий шлях супроводжує пристрасний агон із сучасниками, із нацією, зі світом. Вона весь час (використовуючи військову лексику) на передовій безупинної війни між особистістю і спільнотою. При цьому вона не ворогує з нею, не стає в позу романтичного революціонера (за аналогією до відомого конфлікту «поет і натовп»). Її покликання — бути пророком нації, оскільки від природи вона наділена даром бачити далі, аніж сучасники, раніше за інших помічати й усвідомлювати тенденції. Тому вона відчуває обов'язок попереджати про наслідки, на які ніхто не сподівається, про які взагалі мало хто відважується думати. Трагедія в тому, що нація, заради якої «слабосильна» жінка змагається, не потребує ані пророків, ані їхніх пророкувань. Дмитро Дон-

цов знайшов для ролі Лесі Українки влучну формулу «волаючої в пустелі». У її поезії він чув «Лямент збожеволілої людини, якій неждано відслонили образ страшного суду» [2, с. 152]. Щоправда, Донцов, у згоді зі своєю пристрасною натурою, відчитував уже справджене пророцтво Лесі Українки, те, що найбільш боліло йому й багатьом українцям-емігрантам: поразку в національно-визвольній боротьбі, криваві ріки більшовицької навали. Характерно, що він базує статтю на поетичній творчості (за винятком «Одержимої» і кількох згадок про драматичні поеми, фрагменти яких суголосні з поетичними візіями). Пророкування Лесі Українки він бачить у контексті старозавітної віри, тобто як емоційні візії-наслання, які не залежать від волі чи бажань пророка. Власне, відштовхується від образів Міріам і Кассандри, накладає їх на універсалізований образ поетки. Але прозірливість Лесі Українки не лише емоційно-інтуїтивного походження. Як сказала, унаслідок уважного студіювання її не-художньої спадщини, це насамперед прозірливість ученого-інтелектуала, горизонт розуміння якого значно перевищує горизонт сучасників. Агональна природа її творчості дається взнаки не лише в драматургії (тут, без сумніву, вона дійшла апогею), а й у всьому її доробку. Але критика, публіцистика й листування відсилають нас до іншого дискурсу: до античних змагань філософів-полемістів, зв'язок із якими зауважив М. Зеров. І тут уже не йдеться про жакливі картини майбутнього (усе апокаліптичне від конкретної людини не залежить — це кара Бога), а про усвідомлення того, що з нами відбувається. Пристрасна полеміка Лесі Українки перебуває на поверхні питань моралі й етики, а на глибшому рівні — стосується призначення людини, проблем її суб'єктивації і сепарації від батьківського тіла загалу. Леся Українка полемізує із сучасниками щодо свобод, прав і обов'язків кожної конкретної людини. Як і для Ортеги-і-Гассета, для неї неприйнятний колективістський (отже, й патерналістський) світогляд. Можна було б, слідом за неокласиками, назвати її індивідуалісткою, але знадобилося б надто багато зусиль, щоб зняти негативний маркер із цього поняття. Точніше назвати її персоналісткою. Письменниця значно глибше за сучасників усвідомила, що залежить від особи, які зобов'язання має взяти на себе кожна людина в обмін на права і свободи, які отримає від спільноти. Націоналізм Лесі Українки — це наслідок глибокого розуміння, що таке національно-етнічний складник у процесі розвитку й реалізації особистості. Найбільш неприйнятним проявом стихійного колективізму вона вважала вузько-партійну (корпоративну, кажучи більш сучасним словом) етику, коли особисте бездумно-корисливо підпорядковується інтересам групи.

Звісно, емоції й інтуїція ставали важливішими в процесі поетичної творчості, але характер роботи над кожним твором засвідчив, який потужний інтелектуальний додаток отримував твір, народжений у стані екстазу. Про більші твори, особливо прозові й драматичні, і переконувати не доводиться: Леся Українка справді «бачила» в найширшому (буквальному, образному, світоглядному) сенсі. Ця здатність прозирати способом інтелектуального прораховування ймовірного розвитку подій яскраво втілилася в її публіцистиці, критиці, листуванні.

Отже, політичну діяльність Лесі Українки, засвідчену її публіцистикою, відображену в численних листах, де йдеться про конкретну, практичну участь у політичному житті України, мали б активно досліджувати історики, політологи, соціологи, як це давно робиться стосовно Івана Франка та багатьох інших письменників, які не стояли осторонь політичної боротьби. У міф про слабосильну жінку, мабуть, політична боротьба не вписувалася і досі не вписується. Утім, основна причина, очевидно, криється в позиції Лесі Українки, винятково мудрій, проникливій, послідовній, часто прогностичній. Чоловіки таки справді відвели їй роль волаючої в пустелі, тим самим фактично позбавили можливості реально впливати на політику. Переконана: якби стаття «Ціна поступу» була надрукована й належно оцінена, на історичному шляху України було б значно менше крові. Утім, а що ж казати про всю творчість? Хіба сакраментальне: нема пророка в нашій пустелі...

1. Грицак Я. Нариси історії України: формування української модерної нації ХІХ–ХХ століття / Ярослав Грицак. – Київ : Генеза, 1996. – 360 с.
2. Деркач М. Примітки до публікації статті «Замітки з приводу статті «Етика і політика» // Публікації, статті, дослідження. Вип. II / Леся Українка. – Київ : АН УРСР, 1956. – С. 61–65.
3. Донцов Д. Поетка українського рiсорджiменту (Леся Українка) / Дмитро Донцов // Українське слово. Книга перша. – Київ : Рось, 1994. – С. 149–183.
4. Моклиця М. Передмова / Марія Моклиця // Повне академічне зібрання творів : у 14 т. Т. 7. Літературно-критичні і публіцистичні статті / Леся Українка. – Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2021. – С. 7–41.
5. Українка Леся. Повне академічне зібрання творів : у 14 т. Т. 7. Літературно-критичні і публіцистичні статті / Леся Українка. – Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2021. – 678 с.
6. Українка Леся. Повне академічне зібрання творів : у 14 т. Т. 11–14. Листи / Леся Українка. – Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2021.
7. Українка Леся. Публікації, статті, дослідження. Вип. II / Леся Українка. – Київ : АН УРСР, 1956. – 402 с.

REFERENCES

1. Hrytsak, Ya. (1996). *Essays on the history of Ukraine: the formation of the Ukrainian modern nation of the 19-20 centuries*. Kyiv, Ukraine: Heneza. [In Ukrainian].
2. Derkach, M. (1956). Prymitky do publikatsii statti “Zamitky z povodu statti “Etyka i polityka”. In Lesia Ukrainka. *Publikatsii, statti, doslidzhennia* (Vol. 2, pp. 61-65). Kyiv, Ukraine: AN URSSR. [In Ukrainian].
3. Dontsov, D. (1994). Poetka ukrainskoho risordzhimentu (Lesia Ukrainka). In *Ukrainske slovo* (Vol. 1, pp. 149-183). Kyiv, Ukraine: Ros. [In Ukrainian].
4. Moklytsia, M. (2021). Peredmova. In Lesia Ukrainka. *Povne akademichne zibrannia tvoriv* (Vol. 7, pp. 7-41). Lutsk, Ukraine: VNU im. Lesi Ukrainky. [In Ukrainian].
5. Ukrainka, Lesia. (2021). *Povne akademichne zibrannia tvoriv* (Vol. 7. Literaturno-krytychni i publitsystychni statti). Lutsk, Ukraine: VNU im. Lesi Ukrainky. [In Ukrainian].
6. Ukrainka, Lesia. (2021). *Povne akademichne zibrannia tvoriv* (Vols. 11-14. Lysty). Lutsk, Ukraine: VNU im. Lesi Ukrainky. [In Ukrainian].
7. Ukrainka, Lesia. (1956). *Publikatsii, statti, doslidzhennia* (Vol. 2). Kyiv, Ukraine: AN URSSR. [In Ukrainian].

Рукопис одержано 08.04.2021 р.

Mariia MOKLYTSYA, D.Sc. (Philology), Professor, Department of Theory literature and foreign literature, Lesya Ukrainka Volyn National University (Lutsk, Ukraine).

Lesya Ukrainka in political life Ukraine of the late nineteenth – early twentieth century.

Purpose: to re-evaluate the factual material reflected in the correspondence and journalism of Lesya Ukrainka, related to her political activities, to show that in politics the writer was a far-sighted intellectual, whose horizon of understanding far exceeded the horizons of contemporaries. **The research methodology** is based on a cultural-historical approach to the study of classical heritage, taking into account the achievements of textology and biographical method. **Scientific novelty.** The article raises the problem of insufficient and biased study of the facts of Lesya Ukrainka’s biography. For the first time, the problem of the agonal nature of the writer’s literary-critical and journalistic work is raised. It is argued that the criticism, journalism and correspondence of Lesya Ukrainka are a development of the discourse of philosophical debates initiated in antiquity. Her passionate controversy concerns issues of morality and ethics, at a deeper level - the purpose of man, the problems of his subjectivation and separation from the public. Lesya Ukrainka argues with her contemporaries about the freedoms, rights and responsibilities of each individual. **Conclusions.** Lesya Ukrainka’s political activity is reflected in detail in her journalism and extensive correspondence. This factual material outlines the specific, practical, multifaceted participation of the writer in the political life of Ukraine. This is a rich material for historical, political science, sociological research, which did not fall into the field of view of professional researchers due to ideological prejudices. Lesya Ukrainka’s political struggle did not fit and still does not fit into the most common political science concepts. By believing that party ethics must be based on universal, that the use

of terrorist methods cannot be justified by any revolutionary goal, Lesia Ukrainka became in opposition to her contemporary Social Democrats. Also, her political beliefs were a sharp dissonance with the socialist ideology that prevailed in Soviet times. And this is the main reason for the underestimation of Lesya Ukrainka's political activity.

Key words: Lesya Ukrainka, biography, political activity, criticism, journalism, agon.

Сергій Миколайович РОМАНОВ,
доктор філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії літератури та зарубіжної літератури
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(Луцьк, Україна)
<http://orcid.org/0000-0003-1404-4584>
e-mail: sergmr@ukr.net

ЛАРИСА КОСАЧ І ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА. ЖІНОЧА ДРУЖБА В ЧОЛОВІЧОМУ СВІТІ

Мета роботи. У статті аналізуються стосунки Лариси Косач / Лесі Українки та Ольги Кобиллянської у ключових для такої теми контекстах — суспільних та родинно-приватних. Зокрема, надважливими виявилися взаємини обох жінок із їхніми обранцями-чоловіками. Адже взаємини з представниками протилежної статі через різні причини не забезпечували сподіваного рівня порозуміння — ні в царинах особистого любовного єднання, ні навіть у вимірах дружби, приятелювання. Тому ідеального комуніканта, або в термінології О. Кобиллянської «резонатора», доводилося шукати серед представниць своєї статі. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, об'єктивності; у праці актуалізовано магістральні філологічні методи — проблемно-тематичний, порівняльно-типологічний, історичний. Також дослідження розбудовано в сув'язі гендерної теорії та біографічного дискурсу. **Наукова новизна роботи** полягає у вивченні твореного епохою психологічного комунікативного поля в його публічних і приватних конвенціях. Вагомими постають основні рівні цього комунікативного поля: світоглядний, психологічний, етичний, культурний, естетичний тощо. Дослідження сфокусовано на культурних, психологічних та гендерних аспектах історичного періоду в Україні кінця ХІХ — початку ХХ століть. У хронологічному вимірі матеріалом для типологізації особистості стала юність обох дівчат. Особливу увагу віддано вивченню соціальних норм, які є найдавнішими способами тримати жінку в покорі. Ця стратегія постає частиною виховання жінок як «другої статі» в маскулінному суспільстві. **Висновки.** Основним здобутком праці є розкриття механізму соціальної взаємодії, поширеного на зламі ХІХ–ХХ століть. З'ясувалося, що талановитій, незалежній жінці було надзвичайно складно налагодити рівноправні та вільні стосунки з чоловіком. Водночас порозумітися жінці з жінкою було набагато простіше. Прикладом цього може слугувати любов-дружба Лесі Українки та Ольги Кобиллянської.

Ключові слова: чоловік, жінка, почуття, історія, лист, свідомість, доля, дім.

Ідея Вільгельма Шерера про те, що в культурній історії людства наявне чергування «чоловічих» і «жіночих» періодів, була обґрунтована і в психотипах, формованих у кожній із таких епох. Мабуть, далеко не скрізь можна говорити тільки про ослаблення чи трансформацію маскулінних кодів. Хоча це значною мірою пояснює українську ситуацію порубіжжя. Уникаючи крайнощів, але не тільки тому, потрібно визнати неабияке употужнення в цей час кодів фемінних, піднесення і повноцінне представлення вкрай необхідної для органічного розвитку альтернативи. «Бачите, — доводила Лариса Косач «побратимові» (за власним означенням) і колезі Агатангелу Кримському, — мужеська „рація“ в погляді на деякі справи дуже однобока, тому ми доповнюємо її своєю „рацією“, може, теж однобокою, але тільки з них обох може вийти щось ціле і справедливе (ми тільки не звикли одважно казати „я маю рацію“, а кажемо несміло „мені здається“...)» [13, т. 13, с. 408–409]. Примітно, що висловлено це твердження в листі (від 16 листопада 1905 р.) адресатові, який, і авторка це знала, нітився, або сучасною лексикою — комплексував, потерпаючи від насмішок приятелів над такою ніжною і тривалою дружбою з жінкою.

Значною мірою заявлений тип взаємин визначав епоху зламу століть у вимірах особистого простору. Проблеми ці привертали увагу багатьох учених, зокрема й тих, кого цікавили приватні виміри життя митців. Згадати тут можна М. Павлишина [11], Т. Гундорову [3], С. Павличко [10], Л. Мірошніченко [8], Г. Грабовича [2], Н. Зборовську [5], О. Забужко [4] та інших. Однак науковці переважно виявляли специфіку зв'язків поміж письменницями. Украй рідко враховувалися ширші суспільні й родинні контексти, а основне — ставлення обох жінок до чоловіків, зокрема тих, кому вони симпатизували. Усе це витворює особливе психологічно-комунікативне поле, дослідження якого й постає метою пропонованої студії.

Причиною, може й основною, зазначеної на порубіжжі чоловічої фрустрації є якість навіть підсвідоме заперечення рівності статей, одвічна мужеська налаштованість шукати позицій домінування. Відомо тут Стефанікова іронія над освітнім і загалом інтелектуально-духовним рівнем галичанок (просто вбивчі характеристики Наталії Кобринської). Винятком, який, слід розуміти, тільки підтверджує правило, є для «покутського мужика» (примітне автоозначення!) інтелектуалка, перша в Галичині жінка-лікар Софія Окуневська. «Інша річ, — резюмує він свої житейські спостереження в листі до Левка Бачинського середини травня 1896 р., — чи все лиш образовану жінку можна любити? Я без мотивів кажу, що не все любить образовану, де є вибір між образованою, а не образованою, дуже часто вибираєся

послідню». І типово діалектичне для стилю цитованого автора завершення, що примиряє обидва протилежні полюси: «Окрім освічених людей, і між чоловіками так мало, що брак освіти не може бути перешкодою, аби піратися з дівчиною» [12, с. 351].

Не сказати, що Кримський або навіть Стефанік — це вповні власні типи доби, а все ж її психоментальну матрицю в провідних модусах істеричного самовияву транспонують достатньо переконливо. Чи варто до означеного гештальта національного характеру (точніше — однієї з його магістралей) прикладати суто оціночні судження? Питання, на ділі, не таке риторичне, щоб не передбачати бодай варіантів відповідей. До цього, принаймні замолоду, і то в щонайпрямішій формі, бралися українські жінки. Абсолютним лакмусом перевірки (назвемо це так) слугував особистий досвід. Зокрема, Ольга Кобилянська, котра в своїх дівочих уподобаннях визріла досить рано, у сфері взаємин з Іншим виявилася, коли й не взірцево-об'єктивною, то напрочуд проникливою. «Я ніколи не була духовно нижча за оточення, — знаходимо в щоденниках (запис від 21 лютого 1885 р.) критико-філософський розбір стосунків з одним із найсильніших своїх дівочих захоплень Євгеном Озаркевичем, — але завше була самотня, ніхто мене не розумів, ніхто не любив, бо я для них була надто розумна і надто поважна, а коли я закохувалась у когось, він виявлявся боягузом, а мені таких не треба. Потім я познайомилася з Генєм, він єдиний хлопець, що мене розуміє... Але його натура — мов та хвиля, яку жене течія. Моя душа жадібно поглинала могутнє полум'я, що палало в його душі» [6, с. 85]. Вочевидь не цілком свідоме зіставлення або навіть протиставлення двох натур виявляє, передусім на мовному рівні (а мова не помиляється), їхні непереборні, як згодом з'ясується, відмінності. Це й стане причиною розриву, до речі, не тільки з Озаркевичем, хоча саме в стосунку до нього, ще на початку знайомства, було записано сакраментальну (чи фатальну) річ: «Геньо приязний до мене, це я можу собі уявити, але щоб він любив мене — це вже ні. Така моя доля, мене не любитиме жоден чоловік, якого я шаную» (запис від 8 вересня 1884 р.) [6, с. 52].

Є таки щось у прикінцевому твердженні, що спонукає заглянути трохи далі, за житейський парадокс, озвучений Василем Ключевським: «Чоловік, переважно, любить жінок, яких поважає, а от жінка, зазвичай, шанує тільки чоловіків, яких любить»¹. Спостереженню тогочасного історика важко відмовити в дотепності, але афористичність фрази не завжди дорівнює її універсальності. Поведінкові стра-

¹ Ключевский В. О. Сочинения : в 9 т. Т. IX. Материалы разных лет. М. : Мысль, 1990. С. 6.

тегії, а основне — досвід, обома статтями через них осягнутий, увиразнюють нову, куди паритетнішу модель міжособистісних узаємин. За поетичною образністю романтичних кліше («душевне полум'я» тощо) увиразнюється коли не вищість, то вже точно засаднича рівність цих самих душ. Можна, звісно, усе сприймати емоційним вибухом, зумовленим цілим рядом очевидних причин, але завершення цитованого критико-філософського етюдю покриває у своїх сенсах куди ширші, за афектованість, екзистенційні поля. «Чого мене доля закинула сюди, між цю брутальну, неосвічену юрбу? — чи то з розпачем, чи то з викликом запитує дівчина, пройнята любовним сум'яттям. — Я блукаю тут ніби в темній залі, надаремне шукаючи освіченої, спорідненої душі. Мало того, що я не знаходжу її, — ця вульгарна чернь топче мене ногами. Я всіх їх ненавиджу, геть усіх. Я навіть зважусь сказати, що мені більше подобається освічена, скромна людина, ніж неосвічена, яка гукає разом з юрбою „так“ чи „ні“. О Шекспіре, ти сказав святу правду: „Яке нікчемне створіння та людина, що не має власної думки і завше робить те, що інші перестали вже робити“» (запис від 21 лютого 1885 р.) [6, с. 85].

Апеляції до найславетнішого з письменників Ренесансу, зокрема одного з опорних його художньо-філософських концептів, зовсім не принагідні. В історичній проекції тут ішлося про суголосся в поборюванні віджилих форм буття, однаково властивому епохам Відродження та Модернізму. «Коли б за звичаєм ми всюди йшли, / То пил століть лежав би непорушно / І стільки б назбиралось помилок, / Що й істина сховалась би під ними», — такою строфою з «Коріолана» (в німецькому перекладі) закінчує Кобилянська свій відчит на зборах «Товариства руських жінок на Буковині». Позиція максимальної відкритості, дух супротиву, готовність виявити себе новою в старих, тобто визначених традицією обставинах так само багато важили й на особистому рівні.

Образно кажучи, інтелігентна й модерна (а тут далеко не завжди стоїть знак рівності) українська жінка, чи не перша навіть за чоловіка, відмовилася від облуди й марноти попереднього позитивного віку. Вона покинула спроби винаходити, пояснювати та скеровувати життя й почала просто жити. Чи доконечне це були зусилля визволитися, на чому наполягає феміністична критика? Мабуть, і так, особливо коли дивитися під цим ракурсом. І в усій стихійності й водночас векторованості описаний Сімоною де Бовуар процес видається цілком переконливим. «Відмова од реального життя, од свого тривожного чекання, самозречення *можуть*, — філософ не випадково уникає концептів детермінізму, схеми чи алгоритму, — стати для дівчини трампліном, який забезпечить їй прорив до самотності й незалеж-

ності. Молода дівчина живе в потаємностях, тривогах, її непокоять складні внутрішні конфлікти. Та складність водночас збагачує, її духовне життя стає змістовнішим, ніж, скажімо, у братів. Вона уважніша, ніж вони, до порухів свого серця й тому охоплює дедалі більше відтінків. Глибше розуміється на психології, ніж юнаки, коли йдеться про зовнішні наміри, здатна обґрунтувати своє бунтарство, яке протиставляє її світу, уникає налаштованих пасток, серйозних сутичок, конформізму. Скоординована фальш, що оточує дівчину, робить її іронічною й далекоглядною» [1, т. 1, с. 314]. Чи стане тут самота «невтолимою спрагою ілюзій», про що попереджали ті ж екзистенціалісти, і наскільки тривкою й продуктивною виявиться свобода очевидно, як і все основне, залежатиме від індивідуальності — її волі, відпорності нівеляційним впливам, свідомості.

Похідним від процесу самоконструювання є інтерес молодих українських письменниць зламу віків до постатей непересічних сучасниць. І річ не лише про відомих осіб, що можуть правити взірцем і прикладом. Важив реальний досвід реальних людей, які зовсім не обов'язково мали б уславитися чимось у світі, а просто виявилися гідними в ньому самих себе або того, що називають призначенням, таланом чи долею. Л. Косач, зі своїм розвинутим чуттям родини, завжди по-особливому реагувала на вчинки або навіть саму поведінку, невідповідну славному іменню. Оповідючи в листі від початку вересня 1897 р. сестрі Ользі почуте від знайомої про сім'ю Івана Драгоманова, вона не втримується не тільки від іронії, а й (рідкісний випадок) обурення: «Глаф[іра] Помп[еївна] (тітка) справді неможлива жінка (значить, воно й збоку так здається), а... Ліда (старша дочка І[вана] П[етровича] (дядька. — С. Р.)) нічого собі дівчина, тільки страх пуста і зовсім під впливом матері, сини ж обидва абсолютно безпринципні і пустопорожні. Подумати, що се все носить фамілію Драгоманових!» [13, т. 12, с. 57]. Не менш значимою була і фамілія Косачів, «носії» якої теж не завжди виявлялися гідними її. Можна згадати сімейні драми іншого дядька поетки по батькові — Григорія та молодшого брата Миколи.

Лариса Косач / Леся Українка як результат праці вченої і освіченої матері, мала, що ніби й очевидно, перед собою бездоганий зразок жіночої самореалізації. Не вивіряючи щастя кожного з творців родини, принагідно можна вказати, що, на думку старших доньок, батько мав би почуватися, делікатно кажучи, куди менш задоволеним власним становищем. Зокрема, у листі початку жовтня 1912 р. обговорюючи із сестрою Ольгою родинні справи, Леся Українка згадує молодшу братову Наталію з її своєвольним характером. І це спонукає до такого порівняння: «Боюся, що Микось (Микола Косач. — С. Р.)

повторить історію життя папи, або ще гірше дяді Гриші. Не ведеться мужській половині роду Косачів, ще гірше, ніж жіночій, бо нас хоч подружжями так доля не обіжає, як їх» [13, т. 14, с. 332]. Григорія Косача заради іншого чоловіка залишила дружина. Згодом за схожих обставин розпадеться й сім'я молодшого брата. У цих же реєстрах розглядалася й трактувалася позиція чоловіків. Варто нагадати сприйняття тітками Ольгою та Ізидорою, делікатно беручи, стилю життя, засвоєного небожем (по братові Миколі) Юрієм Косачем. І найперше тут проявляється, такий упізнаваний і в найстаршій сестри Лариси, жаль за самохіть марнованим існуванням і талантом, ота неприпустима для людини вольність / свавілля «жити нижче самого себе».

Відповідність духовній сигнатурі родинного герба, засвідчена близькими й далекими його спадкоємцями, сприймалася підтвердженням належності (і тут ані найменшої станово-аристократичної зарозумілості) вищій спільноті. Саме якості проявлені в тому, що зветься буттям, долучають людину до «виборового» товариства. Висвітлюючи в листі від початку січня 1902 р. Ользі Кобилянській свої будні в Сан-Ремо, Лариса Косач з якимись навіть утіхою та гордощами і через самопорівняння (а таке робилося украй рідко) подає історію Наталії Садовської, троюрідної сестри, у домі якої мешкає: «Молода господиня моя навіть подібна до когось білого на вроду, така сама біла, і тонка, і слабовита, така сама нещасна, як хтось, а навіть ще гірше, бо хтось тільки сам слабував цілий вік, і тільки в остатні роки дізнав, що то є слабкість і смерть дорогих людей, а ся бідна жінка ціле своє життя глядить когось хворого: батько їй помер на сухоти, як вона ще дитиною була, мати їй 6 літ була паралізована і німа, прослабувавши цілий вік на істерію, і з того вмерла, тепер уже скілька літ, як чоловік їй хорий безнадійно (Rückgrat-Seuche (сухоти хребта (нім.). — С. Р.), чи що), не може ходити, возять його в кріслі... Мимо того ся жінка вміє бути не раз веселою, як тьотя Саша (Олександра Косач-Шимановська. — С. Р.), і підтримує в домі зовсім не шпитальний настрій» [13, т. 13, с. 20–21]. Небуденне уміння, попри власні негаразди, помічати й підтримувати ближніх у їхніх випробуваннях — риса, яку мало назвати альтруїзмом. Вона навчилася її цінувати в людях, бо й у самої це було складником ідентичності. «У мене єсть якась аномалія: коли я почуваюся нещасною, я не можу бачити спокійно нещастя інших» [13, т. 12, с. 299], — сказане (в листі до сестри Ольги від 31 жовтня 1900 р.) — то не така собі декларація про наміри, а життєва позиція, не раз доведена вчинком. Прикладом тут може стати допомога знайомій поетесі-аматорці Надії Кибальчич-Козловській, котра з хворим чоловіком, колишнім політкаторжанином, опинилася в Італії в досить скрутному становищі.

Найцікавіше на цьому етапі — ракурс і спосіб рефлексій над досвідом іншої як своїм. Мелодраматизація викладу, до якого не рідко вдавалася Ольга Кобилянська, навряд щоб заохочувала її кореспондентів до літературної гри; швидше до співчуття й підтримки. Та й мінорні обертони в цитованій оповідці про кузину Садовську зовсім не скеровані на риторичне нагнітання ефекту. Уже легше таке додати в підтекстах епістолярного письма самої подруги. І в багатьох випадках це пояснюється особою адресата. Ось історія авторчиної знайомої Розалії Топольницької в листі Осипу Маковею від 21 лютого 1898 р.: «Вона не пропаде, бо вона дуже працюювата і амбітна. Єсли би Ви знали, скільки нещастя мала та дівчина — Ви би просто заніміли, але щось ліпшого і шляхотнішого не можна собі представити, як — *Роза*, так вона називається. Дуже мені прикро, що не можу її тепер нічим помочи. Її батько був майором, але вже на пенсії, і мусив дуже тяжко умирати, полишаючи її незабезпечену. Її мати здичавіла, утративши щось 9 дітей, вона одна осталася. Страшне смутну історію має вона. Вона файна і незвичайно зграбна. Танцює так пречудно, що її намовляли іти до балету, але се не для неї. Вона побожна і тиха, як ангел. Я ніколи на ню не забуду і колись візьму її до Dichterheim» [7, с. 326–327]. Якби не прикінцева згадка про омріяну «Оселю поетів» (так з німецької перекладається наведене поняття), то цілий наратив можна преспокійно сприймати непрямою автооповіддю. Хоча за великим рахунком (так принаймні вважають чоловіки), усі жіночі наративи — це розповіді про себе.

Ользі Кобилянській, без сумніву, залежало утвердитися в колі товаришок, рівність, точніше — першість, яких підноситиме і її саму. Та незмінно чинне для психоаналітика пояснення, що за маскою непримітності криється амбітний намір вивищення, усе одно видаватиметься недостатнім. Нагальнішою була потреба психобіографічного співвіднесення з подібним досвідом задля легітимації власної нетиповості. І тут не лише і не так романтичний, практичний чи ще якийсь розрахунок на чоловічу увагу. Якщо для представників протилежної статі *вона* завжди буде іншою (*його* доповненням, вигідним контрастом, соціальним цензом тощо), то з представницями своєї статі є розрахунок на побудову не вертикальних, а горизонтальних, тобто паритетних узаємин. Одна для одної *вони* стають не взірцево-антагоністичною моделлю інакшості, а природним віддзеркаленням самості.

Ідеал, який кожна й кожний свідомо чи підсвідомо шукають у світі, не завжди виявляється великою ілюзією, що її втрата дорівнює катастрофі. Щоб такого не сталося, сам пошук має закрююватися зримою можливістю наближення й осягнення справжньої, живої особис-

тості. «Боюсь, що я не відповім тому високому ідеалові, який Ви уложили собі про мене, — пояснює Ользі Кобилянській у першому безпосередньому, після надісланого через Михайла Павлика, листі (від 20 травня 1899 р.) Лариса Косач. — Ви порівнюєте мене навіть з ангелом, але, дорога пані, щоб Ви знали, тому ангелові приступна часом така ненависть, яка запевне скинула б його з неба, коли б навіть він туди дістався якимсь чудом. Не така сторона наша російська (ба й австрійська!) Україна, щоб виховувати ангелів...» [13, т. 12, с. 211]. На завершення авторка перепрошує за безпосередність стилю, у виправданні підкреслюючи, що не зважає на прийняті в русинів звичаєві церемонії, адже сама українка. Наступний лист, написаний через десять днів і підписаний, до речі, власним іменем, а не літературним псевдо, розвиває цю тему вже у сферу приватного: «...взагалі маю звичай рекомендувати себе новим знайомим не тільки з найкращого, але й з найгіршого боку, щоб, коли хто має розчаруватись в мені, то міг би зробити се скоріше, а коли хто має стати моїм товаришем, то щоб знав, з ким має діло і приймав мене *telle que je suis* (такою, якою я є (фр.). — *С. Р.*)» [13, т. 12, с. 219]. Відвертість, отже, стає не елементом епатажу, інтриги чи розрахунку, скерованого на завоювання об'єкта, тобто варіант суто маскулінної тактики, а важливим, бо природним складником фемінної стратегії суб'єктних стосунків.

Лариса Косач, як відомо, мала досвід, хай і не завжди успішний, такої вільної взаємодії і з особами протилежної статі (не лише членами родини). Взаємодії «вільної» в спілкуванні, поведінці, а також відкритій чуттєво, емоційно. А от Ольга Кобилянська, попри всі спроби, зазнавала тільки невдач. Причиною була й внутрішня скутість, закритість місцевого чоловіцтва, і не меншою мірою експансивність, помисливість, захопливість її вдачі, що, здається, цілком усвідомлювалося. «„Олесь любить тебе, як люблять чоловіка, бо ти зовсім не така, як інші“, — сказала мені недавно Густа (Августа Кохановська. — *С. Р.*), коли ми говорили про нього. А я... я дивилася вдалину і ледь усміхалася. Чи ж любив мене колись чоловік як жінку? Надто я була доброю товаришкою» [6, с. 108] (щоденниковий запис від 30 серпня 1885 р.) — цей епізод стосується, за словами авторки, О. Ястшебського — юнака, для котрого вона свого часу стала першим коханням. Згадкою про це, напередодні його приїзду, зумовлено й іншу цікаву нотатку, тепер в улюбленій формі риторичного питання: «Господи, невже на світі нема жодної людини такої, як я, людини, з якою я могла б жити, хоча б жінки?» [6, с. 85] (запис від 27 липня 1885 р.).

Пошук суголосної душі, чим пристрасні, наповнені собою натури переймаються чи не від початків самоусвідомлення, стає на певний

час, а то й назавжди, сенсом і метою життя. Невдача за невдачею, що супроводжували цей процес, зумовлювали не тільки сумніви у власному «Я» в такому світі, а й у доцільності такого світу. Не йшлося, мабуть, до його докорінного переоблаштування, а більше до заперечення усталених і вже застарілих норм. Їхніми утримувачами й презентантами насамперед є чоловіки — ті, хто не можуть і/чи не хочуть помічати, санкціонувати, а отже, визнавати нетипове в до краю типізованому бутті.

Приблизно в цих вимірах і закладалося спілкування Ольги Кобилянської із найбільшим коханням її життя Осипом Маковеєм, який уповні не розумів, або робив вигляд, що не розуміє, з ким має справу в особі своєї «надокучливої» кореспондентки. Тому, певніш усього, не завважив, списавши на знану дівочу помисливість, вельми характерного пасажу в одному з листів. А в нім не тільки (звісно, підсвідомо) декласовано його як ідеального співрозмовника. (Цим вирізняються й щоденникові рефлексії відповідного змісту.) Ішлося про щось набагато посутніше і тонше, настільки, що самовпевнений, закритий маскулінний етос неспроможний був навіть уловити: «Я би так дуже хтіла мати тут лише *одну* значну жінку, — пише вона Маковеєві 6 травня 1898 р., — дуже інтелігентну, з чуттям, і щоб була доброго серця і без „жовчі“, і приставати з нею. Лише одну-одніську. Я би все тутейше знакомство (включно з адресатом?! — С. Р.) заміняла за ню. Але де я її найду. Де я її найду?» [7, с. 342]. Сенс, стиль, і наче й тон звернення апелюють до когось? чогось? що понад компетенцію безпосереднього читача. І ось же справдешнє чудо: цей розпачливий поклик, ця жагуча потреба були почуті. Рівно через рік (майже день у день) та, «одна», знайдеться сама — прийде, пересланий Павликом, лист від Лариси Косач, а отже, почнуться стосунки, яких Ольга Кобилянська потребувала ціле життя.

У своїх спробах пояснити цей, може, найзагадковіший приватний сюжет епохи, Ніла Зборовська задіює методологічний тандем гендерних студій та психоаналізу. І її знахідки, хоч не такі епатажні, як у колег-сучасниць, видаються достатньо вагомими. Нижче подане спостереження, і в цьому жодного парадоксу, а навпаки, ще й закономірність, передусім стосуватиметься Кобилянської, аніж героїні книги: «Жінка, що можна побачити також на психології творчості Лесі Українки, часто носить у своїй душі відбиток першої любові до матері. А тому згодом у дорослому житті, як правило, сексуальну любов до чоловіка супроводжує платонічна любов-дружба до подруги, яка компенсує *недостачу* чоловічо-жіночої любові» [5, с. 64]. І справді, безпосередні взаємини подруг (до цього зналися лише через твори, що теж не мало) зав'язуються в часі найбільших інтимних

драм кожної. Також і тут, мабуть, більше ніж деінде, вони ставали одна одній повірницями, порадницями, розрадницями, словом, тією опорою, яку далеко не завжди стрічають у житті.

Сюжетам «чоловічо-жіночої любові» в біографіях обох письменниць варто присвятити окрему велику розмову. Але й без цього зрозуміло, що формування, точніше вивершення чуттєвого комплексу, де досягнуто співдію еросу та етосу, не минулося без взаємоперетину гендерних полюсів. У відрухово трактованого сексистом Фрідріха Ніцше можна знайти міркування (до речі, Кобилянська обстоювала саме критичне прочитання його спадщини), якими одвічний антагонізм поміж статями, коли й не знімався, то зовсім притомно пояснювався. Приміром, філософ уважав, що споконвіку чоловік шукає в жінці насамперед ідеалізованого чоловіка, і навпаки. Отож обоє прагнуть не доповнення, а завершення власних ідентичностей. І трагізм, а частіше таки трагікомізм ситуації в тому, що кожен/кожна жадають над усе власного піднесення коштом іншого/іншої, фатально ігноруючи єдиний, по суті, спосіб сягнути гармонії. І спосіб цей — співдія, а не «дія на відстані», як магічний, могутній, але оманливий вплив, що ним володіє слабка стать, проявляючи і тим відтінюючи ідеальне в статі сильній.

У такому, здавалося б, всуціль позитивному процесі є один побічний ефект, і ефект цей фатальний: ослаблення волі до самовдосконалення, а отже, до життя. Звідси й нищівні, Кобилянська називала їх орієнтальними і радила опускати, ескапади супроти жіноцтва. Але чи тільки? Ось дещо повніші, аніж зазвичай цитують, роздуми Заратустри з оповіді «Про друга». Подаємо, з невеликою купурою, завершальну частину: «Ти раб? Тоді ти не можеш бути другом. Тиран ти? Тоді ти не можеш мати друзів. / Надто довго в жінці чаївся раб і тиран. Тому жінка не здатна на дружбу: їй відома лише любов. <...> Ще не здатні жінки до дружби — вони й досі ще кішки й пташки. Або ж, у кращому разі, корови. / Ще нездатні жінки до дружби. Та скажіть мені, чоловіки, хто з вас до дружби здатний? / Ох, чоловіки, яка у вас убога і скупа душа! Ви стільки вділяєте другові, скільки я дам навіть своєму ворогові і при цьому не збіднію. / *Є товаришність — хай буде і дружба!* (курсив мій. — С. Р.)» [9, с. 57–58]. Заключний пасаж навіть термінологічно дескрибує поняття, тотожність яких марно протиставляти, адже описують вони явища хоч і близького, але якісно відмінного порядку. В українській мові є хіба ще одна, такого ж суголосно-несуголосного регістру лексична пара: любов/кохання.

Розглядаючи потенціал кожної зі статей до самовиявлення у стосунках, Ніцше, звісно, не збувся ані добре знаної іронії, ані провока-

тивності. Однак у центральних засновках лишався цілком поважним: жінка здатна почувати глибше, адже основна її іпостась і спосіб представлення — ерос. Натомість чоловік у своєму раціо та волі існує і володарює через етос. А отже, ближчий до майбутнього, до ідеалу, тобто до надлюдини. Саме в цьому пункті, як виглядає, концепція бунтівливого німця, нейтрально кажучи, знеохочувала Л. Косач. Про що вона одразу й повідомляє новонабутій товаришці відомим листом від 20 травня 1899 р.: «Не у всьому я можу цілком співчувати Вам, так, напр[иклад], я не поділяю Вашого нітчанства, бо сей філософ ніколи не імпував мені яко філософ: його ідеал Uebermensch-a (надлюдини (нім.). — С. Р.), тієї „Blonde Bestie“ (білява бестія (нім.). — С. Р.), якось не чарує мене. Його афорізми справді часом блискучі і гарні, але я не кохаюсь в афорізмах» [13, т. 12, с. 213]. Попри деклароване «антиніщечанство», впливи філософії волюнтаризму, іноді доволі присутні, важко не помітити навіть за побіжного огляду творчості письменниці (включно з афористичністю мислення). Ще виразніше означені впливи визначають творчість Ольги Кобилянської.

Підсумовуючи, слід визнати, що «любов-дружба» (у визначенні Н. Зборовської) двох найвизначніших українських письменниць не ґрунтувалася й тим паче не живилася тільки спільністю професійних інтересів. Куди більшу й, власне, визначальну роль тут відігравала духовна, навіть душевна близькість, зумовлена передовсім особистими якостями, а вже вони формували долю й визначали епоху. Згадуючи В. Шерера, можна ствердити його ідею гендерної дескрипції літературного періоду саме досвідом жіночої присутності, тобто особистого життя й творчих практик. Мабуть, модерний концепт життєтворчості тут найдоречніше відкрив особливості феноменів Лариси Косач / Лесі Українки та Ольги Кобилянської в їхніх взаєминах поміж собою та стосунках зі світом зовнішнім, світом чоловіків. Шукаючи ідеального партнера, комуніканта (у відомому визначенні Кобилянської — «резонатора»), обоє жінок виявляють прагнення і потребу в спорідненій душі. Пошуки ці передовсім виводили в царину фемінного, бо такою виявлялася чи, власне, проявлялася сама епоха. Тож закономірно, що «відгук» на власний «погук» подали собі навзаєм саме жінки. Спроби налагодити такий надтонкий зв'язок із представниками протилежної статі з різних причин зазнавали невдачі. Можна тут згадати історію взаємин Лариси Косач із Сергієм Мержинським, історію, що скінчилася так трагічно. Також фатальним у фіналі виявились і стосунки Ольги Кобилянської та Осипа Маковея. Примітно, що обидві «історії» розгорталися в часі особливого зближення подруг. Цим сюжетам і варто присвятити майбутні дослідження.

1. Бовуар де С. Друга стаття : у 2 кн. / Сімона де Бовуар ; пер. з фр. – Київ : Основи, 1994.
2. Грабович Г. До історії української літератури : дослідження, есеї, полеміка / Григорій Грабович. – Київ : Критика, 2003. – 604 с.
3. Гундорова Т. *Femina melancholica*: стаття і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської / Тамара Гундорова. – Київ : Критика, 2002. – 272 с.
4. Забужко О. *Notre Dame d'Ukraine*: Українка в конфлікті міфологій / Оксана Забужко. – Київ : Факт, 2007. – 640 с.
5. Зборовська Н. *Моя Леся Українка* : есеї / Ніла Зборовська. – Тернопіль : Джура, 2002. – 228 с.
6. Кобилянська О. Слова зворушеного серця. Щоденники / Ольга Кобилянська. – Київ : Дніпро, 1982. – 359 с.
7. Кобилянська О. Твори : у 5 т. Т. 5 / Ольга Кобилянська. – Київ : Держлітвидав України, 1963. – 767 с.
8. Мірошніченко Л. *Леся Українка. Життя і тексти* / Лариса Мірошніченко. – Київ : Смолоскип, 2011. – 264 с.
9. Ніцше Ф. *Так казав Заратустра* / Фрідріх Ніцше ; пер. з нім. – Київ : Основи ; Дніпро, 1993. – 415 с.
10. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі / Соломія Павличко. – Київ : Либідь, 1999. – 447 с.
11. Павлишин М. *Ольга Кобилянська: прочитання* / Марко Павлишин. – Харків : Акта, 2008. – 357 с.
12. Стефаник В. *Твори* / Василь Стефаник. – Київ : Дніпро, 1964. – 552 с.
13. *Українка Леся. Повне академічне зібрання творів : у 14 т. / Леся Українка*. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2021.

REFERENCES

1. Bovuar de, S. (1994). *Druga stat* (Vols. 1-2). Kyiv, Ukraine: Osnovy. [In Ukrainian].
2. Hrabovych, H. (2003). *On the history of Ukrainian literature: Research, essays, polemics*. Kyiv, Ukraine: Krytyka. [In Ukrainian].
3. Hundorova, T. (2002). *Femina melancholica: Stat i kultura v gendernii utopii Olhy Kobylianskoi*. Kyiv, Ukraine: Krytyka. [In Ukrainian].
4. Zabuzhko, O. (2007). *Notre Dame d'Ukraine Ukrainka v konflikti mifolohii*. Kyiv, Ukraine: Fakt. [In Ukrainian].
5. Zborovska, N. (2002). *Moia Lesia Ukrainka*. Ternopil, Ukraine: Dzhura. [In Ukrainian].
6. Kobylianska, O. (1982). *Slova zvorushenoho sertsia. Shchodennyky*. Kyiv, Ukraine: Dnipro. [In Ukrainian].
7. Kobylianska, O. (1963). *Tvory* (Vol. 5). Kyiv, Ukraine: Derzhlitvydav Ukrainy. [In Ukrainian].
8. Miroschnychenko, L. (2011). *Lesia Ukrainka. Zhyttia i teksty*. Kyiv, Ukraine: Smoloskyp. [In Ukrainian].
9. Nitsche, F. (1993). *Tak kazav Zaratustra*. Kyiv, Ukraine: Osnovy; Dnipro. [In Ukrainian].
10. Pavlychko, S. (1999). *Dyskurs modernizmu v ukrainskii literaturi*. Kyiv, Ukraine: Lybid. [In Ukrainian].
11. Pavlyshyn, M. *Olha Kobylianska: prochyttannia*. Kharkiv, Ukraine: Akta. [In Ukrainian].

12. Stefanyk, V. (1964). *Tvory*. Kyiv, Ukraine: Dnipro. [In Ukrainian].
13. Ukrainka, Lesia. (2021). *Povne akademichne zibrannia tvoriv* (Vols. 1-14). Lutsk, Ukraine: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. [In Ukrainian].

Рукопис одержано 19.04.2021 р.

Serhiy ROMANOV, D.Sc. (Philology), Docent, Chief, Department of Theory of Literature and Foreign Literature, Lesya Ukrainka Volyn National University (Lutsk, Ukraine).

Larysa Kosach and Olga Kobylyanska. Women's friendship in the men's world.

The aim of the work. In the article the relations between Larysa Kosach (Lesya Ukrainka) and Olga Kobylyanska in main contexts for such a topic – public and family and private are analyzed. The relationship between both women and their chosen men is important. Relationships with members of the opposite sex for various reasons did not give the necessary level of understanding – neither for unity in love, nor even for friendship. Therefore, it was necessary to look for the ideal communicant, or in Olga Kobylyanska's terminology, “resonator”, among the representatives of their sex. **The methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, as well as on general philological methods – problemthematic, comparative-historical, typological. As well the methodological basis was the crossing of gender theory and the biographical discourse. **The scientific novelty** of the work lies in the study of the psychological communicative field created by the epoch and its public and private conventions. It is important to study the main levels of this communicative field, such as: worldview, psychological, ethical, cultural and aesthetic, and so on. The article focuses on cultural, psychological and gender aspects of historical period in the Ukraine at the break of the XIX and XX centuries. Typology of personality has been developed on time of the youth of the both girls. Special attention is paid to social norms as the most ancient ways to keep humble of a woman. This strategy is part of the raising a woman how the “second sex” to male society. **Conclusions.** The main achievement of the work was to show the mechanism of social interaction, common at the break of the XIX and XX centuries. It turned out that it was very difficult for a talented, independent woman to establish an equal and free relationship with man. Whereas the understanding of a woman with a woman was much easier. An example of this is the love-friendship of Lesya Ukrainka and Olga Kobylyanska.

Key words: man, woman, feelings, history, letter, consciousness, destiny, house.

Світлана Олексіївна КОЧЕРГА,
доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри української мови і літератури
Національного університету «Острозька академія»
(Рівне, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-0784-6848>
sv_kocherga@ukr.net

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА В ЖИТТІ ТА СВИТОГЛЯДНО-ТВОРЧИХ КООРДИНАТАХ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Стаття присвячена одному з аспектів візії Лесі Українки як людини культури, зокрема ролі фізичної культури в програмі її самовиховання та самовдосконалення. **Мета роботи** — осмислити феномен фізичної культури та спортивні інтереси Лесі Українки як цілісну індивідуальну систему особистісної самореалізації письменниці. **Методи дослідження** — біографічний, культурно-історичний, психологічний, елементи міфологічного. **Новизна дослідження.** Зазвичай біографи маргіналізують питання фізичного виховання та спорту, що мали важливе місце в житті письменниці. Нині стало актуальним розвінчати культ «Великої хворої» (О. Забужко), який зазнав тривалої канонізації в українському суспільстві. У студії систематизовано факти, що засвідчують стратегію фізичного виховання в родині Лесі Українки, визначено види спорту, якими займалася або ж цікавилася письменниця та її рідні. Простежено ставлення до фізичної активності окремих персонажів художніх творів Лесі Українки, особливості авторської інтерпретації концептів духового й тілесного змагання. **Висновки.** Леся Українка репрезентує усвідомлення її сучасниками фізичної культури як невід'ємної частини культури взагалі. Елітарна родина письменниці цілеспрямовано прищеплювала дітям навикі занять фізичними вправами, насамперед гімнастикою. Сама Леся Українка повсякчас апробувала нові пропозиції лікувальної фізкультури, масажу, кліматолікування. Першочерговим джерелом м'язової радості для неї стало плавання. Свого часу письменниця спостерігала за тренуваннями молодшого брата М. Косача і кузена С. Драгоманова за спортивними змаганнями в Італії. У її творчості віддзеркалені фізична культура і спорт як спосіб життя молодих людей на межі ХІХ та ХХ сторіч. У художньому світі Лесі Українки наявний герой, психотип якого позначений рідкісною силою волі, невичерпною вмотивованістю, націленістю на досягнення перемоги та іншими властивостями, потрібними для самопрезентації особистості, здатної до боротьби, змагання, реалізації себе всупереч обставинам.

Ключові слова: гімнастика, плавання, велоспорт, лікувальна фізична культура, масаж, змагання, Олімпійські ігри.

Антропоцентристський світогляд зумовлює постійну актуалізацію вивчення культури як феномену, що є продуктом креативності людини. Кожна епоха засвідчує свій пріоритет цінностей, свій концепт «людини культури», одним зі складників якої є фізична культура. Затребуваність і популярність фізичної культури в певні часові відтинки людського поступу переконливо презентують здобутки професійних діячів цієї сфери. Водночас історичне уявлення про останню розширює характеристика способу життя представників певної епохи, причому як типових, так і виняткових, що з висоти часу отримують статус знакових виразників доби.

Формування людини культури передбачає велику роботу, спрямовану на самовиховання та самовдосконалення, долучення до широкої мережі соціокультурних традицій та інновацій, продиктованих новими тенденціями. Здавалось би, сегмент фізичної культури навряд чи був важливим компонентом становлення особистості Лесі Українки. Нині письменницю слушно вважають символом доби модернізації України кінця ХІХ — початку ХХ ст., інтелігенткою унікального кругозору. Широкі горизонти її освіченості та зацікавлень викликали подив сучасників і опинились у фокусі всебічного вивчення впродовж останнього століття. Важливими віхами в спробах дати цілісний портрет Лесі Українки як людини культури з багатовекторною самореалізацією відповідно до оптики свого часу стали праці М. Зерова, М. Драй-Хмари, О. Бабишкіна, І. Денисюка, Т. Скрипки, А. Бичко, В. Агеєвої, О. Забужко, С. Романова та інших. Варто визнати, що зазвичай у біографічних студіях переважає зосередженість на духовому світі авторки, натомість про фізичне виховання та спорт ішлося лише принагідно, тому назагал фізичну активність у поєднанні з Лесею Українкою багато сучасників сприймають як нонсенс.

Нинішнє уявлення про письменницю багато в чому ґрунтується на культурі «Великої хворой», який тривалий час експлуатували, щоб виховати піетет до речниці національної культури. Цю традицію гостро критикує О. Забужко. Дослідниця слушно зазначає, що «навіть ті, хто не читав жодного її твору, знають, що вона „з дитинства хворіла туберкульозом кісток“ (це розтиражовано десятками туристичних путівників!)...», а шкільні підручники відводять чимало уваги передусім «...мусуванню, на різні лади, теми її хвороби й фізичних страждань...» [2, с. 54]. Справді, Леся Українка впродовж життя вела свою «тридцятилітню війну» з туберкульозом, але ці складні обставини не були перешкодою для її фізичних занять, вони ж зумовили

потребу лікувальної фізкультури, яка на ту пору почала активно формуватися в Європі.

Варто вказати на ще одну причину відсутності досліджень, присвячених ролі фізичної культури в сучасному науковому доробку біографів Лесі Українки. Не секрет, що ретроспективний погляд на визначних представників минулого в нас традиційно позначений комплексом безтілесності. Однак упродовж останніх десятиліть ця неписана конвенція втратила свій вплив, проблеми тілесності зазнають демаргіналізації, актуальними стають студії, зосереджені на значенні фізичної сфери в самобудуванні виняткових особистостей, історичних діячів, митців тощо. Мета цієї статті — осмислити феномен фізичної культури та спортивні інтереси Лесі Українки як цілісну індивідуальну систему особистісної самореалізації письменниці.

Як відомо, будь-яка історична постать виходить назустріч світу через поріг рідного дому, а з другого боку, за словами Ю. Лотмана, «історія проходить через дім людини, через її приватне життя» [4, с. 123]. Найбільш повну картину становлення Лесі Українки подано в праці її сестри О. Косач-Кривинюк «Леся Українка. Хронологія життя і творчості», у якій представлено полікультурну палітру фактів, різноракурсних спостережень, що дають уявлення про реальний світ письменниці в різні періоди її життя. Подружжя Косачів вважало за доцільне прищеплювати своїм шістьом дітям дух свободи, було апологетами природного способу життя. Всупереч слабкому здоров'ю з народження Леся в товаристві свого старшого брата Михайла росла спритною, енергійною дівчинкою, надавала перевагу хлоп'ячим розвагам. За свідченням сестри Ольги, «малою вона любила рух, — любила танцювати, плавати, стрибати „стрибогами“, гімнастикуватися, бігати на перегони, лазити по деревах, любила різні рухливі ігри» [3, с. 32]. У дворянській родині Косачів органічно поєднувалися набутки національної і європейської культури, батьки намагалися забезпечити дітей усім необхідним, щоб розвивати їхні інтелектуальні та мистецькі здібності, належно вони опікувалися і їхнім фізичним розвитком. Показовими є придбання, яким найбільше раділа Леся (про це дають уявлення її дитячі листи): книги, мікроскоп, фортепіано. Цікаво, що батьки спробували влаштувати своїм дітям своєрідні тренажерні куточки: це було новацією для українських сімей елітарного прошарку останньої третини XIX ст. Буквально в перших коротеньких листах п'ятирічної Лесі до дядька, професора Михайла Драгоманова, знаходимо згадки про «гімнастику», яку «купив папа», — йдеться про мобільну мотузьяну драбинку, яку влітку прикріпляли на вулиці, а взимку — в приміщенні. Наполеглива й азартна від природи, дівчинка навіть ображалася, якщо

хтось сумнівався в її здібностях піднятися на цій драбинці якомога вище.

Однак після кількох операцій на нозі юна Леся Українка змушена була розпрощатися з улюбленими фізичними вправами. Настала пора численних заборон, які пригнічували її активну натуру, як-от: «...не ходити багато, не ходити в гори, не їздити повозом довго, не робити гімнастики, не купатися ні в річці, ні в морі, не робити важкої ручної роботи і взагалі уникати сильного напруження рук і плечей... Ет, просто, одним словом: вегетувати» [11, с. 432]. Відомо, що письменниця більшу частину свого життя ходила накульгуючи, часом користувалася спеціальним апаратом або спиралася на паличку. Однак їй ніяк не влаштовувало малорухоме життя, тому в листах зазвичай скаржиться не на свій стан, а на важке пальго, яке заважає ходити. Навіть наступи повного безсилля під час ходьби не могли зупинити цілеспрямовану натуру, попри те, що брак «фізичної і моральної енергії» змушував часом лягати «...в городських скверах, сливе на вулиці, від нападів морочення голови...» [10, с. 473].

Окрім терапевтичного лікування та хірургічного втручання, певні надії Леся Українка та її батьки покладали на лікувальну фізичну культуру, що на ту пору ставала популярною в Україні. Слід згадати, що за життя письменниці було видано «Посібник з масажу і лікарської гімнастики» авторитетного українського професора В. К. Крамаренка [13, с. 293]. Лариса Косач пройшла не один курс масажу, причому результати цього виду фізичної реабілітації були різні. Особливо невдалим виявився її досвід, отриманий в Одесі 1889 р., оскільки через масаж у пацієнтки сильно розболілася нога і вона змушена була змінювати лікувальну стратегію. Однак згодом Леся Українка знову час від часу проходила курс масажу, відомо також, що її сестра Ольга Косач-Кривинюк, лікар за фахом, також освоїла масажну техніку, а домашні процедури позитивно впливали на самопочуття недужої.

Одним із важливих засобів реабілітації при захворюваннях Лесі Українки стала гідропатія. Із дитинства поетеси була близька стихія води, проте особливу довіру до лікування різними процедурами у водолікарні їй навів ялтинський лікар-вірменин Мартирос Дерижанов (1867–1900). Після закінчення Харківського університету деякий час він навчався в Берліні і, ймовірно, саме там став палким прихильником водолікування. Доктор Дерижанов дуже швидко здобув авторитет у Ялті, до його порад довірливо дослухалася Леся Українка. Зокрема, у листі до матері в березні 1898 р. вона пише: «Воду, звичайне, кожний має дома, але, не випробувавши під наглядом спеціаліста, яка именно форма водяної курації підходить до певного слабого, риско-

вано починати її при домашніх обставинах» [11, с. 34]. У санаторіях Криму на початку ХХ ст. фізична реабілітація ставала запитуваним профілем. Наприклад, 1908 р. в Євпаторії, де Леся Українка обрала для оздоровлення чоловіка К. Квітки відомий санаторій «Приморський», використовували цілий комплекс процедур, які поетеса так описує сестрі Ользі, котра мала до них фаховий інтерес: «Тепер знаю, що більшости роблять з самого ранку обливання або всього тіла, або якоїсь частини... потім т[ак] звані „воздушные ванни“, себто хворі бродять по садку роздягнені та в одніх сорочках, де кому роблять соняшні ванни (здебільшого по двічі на тиждень всього) по 1/4 або по 1/2 години (не більше), а після їх знов обливають... <...> Майже всім радять раз або двічі бродити по бігучій воді босоніж (або по морі з берега)» [12, с. 378–379].

Через недугу Лесі Українці довелось ознайомитися з методами реабілітації в санаторній практиці різних країн. Вона цінувала унікальні природні особливості та високу рекреаційну культуру Італії. «...Якби я була лікарем, — читаємо у її листуванні, — то посилала б усіх пацієнтів відповідних не в Ялту, а в Сан-Ремо, взагалі в Італію, а не в Крим, бо Крим Італії і „в підметки не годиться“...» [12, с. 392]. В останні роки письменницю рятувало кліматолікування в Єгипті, однак матеріальні ресурси родини обмежували її можливості, відтак Леся Українка змушена була констатувати, що «треба бути багатою англійчанкою, щоб цілий вік ганяти по курортах» [12, с. 601].

Найулюбленишим фізичним заняття для Лесі Українки стало плавання, особливо вона захоплювалася морськими купаннями, які вже тоді зараховували до важливих засобів оздоровлення в курортних зонах. У цьому разі поради лікарів і бажання Лесі Українки збігалися. Вона намагалася не провести жодного літа без купання. Перші уроки плавання їй дав дядько Михайло Драгоманов на Случі, у Звягелі, і завдяки йому, незважаючи на хвору ногу та руку, все життя Леся Українка добре плавала, користувалася будь-якою нагодою для купання. Особливо багатим на позитивні емоції та м'язову радість стали для неї купальні сезони в Криму (Саки, Євпаторія, Ялта, Севастополь). «Мені таки добре в цьому сонці та морському повітрі; через плавання у мене розвились мускули на руках, і се мені приятно, а то я вже була надто безсилою зробилась за два остатні роки» [10, с. 139], — писала вона двадцятирічною юнкою матері з Криму. Епістолярна спадщина письменниці засвідчує, що адресантка змушена була заспокоювати батька, який добре знав пристрасть доньки до запливів на глибочині, наголошуючи на тому, що для неї плавати «куди лехше, ніж стоять під натиском води, як що тільки море не дуже стурбоване» [10, с. 450]. Водночас Леся Українка дбала, аби близькі для неї люди теж сповна

відчули всю радість руху у воді. Особливо переймалась молодшим братом Микосем, якому навчання плавання давалося з труднощами, і для неї було дивно, як це в нього «голова переважувала». Запрошуючи Ольгу Кобилянську в гості в Зелений Гай, що на Полтавщині, вона обіцяла подрузі якнайкращі враження, зокрема можливість плавати в річці Псел. Натомість сестру Ольгу вона кликала в Крим, аби насолодитися купанням у морі. Варто звернути увагу, що морські процедури для письменниці були не лише інструментом оздоровлення, а власне спортом, що засвідчують її листовні висловлювання, як-от: «Ми тут з тобою гідропатією займемся, екскурсіями, водяним спортом» [11, с. 24]. Приваблювало письменницю і плавання на човні, причому йдеться не лише про романтичне гойдання на хвилях, а й про греблю, що потребувала сили й вправності, зумовлювала змагальні інтенції, суперництво в колі молодіжного товариства. Тривалий час лікуючись у Сан-Ремо, Леся Українка мала можливість спостерігати за регатою, а інтерес до такого видовища закладався її досвідом в Україні. За припущенням італійського дослідника Давіде Асторі, Леся Українка могла відвідати змагання на парусних човнах, що були тоді дуже популярними. Відомо, що в затоці біля Сан-Ремо в 1902 р. відбулася міжнародна регата на кубок Італії, а в 1903 р. — на кубок Франції [1, с. 435]. Підтвердженням цього припущення слугують рядки з листа Лесі Українки до батька від 15.03.1902 р.: «...вчора пів-дня витріща[ла]сь на regate («гонки» яхт), що відбувались якраз напроти нашої вілли» [11, с. 407].

Безперечно, завдяки мандрівкам по Європі Леся Українка не могла не звернути увагу на те, як спорт стає частиною культури повсякдення. У Сан-Ремо, куди Леся Українка приїжджала двічі, туристів приваблювали стадіон, поле для гольфу, іподром тощо. Особливо захоплювалися спортом молоді люди, що письменниця добре знала, спостерігаючи за юнаками з кола своєї родини. Проживаючи деякий час у Михайла Драгоманова, у Софії, вона спостерігала за пристрасним тяжінням до спортивних ігор свого двоюрідного брата Світозара Драгоманова. Його інтереси насамперед сформував престижний публічний навчальний заклад у Парижі — ліцей «Janson de Sailly», у якому він навчався впродовж 1892–1894 рр., а після смерті батька юнак продовжив навчання в Коледжі святого Антуана в Женеві, де також приділяли велику увагу фізичному розвитку. Коли сім'я Драгоманових через матеріальну скруту переїхала в Україну, то деякий час Світозар навчався в одній гімназії з Миколою Косачем, і обох хлопців об'єднувала любов до спорту. Про їхні розваги на канікулах Леся Українка писала до дядини 04.01.1899 р.: «Оце насилу Зоря зібрався написати Вам, — їх же «роспустили»! Ну, от і бігають вони

тепер так, мов тренірують себе до якогось спортменського матчу» [11, с. 96].

Улюбленим заняттям молодого покоління став велоспорт. Варто зазначити, що масові катання на велосипедах, які Леся Українка побачила в Берліні 1899 р., викликали в неї певне здивування: «Смішно теж, як багато людей на велосипедах їздять, зовсім, як ті павуки, що скачуть по болоті. Панове в коротеньких штанчиках, а пані в коротеньких спідничках, дуже чудно» [11, с. 124]. Але вже через два роки таке видовище стало звичним і в Україні. Зокрема, 1901 р. Леся Українка повідомляє сестрі Ользі: «Микось виріс як дуб, захоплюється гонками велосипедними і бродить взагалі занадто багато» [11, с. 330]. Спорт ставав пріоритетом для багатьох тогочасних гімназистів і студентів, а з часом важливість фізичної культури було визнано й у колах інтелектуалів старшого віку. Відомо, що свояк Лесі Українки софійський професор Іван Шишманов, великий книголюб, за традицією постійно перебував у своїй бібліотеці. У листі до його дружини, своєї двоюрідної сестри Лідії, Леся Українка жартувала, що придумала для нього «помсту» — «продать його бібліотеку і за виручку тобі велосипед купить і устроїть перед домом плац для football і lawn-tennis!!!» [10, с. 413]. Як бачимо, письменниця непогано орієнтувалась у спортивних тенденціях свого часу, позитивно оцінювала різнобічні фізичні заняття.

Професійно реалізували себе в спорті племінники Лесі Українки Мирон та Роман, що народилися в родині Івана Труша й Аріадни Драгоманової. Обидва з дитячих літ захоплювалися футболом, тенісом, хокеєм. Найбільших успіхів досягли в стрільбі з лука. Виступаючи за збірну Львова, 1937 р. стали переможцями чемпіонату Польщі. Того самого року в складі польської команди Мирон Труш став чемпіоном світу й привіз додому золоту медаль. Після Другої світової війни Роман проявив себе успішним тренером, виховав цілу когорту талановитих лучників в Україні. Мирон Труш під тиском політичних обставин став тренером із хокею в Москві. Вважають, що він навчав своїх учнів кидку, відомому під маркуванням «фінт Боброва» [15]. Однак кар'єра тренера не врятувала Мирона Труша від сталінських репресій.

Елементи фізичної культури віддзеркалені в творчості Лесі Українки. Як відомо, найяскравіше її творчий потенціал проявився в жанрі драматургії, причому більшість знаменитих текстів письменниці написані на матеріалі історичних перипетій і легенд кінця та початку нашої ери. Безперечно, письменниці були добре відомі факти про популярність Олімпійських ігор у Давній Греції. Один з її героїв — «прудконогий» Ахілес («Кассандра») вшановував друга Патрокла,

вбитого під час Троянської війни, похоронними іграми з призами. Це стало рушієм олімпійської традиції. Як про славного бігуна йдеться про цього персонажа в драматичній сцені «Іфігенія в Тавріді». У ній героїня згадує і свого молодшого брата й висловлює певність, що він за роки розлуки з нею встиг стати визначним олімпійцем:

А Орест?

Він досі вже на грищах олімпійських
Отримує вінці. Як мусить гарно
Оливи срібне листя одбивати
Против злотистих кучерів його.
Та не за прудкість візьме надгороду,
Хіба за диск, бо завжди Ахіллес
Вінці за прудкість брав [6, с. 168].

Драматична сцена «Іфігенія в Тавріді» написана під час лікування в Ялті під впливом ностальгії. Авторка дуже нудьгувала за родиною, і неважко в образі міфічного Ореста побачити аллюзію на її спритного брата-підлітка Микося.

Світ сучасників у модерному ритмі життя Леся Українка відобразила в першій п'єсі «Блакитна троянда». Написаний цей текст у рік відродження Олімпійських ігор (1896), і це, мабуть, сприяло вpleттенню в палітру інтересів молодих героїв твору згадок про фізичне вдосконалення та спортивні розваги. Зрештою, двадцятишестирічна авторка так чи інакше репрезентувала в творі типову міську молодь того часу, яка засвідчує інтерес до мистецтва, поряд із яким завойовували місце й заняття фізичною культурою. Герої цього твору орієнтуються на новітні європейські тенденції, тяжіють до всього «нового», немов хизуючись власною відмінністю від покоління батьків. Наприклад, на запитання про новини героїні, яка зустріла свого товариша на курорті, останній відповідає: «Та дещо єсть: нове товариство заснувалось, клуб велосипедистів» [7, с. 87]. Не ігнорували в молодіжному товаристві й традиційні літні розваги — прогулянки на човнах, веслярство — і сприймали їх як спорт. Такі акценти особливо підкреслює автопереклад п'єси російською мовою, зокрема такий діалог:

О с т р о ж и н. ...Песни прекрасно подходят к водяному спорту, никак я этого не ожидал.

Г о с т ь я 2-я. Почему же не ожидали?

О с т р о ж и н. Да как же, такой контраст: примитивные мотивы полудикого народа и — спорт! [7, с. 319]

Згодом герой просить вибачення за свої висловлювання про те, що всю Східну Європу він вважає суттєво відсталою порівняно із Західною, та рекомендує прищеплювати землякам набутки європейської культури в широкому значенні.

Досвід подорожей збагачує Лесю Українку мандрівними враженнями, серед яких знаходимо сцени групових занять фізичними вправами. Кілька разів письменниця була в Польщі, зокрема в психіатричній лікарні в Творках, розташованих недалеко від Варшави, де працював лікарем її дядько Олександр Драгоманов. Вважають, що під впливом цих поїздок було написано оповідання «Місто смутку». У ньому заслуговує уваги така картина: «Одного разу я стояла в парку „сумного міста“ і дивилась, як гурт хворих робив гімнастику на широкій площині під соснами. Вони робили все, що їм показував учитель, покійно і навіть охоче, з поважним, діловим виразом лица» [9, с. 138]. Комплекс вправ лікувальної фізкультури для пацієнтів закладу для душевнохворих був досить складним, зокрема серед них були стрибки через козла. Один із хворих у розмові з оповідачкою дуже схвально відгукується про гімнастику, наголошує демократизм таких занять, адже фізична підготовка потрібна всім, незважаючи на соціальний статус. У цьому ж оповіданні міський парк постає простором для всіх охочих займатися спортом, наприклад, авторка згадує крокет, у який грали діти. Цей вид дозвілля дуже швидко поширювався в Європі на межі XIX–XX сторіч і навіть увійшов у програму Олімпійських ігор (1900, 1904), його популярність, як бачимо, досягла і Східної Європи.

Знаходимо в творчості Лесі Українки й діалоги про її улюблене плавання, причому його приналежність підсилюється відчуттям небезпеки, ризиком, який особливо приваблює азартних людей. Показовим з цього приводу є зізнання героя «Блакитної троянди» Ореста: «... часом запливеш ненароком у морі далеко-далеко, чуєш, що хвиля тебе тягне, раптом прокинеться думка: а що, як не стане сили вернутися до берега? Проте пливеш все далі і далі, і так якось страшно і любо тоді!» [7, с. 34] Такі миті, очевидно, переживала під час морських купань сама Леся Українка, людина рідкісної цілеспрямованості, сили волі, «еластично-вперта», здатна в складних обставинах заради мети проявляти залізну дисциплінованість, наважуватися на відчайдушні вчинки. Ці риси письменниці сповна відображені в її поезії. Ліричній героїні віршів Лесі Українки властивий лицарський характер, а концепт «боротьба» є визначальним у її художньому світі. Показово, що чимало афоризмів Лесі Українки, що нині сприймаються як її кредо, славлять дух поединку, суперництва, що дає сенс людському життю. Щоб подолати труднощі, лірична героїня поетеси завжди знаходить мотивацію. У найскладніших обставинах її герої проявляють духову міць, яка сприяє подвоєнню фізичної снаги, що переконливо засвідчує триптих «Що дасть нам силу». У цьому творі відображена метаморфоза з головним обезсиленим героєм, оскільки

«моральний обов'язок... міцніший в людині за всяку людську втому. Моральна повинність відроджує силу, вимоги духу підіймають, підносять тіло і роблять його знову здатним до роботи» [14, с. 209]. Помітною є іманентна для характеру героїнь Лесі Українки потреба змагання з найдужчими ворогами, аби захистити особисті ідеали, рідний край, і в цьому дискурсивному ракурсі важливе місце посідає протиборство із собою, власною слабкодухістю.

Як вказує психолог Н. Стеценко, «у суперництві рівних дуже часто виграють ті, у кого міцніші нерви, хто ліпше уміє налаштуватись на суперництво, більш раціонально використати не лише свої фізичні ресурси, але й зберегти на оптимальному рівні нервово-психічну активність» [5, с. 175]. Варто наголосити, що Лесею Українку завжди цікавила психологія непохитного бійця, здатного долати кризу, не піддаватися розпачу, боротися до кінця навіть у нерівних умовах, коли, здавалось би, втрачені всі шанси. У вірші «Мрії» лірична героїня захоплюється не «гордими переможцями», а силі опору слабшого, проте непохитного суперника, який керується гаслом «Убий, не здамся!» [6, с. 159].

У поетичний лексикон Лесі Українки входить і слово «змагання». Скажімо, її лірична героїня вважала себе приреченою до «вічного змагання», а воно немислиме без вольового зусилля. У своїй останній драмі «Оргія» письменниця виробила формулу незламності — «краса змагання, хоч і без надії» [8, с. 191]. У цьому разі відданість боротьбі набуває естетичного значення, а драматизм поединку, включно зі спортивним, підносить його до рівня мистецтва, що викликає справжні емоції, захоплення, уболівальницький катарсис та зумовлює популярність спорту в широких колах поціновувачів.

Отже, Лесею Українку репрезентує усвідомлення її сучасниками фізичної культури як невід'ємної частини культури. Її родина, що належала до елітарного прошарку соціуму, подбала про фізичне виховання доньки. Шукаючи зцілення від комплексу захворювань, Лесею Українку повсякчас апробовувала нові пропозиції лікувальної фізкультури, масажу, кліматолікування. Попри проблеми зі здоров'ям цінувала сповна феномен м'язової радості, улюбленим видом спорту для неї стало плавання. Письменниця мала нагоду зрідка, насамперед за кордоном, спостерігати за тренуваннями, спортивними змаганнями. Особливу відданість спорту демонстрував її молодший брат Микола Косач і кузен Світозар Драгоманов. Є підстави стверджувати, що важливу роль в осяганні Лесею Українкою фізичної культури відіграв Михайло Драгоманов — у колі його сім'ї вона сповна відчула європейську тенденцію пропагування спортивних занять. У творчості письменниці частково відображено, як заняття фізичною культурою і спортом по-

чинали проникати в спосіб життя молодих українців, що стало особливо помітним явищем на межі XIX–XX сторіч. Художній світ Лесі Українки також характеризує наявність героя, психотип якого позначений рідкісною силою волі, безстрашністю, невичерпною вмотивованістю, націленістю на досягнення перемоги та іншими якостями, потрібними для самореалізації людини культури, особистості, здатної до боротьби, змагання, досягання мети всупереч обставинам.

Перспективою дослідження вважаємо поглиблене вивчення спектру проблем фізичної реабілітації, які документально засвідчені в спадщині письменниці.

1. Асторі Д. Леся Українка і Сан-Ремо / Давіде Асторі // Леся Українка і сучасність. – Т. 4, кн. 2. – Луцьк : Вежа, 2008. – С. 432–448.
2. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в контексті міфологій / Оксана Забужко. – Київ : Факт, 2007. – 640 с.
3. Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості / Ольга Косач-Кривинюк. – Нью-Йорк, 1970. – 924 с.
4. Лотман Ю. Пушкин : Биография писателя; Статьи и заметки. 1960–1990; «Евгений Онегин». Комментарий / Юрий Лотман. – СПб. : Искусство-СПб, 1995. – 845 с.
5. Стеценко Н. Д. Психологічна підтримка у спорті високих досягнень / Н. Д. Стеценко // Проблеми екстремальної та кризової психології. – Харків, 2011. – Вип. 10. – С. 171–178.
6. Українка Леся. Зібрання творів : у 12 т. Т. 1. Поезії / Леся Українка. – Київ : Наукова думка, 1975. – 446 с.
7. Українка Леся. Зібрання творів : у 12 т. Т. 3. Драматичні твори (1896–1906) / Леся Українка. – Київ : Наукова думка, 1976. – 395 с.
8. Українка Леся. Зібрання творів : у 12 т. Т. 6. Драматичні твори (1911–1913). Переклади драматичних творів / Леся Українка. – Київ : Наукова думка, 1977. – 412 с.
9. Українка Леся. Зібрання творів : у 12 т. Т. 7. Прозові твори. Перекладна проза / Леся Українка. – Київ : Наукова думка, 1976. – 566 с.
10. Українка Леся. Листи : 1876–1897 / Леся Українка. – Київ : Комора, 2016. – 512 с.
11. Українка Леся. Листи : 1898–1902 / Леся Українка. – Київ : Комора, 2017. – 544 с.
12. Українка Леся. Листи : 1903–1913 / Леся Українка. – Київ : Комора, 2018. – 736 с.
13. Юшко К. О. Історія фізичної реабілітації в Україні / К. О. Юшко // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2009. – № 10. – С. 292–294.
14. Якубський Б. Триптих / Б. Якубський // Твори / Леся Українка. – [Київ] : Книгоспілка, [1927]. – Т. 3. – С. 207–211.
15. Яремко І. Брати Мирон і Роман Труші — видатні представники львівського хокею 30-х років XX століття / Яремко Іван // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2009. – № 2, Ч. 2. – С. 100–102.

REFERENCES

1. Astori, D. (2008). Lesia Ukrainka i San-Remo. In *Lesia Ukrainka i suchasnist* (Vol. 4, pt. 2, pp. 432-448). Lutsk, Ukraine: Vezha. [In Ukrainian].
2. Zabuzhko, O. (2007). *Notre Dame d'Ukraine: Ukrainka v konteksti mifolohii*. Kyiv, Ukraine: Fakt. [In Ukrainian].
3. Kosach-Kryvyvnyuk, O. (1970). *Lesya Ukraynka. Chronology of life and creative work*. New York, NY. [In Ukrainian].
4. Lotman, Yu. (1995). *Pushkin: Biografiia pisatel'ia; Stati i zametki. 1960-1990; "Evgenii Onegin". Kommentarii*. St.-Peterburg, Russia: Iskusstvo-SPb. [In Russian].
5. Stetsenko, N. D. (2011). Psykholohichna pidtrymka u sporti vysokykh dosiahnen. *Problemy Ekstremalnoi ta Kryzovoi Psykholohii*, 10, 171-178. [In Ukrainian].
6. Ukrainka, Lesia. (1975). *Zibrannia tvoriv* (Vol. 1. Poezii). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian].
7. Ukrainka, Lesia. (1976). *Zibrannia tvoriv* (Vol. 3. Dramatychni tvory (1896-1906)). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian].
8. Ukrainka, Lesia. (1977). *Zibrannia tvoriv* (Vol. 6. Dramatychni tvory (1911-1913). Pereklady dramatychnykh tvoriv). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian].
9. Ukrainka, Lesia. (1976). *Zibrannia tvoriv* (Vol. 7. Prozovi tvory. Perekladna proza). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian].
10. Ukrainka, Lesia. (2016). *Lysty: 1876-1897*. Kyiv, Ukraine: Komora. [In Ukrainian].
11. Ukrainka, Lesia. (2017). *Lysty: 1898-1902*. Kyiv, Ukraine: Komora. [In Ukrainian].
12. Ukrainka, Lesia. (2018). *Lysty: 1903-1913*. Kyiv, Ukraine: Komora. [In Ukrainian].
13. Yushko, K. O. (2009). Istoriiia fizychnoi rehabilitatsii v Ukraini. *Pedagogics, Psychology, Medical-Biological Problems of Physical Training and Sports*, 10, 292-294. [In Ukrainian].
14. Yakubskiy, B. (1927). Tryptykh. In Lesia Ukrainka. *Tvory* (Vol. 3). [Kyiv], Ukraine: Knyhospilka. [In Ukrainian].
15. Yaremko, I. (2009). Braty Myron i Roman Trushi – vydatni predstavnyky lvivskoho khokeiu 30-kh rokiv 20 stolittia. *Pedagogics, Psychology, Medical-Biological Problems of Physical Training and Sports*, 2, pt. 2, 100-102. [In Ukrainian].

Рукопис одержано 27.03.2021 р.

Svitlana KOCHERHA, D.Sc. (Philology), Professor, Department of Ukrainian Language and Literature, Faculty of Humanities, National University of Ostroh Academy (Rivne, Ukraine).

Physical culture in the life and creative work coordinates of Lesya Ukrainka.

The purpose of the research is to comprehend the phenomenon of physical culture and sports interests of Lesya Ukrainka as a holistic individual system of personal self-realization of the writer. *Research methods* are biographical, cultural-historical, psychological, elements of mythology method. *The novelty of*

the study is that biographers usually marginalize the issues of physical education and sports, which had an important place in writer's life. Now it has become important to refute the cult of the "Great Ailing" (O. Zabuzhko), which has long been canonized in Ukrainian society. The study systematizes the facts that testify to the strategy of physical education in Lesya Ukrainka's family, identifies the sports in which the writer and her relatives were engaged or interested. There is the analysis of the physical activity of the characters of the writer's works, as well as peculiarities of author's interpretation of the concepts of spiritual and physical competition. **Conclusions.** Lesya Ukrainka represents the awareness of physical culture as an integral part of culture in general. The writer's noble family purposefully instilled in children the skills of physical exercises, especially gymnastics. Lesya Ukrainka herself has always tried out new proposals for physical therapy, massage, and climate-therapy. Swimming became her primary source of muscular joy. The writer watched the training of her younger brother M. Kosach and her cousin S. Drahomanov, as well as their sports competitions in Italy. Her works reflect the tendencies of penetration of physical culture and sports into the way of life of young people at the turn of the XIX and XX centuries. Lesya Ukrainka's artistic world is marked by the presence of a hero, whose psychotype is characterized by a rare willpower, inexhaustible motivation, focus on victory and other qualities inherent in a person capable of struggle, competition, self-realization in spite of circumstances.

Key words: gymnastics, swimming, cycling, races, medical physical culture, massage, competitions, Olympic Games.

Ярослав Степанович КАЛАКУРА,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри архівознавства
та спеціальних галузей історичної науки
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-9007-4991>
kalajar@ukr.net

Юлія Олександрівна БАГАЛІКА,
кандидат історичних наук,
начальник управління
Київської обласної державної адміністрації
(Київ, Україна)
by10@ukr.net

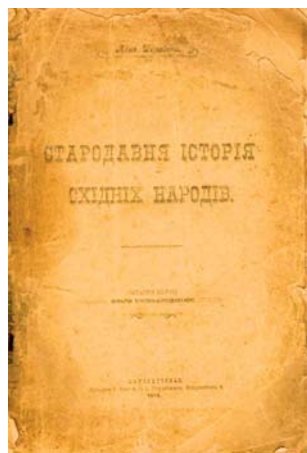
СТВОРЕННЯ ПІДРУЧНИКА З ІСТОРІЇ ЯК СЕГМЕНТ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ БІОГРАФІЇ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Метою статті є дослідження на основі життєвого шляху й творчої спадщини Лесі Українки, залучення та аналізу праць попередників місця й ролі рецепцій з української минувшини, написання нею підручників зі стародавньої історії східних народів у структурі інтелектуальної моделі її біографії, з'ясування сутності концепту «інтелектуальна біографія», розкриття його значення для подолання стереотипів і маніпуляцій радянського біографізму, створення на цій основі системного життєпису ідей та творчості письменниці. *Методологічний інструментарій* представлений принципами історизму, наступності, об'єктивності, антропологічного, системного та синергетичного підходів, низкою методів пізнання, зокрема аналізу й синтезу, джерелознавчої критики, проблемно-хронологічного, порівняльного, текстологічного, біографічного, а також методами фемінології. *Наукова новизна* полягає в осучасненні поняття «інтелектуальна історія» як наукового синтезу біографічного, текстурального й соціокультурного аналізу життя і творчості інтелектуалів, в обґрунтуванні додаткових шляхів реалізації системного й комплексного пізнання унікальної постаті Лесі Українки, її внутрішнього емоціонального світу, впливу особистих якостей і середовища на

формування історіософського світогляду, мотивацію інтересу до української і зарубіжної історії, а також у дослідженні особливостей задуму, осмислення джерел, методики написання «Стародавньої історії східних народів», її структури, стилю і соціокультурного значення. На основі аналізу роботи Лесі Українки над написанням підручників з історії обґрунтовано **висновок** про те, що її повноцінна інтелектуальна біографія має включати процес творчості, життєві рефлексії, комунікації із середовищем, внутрішній емоційний світ. Вона може бути створена лише на міждисциплінарному рівні через об'єднання зусиль літературознавців, істориків, орієнталістів, філософів, філологів, етнологів, психологів на основі антропологічного та синергетичного підходів.

Ключові слова: Леся Українка, інтелектуальна біографія, історичні погляди, історіософське мислення, підручник «Стародавня історія східних народів», методологія.

На межі XX–XXI ст. у науковій лексиці утвердилося поняття «інтелектуальна біографія» як синтез біографічного, текстуального й соціокультурного аналізу життя і творчості інтелектуалів [17, с. 204, 369]. Реконструкція інтелектуальної біографії є частиною інтелектуальної історії — історії інтелектуалів — творчих особистостей — науковців, літераторів, художників, митців, винахідників та ін. Написання правдивої інтелектуальної історії України почалося з відновленням незалежності й відродженням національних традицій української історіографії. Третє десятиріччя триває інтенсивний процес опрацювання методологічного інструментарію через осмислення національної історії інтелектуалів, нагромаджується досвід, а також фактичний і джерельний матеріал, публікуються наукознавчі та біобібліографічні розвідки. Усе це закладає підґрунтя для створення інтелектуальних біографій світочів української науки, літератури і культури, зокрема однієї із ключових постатей, нашого генія — Лесі Українки. Завдання це важливе й актуальне, водночас — складне й масштабне, адже йдеться про унікальне явище в українській і світовій культурі, про винятково багатогранну особистість, яка уособлювала яскраву письменницю із історіософським мисленням, із модерним стилем творчості, науковим світоглядом, національними цінностями і європейськими орієнтирами. Тому сконструювати інте-

Титульна сторінка підручника «Стародавня історія східних народів»

лектуальну біографію Лесі Українки можна лише на основі міждисциплінарного підходу, шляхом об'єднання зусиль літературознавців, філософів, філологів, істориків, етнологів, психологів тощо, потрібно зосередити увагу на недостатньо з'ясованих сторінках її життєпису, внутрішнього світу та середовища. Таким аспектом є інтерес письменниці до української та зарубіжної історії і створення підручника з історії народів Сходу.

Актуальність означеної проблеми зумовлюється кількома чинниками. *По-перше*, інтелектуальна біографія Лесі Українки ще не написана, тому це збіднює знання про формування й самовдосконалення її багатогранної особистості, унікальність її творчої лабораторії як дослідника, особливість авторського історієписання та історіософського мислення. *По-друге*, на прикладі такої біографії можна було б вибудувати модель, або своєрідний канон, для створення подібних життєписів Тараса Шевченка, Івана Франка, Михайла Грушевського та інших, а без науково-історичної складової він був би неповним. *По-третє*, Революція гідності, постмайданівські реалії, зокрема окупаційно-гібридна війна путінської Росії проти України, засвідчили потужний запит суспільства на інтелектуальні практики, продиктували необхідність враховувати нетотожність понять «інтелігент» та «інтелектуал», потребу вироблення критеріїв цього розмежування заради глибшого осмислення інтелектуальної минувшини й зіставлення її із сучасністю. *По-четверте*, з погляду декомунізації суспільства актуальним є очищення образу Лесі Українки від ідеологічних нашарувань, спростування стереотипів, тенденційних оцінок і фальсифікацій багатьох фактів її життя і творчості, частково успадкованих від тоталітарного минулого, приписування їй «прихильності до марксистської ідеології», «любові до Росії», «благотворного впливу на неї російської літератури» тощо.

Тому *мета* пропонованої статті: зосередитися переважно на одному, але надзвичайно важливому, багато в чому пріоритетному й новому сегменті інтелектуальної біографії Лесі Українки — історіософських поглядах поетки та її роботі над створенням навчальної літератури з історії, зокрема підручника зі стародавньої історії народів Сходу.

У процесі реалізації цієї мети автори статті дотримувалися загальноприйнятих *методологічних принципів* історизму, наступності, об'єктивності, антропологічного, системного та синергетичного підходів, залучили низку *методів* пізнання, зокрема аналізу і синтезу, джерелознавчої критики, проблемно-хронологічний, порівняльний, текстологічний, біографічний, а також методи фемінології, опрацьовані в монографії Л. Буряк [7] та ін. Ураховувалося, що об'єкт інтелектуальної біографії — не лише особа і її внутрішній світ і творчість, а й зв'язок із епохою та середовищем. Крім того, новітня біографістика виокремлює

в межах інтелектуальної біографії дві взаємообумовлені моделі: а) з акцентом на соціокультурному вимірі й середовищі; б) з екзистенційним пріоритетом, тобто з підвищеною увагою до внутрішнього світу, почуттів, емоцій, визначення сенсу життя, що потребує застосування психоаналітичних методик. Як відомо, І. Франко зараховував до найважливіших сторін екзистенціалізму людського буття духовність, особисту свободу і відповідальність. Дослідники, зокрема О. Єрахторіна, Л. Скупейко, зазначають, що Лесі Українці були притаманні такі риси, як відчуття чуйності, емпатія, лагідність, здатність до морального резонансу, витривалість, уміння не переобтяжувати інших своїми стражданнями й болями, не концентруватися на власному «Я», а також мужність, готовність до самопожертви тощо [10; 33].

Осмилюючи місце в інтелектуальній біографії Лесі Українки історико-підручничкового складника, автори спиралися передусім на її твори на історичні й філософські теми, зокрема й підручник «Стародавня історія східних народів» [35], позаяк в інтелектуальній біографії аналізуються ідеї, які найбільше виявляються через світогляд, культуру й соціокультурне середовище, а також щоденники й епістолярій; враховували напрацювання Науково-дослідного інституту Лесі Українки Волинського національного університету імені Лесі Українки, багатьох дослідників, чиї наукові й науково-популярні праці представлені роботами **за трьома напрямками**: а) історико-біографічний контент літературно-аналітичних і критичних досліджень творчості мислительки, передусім В. Агеевої, М. Жулинського, О. Забужко, А. Костенка, О. Лук'яничук, Л. Масенко, Л. Мірошниченко, М. Мороза та інших [1; 11; 12; 18; 22; 25; 26; 27]; б) новітні життєписи й біобібліографічні публікації, зокрема праці А. Бичко, М. Кармазіної, О. Музичка та інших [5; 16; 21; 28]; в) студії, безпосередньо присвячені формуванню історичних поглядів Лесі Українки, її дослідницькому хисту й роботі над підручником з історії [2; 17; 20; 24; 29–32; 37], з-поміж яких найбільш вагомими є дослідження О. Огневої. Важливими видаються й авторські напрацювання з цієї проблеми [3; 4; 15; 19].

Ці та інші праці містять великий пласт знань про життєвий і творчий шлях поетки, зокрема й про написання «Стародавньої історії східних народів», оцінку її спадщини під кутом зору науковості. Л. Овдійчук на основі аналізу творчого доробку Лесі Українки дійшла висновку, що вона репрезентувала себе як науковець, адже, окрім прозових, драматичних та ліричних художніх творів, їй належать праці наукового характеру з історії, фольклористики, літературознавства, педагогіки, до того ж це виявилось і в її педагогічному хисті, у навчанні сестер, братів та племінників [29]. Однією з перших звернула

увагу на Лесину роботу над історією народів Сходу І. Шиманська ще 1967 р. [37]. Вона акцентувала на авторській концепції історичного процесу, на залученні маловідомих джерел, доступному викладі матеріалу. Через чверть століття до цієї теми звернулися І. Захарова та В. Сарбей, які обґрунтували висновок про те, що на теренах Російської імперії це був перший український підручник зі стародавнього сходознавства [13]. Їхню дослідницьку естафету в часи незалежності України підхопили Р. Арцишевський, Ю. Багаліка (Ю. Кузьминець), О. Огнева, С. Романов та інші. Солідаризуючись із думками попередників, вважаємо доцільним уточнити й доповнити деякі твердження. Зокрема, бачимо підстави говорити не про один, а кілька варіантів підручника, які письменниця створювала впродовж майже тридцяти років — починала в Луцьку, Колодяжному, Києві, Криму, закінчувала в Софії, Відні, Єгипті, Грузії. Перший (початковий) його варіант під такою назвою створювався в 1889–1891 рр., і його щойно написані частини читали брат Лесі Михайло і сестра Ольга, а згодом й інші. Однак авторка усвідомлювала своє аматорство й недовершеність книжки, періодично поверталася до роботи над нею, додавала нові джерела, корегувала структуру, дописувала та розширювала сюжети й тільки через 20 років у листі до сестри Ольги запропонувала видати її, уточнивши назву — «Історія давніх народів Сходу. Зложила Леся Українка по Менару, Масперо і інших». Зрештою, усе це засвідчує існування кількох робочих варіантів історії Сходу, однак відомий і найповніше описаний один, автографічна чернетка якого датована 1890 р., котрий зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, а сама книга перевидана в 2008 р. з коментарями О. Огневої та Н. Стащенко як репринт одного з видань 1918 р. [35]¹. Крім того, в опублікованому в 2021 р. 10-му томі Повного академічного зібрання творів письменниці вміщено і «Стародавню історію східних народів», а також підготовчі матеріали: конспекти й виписки з книг, різні нотатки, ілюстрації тощо.

У цьому контексті дуже важливо розглянути наявні відомості про процес написання підручника під кутом зору творчих рефлексій і відчуттів Лесі Українки, окреслити його місце в просторово-часовому вимірі її біографії, адже робота над книжкою поєднувалася з орієнтальною тематикою літературної творчості, громадською діяльністю, численними зустрічами та подорожами.

¹ Книга без коментарів і додатків видана препринтом і в Кам'янці-Подільському: Українка Леся. Стародавня історія східних народів / перевид. вид. Ольги Косач-Кривинюк 1918 р. – Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О. А., 2008. – 164 с.

Перед тим, як безпосередньо висвітлити роботу Лесі Українки над підручником з історії східних народів, вважаємо доцільним хоча б у загальних рисах знайти попередню відповідь на три запитання: що спонукало її до його написання, наскільки вона виявилася підготовленою до цього і, нарешті, чому не українська історія, а Сходу. Більшість дослідників дотримуються думки, що ледь не основним мотивом її задуму було допомогти своїм сестричкам та брату краще зрозуміти українську й зарубіжну історію [2]. Очевидно, це так, але не останню роль відіграла її власна зацікавленість загадковими народами Сходу — для того, щоб провести певні паралелі з історією українського народу. З останньою вона була краще ознайомлена, оскільки однозначно ідентифікувала себе і свій родовід з Україною, майже напам'ять знала Шевченків «Кобзар», що слугував підручником з історії для більшості людей, читала козацькі літописи, твори М. Драгоманова, М. Костомарова, П. Куліша, відомою їй була «Історія Русів». До того ж писати історію України в умовах валуєвських та емських циркулярів було небезпечно, тому й виклала вона свої погляди на ущемлене життя українців під москалями поетичним словом («Бояриня», «Вавилонський полон» та ін.) і провела певні паралелі з долею східних народів. Поетка була готова до створення історичного нарративу: вона від природи мала рідкісний дар відкривати невідомий світ для себе та інших, виявляла виняткові здібності до пізнання людей, довкілля, а також до критичного мислення; із дитинства захоплювалася історією, переказами, вивчала іноземні мови, а відтак почала перекладати. Чотирирічною навчилася читати, у дев'ять років написала перший вірш «Надія», а в тринадцять її вірші «Конвалія» і «Софо» були опубліковані у львівському часописі. Через хворобу Леся Українка не могла навчатися ані в гімназії, ані в інших навчальних закладах. Спочатку вона опановувала науки разом із братом Михайлом у приватних учителів (зокрема, вивчала грецьку й латинську мови), згодом, із допомогою матері, а здебільшого й самотужки, оволоділа англійською, французькою, німецькою, італійською, польською, болгарською та ін.

Фундатори теорії інтелектуальної біографії особливого значення надають середовищу, у якому зростав, формувався і творив той чи той інтелектуал. А в Лесі Українки воно було особливе, елітарне, з українськими цінностями. Найбільше вплинула на формування її світогляду, філософського та історичного мислення, національної свідомості, поза всяким сумнівом, мама — Ольга Драгоманова (Косач, літературний псевдонім Олена Пчілка), рідна сестра Михайла Драгоманова. Вона прищепила Лесі любов до самоосвіти, поезії та історії. Олена Пчілка була закохана в українську історію, у творчість Тараса Шевченка, са-

мові дано обстоювала рідну мову й культуру. Завдяки розповідям матері, Лесі стають відомі козацька слава й берестецька трагедія червня 1651 року. Рідний край, рідна мова, народна пісня, казка, прості люди — за цим стояло високе поняття Україна, її героїчна історія, нескорений народ, і любов до цього прищеплювала Лесі мама. Завдяки матері та бабусі Єлизаветі Драгомановій із Гадяча Леся ознайомилась із Полтавщиною, із творчістю Івана Котляревського, із самобутнім фольклором, долучилася до збирання веснянок, колядок, обрядових пісень, ігор, легенд, їх вивчення, а згодом і публікації. Пісенна енергія, заснована на національній історії і традиціях, живила її творчість мотивами та образами впродовж всього життя.

Благотворно впливав на формування особистості Лесі тато — Петро Косач, нащадок козацької старшини, вихованець Університету св. Володимира, якому поталанило спілкуватися з В. Антоновичем, М. Грушевським, П. Житецьким, О. Левицьким, М. Лисенком, Б. Грінченком, С. Єфремовим та іншими. Глибокий слід у житті поетеси залишило перебування разом із братом Михайлом і навчання в приватних учителів у Києві, уроки рисування в школі Олександра Мурашка, гостювання в родинх інтелектуалів Лисенків і Старицьких, а під час перебування на Галичині та Буковині — спілкування з І. Франком, М. Грушевським, В. Стефаником, О. Кобилянською, М. Коцюбинським, О. Маковесом, М. Павликом, Г. Хоткевичем та іншими.

І все ж більшість дослідників і біографів Лесі Українки сходяться на думці, що найпотужніше вплинув на її світогляд, на формування історичного мислення, розуміння європейських цінностей, на її суспільні орієнтири та історіософію рідний дядько — видатний український історик, філософ, публіцист, літературознавець, фольклорист і громадсько-політичний діяч Михайло Драгоманов [8; 23]. Вона вважала себе його «духовною дитиною» [34, с. 259], оскільки він став їй своєрідним компасом для орієнтації в українській і світовій історії та культурі. Під його впливом у процесі самоосвіти й самовдосконалення в молодій письменниці сформувалися погляди на українську минувшину як органічну частину історії всього людства. Підказуючи теми для творів, він водночас рекомендував або й надсилав їй відповідну літературу. Приміром, так було з ранньою поемою «Роберт Брюс, король шотландський», написаною з урахуванням отриманих від М. Драгоманова матеріалів та легенд про боротьбу за незалежність шотландського народу.

Перша зустріч із ним відбулася ще 1876 р. в Києві перед його від'їздом в еміграцію, а далі було листування, присвята йому перекладу поеми В. Гюго під назвою «Сірома» («Бідні люди»), надрукованої в часописі «Народ», і очікування нових зустрічей. До речі,

інтенсивне листування Лесі Українки з дядьком почалося якраз у період, коли вона працювала над підручником з давньосхідної історії. У 1894 р., коли перші його варіанти вже були написані, здійснилася її мрія: вона приїхала на запрошення М. Драгоманова до Болгарії, де прожила більше року. Це був особливо насичений період її інтелектуального й творчого зростання: захоплюва праця в дядьковій бібліотеці, спілкування, обговорення й дискусії з ним на найрізноманітніші теми, захоплення його творчістю, особливо працями «Чудацькі думки про українську національну справу», «Пропащий час. Українці під Московським царством (1654–1876)» [9]. Ці твори, які в Росії вважалися найбільш небезпечними, стали своєрідним курсом університетської самоосвіти для письменниці. Особливо її захоплював намір М. Драгоманова написати «цивілізаційну історію України» [9, с. 605–618], але 8 червня 1895 р. улюблений дядько помер на її очах від розриву аорти. Його школа й настанови щодо вивчення іноземних мов, читання творів зарубіжних авторів в оригіналі та заняття історією залишились як дороговказ на все життя.

Водночас було б однобічним трактувати феномен Лесі Українки лише як результат зовнішніх впливів, замовчуючи її власний біографічний проект особистісного самовдосконалення. На цей аспект інтелектуальної біографії звернула увагу О. Єрахторіна, наголосивши, що самовдосконалення особистості Лесі Українки було найвищою формою усвідомленого саморозвитку, який полягав у її внутрішній потребі творити та реалізовувати власний біографічний проект [10]. Ідеться про такі чинники цього процесу, як природні дані та індивідуальні здібності, про прогнозовані якості, що вироблялися в процесі саморозвитку. Самовдосконалення — це той соціально-психологічний механізм, який забезпечує прогресивну зміну людини її власними зусиллями, передусім у моральній та духовній площині. Дослідники звертають увагу на виняткову здатність Лесі Українки до самоорганізації, самопримусування і самообмеження, уміння переносити заради мети будь-які труднощі. А свобода для неї була умовою і способом самореалізації свого таланту та задумів.

Беручи для своїх творів історичне тло східних народів, Леся Українка намагалася в такий спосіб говорити про свій час і свій народ, усвідомлюючи підневільне, безправне, «тюремне життя» українців у царській Росії. Коли вона писала про Грецію, завойовану Римом, то перед очима в неї була Україна, а в драмі «Вавилонський полон» йшлося й про поневолений український народ, який має пройти випробування й вистояти. У цьому зв'язку в поезії «І ти колись боролась, мов Ізраїль...» авторка з боєм запитує: «Коли скінчиться той полон великий, що нас зайняв в землі обітованій? І доки рідний край Єгип-

том буде? Коли загине новий Вавилон?» Як наголосила Л. Масенко, тема національного поневолення пронизує не лише «Вавилонський полон», а й інші драматичні твори: «На руїнах», «В дому роботи, в країні неволі», «Кассандра», «Бояриня» та ін. [25]. До речі, драматична поема «Бояриня» пронизана ідеєю екзистенційної несумісності українців і москалів, сусідство яких, на думку авторки, не створює передумов для подолання їхнього протилежного розуміння засадничих цінностей людського життя.

Такими мотивами пронизана й робота Лесі Українки над підручником із тим, щоб екстраполювати історію поневолених народів Сходу на українські реалії XIX ст. Не було випадковим і те, що первісний задум «історичних записок» передбачав написати історію індусів (давня назва населення Індії і Пакистану), адже в середовищі тогочасної української інтелігенції вже побутувала думка про індоєвропейське походження українців та спорідненість української мови і санскриту Давньої Індії. За зразок підручника вона взяла одну з кращих на той час праць французького історика Луї Менара «Історія давніх народів Сходу», навіть скористалася аналогічною назвою.

Лейтмотивом задуму твору можуть слугувати слова авторки: «...щоб показати весь розвиток панування одних людей над другими, всю боротьбу станів, боротьбу праці і грошей, то на те треба дуже багато мови і се становить окрему науку, котру тоді можна буде зрозуміти краще, коли буде відоме життя різних народів давніх і нових часів, себто їх історія» [36, с. 153]. Логічними є структура і концептуальний задум підручника. Окрім «Вступної розповіді»², у якій викладено задум і погляди авторки на значення історичної науки, її освітніх завдань, місця в системі інших наук, книга містить шість основних розділів, кожен з яких відповідно присвячений історії не так **держав, як народів** (виокремлено авторами. — Я. К., Ю. Б.): індусів, мідійців і персів, єгиптян, ассірійців та вавилонців, фінікійців, ізраелітів (жидів). Це аж ніяк не означає, що авторка недооцінювала роль держави, але українцям її ще треба було вибороти. Сюжети, присвячені єгиптянам, наприклад, однозначно спроектовані на українські реалії: «Цар, святці та вояки правили Єгиптом і людом, а люд гнувся, робив і мовчав, як мовчить і досі під чужим ярмом... Ярмо накладали не раптом, а дуже помалу, обережно, от хоч би як у нас на Україні...» [36, с. 154]. Не оминула авторка й вторгнення армії перського царя Дарія на землі Великої Скіфії (а це Північне Причорномор'я), показала хоробрість скіфів, які завдали йому поразки. Родзинкою підручника стали також ілюстрації, які вона добирала сама.

² Не випадково, що Д. Антонович, надаючи великого значення цьому тексту, опублікував його окремою брошурою в 1923 р. у Лейпцигу.

Усі розділи книги містять стислий виклад найважливіших подій і фактів за хронологією з елементами аналізу й узагальнень. Важливо зазначити, що акцентовано в кожному з них не на ролі правителів, панівних верств чи державних утворень, а на самотності культурного, духовного, соціального і господарського життя народу як нації, його віруваннях, звичаях, обрядах тощо. Цікавим, зокрема, є розділ, присвячений фінікійцям, у якому викладені різні версії походження цього народу, його розселення на території, яка нині називається Близьким Сходом. Досить докладно описані сучасні ліванські міста Тір, Сідон, Біблос та сирійське Арвад, висвітлена історія появи фінікійського письма. Авторка високо оцінювала фінікійську цивілізацію, підкреслюючи, що «найбільше знали про світ єгиптяни та фінікійці». Принагідно зазначимо, що до 150-річного ювілею письменниці в ліванському видавництві «Аль-Мусаввер Аль-Арабі» в Бейруті за сприяння Громади українців та підтримки Міністерства закордонних справ України й надзвичайного та повноважного посла України в Лівані Ігора Осташа вийшов перший том перекладів прозових творів письменниці, які здійснив відомий ліванський перекладач, українознавець Імадеддін Раеф [6].

Роботу над підручником історії народів Сходу Леся Українка вважала незавершеною і, як уже зазначалося, час від часу поверталася до неї впродовж усього життя. Зокрема, для доопрацювання тексту вона намагалася використати і своє перебування в Єгипті під час лікування в 1909–1910, 1910–1911, 1912–1913 рр., спілкування з орієнтологом А. Кримським та козакознавцем Д. Яворницьким, візит до кайрського музею, емоційні враження від гігантських пірамід. Лише незадовго до смерті авторка погодилася на його видання і, за її ж словами, знову почала «вчитися», перечитуючи нові праці, викристалізовуючи своє бачення історії. Вона наново переглядала й редагувала рукопис, добирала до нього ілюстрації. Цікавими видаються міркування Лесі Українки про доцільність змінити його композицію з урахуванням нових матеріалів, почерпнутих під час перебування в Єгипті. «„Історію“ я переглядаю, — писала вона, — але бачу, що таки дещо треба насвіжо написати; крім того, розділ той, що тепер на початку (про арійців), таки треба поставити на кінець, як у Менара, бо се історія і менше давня, ніж єгипетська та вавилонська, і менше досліджена, до того ж історія персів зв'язана з історією Ассирії, а та знов давніша» [36, с. VII]. Далі вона вважала, щоб вступну розповідь «Первісні люди» проілюструвати не на підставі книги Менара, у якій, на її думку, є недоліки, а взяти «незлі малюнки зброї, начиння камінного періоду» з книги «Дика людина» Ф. де Лану [36, с. VI].

У методологічних засадах підручника простежується низка елементів підходу, який сучасна наука трактує як соціокультурний. Ідеться про пріоритет культури, духовності й соціальної проблематики: «А се може власне і єсть найцінніше в людській історії — історія культури» [36, с. 98]. Якраз оригінальні культурні та мистецькі здобутки цивілізації Леся Українка цінувала найбільше. Свідченням цього є підрозділ «Пам'ятники», у якому зазначається: «Хист єгипетський вище від хисту всіх інших народів східних, якщо не красою своєю, то розмаїтістю тем, простотою і надто грандіозністю... Вони все будували на вічність» [36, с. 135]. Отже, історіософія письменниці ґрунтується на ціннісному вимірі історії людства. До того ж вона розглядає її як певну цілісність — від зародження і до сучасних подій, ставлячи перед собою і читачем такі ключові питання методології, як: хто є творцями історії; яке місце видатних діячів в історичному процесі; яка роль народних мас і особи в історії. В історіографії цілком справедливо наголошується, що Леся Українка сприймала й трактувала постаті світової історії крізь призму свого поетичного емоційного світогляду та власних переконань [30]. Водночас на її погляди щодо ролі особи в історії помітно впливали тогочасні ідеї позитивізму та неоромантизму, але намагання авторки вписати українську історію у всесвітній контекст заслуговує уваги й високої оцінки.

Звичайно, було би перебільшенням говорити про вичерпність історичних знань і методології історієписання Лесі Українки. Радше вона стала «істориком з нахилу», захопленим аматором. До того ж, окрім важкої хвороби, письменниця зіткнулася з низкою об'єктивних труднощів під час написання книжки: брак першоджерел (як конкретно-історичних, так і історіографічних) змушував її вдаватися до стародавніх переказів, міфів, легенд, літературних творів. Крім того, письменниця не ставила за мету, за висловом М. Зерова, «археологізм уяви» та максимальну реконструкцію минулого [14, с. 44–48]. Чи можна дорікати авторці за ці та інші упущення? Звісно, можна, але наскільки це буде об'єктивно і справедливо? Маємо пам'ятати, що Леся Українка почала створювати історичні тексти в умовах, коли в історичній науці відбувався перехід від описовості подій, явищ, особистостей до їх пояснення. Тим не менше, полотно української і все-світньої історії у її творчості отримало історіософське трактування. Історію народів Сходу Лесі Українки, за сучасною термінологією, можна зарахувати до «публічної історії», тобто до науково-популярної з домінуванням літературно-публіцистичного стилю. Її заслуга полягала в тому, що вона зуміла поєднати наукові студії з літературно-художніми творами, спроектувавши останні на історичні процеси, а це дало їй змогу доповнити й поглибити їх розуміння

художньо-емоційними засобами. Це доводить потребу оцінювати спадщину Лесі Українки, її інтелектуальну біографію з погляду цілісності, системно і комплексно [30; 32].

Висновки. *По-перше*, історична проблематика творчості Лесі Українки, передусім «Стародавня історія східних народів», є винятково важливим сегментом інтелектуальної біографії письменниці, оскільки проливає світло на її історіософське мислення, історичний світогляд, демонструє вміння екстраполювати минувшину інших народів і держав на українські реальності імперського поневолення. *По-друге*, практика історієписання має обмаль прикладів, щоб людина у віці 18–19 років, не маючи гімназійної та університетської освіти, створила працю, яка цілком уписується в канон тогочасних підручників. Її написання може бути осмислене й належно поціноване лише з погляду авторських рефлексій у тісному зв'язку з усією літературною, публіцистичною та епістолярною спадщиною як цілісністю й найповнішим втіленням внутрішнього емоційного світу Лесі Українки, її рідкісною здатністю до самовдосконалення. *По-третє*, повноцінна інтелектуальна біографія мислительки має охоплювати не тільки досягнення її інтелектуальних надбань, а й процес їх творення, життєві рефлексії, комунікації із середовищем, враховувати особливості доби. Вона може бути створена лише на міждисциплінарному рівні шляхом об'єднання зусиль літературознавців, істориків, орієталістів, філософів, філологів, етнологів, соціологів, психологів на основі антропологічного та синергетичного підходів. Координатором робіт із її створення міг би стати Науково-дослідний інститут Лесі Українки Волинського національного університету імені Лесі Українки.

1. Агеєва В. Поетеса зламу століть : творчість Лесі Українки в постмодерній інтерпретації / Віра Агеєва. – 2-е вид., стереотип. – Київ : Либідь, 2001. – 264 с.
2. Арцишевський Р. А. Плід таланту і великої праці (до 120-річчя написання підручника Лесі Українки «Стародавня історія східних народів») / Р. А. Арцишевський // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. пр. – Київ, 2011. – Вип. 11. – С. 538–542.
3. Багаліка Ю. О. Історичні погляди Лесі Українки : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Ю. О. Багаліка ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Київ, 2000. – 22 с.
4. Багаліка Ю. Леся Українка : погляд із XXI століття / Ю. Багаліка // Українки в історії / за ред. В. Борисенко. – Київ, 2004. – С. 182–186.
5. Бичко А. Леся Українка : світоглядно-філософський погляд / Ада Бичко. – Київ : Укр. центр дух. культури, 2000. – 185 с.
6. Біла А. Близький Схід Лесі Українки / Андріана Біла // Радіо Свобода. – 25.02.2021. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/lesya-ukrainka-livan-tvory-arabskoyu-movoyu/31116020.html>

7. Буряк Л. І. Жінка в українському історичному наративі: автори, ідеї, образи / Лариса Буряк. – Київ : Нац. акад. упр., 2010. – 368 с.
8. Драгоманов М. П. Вибране : «...мім задум зложити очерк історії цивілізації на Україні» / Михайло Драгоманов / упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук ; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – Київ : Либідь, 1991. – 688 с. – («Пам'ятки історичної думки України»).
9. Драгоманов М. П. Пропащий час : українці під Московським царством (1654–1876) / Михайло Драгоманов. – Київ : ЦНЛ, 2019. – 48 с.
10. Єрахторіна О. Біографічний проект Лесі Українки як зразок особистісного самовдосконалення / Ольга Єрахторіна // Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. – 2018. – Вип. 19. – С. 27–33.
11. Жулинський М. Г. Леся Українка у боротьбі проти духовного рабства. Про участь гуманітарних установ НАН України у підготовці та відзначенні 150-річчя від дня народження письменниці : стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 4 листопада 2020 р. / М. Г. Жулинський // Вісник Національної академії наук України. – 2020. – № 11. – С. 29–32. <https://doi.org/10.15407/visn2020.11.029>
12. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine : Українка в конфлікті міфологій / Оксана Забужко. – Київ : Факт, 2007. – 428 с.
13. Захарова І. В. Перший український підручник із стародавнього східознавства / І. В. Захарова, В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1990. – № 2. – С. 38–44.
14. Зеров М. Леся Українка. Критично-біографічний нарис / Микола Зеров. – Харків ; Київ : Книгоспілка, 1924. – 68 с.
15. Калакура Я. «Україна — постаті» як концентр українознавства / Я. Калакура // Українознавство. – 2013. – № 3–4. – С. 10–18.
16. Кармазіна М. Леся Українка. Життя як виклик / Марія Кармазіна. – Київ : Парлам. вид-во, 2020. – 420 с.
17. Колесник І. І. Українська історіографія : концептуальна історія / Ірина Колесник. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. – 566 с.
18. Костенко А. Леся Українка / Анатоль Костенко. – Київ : А.С.К., 2006. – 512 с.
19. Кузьминець Ю. О. Історизм світогляду Лесі Українки: чинники і етапи формування / Юлія Багаліка // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка : Історія. – Вип. 40. – Київ, 1998. – С. 67–70.
20. Левченко Г. Міф проти історії : сферофера лірики Лесі Українки : моногр. / Галина Левченко. – Київ : Академвидав, 2013. – 332 с.
21. Леся Українка і родина Косачів в історії української та світової культури : наук. зб. : Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 150-річчю від дня народження Лесі Українки, с. Колодажне, 25 лютого 2021 р. / упоряд. Є. Ковальчук. – Луцьк, 2021. – 196 с.
22. Леся Українка і сучасність : зб. наук. пр. Т. 1 / упоряд. Н. Стащенко ; ред. М. Жулинський. – Луцьк, 2003. – 433 с.
23. Лук'янчук Л. Вплив Михайла Драгоманова на формування світогляду Лесі Українки / Л. Лук'янчук // Філологічний вісник : зб. наук. пр. – Київ, 2015. – Вип. 2 : Творчість Лесі Українки в контексті світової культури. – С. 139–169.

24. Лук'яничук Л. Формування історичних поглядів Лесі Українки / Л. Лук'яничук // Волинь філологічна: текст і контекст. – Луцьк, 2016. – Вип. 22 : Універсум Лесі Українки. – С. 325–336.
25. Масенко Л. Тема національної неволі в драматургії Лесі Українки / Лариса Масенко // Студії з україністики : зб. наук. пр. – Київ, 2004. – Вип. V : До 190-річчя з дня народження Тараса Шевченка. – С. 174–190.
26. Мірошниченко Л. Леся Українка. Життя і тексти / Лариса Мірошниченко ; Нац. акад. наук України, Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка. – Київ : Смолоскип, 2011. – 264 с.
27. Мороз М. О. Літопис життя та творчості Лесі Українки / М. О. Мороз. – Київ : Наук. думка, 1992. – 632 с.
28. Музичко О. Постаті світової історії у рецепції Лесі Українки / О. Музичко // Ідеологія національної аристократії (на пошану 150-річчя від дня народження Лесі Українки) : зб. наук. пр. за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф., 25–26 лютого 2021 р., Львів. – Львів, 2021. – С. 368–373.
29. Овдійчук Л. Леся Українка як науковець / Л. Овдійчук // Українська література в загальноосвітній школі. – 2011. – № 9. – С. 36–38.
30. Огнева О. З історії створення підручника Лесі Українки «Стародавня історія східних народів» / О. Огнева // Східний світ. – 2005. – Вип. 2. – С. 164–165.
31. Романов С. «Історія Сапфо» як художній код і біографічний ресурс у життєтворчості Лесі Українки та Л. Старицької-Черняхівської / С. Романов // Волинь філологічна: текст і контекст. – Луцьк, 2015. – Вип. 20 : Аналіз та інтерпретація тексту. – С. 242–254.
32. Романов С. «Стародавня історія східних народів» і поезія Лесі Українки на єгипетські теми / Сергій Романов // Леся Українка : енциклопедія життя і творчості. Дослідження. – 2012. – Режим доступу: <https://www.ukrainka.name/uk/Studies/EgyptPoetry.html>
33. Скупейко Л. Апологія особистості: статті про Лесю Українку / Лукаш Скупейко ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – Київ : Фенікс, 2015. – 239 с.
34. Українка Леся. До М. І. Павлика. 10 квітня 1903 р. Сан-Ремо / Леся Українка // Повне академічне зібрання творів : у 14 т. Т. 13. Листи (1902–1906) / Леся Українка. – Луцьк, 2021. – С. 257–260.
35. Українка Леся. Стародавня історія східних народів / Леся Українка ; видання перше Ольги Косач-Кривинюк. – Катеринослав : Друк. І. Вісман та І. Морділевич, 1918. – 252 с.
36. Українка Леся. Стародавня історія східних народів / Леся Українка ; [упоряд., підгот. текстів та іл., комент., прим. О. Огневої, Н. Стащенко]. – Репр. вид. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2008. – 256, XLVIII с.
37. Шиманська І. Ф. Стародавня історія східних народів — підручник Лесі Українки / І. Ф. Шиманська // Український історичний журнал. – 1967. – № 5. – С. 107–110.

REFERENCES

1. Aheieva, V. (2001). *Poetesa zlamu stolit: Tvorchist Lesi Ukrainky v postmodernii interpretatsii* (2nd ed.). Kyiv, Ukraine: Lybid. [In Ukrainian].

2. Artsyshevskiy, R. A. (2011). Plid talantu i velykoi pratsi (do 120-richchia napysannia pidruchnyka Lesi Ukrainky “Starodavnia istoriia skhidnykh narodiv”). *Problemy Suchasnoho Pidruchnyka, 11*, 538-542. [In Ukrainian].
3. Bahalika, Yu. O. (2000). *Istorychni pohliady Lesi Ukrainky* (Extended abstract of PhD dissertation). Kyiv. nats. un-t im. T. H. Shevchenka. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
4. Bahalika, Yu. (2004). Lesia Ukrainka: pohliad iz 21 stolittia. In V. Borysenko (Ed.). *Ukrainky v istorii*. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
5. Bychko, A. (2000). *Lesia Ukrainka: Svitohliadno-filosofskiy pohliad*. Kyiv, Ukraine: Ukr. tsentr dukh. kultury. [In Ukrainian].
6. Bila, A. (2021, February 25). Blyzkyi Skhid Lesi Ukrainky. *Radio Svoboda*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/lesya-ukrayinka-livantvoryak-arabskoyu-movoyu/31116020.html> [In Ukrainian].
7. Buriak, L. I. (2010). *Zhinka v ukrainskomu istorychnomu naratyvi: Avtory, idei, obrazy*. Kyiv, Ukraine: Nats. akad. upr. [In Ukrainian].
8. Drahomanov, M. P. (1991). *Vybrane: “...mii zadum zlozhyty ocherk istorii tsyvilizatsii na Ukraini”* (R. S. Mishchuk, Comp. & Ed.). Kyiv, Ukraine: Lybid. [In Ukrainian].
9. Drahomanov, M. P. (2019). *Propashchyi chas: Ukraintsi pid Moskovskym tsarstvom (1654-1876)*. Kyiv, Ukraine: TsNL. [In Ukrainian].
10. Yerakhtorina, O. (2018). Biohrafichnyi proekt Lesi Ukrainky yak zrazok osobystisnoho samovdoskonalennia. *Visnyk Lvivskoho Universytetu. Filozofsko-Politohichni Studii, 19*, 27-33. [In Ukrainian].
11. Zhulynskiy, M. H. (2020). Lesia Ukrainka u borotbi proty dukhovnoho rabstva. Pro uchast humanitarnykh ustanov NAN Ukrainy u pidhotovtsi ta vidznachenni 150-richchia vid dnia narodzhennia pysmennytsi: stenohrama dopovidi na zasidanni Prezydii NAN Ukrainy 4 lystopada 2020 r. *Visnyk Natsionalnoi Akademii Nauk Ukrainy, 11*, 29-32. <https://doi.org/10.15407/visn2020.11.029> [In Ukrainian].
12. Zabuzhko, O. (2007). *Notre Dame d’Ukraine: Ukrainka v konflikti mifolohii*. Kyiv, Ukraine: Fakt. [In Ukrainian].
13. Zakharova, I. V., & Sarbei, V. H. (1990). Pershyi ukrainskyi pidruchnyk iz starodavnogo skhodoznavstva. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal, 2*, 38-44. [In Ukrainian].
14. Zerov, M. (1924). *Lesia Ukrainka. Krytychno-biohrafichnyi narys*. Kharkiv; Kyiv, Ukraine: Knyhospilka. [In Ukrainian].
15. Kalakura, Ya. (2013). “Ukraine – Personalities” as concener of Ukrainian studies. *Ukrainoznavstvo, 3-4*, 10-18. [In Ukrainian].
16. Karmazina, M. (2020). *Lesia Ukrainka. Zhyttia yak vyklyk*. Kyiv, Ukraine: Parlam. vyd-vo. [In Ukrainian].
17. Kolesnyk, I. I. (2013). *Ukrainska istoriohrafiia: Kontseptualna istoriia*. Kyiv, Ukraine: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
18. Kostenko, A. (2006). *Lesia Ukrainka*. Kyiv, Ukraine: A.S.K. [In Ukrainian].
19. Kuzmynets, Yu. O. (1998). Istoryzm svitohliadu Lesi Ukrainky: Chynnyky i etapy formuvannia. *Visnyk Kyivskoho Natsionalnoho Universytetu imeni Tarasa Shevchenka: Istorii, 40*, 67-70. [In Ukrainian].
20. Levchenko, H. *Mif proty istorii: Semiosfera liryky Lesi Ukrainky*. Kyiv, Ukraine: Akademvydav. [In Ukrainian].

21. Kovalchuk, Ye. (Comp.). (2021). *Lesia Ukrainka i rodyna Kosachiv v istorii ukrainskoi ta svitovoi kultury*. Lutsk, Ukraine. [In Ukrainian].
22. Stashenko, N. (Comp.), Zhulynskiy, M. (Ed.). (2003). *Lesia Ukrainka i suchasnist* (Vol. 1). Lutsk, Ukraine. [In Ukrainian].
23. Lukianchuk, L. (2015). Vplyv Mykhaila Drahomanova na formuvannya svi-tohliadu Lesi Ukrainky. *Filolohichnyi Visnyk*, 2, 139-169. [In Ukrainian].
24. Lukianchuk, L. (2016). Formuvannya istorychnykh pohliadiv Lesi Ukrainky. *Volyn Filolohichna: Tekst i Kontekst*, 22, 325-336. [In Ukrainian].
25. Masenko, L. (2004). Tema natsionalnoi nevoli v dramaturhii Lesi Ukrainky. *Studii z Ukrainistyky*, 5, 174-190. [In Ukrainian].
26. Miroschnychenko, L. (2011). *Lesia Ukrainka. Zhyttia i teksty*. Kyiv, Ukraine: Smoloskyp. [In Ukrainian].
27. Moroz, M. O. (1992). *Litopys zhyttia ta tvorchosti Lesi Ukrainky*. Kyiv, Ukraine: Nauk. dumka. [In Ukrainian].
28. Muzychko, O. (2021, February). Postati svitovoi istorii u retseptsii Lesi Ukrainky. In *Ideolohyia natsionalnoi arystokratii (na poshanu 150-richchia vid dnia narodzhennia Lesi Ukrainky)*. *Proceedings of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference* (pp. 368-373). Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
29. Ovdiihchuk, L. (2011). Lesia Ukrainka yak naukovets. *Ukrainska literatura v zahalnoosvitnii shkoli*, 9, 36-38. [In Ukrainian].
30. Ohnieva, O. (2005). Z istorii stvorennia pidruchnyka Lesi Ukrainky “Starodavnia istoriia skhidnykh narodiv”. *Skhidnyi svit*, 2, 164-165. [In Ukrainian].
31. Romanov, S. (2015). “Istoriia Sapfo” yak khudozhnii kod i biohrafichniy re-surs u zhyttietvorchosti Lesi Ukrainky ta L. Starytskoi-Cherniakhivskoi. *Volyn Filolohichna: Tekst i Kontekst*, 20, 242-254. [In Ukrainian].
32. Romanov, S. (2012). “Starodavnia istoriia skhidnykh narodiv” i poeziia Lesi Ukrainky na yehypetski temy. *Lesia Ukrainka: Entsyklopediia zhyttia i tvorchosti. Doslidzhennia*. Retrieved from <https://www.l-ukrainka.name/uk/Studies/EgyptPoetry.html> [In Ukrainian].
33. Skupeiko, L. (2015). *Apolohiia osobystosti: statti pro Lesiu Ukrainku*. Kyiv, Ukraine: Feniks. [In Ukrainian].
34. Ukrainka, Lesia. (2021). Do M. I. Pavlyka. 10 kvitnia 1903 r. San-Remo. In *Lesia Ukrainka. Povne akademichne zibrannia tvoriv: u 14 t.* (Vol. 13, pp. 257-260). Lutsk, Ukraine. [In Ukrainian].
35. Ukrainka, Lesia. (1918). *Starodavnia istoriia skhidnykh narodiv* (O. Kosach-Kryvyniuk, Ed.). – Katerynoslav, Ukraine. [In Ukrainian].
36. Ukrainka, Lesia. (2008). *Starodavnia istoriia skhidnykh narodiv* (O. Ohnieva, & N. Stashenko, Eds.). Lutsk, Ukraine: Volyn. obl. druk. [In Ukrainian].
37. Shymanska, I. F. (1967). Starodavnia istoriia skhidnykh narodiv – pidruchnyk Lesi Ukrainky. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal*, 5, 107-110. [In Ukrainian].

Рукопис одержано 14.04.2021 р.

Yaroslav KALAKURA, D.Sc. (History), Professor, Professor at the Department of Archival Studies and Special Fields of Historical Science, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine).

Yuliya BAGALIKA, Candidate of Sc. (History), Head of Department, Kyiv regional state administration (Kyiv, Ukraine).

Making a history textbook as a segment of Lesya Ukrainka's intellectual biography.

The aim of the article is to implement researches upon Lesya Ukrainka's life history and creative heritage, attracting and analyzing the works of predecessors of the place and role of receptions from the Ukrainian past, writing textbooks on the ancient history of Eastern peoples in the structure of the intellectual model of her biography, in-sighting into the concept of "intellectual biography", revealing its significance for overcoming stereotypes and manipulations of Soviet biographism, creating on this basis a consistent biography of ideas and creative works of the writer. *Methodological tools are represented* by the principles of historicism, continuity, objectivity, anthropological, systemic and synergetic approaches, a number of methods of inquiry, included analysis and synthesis, source criticism, problem-chronological, comparative, textological, biographical ways of research as well as methods of phenomenology. *Scientific novelty* consists in bringing up to date the very concept of "intellectual biography" as a scientific synthesis of biographical, textual and socio-cultural analysis of intellectuals life and their creative works, in substantiating additional ways to implement a system and complex cognition of the unique personality of Lesya Ukrainka, her inner emotional world, the influence of personal qualities and environment on formation of a historiosophical worldview, inspiring the interest in Ukrainian and foreign history, as well as in researching the specific features of the idea, sense making of the sources, methods for writing of "Ancient history of Eastern peoples", its structure, style and socio-cultural significance. The conclusion following the analysis of Lesya Ukrainka's work on writing history textbooks has been grounded on the fact that her full intellectual biography should include not only creative work, but also the process itself, life reflections, interaction with the environment, and the inner emotional world. It can only be created at an interdisciplinary level by joint efforts of scholars in literature, history, Oriental studies, philosophy, philology, ethnology and psychology on the basis of anthropological and synergetic approaches.

Key words: Lesya Ukrainka, intellectual biography, historical views, historiosophical thinking, textbook "Ancient history of Eastern peoples", methodology, overcoming of stereotypes.

Галина Андріївна АЛЕКСАНДРОВА,
доктор філологічних наук,
провідний науковий співробітник
відділу теорії та методики біобібліографії
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-5136-5160>
galekss@ukr.net

ЛЕСЯ УКРАЇНКА ТА ІВАН СТЕШЕНКО: БІОГРАФІЧНІ КОНТЕКСТИ СПІЛКУВАННЯ ЗА ЕПІСТОЛЯРІЄМ ТА СПОГАДАМИ СУЧАСНИКІВ

Мета дослідження — розглянути і проаналізувати крізь призму епістолярію Лесі Українки та спогадів її сучасників характер і особливості її стосунків з Іваном Стешенком (1874–1918) — письменником, літературознавцем, громадсько-політичним діячем. У статті послуговуємося загальнонауковими *методами* аналізу і синтезу на підставі принципів історизму та об’єктивності. Також застосовано хронологічний і системний методи. *Наукова новизна* роботи полягає в тому, що вперше об’єктом дослідження стали листи Лесі Українки до М. Драгоманова, О. Луцького, О. Косач (матері), О. Косач (сестри), М. Кривинюка, у яких згадується Іван Стешенко, та спогади М. Вороного, С. Єфремова, Олени Пчілки, Л. Старицької-Черняхівської, О. Стешенко, О. Тулуба, Є. Чикаленка, у яких ідеться про їхнє спілкування; з’ясовується його специфіка та узагальнюються найбільш вагомі теми і проблеми. Епістолярна спадщина Лесі Українки, листи Івана Стешенка, спогади сучасників свідчать про тісні стосунки цих постатей, постійну увагу до творчості один одного. На основі листів відтворено сторінки їхньої співпраці на літературній ниві та у сфері громадсько-політичної діяльності. *Висновки.* Доведено, що епістолярій Лесі Українки та спогади її сучасників є цінним джерелом не лише для розуміння її біографії, а й для вивчення творчої індивідуальності її товариша І. Стешенка. Як показують листи Лесі Українки та Івана Стешенка, їхні творчі, побутові та ділові контакти були досить тісними і пов’язаними з їхніми літературними інтересами та політичними поглядами. Епістолярій є важливим джерелом, що розкриває біографічні контексти спілкування цих особистостей на тлі важливих соціокультурних і психологічних змін у суспільстві кінця ХІХ — початку ХХ ст.

Ключові слова: Леся Українка, Іван Стещенко, біографія, епістолярій, спогади, література, політика, переклад, «Плеяда».

Важливість приватної кореспонденції письменника полягає в тому, що вона яскраво репрезентує його характер та погляди; це унікальне джерело саморозкриття особистості, без якого важко зрозуміти основи її творчої біографії. За своїм джерелознавчим значенням листи вважають близькими до спогадів, записок, але ціннішими за них: незважаючи на стихійний характер і не завжди відповідні умови написання, вони завжди пов'язані із конкретикою часопростору, із живою дійсністю. Лист як соціокультурний феномен і достовірний документ вивчення життєвого шляху особистості є центральним об'єктом досліджень суміжних дисциплін — від літературознавства і філософії до історії і психолінгвістики з подальшою інтеграцією наукових даних, оскільки приватне листування як «...персоніфікований жанр та історичне джерело відіграє ключову роль, адже воно особливо рельєфно відображає внутрішній світ людини, емоції, самооцінки, самоідентифікації, рефлексії стосовно подій і навколишнього оточення» [5, с. 159].

Винятково важливою нині є проблема вивчення епістолярію письменника як сутнісного методологічного чинника сучасного літературознавчого біографізму [16]. Факти, які містяться в листах, неоціненні для дослідників: вони дають змогу простежити шлях письменника в літературній творчості, формування його світогляду, вироблення естетичних уподобань. Лише з кінця минулого століття почалися дослідження і рефлексія щодо природи цього жанру і його місця серед інших форм писемної культури, існування текстів і комунікативних засобів [19; 20]: лист змістився з периферії в центр наукових інтересів, тісно переплітаючись з онтологічною і гносеологічною проблематикою, і розглядається як оригінальний дискурсивний синтез біографічного, літературознавчого, філософського, історичного та психолінгвістичного аспектів.

Епістолярний дискурс посідає значне місце в долі Лесі Українки. Про її ставлення до певних осіб, літературно-мистецьких і політичних проблем можна довідатися тільки зі спогадів та приватної кореспонденції. Листи письменниці є важливим джерелом інформації — як документальний фрагмент автобіографії — для дослідження кола спілкування, світогляду, мистецьких і громадсько-політичних поглядів Лесі Українки, для вивчення її життєвого шляху в соціокультурному контексті доби. Через відомі життєві обставини листи були для неї звичною формою спілкування. В епістолярну площину вона переносила свої контакти з багатьма адресатами, творчі задуми, характеристику багатьох

особистостей і літературних явищ. Вагомий внесок у вивчення її листування здійснили Л. Вашків, А. Ільків, С. Павличко, А. Ряппо, В. Савчук, В. Святовець, В. Сімович, М. Коцюбинська та інші.

В. Сімович, характеризуючи листування Лесі Українки, наголошував: «Воно виявляє деякі невідомі досі справи, докидає нові риси до характеристики Лесі Українки як письменниці, не кажучи вже про те, що самі для себе листи ці є твори неабиякої літературної вартості. Вони торкаються дуже живих, на той час, питань: ...значіння біографії для творчості письменника та для оціну й розуміння його творів»¹. Здебільшого кореспонденції Лесі Українки, як зазначає В. Святовець, можна зарахувати до автобіографічних матеріалів, у яких вона день за днем подає найрізноманітніші відомості про особисте життя та діяльність, розповідає про своє оточення². Листування стає для неї найважливішим засобом емоційної та інтелектуальної комунікації, хоча цей процес досить утомлював її. «...Та кореспонденція колись мене на той світ зажене!» [17, т. 13, с. 213] — писала вона М. Кривинюкові * 1903 р. Світ листів письменниці дуже прив'язаний до її творчості, але не дублює її, а репрезентує різні іпостасі її багатогранної особистості. На думку С. Павличко, Леся Українка в поезіях і навіть у драмах, і Леся Українка в її листах і статтях — дві різні особи. «Лесина поезія, переповнена гаслами боротьби, сили, мотивом слова-зброї і майже марксистськими „досвітніми огнями“ ненависті до гнобителів, імпувала народникам з їхніми ідеями про роль і покликання літератури. Її листи — скептична критика народництва, пошук альтернативи до нього, а по суті до самої себе — імпували тільки таким кореспондентам, як Кобилянська або Драгоманов» [10, с. 30].

За словами В. Агеєвої, листи Лесі Українки — це «хроніка життя шляхетної Косачівської родини і всього того кола. ...За іменами теж можна досліджувати окремих сегмент» [1], «ці тексти змінюють узвичасні контури всієї вітчизняної культурної історії кінця XIX — початку XX століття» [2, с. 49]. Чимало листів поетеси десятиліттями

¹ Сімович В. Листування Лесі Українки з Й. Маковесем : із дод. О. Пчілки та влас. споминів про побут Л. Українки в Чернівцях. Львів : Накладом Вид. кооп. «Хортиця», 1938. 78 с. URL: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=8362>

² Святовець В. Ф. Епістолярна спадщина Лесі Українки : листи в контексті художньої творчості. Київ : Вища шк., 1981. С. 19.

* **Кривинюк Михайло Васильович** (12(24).04.1871, с. Гнійниця, нині с. Поліське Ізяславського р-ну Хмельницької обл. – 01.09.1944, м. Свердловськ, нині м. Єкатеринбург, РФ) — інженер за фахом, просвітянський, громадський діяч, перекладач, видавець, викладач, лексикограф. Найближча та довірена особа Лесі Українки, ідейний та політичний її однодумець; чоловік її молодшої сестри Ольги Косач-Кривинюк.

лежали в спецхрані, до них не було доступу, тому що адресатами їх були «орвеллівські „неособи“» (О. Забужко) — Сергій Єфремов, Михайло Кривинюк та інші, кого не дозволено було згадувати в радянському дискурсі. Одне з таких імен — не першорядне, але важливе в житті та листах Лесі Українки — ім'я Івана Стешенка, листування з яким, на жаль, досі невідоме, хоча він є героєм багатьох сюжетів її збереженого епістолярію, а саме ім'я достойника повернулося в Україну ще в 1990-ті рр., але належного місця в пантеоні наших культурних героїв так і не посіло (про теоретичні проблеми осмислення постатей вітчизняної історії та культури як знакових, а також особливості формування суспільної думки щодо пантеону знакових імен на різних етапах вітчизняної історії докладніше див. [11]).

Мета статті — простежити стосунки цих особистостей, відтворити історію контактів Лесі Українки та Івана Стешенка за епістолярною спадщиною Лесі Українки, М. Драгоманова, спогадами С. Єфремова, Олени Пчілки, Л. Старицької-Черняхівської, О. Стешенко, І. Стешенка, О. Тулуба та інших — зв'язки, які досі майже не були об'єктом розгляду дослідників.

Стешенко Іван Матвійович (літ. псевд. Іван Сердешний, Ів. Січовик, Світленко та ін.) (1874, Полтава — 30.07.1918, Полтава) за своє недовге життя встиг зробити неоціненно багато: письменник, літературознавець, критик, перекладач, педагог, громадський і політичний діяч, театрознавець, Генеральний секретар (тобто міністр) освіти уряду УНР. Викладав у Київській жіночій гімназії, у 1-й комерційній школі, Фребелівському інституті, на Вищих жіночих курсах, у Музично-драматичній школі Миколи Лисенка, був директором Тетянівської гімназії. Працював у редакціях літературного альманаху «Нова Рада», журналів «Шершень», «Гедзь», «Сяйво», газети «Киевские отклики». Був членом Товариства Нестора-літописця, секретарем Українського наукового товариства у Києві. Дійсний член НТШ (із 1917). Брав участь у роботі Револуційної української партії (РУП), Української демократичної партії (УДП), Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Після подій 1917 р. стає організатором і головою Товариства шкільної освіти, членом Центральної Ради. Убитий у Полтаві невідомими злочинцями-більшовиками. Похований на Байковому кладовищі в Києві. Його іменем було названо Павленківську гімназію в Полтаві, державну гімназію в Кременці, Столипінську вулицю в Києві (сучасна Олесь Гончара). Однак із 1929 р. про нього згадували лише як про «буржуазного націоналіста». Повернулося ім'я діяча в Україну лише на початку 1990-х рр. У вересні 2008 р. в приміщенні школи в с. Великі Будища на Полтавщині, де

Іван Стешенко проводив курси українізації, за сприяння полтавського краєзнавця й мецената Григорія Титаренка встановлено меморіальну дошку з барельєфом Івана Стешенка (скульптор Микола Посполітак). У 2016 р. у Святошинському районі Києва одна з вулиць названа на честь родини Стешенків*.

2013 р. зусиллями Г. Титаренка оприлюднено значну частину літературного доробку Івана Стешенка [14], написано його найдокладнішу біографію [14, с. 7–64]. На підставі багатьох архівних даних, спогадів сучасників дослідник «реставрував» багато фактів із життя цієї непересічної особистості, зокрема довів, що народився Іван Стешенко не 1873 р., як зазначається в більшості енциклопедичних видань, а 1874 р. [14, с. 7]. Місяць і день його народження встановити складніше: у різних джерелах наводяться дати 24 червня, 31 серпня, 2 вересня [14, с. 8].

Якщо раніше І. Стешенко був більше відомий заслугами в царині державотворчій, громадсько-політичній, культурно-освітній, педагогічній (праці В. Білоцерківського, С. Болтівця, В. Верстюка, В. Головченка, Л. Дрофань, Т. Ківшар, С. Майбороди, Н. Миронець, А. Пономаренко, С. Сірополка, І. Соїко, Г. Титаренка, І. Тюрменко, О. Тулуба, Ю. Хорунжого), літературознавчій (І. Береза, Л. Білецький, Н. Гасвська, Н. Заверталюк, М. Кучинський, В. Мацько, Н. Сташенко), то останнім часом почали звертати увагу також на його поетичний доробок (Г. Александрова, О. Камінчук, Ю. Ковалів та інші).

Із Лесею Українкою Іван Стешенко познайомився, імовірно, відразу після вступу до Університету святого Володимира (навчався тут протягом 1894–1896 рр.). Після закінчення Полтавської гімназії (тут у шостому класі переклав 12 пісень «Метаморфоз» Овідія, у восьмому — почав віршувати українською), прагнучи увібрати в себе культуру Києва, юнак перебував між двома «полюсами» української літератури. Насамперед на нього відчутно впливало спілкування з О. Кониським*, який був духовним керівником Старої Громади, в ідейному вимірі залишаючись вірним засадам народництва, і стояв

* **Стешенко Оксана Михайлівна** (1875, с. Карпівка, нині Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. — 1942, концтабір у Казахській РСР) — дружина Івана Стешенка, донька Михайла Старицького, письменниці, перекладачка й освітянка; **Стешенко Ірина Іванівна** (22.06(05.07).1898, Київ — 30.12.1987, Київ) — донька Івана та Оксани Стешенків, українська драматична акторка, письменниці й перекладачка; **Стешенко Ярослав Іванович** (24.03(06.04).1904, Київ — 11.03.1939, Колима) — син Івана і Оксани Стешенків, книгознавець і бібліограф.

* **Кониський Олександр Якович** (06(18).08.1836, с. Переходівка, нині Ніжинського р-ну Чернігівської обл. — 29.11(12.12).1900, Київ) — перекладач, письменник, видавець, лексикограф, педагог, громадський діяч ліберального напрямку.

«особливо близько до молоді»³, та іншими її діячами. С. Єфремов * згадував про зібрання Старої Громади на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці в редакції «Киевской старины», де поряд із В. Беренштамом, П. Косачем, Н. Молчановським, М. Василенком, І. Лучицьким, Є. Трегубовим, Г. Квятковським «з молодших часто лунав задержуватий голос І. М. Стешенка»⁴. Є. Чикаленко * згадує, що наймолодшого члена Громади, за його різнобічні здібності, за красномовність і войовничу вдачу називали Іваном Воїном⁵. З ініціативи О. Тулуба * він почав відвідувати гурток «Плеяда» (пізніше його називали «Література»), який об'єднував кращі молоді літературні таланти, зорієнтовані на високу культуру образу, довершеність поетичної форми, долучалися до модернізації культури та європейського літературного процесу через переклади (В. Самійленко перекладав Данте, Мольєра, Беранже; Леся Українка — Гейне; М. Комарова та М. Биковська — В. Короленка; Михайло Обачний — Гоголя, В. Короленка, Г. Сенкевича, Ф.-Б. Гарта; О. Черняхівський — Шиллера; Є. Тимченко — «Калевалу» тощо). О. Тулуб згадував, що в помешканні М. Лисенка познайомив І. Стешенка «з О. Ант. та М. В. Лисенками, з М. Старицьким, Вол. Антоновичем, Оленою Пчілкою, Одаркою Романовою та іншими. Тут же Стешенко познайомився і з молодією громадою — Л. М. Старицькою, О. М. Старицькою, Лесею Українкою, Вол. Самійленком, Єв. Тимченком, М. Славинським та іншими»⁶.

³ Зеров М. Літературна позиція Старицького (в двадцять п'яти роковини смерті) // Микола Зеров. Українське письменство ; упоряд. Микола Сулима. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. С. 350.

* **Єфремов Сергій Олександрович** (06(18).10.1876, с. Пальчик, нині Катеринопільського р-ну Черкаської обл. — 31.03.1939, в'язниця у м. Володимир, нині РФ) — громадсько-політичний і державний діяч, літературний критик, історик літератури, академік Української академії наук (з 1919), віце-президент ВУАН (з 1922), дійсний член Наукового товариства імені Шевченка у Львові.

⁴ Єфремов С. Щоденник: Про дні минулі (спогади). Київ : Темпора, 2011. С. 510.

* **Чикаленко Євген Харлампійович** (09(21).12.1861, с. Перешори, нині Подільського р-ну Одеської обл. — 20.06.1929, Подєбради або Прага, Чехословаччина) — визначний громадський діяч, благодійник, меценат української культури, агроном, землевласник, видавець, публіцист.

⁵ Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919) : у 2 т. Т. 2. Київ : Темпора, 2004. С. 92–94.

* **Тулуб Олександр Олександрович** (07(19).10.1866, м. Кам'янець-Подільський, нині Хмельницької обл. — після 1938) — правник, історик. Автор першого словника псевдонімів українських письменників (1928). Підготував до друку рукопис «Київ та його давня давнина у творах народних» (1929); книжка вийшла в 2011 р.

⁶ Тулуб О. Іван Стешенко. 1873–1918 (Спомини і матеріали) // Україна. 1929. Кн. 12. С. 93.

Про І. Стешенка — дебютанта в поезії йдеться і в мемуарах Л. Старицької-Черняхівської *: «І. М. Стешенка ніхто не знав доти. Мене, а я думаю, й других, вразила легкість його вірша, і ми щиро вітали нову талановиту силу»⁷. За її спогадами, «се були зібрання літераторов-товаришів, що служили одній справі, що любили не тільки власний поспіх, не тільки ті або інші власні інтереси, а рідне слово й завдання рідного життя»⁸. Ці особистості відіграли неабияку роль у становленні національного самоусвідомлення Івана Стешенка; постійні творчі та дружні контакти з ними він підтримував упродовж усього життя. Тут формувалися мистецькі та перекладацькі смаки, окрім того, створювалося коло друзів, однодумців. І. Стешенко перекладав твори Шиллера, Беранже, Коппе, Пушкіна, Надсона, був «одним із найактивніших плеядівських перекладачів» [7, с. 243].

Олена Пчілка * згадувала, що в 1890-ті рр. «визначилися наші літературні спадкоємці: у Києві створився цілий гурт українських письменників; крім Людмили Старицької, у ньому були Михайло Обачний, Самійленко, Славинський, Стешенко, Тимченко, Леся Українка та інші»⁹. Саме серед паперів І. Стешенка було знайдено прозовий твір Лесі Українки — психологічний етюд «Пізно», написаний під час засідання гуртка «Літературна громада», де проводилися т. зв. «конкурси»: «Для всіх присутніх замовлялася якась тема, на яку всі повинні були протягом ½ години або й більше тут же зараз написати прозою або віршами свій твір, після чого твір читався і робився той або інший присуд»¹⁰.

* **Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна** (17(29).08.1868, Київ — 1941, по дорозі на заслання до Казахської РСР) — письменниця (поетеса, драматургиня, прозаїк, перекладачка, мемуаристка), громадська діячка. Донька Михайла Старицького, племінниця Миколи Лисенка, сестра Оксани Стешенко і Марії Старицької, дружина Олександра Черняхівського, мати Вероніки Черняхівської.

⁷ Старицька-Черняхівська Л. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари. Київ : Наук. думка, 2000. С. 804.

⁸ Там само. С. 747–763.

* **Олена Пчілка** (справжнє ім'я **Ольга Петрівна Косач**, з дому **Драгоманова**; 17(29).06.1849, м. Гадяч, нині Миргородського р-ну Полтавської обл. — 04.10.1930, Київ) — письменниця, меценатка, перекладачка, етнографка, фольклористка, публіцистка, громадська діячка, член-кореспондентка Всеукраїнської академії наук (1925). Мати Лесі Українки, Михайла Косача, Ольги Косач-Кривинюк, Оксани Косач, Миколи Косача та Ізидори Косач-Борисової, сестра Михайла Драгоманова, дружина Петра Косача.

⁹ Пчілка Олена. Михайло Петрович Старицький. Пам'яті товариша // Дивослово. 2004. № 8. С. 74.

¹⁰ Тулуб О. Невідомий твір Лесі Українки «Пізно» // Література. 36. І. Київ, 1928. С. 187–188.

М. Старицький * «зумів стати патроном молодого літературного кола»¹¹, його творчість мала значення «етапу, переходу від поетичного набутку 60-х рр. ... до Самійленка, Лесі Українки та інших, що поставили поетичне слово на нові рейки»¹². За словами Олени Пчілки, він «захоплювався їхніми віршами, пропагував їх, читав іншим, ніби хвалячись ними... був у стосунках із письменниками-початківцями щирим другом»¹³. (Докладніше про стосунки М. Старицького та І. Стешенка див. [3].) Саме М. Старицького, після П. Куліша, називала Леся Українка своїм другим наставником у національному мистецтві. Як писав у спогадах К. Квітка *, «не прибільшувала вартості його... віршів, але весь вік поважала його за те, що він серйозно, щиро, з великою працьовитістю розробляв українське слово... ведучи українську поезію на прос[то]рий і достойний шлях європеїзму»¹⁴. На думку С. Романова, це було протиставлення, що тільки зрідка переростало в протистояння [12, с. 286]; усвідомлюючи його роль у національному письменстві, Леся все ж схиляється до співпраці зі Стешенком, а не зі Старицьким, відмовляючи останньому в пропозиції, про що довідуємося з листа 1899 р. сестрі Ользі: «...Я... дуже зручно викрутила свого чуба з рук Стар[ицького], котрий хотів мене залучити до писання драматичного етюда en collaboration (у співпраці (фр). — Г. А.) з ним, „но — не тут-то було“. Мушу признатись, впрочім, що і перспектива писати на задану тему (у Ст[арицького] вже уложений план) і в спілці з людиною зовсім іншого літературного покоління і не схожих з моїми літературних прийомів — мені не дуже була мила» [17, т. 12, с. 255].

М. Вороний*, орієнтуючись на західноєвропейський модернізм, досить строго і не зовсім справедливо писав про своїх сучасників,

* **Старицький Михайло Петрович** (02(14).11.1839, Кліщинці, нині Золотоніського р-ну Черкаської обл. — 14(27).04.1904, Київ) — письменник (поет, драматург, прозаїк), театральний і культурний діяч. Один з корифеїв українського побутового театру.

¹¹ Зеров М. Літературна позиція Старицького (в двадцять п'ять років смерті) // Микола Зеров. Українське письменство. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. С. 669.

¹² Там само. С. 664.

¹³ Пчілка Олена. Михайло Петрович Старицький. Пам'яті товариша... С. 75.

* **Квітка Климент Васильович** (23.01(04.02).1880, с. Хмельів, нині Роменського р-ну Сумської обл. — 19.09.1953, Москва) — музикознавець-фольклорист. Чоловік Лесі Українки. В'язень концтаборів (КарЛАГ).

¹⁴ Квітка К. На роковини смерті Лесі Українки // Леся Українка. Документи і матеріали. 1871–1970. Київ: Наук. думка, 1971. С. 228.

* **Вороний Микола Кіндратович** (24.11(06.12).1871, Катеринославщина — 07.06.1938, Одеса) — письменник, перекладач, театральний режисер, актор, театрознавець, громадсько-політичний діяч. Страчений за вироком особливої трійки Управління НКВС Одеської обл.

поміж них і про І. Стешенка: «Торкатися європейських джерел передо мною пробували й інші — М. Старицький, В. Самійленко, Л[еся] Українка, І. Стешенко, але чи було це цілковите засвоєння європейської культури? <...> Самійленко ледве переклав тоді пару пісень з Данте, щось із Беранже... Леся видала в Галичині „На крилах пісень“ (де намагалася зловити інший тон, але не вміла, бо в римованій поезії була взагалі слабка і виявила себе пізніше в драматичних творах, писаних білим віршем). Чи треба говорити про М. Старицького й його креатуру (зятя до того ж) І. Стешенка?»¹⁵ У цих заувагах насамперед ідеться про естетичне протистояння, про боротьбу літературних генерацій, про зречення українофільства та оборону нових художніх тенденцій.

Хоча Леся Українка й Іван Стешенко належали до одного літературного покоління, «стартові» позиції в них дуже відрізнялися. Інтелектуально-творчий горизонт поетеси формувався вже в дитинстві (сама вона писала про те, як їй «легко було вийти на літературний шлях» [17, т. 12, с. 213]), оскільки походила з родини, де шанували рідне та зарубіжне письменство, де діти змалечку спілкувалися з «живими» письменниками, що впливало на світоглядно-психологічне становлення особистості. І. Стешенко мав значно скромніше походження: був сином швейцара, колишнього кріпака з Полтави, не мав родинної підтримки та долучився до творчої атмосфери вже пізніше. Але І. Липа * в листі до М. Загірньої * прогнозував І. Стешенкові видатне майбутнє ще 1898 р.: «Це буде теж колись славний, про якого біографи писатимуть! Він походив з простої селянської сім'ї, мав сливе неосвічених батьків, але й у них вже було видно людей з талантом. Так, батько його, не маючи землі, перейшов жити у місто. Тут він своїм розумом звернув на себе увагу пана N і його настановлено швейцаром до клубу. Бачучи раз у раз пишне панство, чуючи розмови про науку, про літературу, він своїм простим розумом зрозумів велику силу науки і поклав, що б там не було, дати своєму синові Івану найкращу освіту, що він і виконав свято» [9, с. 201].

¹⁵ Вороний М. До статті Олекс[андра] Ів[ановича] Білецького про мене... // Микола Вороний. Поезії. Переклади. Критика. Публіцистика. Київ : Наук. думка, 1996. С. 613.

* **Грінченко Марія Миколаївна** (псевд. і крипт.: М. Загірня, М. Чайченко, М. Доленко, П. З. Р-ой та ін.; 01(13).06.1863, м. Богодухів, нині Харківської обл. — 15.07.1928, Київ) — письменниця, перекладачка і громадська діячка. Дружина Бориса, мати Насті Грінченків.

* **Липа Іван Львович** (літературні псевдоніми – Петро Шелест, Іван Степовик, 24 лютого 1865, Керч – 13 листопада 1923, Винники) – письменник, лікар, громадський та політичний діяч.

Творчі біографії обох поетів схожі, вони дуже рано зробили перші літературні кроки: Леся почала віршувати з дев'яти, Іван — із десяти років. У 1893 р. вийшла перша збірка Лесі Українки «На крилах пісень», а в журналі «Правда» з'явилася перша публікація І. Стешенка — вірш «Цвітка на могилу Шевченка». Синхронно вийшли їхні збірки: друга Лесина «Думи і мрії» і перша Стешенкова «Хуторні сонети» — 1899 р., третя збірка Лесі Українки «Відгуки» (1902) і друга І. Стешенка «Степові мотиви» (1901) з'явилися теж із невеликою відстанню в часі. І вже 1902 р. Л. Старицька-Черняхівська в огляді нової української поезії поряд із Лесею Українкою і А. Кримським згадала «молодого і талановитого... Ів. Стешенка»¹⁶. М. Зеров у передмові до збірника «Нова українська поезія» (1920) назвав І. Стешенка представником літературної молоді 1890-х та 1900-х рр., поряд із Лесею Українкою, М. Славинським, Л. Старицькою-Черняхівською¹⁷. Далі І. Стешенко зосередився на викладацькій, літературознавчій та політичній діяльності, лише зрідка друкуючи вірші в періодиці. Причиною цього могло бути неприємне ставлення критики: навколо його поезій здебільшого витворювалась атмосфера несприйняття й нерозуміння. Мабуть, більш притягальною для І. Стешенка була публічна діяльність — участь у політиці, інтенсивна наукова, педагогічна діяльність переважили літературні інтереси, хоча й не пригасили їх. Як зазначав О. Тулуб, «натхнення поета у нього не шкодило холодним викладанням вченого, громадського діяча й реального політика»¹⁸ — активна діяльність у всіх цих сферах потребувала володіння словом.

Леся Українка однією з перших, помітивши та визнаючи Стешенків поетичний талант, серйозно поставилася до його особистісного зростання, зокрема, 1893 р. писала матері про те, що його вірші, присвячені Людї Старицькій, які на засіданні «Плеяди» читав М. Старицький, «...дуже ліричні, але... здаються надто риторичними, хоч і красивими, — деякі образи неясні і нелогічні, як то у нього часто» [17, т. 11, с. 235], відгукувалася про його переклади з Беранже: «...гладко і гарненько написані, але не знаю наскільки близькі, бо з французьким оригіналом їх не зв'язали» [17, т. 11, с. 235], зазначала його прикрі помилки, зокрема те, що І. Стешенко «нікого не хоче приймати до себе у спілники при перекладі», а «йому, більш ніж кому,

¹⁶ Старицкая-Черняховская Л. Новинки украинской поэзии // Русская мысль. 1902. № 10. С. 71.

¹⁷ Зеров М. Передмова // Нова українська поезія : зб. Київ: Всеукр. держ. вид-во, 1920. С. VII.

¹⁸ Тулуб О. Іван Стешенко. 1873–1918 (Спомини і матеріали) // Україна. 1929. Кн. 12. С. 92.

потрібна щира і детальна критика і поміч, а зього ціла громада не може дати так, як одна заінтересована в ділі людина» [17, т. 11, с. 235–236].

Леся Українка непокоїлася, що І. Стешенко потрапив під вплив О. Кониського, до якого вона, як і вся родина Косачів, недоброзичливо ставилася (називали його «циклопом»), оскільки за поглядами той був націоналістом, ідейним опонентом федераліста М. Драгоманова *: Три-вожилася через те, що могло відбуватися світоглядне, психологічне ламання обдарованих, творчих натур, — і суто натуралістично писала дядькові, що одnodумці О. Кониського «їдять одного зовсім молоденького, і, певне... з'їдять» («один зовсім молоденький» — це І. Стешенко. — Г. А.) [17, т. 11, с. 281]. Для поетеси важливими були професійна солідарність, дружба митців, моральний кодекс — у листуванні про це є надзвичайно цікаві психологічні рефлексії: вона прагнула, щоб члени «Плеяди» дотримувалися одностайних поглядів, була проти їхніх публікацій у львівській «Правді» *, боялася, щоб вони не попали під вплив цього, за її словами у листі до М. П. Косача *, «подлого, пройдисвітського, брехливого і донощицького журналу» [17, т. 11, с. 140]. Висловлюючи своє негативне ставлення до ситуації, що склалася, у 1893 р. в листі до М. П. Драгоманова Леся зазначає: «Дуже мені прикро, що дехто з наших позасилав свої переклади до „Правди“, — не по правді се вчинено і не по-товариські, та що ж, коли в них товариська етіка не високо стоїть» [17, т. 11, с. 207]. Ідеться про В. Самійленка та І. Стешенка. М. Драгоманов звернув увагу на публікації останнього під назвою «Думки» в журналі «Правда» і в рецензії скептично зауважив: «В тій думці не тільки не видно, щоб авторові відомі були нові досліди учених про ті речі (римських імператорів і християнство. — Г. А.), а просто видно незнання найелементарніших речей, навіть таких, котрих учать в звичайних школах» ¹⁹, наголошуючи, що найгіршим ворогом письменства, гіршим, ніж будь-яка цензура, є неосвіченість.

* **Драгоманов Михайло Петрович** (06(18).09.1841, м. Гадяч, нині Миргородського р-ну Полтавської обл. — 20.06(02.07).1895, Софія) — український публіцист, історик, філософ, економіст, літературознавець, фольклорист, громадський діяч, засновник українського соціалізму. Один із організаторів Старої громади. Рідний брат Олени Пчілки.

* **«Правда»** — український літературно-науковий журнал, пропагував ідеологію народовців, виходив у Львові з перервами від 1 квітня 1867 р. до 19 червня 1898 р. за матеріальної підтримки П. Куліша та О. Кониського.

* **Косач Михайло Петрович** (псевд. Михайло Обачний та ін.; 13(25).07.1869, м. Новоград-Волинський, нині Житомирської обл. — 16.10.1903, Харків) — учений-фізик, метеоролог, письменник, перекладач, засновник літературного гуртка «Плеяда», громадський діяч, старший брат Лесі Українки.

¹⁹ Драгоманов М. Найгірший ворог наш // Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. Т. 2. Київ : Наук. думка, 1970. С. 403.

М. Драгоманов досить неприхильно відгукнувся на перші публікації віршів І. Стешенка в листі до Лесі Українки, нищівно ставлячись до його поетичних спроб. «Читаєш молодих літераторів наших і не можеш собі уявити, де вони учаться?.. Се якесь добровільне самозадушення, — і пора до нього приставити мікроскоп і вивести його на світло. Іншого ліку нема! А проpros! Що то воно за Сердешний?»²¹ — так моралізаторськи обіграв він Стешенків псевдонім.

У листі-відповіді до М. Драгоманова, який зацікавився активним студентом, Леся стисло подає Стешенкові біографічні дані й дає оптимістично-іронічні прогнози, заспокоює дядька, висловлює надію на те, що в майбутньому Іван Стешенко може подолати «хворобу зросту», водночас критично ставлячись до деяких рис характеру молодшого товариша: «...се дуже молодий хлопець (20 л.), не конче освічений і дуже погано вихований, до того ж під міцною правдяньською ферулою — що з нього хотіти? Врешті, він, може, ще вилюдніє, як підросте» [17, т. 11, с. 295]. Її надії, як бачимо, скоро збулися.

Леся з дитинства знала Оксану, доньку Михайла Старицького, яка 1897 р. стала дружиною Івана Стешенка, тому їх поріднили, окрім творчих, і родинні та громадські справи. Оксана, зокрема, залишила цікаві спогади, у яких «увиразнено деякі риси життєвого портрета Лесі Українки, особливості її характеру й захоплень, показано родинне та літературне середовище, у якому народжувався, формувався й утверджувався її талант» [13, с. 202]. О. Стешенко згадувала: «Коли ми повернулися з заслання, то перші 4–5 років нового століття Леся жила на зимові місяці в Києві. Тоді ми (Стешенки) жили на М. Благовіщенській вулиці (нині вул. Саксаганського), а за кілька будинків від нас жили поруч Старицький, Лисенко та Косачі (№ 9, 5, 97 і 99). Не було майже дня, щоб ми не бачилися»²¹. Леся Українка теж писала про те, що бувала в Стешенків [17, т. 13, с. 414].

До своїх творів драматичного жанру Леся Українка ставилася особливо вимогливо. Із її листів помітно, що вона ділилася з І. Стешенком творчими задумами: «Щодо моєї драми, то у мене просив її Стешенко для якогось полтавського видавництва (чи се збірка в пам'ять Котл[ярєвського], чи що інше, не знаю), але я відповіла, що перше треба випробувать на сцені, а тоді вже друкувать...» [17, т. 12, с. 121]. Ідеться про її п'єсу «Блакитна троянда», першу психологічну драму в українській драматургії про нерозгадані загадки особистості,

²⁰ Драгоманов М. Недруковані листи Михайла Драгоманова до Лесі Українки (12 февраля, 94) / подав Ів. Ткаченко // Червоний шлях. 1923. № 4–5. С. 199.

²¹ Стешенко О. Ясній пам'яті товариша // Радянське літературознавство. 1938. № 2–3. С. 105.

до сценічного втілення якої тогочасний український театр був не підготовлений. Уперше вона поставлена на сцені 1899 р. трупною Марка Кропивницького, у 1907 р. — Музично-драматичною школою Миколи Лисенка, проте обидва рази не здобула успіху. Уперше драму надруковано в альманасі «Нова Рада» * (Київ, 1905), до виходу якого був причетний і І. Стешенко. Цим твором Лесі Українки він зацікавився не випадково, адже викладав історію драми, досліджував цей жанр у національній літературі ²².

Леся Українка постійно дбала про розширення зв'язків української літератури з іншими літературами світу через художній переклад. Поетеса повідомляла матері про наміри співробітництва з І. Стешенком як перекладачем Байрона: «Вчора я почала перекладати „Каїна“ Байрона, дуже мені хочеться послати шматок його в Київ. Як перечитаєш його, то пошли Стешенкові, бо тож ми з ним наважилися в спілку вступити для перекладів з Байрона, нехай же він бачить, що мій замір серйозний» [17, т. 12, с. 138]. Сестра Ольга * повідомляє Лесі про те, що Сердешний (Стешенко) залишив сонети й теж узявся за переклади і, на її думку, це якраз властива для нього праця. Він перекладав «Орлеанську діву» Ф. Шиллера, і Ольга навіть не сподівалася на таку якість роботи: «Прощання Іоанни чудово вийшло, далеко краще, ніж у російському перекладі» ²³. Про І. Стешенка Леся згадувала як про «толкового» опонента на обговоренні її реферату про новітню соціальну драму (йдеться про реферат на основі статті «Новейшая общественная драма». — Г. А.) на засіданні Київського літературно-артистичного товариства * [17, т. 12, с. 423] та зазначала: той «почасти нападав на мене, почасті боронив» [17, т. 12, с. 418].

У квітні 1906 р. в Києві з ініціативи Івана Стешенка заснували неперіодичне видання «Всесвітня бібліотека». Було оголошено, що в

* Нова рада : український літературний альманась / під ред. М. П. Старьцького, О. П. Косач, Л. М. Старьцької, І. М. Стешенко. — Видання Київського літературно-артистичного товариства. — Київ, 1905. — 479 с.

²² Стешенко І. Історія української драми // Україна. 1907 р. Т. 1, № 1, ч. 1, с. 56–80; Т. 1, № 2, ч. 1, с. 147–182; Т. 1, № 3, ч. 1, с. 332–361; Т. 2, № 1, ч. 1, с. 14–40; Т. 2, № 2, ч. 1, с. 172–179; Т. 2, № 3, ч. 1, с. 269–285; Т. 3, № 1, ч. 1, с. 101–143; Т. 3, № 3, ч. 1, с. 311–339; Т. 4, № 1, ч. 1, с. 1–19; Т. 4, № 2, ч. 1, с. 369–435. Окр.: *Стешенко І. Історія української драми* Київ, 1908, т. 1. 309 с.

* **Косач-Кривинюк Ольга Петрівна** (26.05.1877, м. Новоград-Волинський, нині Житомирської обл. — 11.11.1945, Авгсбург, Німеччина) — письменниця, літературознавиця, перекладачка, викладачка, бібліографіня, етнографіня, лікарка за фахом, членкиня Петербурзької та Київської «Просвіт». Рідна сестра Лесі Українки, дружина Михайла Кривинюка.

²³ Косач-Кривинюк О. П. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. Нью-Йорк, 1970. С. 288.

перших його випусках будуть надруковані твори Шиллера, Гайне, Байрона, Беранже, Бокаччо, Данте, Міцкевича, Словацького, Пушкіна та інших і що у виданні з-поміж письменників (Х. Алчевська, Н. Кибальчич, М. Коцюбинський, П. Кузьменко, Олена Пчілка, Одарка Романова, В. Самійленко та інших) зголосилася взяти участь Леся Українка. Із приводу цього в листі до О. Луцького* вона зазначала, що «...нічого не збиралася видавати вкупі з моєю матір'ю та [аном] Стешенком; п[ан] Стешенко сам видає від часу до часу книжки перекладів з клясичних або знаменитих європейських авторів (досі видав тільки „Орлеанську Діву“ Шіллера в своєму перекладі)²⁴, і до того видавництва я маю дати свій переклад „Каїна“ з Байрона — тим і кінчається моя участь у сій справі»²⁵ [17, т. 14, с. 33]. Леся пропонує О. Луцькому як перекладачеві теж узяти участь у цьому проєкті: «Коли хочете, можу передати і Ваш переклад д[обродію] Стешенкові...» [17, т. 14, с. 33].

У 1906 р. Леся співробітничала в демократичному журналі «Шершень»*, де публікує низку своїх сатиричних поезій («Пан-політик», «Пан-народовець», «Веселий пан», «Практичний пан», «Легенда», «Казочка про край царя Гороха»), що об'єднані спільною темою — критикою лібералізму. «Мій чоловік (Іван Стешенко), — згадувала О. Стешенко, — брав найактивнішу участь у виданні ж. «Шершень» — він був його фактичним редактором... Леся часто була на цих редакційних нарадах; немало її дотепів і анекдотів надруковано в «Шершні»,

* **Київське літературно-артистичне товариство** (КЛАТ) — громадське об'єднання артистів, художників, літераторів, учених, що об'єднувало понад 150 членів. Діяло в Києві в 1895–1905 рр. Товариство ставило за мету творче спілкування та взаємодопомогу представників усіх артистичних і літературних професій у Києві, влаштовувало літературно-музичні вечори, музичні та літературно-драматичні концерти, читання рефератів, творчі конкурси, художні виставки, а також надавало грошову допомогу своїм членам, родинам померлих діячів товариства, учням. У 1904 р. його секретарем було обрано І. Стешенка. Згідно з наказом царського уряду було закрито у вересні 1905 р.

* **Луцький Остап Михайлович** (псевд. О. Люнатик, Немирич; 08.11.1883, с. Лука, нині Самбірського р-ну Львівської обл. — 08.10.1941, м. Котлас, нині Архангельської обл., РФ) — військовий, політичний і громадський діяч, кооператор і поет, літературний критик.

²⁴ Згадується видання: Шіллер Ф. Орлеанська дівка : романтична трагедія / пер. на укр. І. Стешенка. Київ : Друк. И. И. Чоколова, 1906. 122 с.

²⁵ Леся Українка переклала лише початок (акт 1, сцену 1) драми «Каїн». Уперше переклад було опубліковано у виданні: Леся Українка. Твори в п'яти томах. Київ : Держлітвидав, 1954. Т. 4. С. 433–440.

* **«Шершень»** — гумористично-сатиричний ілюстрований тижневик. Виходив від 6 січня до 14 липня 1906 р. в Києві. Видавець і редактор Володимир Лозинський. Вийшло 26 чисел.

але тому що вони не всі підписані, на жаль, важко установити, які саме належать її перу»²⁶.

Леся знала і про подробиці інтимного життя Івана Стешенка. Про романтичні стосунки між ним і Оксаною Старицькою Лесі повідомляють і сестра Ольга, і мати. Ольга, зокрема, пише: «Оксанина симпатія зветься тепер „пері молодая“, бо „татко“ (М. Старицький. — Г. А.) не дозволили цього року взяти його на квартиру, і він тільки у гості приходив, як до „потерянного рая“»²⁷. Ольга помічає і те, що «Оксана Старицька страждає, щодня плаче і читає Бокля, що Стешенко дав»²⁸. Про те, що в Оксани зі Стешенком продовжуються «драматичні етюди», сповіщає Олена Пчілка²⁹. Після їхнього одруження Леся переживає, куди подівся І. Стешенко, і пише М. Кривинюкові: «Вашого листа я отримала дуже нехутко, — видно нашому посередникові не ми були в голові, а тепер, хай би мені хто сказав, куди самий той посередник подівся і де його (чи краще їх) знайде моє повіншування»³⁰. Отже, для Лесі І. Стешенко був «посередником» між нею і М. Кривинюком, тобто людиною, яка знала всі подробиці їхніх спільних справ.

Леся передає вітання І. Стешенкові в листах до М. Кривинюка, коли вони обидва перебувають у в'язниці (1897 р. І. Стешенко був заарештований за участь у студентських заворушеннях; після п'яти місяців ув'язнення в Лук'янівській тюрмі висланий із Києва без права проживання в університетських і губернських містах): «Мій поклон І. М.» [17, т. 12, с. 34], «І[ванові] М[атвійовичу] моє вітання. Спасибі за пам'ять» [17, т. 12, с. 35], «Ів[анові] М[атвійовичу] моє вітання» [17, т. 12, с.], «І[ванові] М[атвійовичу] моє вітання» [17, т. 12, с. 42]. Леся пише М. Кривинюку про свою участь у конкурсі Київського літературно-артистичного товариства: «З премією І. М. я щось нічого не розберу» [17, т. 12, с. 35], просить його: «Скажіть І[ванові] М[атвійовичу], що сьогодні (вже напевне) рішиться доля наших злополучних творів в журі» [17, т. 12, с. 32]. Ідеться про конкурс на найкращий твір, оголошений Київським літературно-артистичним товариством (Леся Українка подала на конкурс оповідання «Голосні струни», яке здобуло премію Товариства [17, т. 6, с. 497]). Леся просить М. Кривинюка передати І. Стешенкові статтю К. Арабажина * про слов'янські літератури: «...може, Ів[анові] М[атвійовичу] ці-

²⁶ Стешенко О. Ясній пам'яті товариша // Радянське літературознавство. 1938. № 2–3. С. 105.

²⁷ Косач-Кривинюк О. П. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. Нью-Йорк, 1970. С. 284.

²⁸ Там само. С. 310.

²⁹ Там само. С. 284.

³⁰ Там само. С. 392.

каво]» [17, т. 12, с. 388], передає останньому: «[Іван] М[атвійович Стешенко] скаржитися, чому Ви йому не пишете, відколи виїхали» [17, т. 12, с. 645]. Дізнавшись від М. Павлика про важкий матеріальний стан М. Кривинюка, вона радить: «... найкраще напишіть про се Стешенкові» [17, т. 13, с. 46]. М. Кривинюк посилає Лесі словник і гроші та пише на купоні, що це «од Івана Матвійовича (Стешенка)»³¹. Вона дає поради М. Кривинюкові щодо видання друком його книжки в Празі і додає: «Можна се так і [Іванові] М[атвійовичу] мотивувати» [17, т. 13, с. 213].

Із листів видно, що Леся довіряла І. Стешенкові видавничі, творчі та фінансові справи: «З рахунками вдавайтесь до [Івана] М[атвійовича], я нічого не маю і в тій справі некомпетентна. Перед виїздом [Іван] М[атвійович] мені казав, що аби робота, а кошти будуть. Просив, коли можна, присилати роботи на оказ або в скрипті, або в коректі (нібито се мало б влегшити збирання коштів), та я думаю, що то неконче практично з огляду на всякі „прірви“ та й на час, бо все ж то мало б посилатися способом некультурним, і взагалі то загайно. Нехай уже готове показує, кому там цікаво. Казав він (тоді ще), що може одразу 50 р[ублів] дати готових, але не знаю, чи то й тепер так. Вдайтесь до нього сами» [17, т. 13, с. 214]. Водночас вона як досвідчена авторка дає поради, зокрема пише в листі до М. Кривинюка про можливість друкуватися в «Просвіті» та попереджає про недбалість редакції: «... нехай лиш там не змішають псевдонімів і та не підпишуть і його Українцем; мені колись так трапилось, що мене Чайченком підписали» [17, т. 12, с. 412]; повідомляє М. Кривинюкові про зустрічі та спільні турботи: «[Івана] М[атвійовича] я змогла бачити тільки перед виїздом, себто три дні тому. Не знаю, чи буде він Вам писати, бо занятий і матерьялу, здається, брак; думає вже при побаченні поговорити і залагодити, що треба» [17, т. 13, с. 302].

Остання згадка про І. Стешенка є в листі Лесі Українки до М. Кривинюка від 13 червня 1913 р.: «Майте добрість, довідайтесь, чому [Іван] Матв[ійович] не шле мені ні словаря, ні грошей, що був обіцяв прислати ще в маю. Може, мама не переказала йому моєї просьби прислати великий укр[аїнський] словарь (бо його у мене, як виявилось, нема), а може, він і книгу, і гроші (18 р[ублів]) віддав на руки мамі, а вона все не збереться переслати. Так подбайте вже якось, щоб переслала, бо, далєбі, для мене тепер і 18 р[ублів] таки чималі гроші.

* **Арабажин Костянтин Іванович** (псевд., крипт.: К. Не-я, К. Недоля та ін.; 14.11.1866, м. Канів, нині Черкаської обл. — 13.07.1929, Рига) — російський, український та латвійський літературознавець, журналіст, письменник, перекладач.

³¹ Косач-Кривинюк О. П. Леся Українка. Хронологія життя і творчості... С. 872.

Я б написала самому Ів[анові] Матв[ійовичу], та не знаю, чи не виїхав він уже в Судак, як збірався, і яка його там адреса» [17, т. 13, с. 403]. Можливо, це було пов'язано із негативним ставленням І. Стешенка до Б. Грінченка («Чайченко як людина єсть мізерія, є щось темне, плазуюче» [14, с. 576], — писав він у листі до К. Білиловського. За родинними переказами (свідком була його донька Ірина Стешенко), Іван Стешенко уклав російсько-український словник і подав його на конкурс. Після, на його думку, несправедливого присуду премії Грінченкові, Стешенко той словник спалив³²).

Окрема сторінка в стосунках Лесі Українки та Івана Стешенка — їхня політична діяльність. У перших рядах української молоді, що захоплювалася драгоманівським радикалізмом, був студент Іван Стешенко. Згодом він еволюціонував від підтримки поглядів М. Драгоманова до вчення К. Маркса (1898 р. був готовий надіслати до журналу «Літературно-науковий вісник» резюме 3-томного видання творів К. Маркса³³) і його однодумцем була Леся Українка (про еволюцію поглядів І. Стешенка-політика докладніше див. [15]).

За словами Ю. Лавріненка, у першій половині 1890-х рр. у Києві діяв наймолодший гурток політиків (1888–1896), лідерами якого були Галя Ковалевська та її батько М. В. Ковалевський, а членами — І. Стешенко і Леся Українка, які згодом стали засновниками та лідерами групи українських соціал-демократів (УСД), що існувала в Києві впродовж 1896–1905 рр. і переважно готувала до друку (авторство, редагування, переклад) і видавала брошури соціал-демократичного змісту. Підтвердження цього знаходимо також у спогадах О. Косач-Кривинюк³⁴.

Смерть Ковалевських поставила Лесю та І. Стешенка перед потребою самостійно розв'язувати питання про дальші форми та

³² Стешенко Іван Матвійович <https://uk.wikipedia.org>

* «Складка» — літературний альманах, вийшло 4 книг (1887, 1893, 1896 — у Харкові, 1897 — у Петербурзі). В альманасі вийшла друком легенда Лесі Українки «Щастя»: (Л. У. [Леся Українка]. Щастя (легенда) // Складка. Альманахъ. На споминъ Владымыра Степановыча Александрова. Року Божого 1895-го. Спорудывъ К. А. Билюловскый. Харьковъ : Друкарня Адольфа Дарре, 1896. С. 64–68) за підписом у кінці твору справа «В. Чайченко», а нижче зліва — ініціали «Л. У.». Із приводу такого підпису рецензент збірника М. Кононенко писав: «Очевидно, что произошло это по недосмотру редактора „Складки“, и недосмотру крупному, так как рассказ вышел за двумя подписями, тогда как один из авторов даже не знал о его существовании» (Кононенко М. Складка (.) Альманах[ъ] На споминъ Владымыра Степановыча Александрова. Року Божого 1896-го. Спорудывъ К. А. Билюловскый. Харьковъ. 271 стр., цена 1 р. 25 коп. // Киевская старина. 1896. Т. 53. Кн. 6. С. 110).

³³ Косач-Кривинюк О. П. Леся Українка. Хронологія життя і творчості... С. 563.

³⁴ Там само. С. 348.

шляхи політичної боротьби³⁵. Діяльність групи викликала незгоду І. Франка, між ним і Лесею виникла дискусія, що вилилась у статтях І. Франка «З кінцем року» та Лесі Українки «Не так тії вороги, як добрії люди» (докладно про цю полеміку див. [6]). Про це Леся інформує двох своїх колег по керівництву групи УСД — М. Кривинюка та І. Стешенка, котрі тоді сиділи в Лук'янівській тюрмі. Зокрема, 13 квітня 1897 р. вона пише до М. Кривинюка: «Скажіть Ів[анові] М[атвійовичу], що звісна йому моя стаття та стаття мого товариша³⁶ ще не надруковані, що редактор просить мене, щоб я взяла свої слова назад, але я не беру. Які з того будуть наслідки, покищо не знаю. Але наше писання викликало таку бурю, що хоч не показуйся редакторові на очі. І[ван] М[атвійович] Вам може се все роз'яснити» [17, т. 12, с. 30]. В іншому листі Леся повідомляє: «І[ван] М[атвійович] казав, щоб „поему“ придержати, може, згодом спровадить сюди (до Києва. — Г. А.), щоб тут надрукувати» [17, т. 13, с. 423] — імовірно, йдеться про рукопис соціал-демократичної брошури [17, т. 13, с. 603]. У листі до О. Косач (сестри) та М. Кривинюка 6 грудня 1905 р. писала: «І[вана] М[атвійовича] про рукопис я ще не питала, бо не бачила його» (тут згадано І. Стешенка та, ймовірно, рукопис однієї з брошур Групи УСД [17, т. 13, с. 417]). Леся Українка, зокрема, була співавтором (разом з І. Стешенком та М. Кривинюком) таких брошур, як «Програма соціал-демократії» та «Про соціал-демократичну роботу серед українського селянства» [7, с. 143]. Їхні прізвища фігурують поряд у матеріаліх обшуків, під час яких було виявлено протоколи засідання членів Української ради³⁷ (10 грудня 1906 р.); є вони у списку осіб, щодо яких начальник Київського жандармського управління дає розпорядження начальникові Київського губернського охоронного відділу зробити обшуки й арештувати (18 січня 1907 р.)³⁸.

³⁵ Лаврінченко Ю. Українська соціал-демократія (група УСД) та її лідер Леся Українка // Сучасність. 1971. № 5–8.

³⁶ Йдеться про **Ковалевського Миколу Васильовича** (1841–04.10.1897) — громадського діяча, члена Старої громади. На думку М. Павлика, саме за спонукою М. Ковалевського Леся Українка написала у відповідь на критику І. Франка статтю «Не так тії вороги, як добрії люди», під криптонімом «Н. С. Ж.», опубліковану в журналі «Життя і слово» (1897. Кн. III). Цей криптонім розшифровують по-різному: «невеличка спілка жіноча», «наша спілка жіноча», «наша славна жирондистка». Вважається, що так підписувалася Леся Українка (докладніше див. [18]).

³⁷ Леся Українка. Документи і матеріали. 1871–1970. Київ : Наук. думка, 1971. С. 187.

³⁸ Там само. С. 188.

Стосунки з однопартійцями в Лесі не завжди були простими. Про незгоду з поглядами І. Стешенка йдеться у її листі до сестри Ольги та М. Кривинюка, у якому адресатка максимально одверто висловлює свою реакцію на поведінку товариша: «Спілка літераторів „не состоялась“ головню через І[вана] М[атвійовича] Стешенка], що схотів показати свою велику партійну (виокремлення авторки. — Г. А.) (с-д.) сталість — він розуміє або спілку „літераторів-марксистів“, або ніякої», а позаяк для такої «пуританської» спілки контингенту бракує, то й зостається вона *rum desiderium* (благочестивим прагненням (лат.)) [17, т. 13, с. 419–420]. Докладніше про участь Лесі Українки в соціал-демократичному русі із сучасного погляду йдеться в праці А. Диви [7].

Не менш принципово, ніж до літературних, ставилася поетеса і до громадських, політичних справ. Не в усьому погоджуючись із соратником-однопартійцем, Леся Українка негативно оцінила відгук І. Стешенка на публікацію в газеті «Киевские отклики» (1905) статті про мітинг українців у Петербурзі, де він критикував позицію першої української газети на Наддніпрянщині «Хлібороб» із погляду інтернаціональної соціал-демократії та захищав російський народ і російську інтелігенцію як нібито непричетних до дискримінації українців, яку здійснював уряд Росії: «І[ван] М[атвійович] теж немало мене дратує своїм недоречним пуританством (не кажучи про те, що він незносний чоловік своїм характером). Чи ви читали його статтю в „К[иевских] откл[иках]“ „Первая ласточка українского шовинизма“ і як вона вам подобається? Тут вона не подобається нікому, не виключаючи й найближчих приятелів автора...» [17, т. 13, с. 421] (докладніше див. [15]).

Про те, що для Лесі були актуальними і літературна діяльність, і особистість Стешенка-поета, свідчить її лист-вірш «Уривки з листа» (1897) (докладний аналіз поезії див. [4; 8]). У ньому вона дякує адресатові, Іванові Стешенку, за його «дужий, неначе у крицю закований, / Міцно збудований вірш» [17, т. 5, с. 180]. У вірші йдеться про блукання мандрівників у пустелі та їхню несподівану знахідку — квітку, яка пробила камінь:

*Квітку ту вчені люди зовуть Saxifraga,
Нам, поетам, годиться називати її — «ломикамінь»
І шанувати її більше від пишого лавру [17, т. 5, с. 180].*

Власне, у цьому листі-вірші Леся Українка витворила образне найменування для себе, яке стало перифразом поряд із ширше відомими «дочка Прометей», «співачка досвітніх вогнів» та ін. Особливого поширення він набув після з'яви вірша Андрія Малишка «Лесі Українці», де є такі рядки: «Встала квіткою ломикаменем, / Щоб імперію розвалити»³⁹. Вірш «Уривки з листа» був у 12-томному виданні творів поетеси, але без жодної згадки про І. Стешенка, оскільки він у ра-

дяньські часи вважався українським буржуазним націоналістом. Ця присвята повернулася до нового академічного видання творів Лесі Українки в 14 томах.

У нечисленних листах І. Стешенка, які збереглися, теж є згадки про Лесю Українку: він запитує К. Білиловського, чи написав той до редакції журналу «Зоря» про непорозуміння з Лесею в альманасі «Складка» [14, с. 572–573], згадує, що просив передати її для друку М. Павликові його переклад [14, с. 582].

Можливо, І. Стешенко та Леся Українка листувалися й безпосередньо (зокрема, М. Кривинюк їй писав: «Іван Матвійович виїхав з родичами на Кавказ і обіцяв написати *Лесі* (виділення наше. — Г. А.) з приводу слів, тобто з чого брати матеріал, бо етнографічний збірник нібито використаний»⁴⁰. У листі до М. Кривинюка Леся пише з приводу І. Стешенка: «Він до мене вже давно не озивається, хоч і повинен би» [17, т. 13, с. 214]. І. Стешенко згадує в листах до невстановленого адресата (М. Павлика?) про передачу його рукопису перекладу драми Ф. Шиллера «Орлеанська діва»: «Я просив зробити се п. Лесею, але вона мені про те нічого не написала» [14, с. 582], «П. Леся писала (виділення наше. — Г. А.), що якісь акти є і у Вас» [14, с. 584]. Леся Українка сповіщала М. Павликові про незручності листування з І. Стешенком за умови, коли існувала «прірва між двома Українами» [17, т. 13, с. 46]: «Я могла б написати звідси до Ст[ешенка], та се кружно переписуватись зо Львова в Київ через С[ан]-Ремо» [17, т. 13, с. 46], скаржилася М. Кривинюкові на необов'язкових адресатів: «Я писала двічі до Оксани Ст[ешенкової], але і вона, і чоловік її мовчать, — ну, то і я вже мовчу» [17, т. 13, с. 145]. У листі із Сан-Ремо вона пише М. Кривинюкові: «[Іван] М[атвійович] скаржиться, чому Ви йому не пишете, відколи виїхали, і повідомляє нас обох, що Євгена⁴¹ „одвезли в Петербург“ (просить мене передати се Вам)» [17, т. 13, с. 156] (зрозуміло, що йдеться про інформацію, отриману з листа від І. Стешенка з України, оскільки в Сан-Ремо той ніколи не був). Очевидно, що між Лесею Українкою та Іваном Стешенком було листування, яке, на жаль, не збереглося чи ще не віднайдене.

Отже, епістолярій Лесі Українки засвідчує, найперше, постійний інтерес письменниці до Івана Стешенка, котрий незмінно присутній

³⁹ Малишко А. Лесі Українці // Андрій Малишко. Дорога під яворами : лірика. Київ : Дніпро, 1964. С. 18.

⁴⁰ Косач-Кривинюк О. П. Леся Українка. Хронологія життя і творчості... С. 872.

⁴¹ Ідеться про арешт **Черняхівського Євгена Григоровича** (1873–1938) — відомого українського хірурга, професора медицини; тоді працював у Олександрівській лікарні м. Києва.

у колі її спілкування. Спільними були їхня зануреність у літературно-критичний процес кінця XIX — початку XX ст., перекладацькі зацікавлення та видавничі проекти, сторінки політичної діяльності — біографія Івана Стешенка перетинається з біографією Лесі Українки в багатьох точках. Майже ровесники, різні за вихованням, характером, уподобаннями, однак поєднані спільними справами, вони були яскравими постатями в літературному та громадсько-політичному житті України кінця XIX — початку XX ст., письменниками, перекладачами, політиками. І. Стешенко духовно зростав під впливом особистості поетеси, а в царині творчості вона залишалася для нього неперевершеним авторитетом. Між ними не припинялися творчі та приватні стосунки: і в мистецьких поглядах, і в національно-політичних переконаннях вони були одностайними, інтелігентами-українцями, які творили духовне поле української культури.

Взаємовідносини двох письменників, деталі їхніх біографій збереглися в епістолярії Лесі Українки, зокрема в унікальному зразку жанру — листі-вірші «Уривки з листа», а також у спогадах та епістолярії сучасників. У фрагментах листів до різних адресатів (вони охоплюють 1894–1907 рр. та 1913 р.; чому згадок про І. Стешенка за шість років у листах Лесі Українки немає — залишається лише припускати), яким вона пише про Івана Стешенка, він часто є «третім учасником діалогу»: ідеться здебільшого про інформацію побутового характеру, спостереження над інтимними стосунками, ділові взаємовідносини, авторка пише про спільні творчі задуми, дає низку практичних порад для І. Стешенка через своїх постійних адресатів, які були з ним добре знайомі. Усе це дає уявлення про зацікавлення, світогляд, риси характеру й адресатки, і того, про кого вона пише.

Отже, епістолярій і спогади сучасників зберігають інформацію про взаємовідносини двох письменників, деталі їхніх біографій. Як свідчать листи Лесі Українки та Івана Стешенка, їхні творчі, побутові та ділові контакти були досить тісними. Епістолярій і мемуари є важливим джерелом, що розкриває біографічні контексти спілкування цих особистостей на тлі важливих соціокультурних і психологічних змін у суспільстві кінця XIX — початку XX ст.

1. Агеєва В., Забужко О., Прокіп (Савчук) В. 10,5 аркушів. Листи Лесі (Леся Українка. Листи : 1876–1897 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук), передм. В. П. Агеєвої. – Київ : Комора, 2016. – 512 с.) / Віра Агеєва, Оксана Забужко, Валентина Прокіп (Савчук) // ZBRUČ. – 25.02.2017. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/62747>
2. Агеєва В. Передмова / Віра Агеєва // Повне академічне зібрання творів : у 14 т. Т. 11. Листи (1876–1896) / Леся Українка. – Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2021. – С. 19–52.

3. Александрова Г. А. Михайло Старицький та Іван Стещенко: родинні і творчі зв'язки / Г. А. Александрова // Літературознавство. Фольклористика. Культурологія. – Черкаси, 2015. – Вип. 21–22. – С. 80–98.
4. Александрова Г. Леся Українка та Іван Стещенко: творчі взаємозв'язки / Галина Александрова // Мова і культура. – 2018. – Вип. 21, т. III (192). – С. 20–30.
5. Буряк Л. Діалог у листах: з епістолярію Івана Лисяка-Рудницького й Мілени Рудницької (До 100-річчя від дня народження І. Лисяка-Рудницького) / Лариса Буряк // Український історичний журнал. – 2019. – № 4. – С. 157–207.
6. Горбатюк М. В. Іван Франко і Леся Українка у літературі, громадських справах і у буденному житті / М. В. Горбатюк // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. – Київ, 2010. – Вип. 6. – С. 193–216.
7. Диба А. Г. Сподвижники: Леся Українка у колі соціал-демократів / А. Г. Диба. – Київ : Основні цінності, 2003. – 170 с.
8. Колошук Н. Про вірш Лесі Українки «Уривки з листа» / Надія Колошук // Волинь філологічна: текст і контекст. – 2018. – Вип. 26. – С. 241–244.
9. Липа І. Лист до М. Загірньої 1898 р. / Іван Липа // Листування Івана Липи (1892–1922) / упоряд. Ігор Стамбол. – Київ : Темпора, 2020. – 576 с.
10. Павличко С. Леся Українка в контексті модернізму епохи Fin de siècle / Соломія Павличко // Форум. – 1996. – № 1. – С. 26–32.
11. Попик В. І. Знакові постаті української історії та культури / В. І. Попик // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. – Київ, 2016. – Вип. 14. – С. 8–28. <https://doi.org/10.15407/ub.14.008>
12. Романов С. М. Леся Українка і Олександр Олесь: на порубіжжі часів, світів, ідентичностей : монографія / Сергій Романов ; [наук. ред. М. В. Моклиця] ; Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, НДІ Лесі Українки. – Луцьк : Вежа-Друк, 2017. – 499 с.
13. Стащенко Н. «Ясний пам'яті товариша...». Леся Українка в спогадах і оцінках Оксани та Івана Стещенко / Надія Стащенко // Волинь філологічна: текст і контекст. – 2012. – Вип. 13. – С. 197–205.
14. Стещенко І. Твори. Переклади. Вибране листування / Іван Стещенко ; упоряд. та автор біограф. нарису Г. В. Титаренко ; післям. Г. А. Александрової. – Полтава, 2013. – 628 с.
15. Титаренко Г. Еволюція від марксизму до українського патріотизму / Григорій Титаренко // Рідний край. – 2010. – № 2 (23). – С. 211–215.
16. Томчук О. Епістолярій письменника і проблеми сучасної біографістики / Олег Томчук // Наукові записки [Нац. ун-ту «Острозька академія»]. Серія «Філологічна». – Острого, 2013. – Вип. 32. – С. 269–280.
17. Українка Леся. Повне академічне зібрання творів : у 14 т. / Леся Українка. – Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2021.
18. Яковлев Ю. О. Маловідомі сторінки біографії Миколи Ковалевського (1841–1897 рр.) / Ю. О. Яковлев // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. – Київ, 2013. – Вип. 10. – С. 155–177.

19. Ferreyrolles G. L'épistolaire, à la lettre / Gérard Ferreyrolles // Littératures classiques. – 2010. – №1 (71). – P. 5–27.
<https://doi.org/10.3917/licla.071.0005>
20. Kaufmann V. L'Équivoque épistolaire / Vincent Kaufmann. – Paris : Les Éditions De Minuit, 1990. – 208 p.

REFERENCES

1. Aheieva, V., Zabuzhko, O., & Prokip (Savchuk), V. (2017, February 25). 10,5 arkushiv. Lysty Lesi. *ZBRUC*. Retrieved from <https://zbruc.eu/node/62747> [In Ukrainian].
2. Aheieva, V. (2021). Peredmova. In Lesya Ukrainka. *Povne akademichne zib-rannia tvoriv* (Vol. 11, pp. 19-52). Lutsk, Ukraine: VNU im. Lesi Ukrainky. [In Ukrainian].
3. Aleksandrova, H. A. (2015). Mykhailo Starytskyi ta Ivan Steshenko: rodynni i tvorchi zviazky. *Literaturoznavstvo. Folklorystyka. Kulturolohiia*, 21-22, 80-98. [In Ukrainian].
4. Aleksandrova, H. A. (2018). Lesya Ukrainka ta Ivan Steshenko: tvorchi vzaiemozviazky. *Mova i Kultura*, 21(3) (192), 20-30. [In Ukrainian].
5. Buriak, L. (2019). Dialoh u lystakh: z epistoliariiu Ivana Lysiaka-Rudnytskoho y Mileny Rudnytskoi (Do 100-richchia vid dnia narodzhennia I. Lysiaka-Rudnytskoho). *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal*, 4, 157-207. [In Ukrainian].
6. Horbatiuk, M. V. (2010). Ivan Franko i Lesya Ukrainka u literaturi, hromad-skykh spravakh i u budennomu zhytti. *Ukrainska Biohrafistyka = Biograp-histica Ukrainica*, 6, 193-216. [In Ukrainian].
7. Dyba, A. H. (2003). *Spodvyzhnyky: Lesya Ukrainka u koli sotsial-demokra-tiv*. Kyiv, Ukraine: Osnovni tsinnosti. [In Ukrainian].
8. Koloshuk, N. (2018). Pro virsh Lesi Ukrainky “Uryvky z lysta”. *Volyn Filo-lohichna: Tekst i Kontekst*, 26, 241-244. [In Ukrainian].
9. Lypa, I. (2020). Lyst do M. Zahirnoi 1898 r. In I. Stambol (Comp.). *Lystu-vannia Ivana Lypy (1892-1922)*. Kyiv, Ukraine: Tempora. [In Ukrainian].
10. Pavlychko, S. (1996). Lesya Ukrainka v konteksti modernizmu epokhy Fin de siècle. *Forum*, 1, 26-32. [In Ukrainian].
11. Popyk, V. I. (2016). Distinguished figures of the national history and culture. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 14, 8-28. [In Ukrain-ian]. <https://doi.org/10.15407/ub.14.008>
12. Romanov, S. M. (2017). *Lesya Ukrainka i Oleksandr Oles: na porubizhzh-i chasiv, svitiv, identychnosti*. Lutsk, Ukraine: Vezha-Druk. [In Ukrainian].
13. Stashenko, N. (2012). “Yasnii pamiaty tovarysha...”. Lesya Ukrainka v spo-hadakh i otsinkakh Oksany ta Ivana Steshenkiv. *Volyn Filolohichna: Tekst i Kontekst*, 13, 197-205. [In Ukrainian].
14. Steshenko, I. (2013). *Tvory. Pereklady. Vybrane lystuvannia* (H. V. Tyta-renko, Comp., & H. A. Aleksandrova, Afterw.). Poltava, Ukraine. [In Ukrainian].
15. Tytarenko, H. (2010). Evoliutsiia vid marksyzmu do ukrainskoho patrio-tyzmu. *Ridnyi Krai*, 2(23), 211-215. [In Ukrainian].
16. Tomchuk, O. (2013). Epistoliarii pysmennyka i problemy suchasnoi biohra-fistyky. *Naukovi Zapysky [Nats. Un-tu “Ostrozka Akademiia”]. Seria “Filolohichna”*, 32, 269-280. [In Ukrainian].

17. Ukrainka, Lesia. (2021). *Povne akademichne zibrannia tvoriv* (Vols. 1-14). Lutsk, Ukraine: VNU im. Lesi Ukrainky. [In Ukrainian].
18. Yakovliev, Yu. O. (2013). Malovidomi storinky biohrafii Mykoly Kovalevskoho (1841-1897 rr.). *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 10, 155-177. [In Ukrainian].
19. Ferreyrolles, G. (2010). L'épistolaire, à la lettre. *Littératures Classiques*, 1(71), 5-27. [In French]. <https://doi.org/10.3917/licla.071.0005>
20. Kaufmann, V. (1990). *L'Équivoque épistolaire*. Paris, France: Les Éditions De Minuit. [In French].

Рукопис одержано 16.07.2021 р.

Halyna ALEKSANDROVA, D.Sc. (Philology), Leading Research Associate, Department of Theory and Methods of Biobibliography, Institute of Biographical Research, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Lesya Ukrainka and Ivan Steshenko: biographical contexts of communication by epistolary and memories of contemporaries.

The aim of the research is to consider and analyze through the prism of Lesya Ukrainka's epistolary and memoirs of her contemporaries the nature and peculiarities of her relations with Ivan Steshenko (1874-1918) – a writer, literary critic, and public and political figure. In this article we use general scientific *methods* of analysis and synthesis based on the principles of historicism and objectivity. Chronological and system methods are also used. *The scientific novelty* of the work is that for the first time the object of research were the letters of Lesya Ukrainka to M. Drahomanov, O. Lutsky, O. P. Kosach (mother), O. P. Kosach (sister), M. Kryvnyiuk, in which Ivan Steshenko is mentioned, and the memoirs of M. Voronoi, S. Yefremov, Olena Pchilka, L. Starytska-Chernyakhivska, O. Steshenko, O. Tulub, E. Chykalenko, which talk about their communication; its specifics are clarified and the most important topics and problems are generalized. Lesya Ukrainka's epistolary legacy, Ivan Steshenko's letters, memoirs of contemporaries testify to the close relations of these figures, constant attention to each other's work. Based on the letters, the pages of their cooperation in the field of literature and in the field of public and political activity were reproduced. *Conclusions*. It is proved that the epistolary of Lesya Ukrainka and the memoirs of her contemporaries are a valuable source not only for understanding her biography, but also for studying the creative individuality of her friend I. Steshenko. According to the letters of Lesya Ukrainka and Ivan Steshenko, their creative, domestic and business contacts were quite close and related to their literary interests and political views. The epistolary is an important source that reveals the biographical contexts of communication of these individuals against the background of important socio-cultural and psychological changes in society in the late XIX – early XX century.

Key words: Lesya Ukrainka, Ivan Steshenko, biography, epistolary, memoirs, literature, politics, translation, "Pleiades".

Наталія Петрівна МАРЧЕНКО,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу теорії та методики біобібліографії
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-9814-0826>
np_marchenko@ukr.net

ЛЕСЯ УКРАЇНКА ТА ДИТЯЧЕ ЧИТАННЯ: ГЕНЕЗА РЕПРЕЗЕНТАЦІЙ ПОСТАТІ ПИСЬМЕННИЦІ

Мета роботи. Розглянути презентацію життя і творчості Лесі Українки у виданнях для дітей і юнацтва та колі дитячого читання, систематизувати й окреслити її етапи, з'ясувати, які саме моделі біографії Лесі Українки пропонувалися в Україні дитині-читачеві та що найбільше вплинуло на генезу цих репрезентацій. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, об'єктивності, а також на загальноісторичних методах — хронологічному, ретроспективному, проблемно-тематичному та статистично-аналітичному. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що вперше досліджено біографічні наративи щодо Лесі Українки у виданнях для дітей і юнацтва в Україні з кінця XIX ст. й понині. Проаналізовано художньо-документальні та науково-популярні видання про долю Лесі Українки, адресовані дітям і юнацтву, а також чинники, що трансформували наукову рецепцію постаті та творчого доробку письменниці на рівень шкільництва: науково-методичні посібники для вчителів, передмови, що супроводжували видання її творів у спеціалізованих видавництвах і серіях, а також «дорослі» художні та науково-популярні біографії письменниці, котрі увійшли в підліткове читання, оскільки не було альтернативи, відповідної віковим запитам читача. **Висновки.** Попри значну кількість академічних досліджень, постать Лесі Українки досі здебільшого розкривається дитині лише в межах шкільного дискурсу, а художніх і науково-популярних біографій видатної письменниці для дітей створено мало. З'явившись у середині XX ст. як адаптовані до дитячого читання «дорослі» твори, написані цілковито в межах панівної на той час ідеологічної доктрини, біографічні наративи для дітей довгий час не оновлювалися і лише за часи незалежності України почали активно творитися та змінюватися. Проте агіографічні та героїчні концепти переважали до 10-х рр. XXI ст., незважаючи на зміну академічної репрезентації постаті Лесі Українки. Лише у виданнях останнього

десятиліття кардинальні зміни в розумінні постаті письменниці та концептуальних засадах творення біографічних видань для дітей створили умови для появи насправді нових — формально й змістово — біографій Лесі Українки для юного читача.

Ключові слова: Леся Українка (Лариса Косач-Квітка), біографістика, книги для дітей і юнацтва, дитяче читання, вивчення біографії письменника в школі.

...Не уважайте мене за ідеал, бо я не варта сього, скажу більше, — ніхто не вартий сього, бо ідеал, се ідея, а не людина.

Леся Українка

Постать Лесі Українки (обік із Тарасом Шевченком та Іваном Франком) ще за її життя набула першорядної «знаковості» серед свідомої україноцентричної інтелігенції. Однак широкий загал почав свідомо сприймати образ письменниці лише в першій третині ХХ ст., завдячуючи утвердженню єдиних шкільних програм, які розтиражували тріаду «Кобзар», «Каменяр» і «Дочка Прометея»¹. Входженню в коло дитячих «обов'язкових» біографічних знань про особистість Лесі Українки сприяло й те, що письменниця (а також її мати Олена Пчілка та чимало інших осіб із близького оточення) була безпосередньо дотична до творення літератури для дітей і юнацтва в Україні. Отож із кінця ХІХ ст. й понині вона незмінно присутня в інформаційному обширі української дитини: її творчість, а згодом і доля як людини «опрацьовуються» з дошкільного віку та впродовж усіх років шкільного навчання. Твори та постать Лесі Українки наявні в різноманітній книжковій продукції, ЗМІ, кінематографічних, мультиплікаційних, театральних і музичних інтерпретаціях, міському топосі тощо. Водночас, як стверджує Л. Шуліка, серед тріади «Шевченко — Франко — Леся» «...для молоді вона найменш канонізована, сприймається живою й справжньою» [11, с. 271]. Саме цей «живий інтерес» сучасної юні до постаті Лесі Українки якнайбільше актуалізує в науковому дискурсі проблему відстеження процесу моделювання її образу у виданнях для дітей та підлітків.

Мета нашої наукової розвідки — з'ясувати, які саме моделі біографії Лесі Українки пропонувалися в Україні дитині-читачеві та що найбільше вплинуло на генезу цих репрезентацій.

У роботі використано загальнонаукові методи аналізу й синтезу на підставі принципів історизму та об'єктивності. Також застосовано хронологічний і системний методи.

¹ Цей феномен проаналізовано в однойменній статті Г. Грабовича (Критика. 1999. Ч. 12. С. 16–19).

Попри значну широту охоплення та різноаспектність розкриття творчої спадщини та постаті Лесі Українки у вітчизняному науковому дискурсі, біографічні наративи щодо неї у виданнях для дітей і юнацтва досі не були предметом окремого розгляду. Хоча доробок письменниці, адресований дітям, а також факти біографії, що пов'язували її з участю в журналі «Дзвінок» та іншими процесами у формуванні дитячої літератури в Україні, досить повно розкривають у своїх працях Н. Балабуха, І. Бурав, Н. Дзюбишина-Мельник, Н. Кирич, Л. Ковалець, В. Латанський, О. Марущак, А. Мовчун, Н. Резніченко та інші. Окремо досліджується також ширша парадигма — загально ставлення Лесі Українки до дітей, дитинства, їх переломлення у творчій долі письменниці (скажімо, монографія Г. Аркушиної «Леся Українка і діти. Особистість. Творчість. Доля» (Луцьк, 1991)). Аналітичні розділи, що пропонують дитиноорієнтований погляд на письменницю, містять усі підручники та посібники з української дитячої літератури, зокрема Д. Білецького та Ю. Ступака (Київ, 1963), Л. Кіліченко (Київ, 1979), Т. Качак (Київ, 2016). Відомості про життєвий і творчий шлях Лесі Українки дібрано з урахуванням віку дітей та увійшли до всіх хрестоматій із української дитячої літератури, зокрема упорядкованих П. Вовком і В. Савенко (Київ, 1964), Ф. Гурвич і В. Савенко (Київ, 1969), І. Луценком, А. Подолинним і Б. Чайковським (Київ, 1992), З. Варавкіною, А. Мовчун і М. Черній (Київ, 1999), Л. Козачок (Київ, 2002), О. Гарачковською (Київ, 2011) та ін. Ґрунтовно вивчено педагогічні погляди Лесі Українки та близькі до них біографічні сюжети (розвідки А. Крушинського, О. Мазуркевича, О. Міхно, Н. Опанасенко, В. Святювця, В. Смаль, В. Черненко та інших). Розкриті вони також у спеціальних виданнях зразка «Леся Українка про освіту та виховання» (авторка-упорядниця І. Шиманська, Київ, 1973) та посібниках для вишів, як-от: «22 видатних українських педагоги : персоналії в історії національної педагогіки» (Київ, 2004), «Історія педагогіки України в особах» В. Мосіяшенко, О. Курок і Л. Задорожної (Суми, 2005) тощо.

У хронологічному аспекті процес нагромадження та осмислення інформації щодо письменниці зазвичай поділяють на чотири етапи: 1) кінець ХІХ ст. — 1920-ті рр.; 2) 1930-ті рр. — перша половина 1950-х рр.; 3) друга половина 1950-х рр. — 1980-ті рр.; 4) 1990-ті рр. — початок ХХІ ст. Однак у колі дитячого читання зміни в реценції постаті Лесі Українки відбувалися з певною пролонгацією. Має специфіку й осмислення її постаті в цьому аспекті: потреба добирати, спрощувати та увиразнювати біографічну інформацію, зважаючи на сприйняття її дітьми різного віку, призвела до символізації окремих літературознавчих концептів у шкільництві, що так само

сприяло усталенню ідеологічних кліше й відповідно впливало вже на наукове потрактування питання. Як наслідок, від початку «непри-тлумлена агіографічність» сприйняття життєтворчості Лесі Українки дослідниками («Окрім психологічної діалектики чоловічого-жіночого, визначення І. Франка містить натяк на інший міфо-релігійний аспект... У цьому тлумаченні на перше місце виходить метафізична діалектика духу й тіла») [5, с. 381]) в умовах радянської дійсності породила в профанному дискурсі «Дочку Прометея» та «Велику хвору», а в орієнтованому на юного читача біографічному наративі — типові для канону життя святого смислові наголоси («благочестиве» дитинство — як підготовка до «служіння»; вроджена схильність до усамітнення та рефлексії; мучеництво тощо) та специфічний «агіографічний» тон оповіді, у якому сусідять симпатія, співчуття та запал. Іншим боком цього конструкту є спрощений до симулякру героїчний міф «прометеїзму», заснований на ідеалі жертвовного служіння народів. Зрештою, коли зі здобуттям незалежності України відпав і радянський ідеологічний примус, то в дослідженнях В. Агєєвої, Г. Грабовича, Т. Гундорової, О. Забужко, Н. Зборовської, Л. Мірошніченко, М. Моклиці, С. Павличко, Я. Поліщука, Л. Скупейка та інших, як доводить Г. Левченко, «...заянали деконструкції героїчний та агіографічний літературознавчі міфи» [5, с. 386], однак у біографічних виданнях для дітей до 10-х рр. ХХІ ст. такі зміни, на жаль, не відбулися.

Одним із визначальних чинників, які впливали на формування образу Лесі Українки у свідомості молодих поколінь, були шкільні посібники та різноманітні науково-методичні друки, адресовані учителям, які трансформували наукову рецепцію постаті та творчого доробку письменниці на рівень шкільництва. Ретрансляція закладених у них відповідних орієнтирів і фактів довгий час становили єдину біографічну «базу даних» про Лесю Українку, яку українці фіксували зі свого дитинства та юності. За роки незалежності України тільки з питань методики та способів інтерпретації біографії Лесі Українки в процесі шкільного її вивчення (і то лише в спеціалізованій педагогічній пресі!) було опубліковано понад 70 статей, які стосувалися як традиційного викладу життєпису письменниці, так і малознаних сторінок її родинного життя, особистих узаємін, подорожей і перебування в окремих місцях України та світу, епістолярію тощо. Натомість перші орієнтовані на шкільництво монографічні науково-методичні видання про Лесю Українку з'являються тільки наприкінці 50-х рр. ХХ ст. у спеціалізованому видавництві «Радянська школа» («Вивчення драмифеєрії „Лісова пісня“ в школі» (Київ, 1957) та «Художня майстерність Лесі Українки — лірика» Г. Аврахова (Київ, 1964)) і лише побіжно торкаються біографічних сюжетів. Посібник І. Осяка «З вогнем Про-

метея. Про творчість Л. Українки» (Київ, 1969) спонукає вчителя читати епістолярій письменниці, але водночас тісно пов'язує її із соціально-політичною боротьбою кінця XIX — початку XX ст. і наголошує «прометеїзм» Лесиної життєтворчості. Лише за десять років по тому, 1979 р., у шкільництво відкрито приходять ідеї документальної біографії: «Радянська школа» видає альбом «Леся Українка : Життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях», укладений М. Гуцем та Н. Россошинською зі вступною статтею О. Гончара (перевид. 1986 р.). Попри те, що вміщені тут документи, як зазначено в анотації, найперше засвідчують «...активну участь Л. Українки в громадсько-політичному житті, її близькість до пролетарського революційного руху» та позиціонують біографію Лесі як «життєвий і творчий подвиг», автори видання все-таки спонукали вчителя розкривати дітям факти (документи, фотографії, ілюстрації, уривки з художніх і публіцистичних творів та листів) життя письменниці, зокрема показати її зв'язки зі світовим літературним і культурним процесом (нехай і через висвітлення зв'язків «письменниці-інтернаціоналістки з представниками прогресивної літератури різних країн»), розповісти про музеї та пам'ятні місця тощо. У середині 80-х рр. XX ст. формується новий пакет науково-методичних видань, оснований на оновлених програмах літературної освіти: ґрунтовний, так би мовити, «теоретичний» посібник для вчителя «Леся Українка» Л. Міщенко (Київ, 1986), у якому письменниця постає піднесеним до ідолопоклонства генієм, і методичний — «Вивчення творчості Лесі Українки» Є. Ломонос (Київ, 1987), що містив варіативну систему уроків і методичні рекомендації щодо проведення позакласної роботи. Розділи про Лесю Українку були також у посібниках «Українська література в 7 класі» М. Машури та М. Лакизи (Київ, 1983) та (у значно ширшому обсязі) «Українська література в 9 класі» В. та Ф. Борщевських і О. Мазуркевича (Київ, 1985). Усі вони повною мірою відобразили вже частково застарілу на той час у науковому дискурсі специфічну рецепцію народницької критики, скерованої на канонізацію постаті письменниці та тенденційну інтерпретацію її життя й творчості. Лише 1989 р. виходить книга для вчителя «Правдива іскра Прометея : літературно-критичні статті про Лесю Українку», упорядкована відомим лесезнавцем О. Ставицьким, яка містила не «єдиноможливий» «вивірений» матеріал, а відносно РІЗНІ літературознавчі та літературно-критичні статті про Лесю провідних літературознавців і письменників, чим підштовхувала педагогів розкривати учням багатогранність інтерпретаційних стратегій її доробку та життя. Зрештою, у добу незалежності побачили світ методичні видання яскраво націоналістичного спрямування, зокрема книжки Б. Степанишина «Дивоцвіт України: Леся Українка в школі»

(Рівне, 1997) та «Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка в школі» (Київ, 1999), у яких втілено запит учительської спільноти на перепрочитання життєвого й творчого чину письменниці. З'являється також і перший біографічний посібник-довідник для вчителя початкових класів «Розповіді про письменників» Я. Кодлюк та Г. Одинцової (Тернопіль, 1997; розширена й доповнена версія — «Сто двадцять розповідей про письменників» (Київ, 2006)), автори якого вперше свідомо сконцентрувалися на біографічній інформації про дитинство письменників, зокрема й щодо Лесі, як на матеріалі, близькому і доступному молодшим школярам. Згодом з'явилися подібного типу довідники, орієнтовані на старшого читача: «Українські та зарубіжні письменники : розповіді про життя і творчість» М. Більчук (Тернопіль, 2006), «Усі українські письменники», упорядкований Ю. Хізовою та В. Щоголевою (Харків, 2008), «Усі письменники і народна творчість» (Київ, 2007–2008) та ін.

Як бачимо, трансформація наукових поглядів на постать Лесі Українки в методико-педагогічній і просвітницько-популяризаційній царині відбувалася зі значним відставанням: перші монографічні науково-методичні видання про письменницю з'являються лише наприкінці 50-х рр. ХХ ст., орієнтовані на шкільництво збірки документів — наприкінці 70-х рр., а цілісний посібник-персоналія для вчителя — лише в середині 80-х рр.

Попри широку представленість у педагогічному дискурсі життєписів Лесі Українки, свідомо створених саме і тільки для дітей текстів, на диво мало. Окрім шкільних посібників, основним джерелом біографічних відомостей про письменницю для підлітків довгий час були передмови, що супроводжували видання її творів у спеціалізованих видавництвах, а також у серіях «Шкільна бібліотека», «На допомогу школі» тощо. Зокрема, основним джерелом вивчення життєтворчості письменниці тривалий час слугували позначені «...впливом доби сталінського тоталітаризму і великодержавного російського шовінізму» [10, с. 138] праці, опубліковані у виданнях творів Лесі Українки: передмови О. Бабишкіна (Вибрані твори. Київ : Молодь, 1952) (згодом використана у виданні: Досвітні огні. Київ : Веселка, 1975) та С. Шаховського (Драматичні твори. Київ : Веселка, 1982) та ін.; у добу незалежності — коментарі та навчально-методичні матеріали Л. Мірошниченко (Вибране. Київ : Школа, 2008), передмова Г. Клименко (Вибрані твори. Київ : Шанс, 2013) та ін., що зазвичай містять також орієнтовані на дитину-читача примітки та відтворюють актуальні наукові уявлення.

Також існували окремі «дорослі» художні та науково-популярні біографії письменниці, котрі увійшли в підліткове читання, оскільки не було альтернативи, відповідної віковим запитам читача. Серед ви-

дань 20-х рр. ХХ ст. у сферу підліткового читання втрапив створений на еміграції нарис представника українського національно-культурного і видавничого руху Ю. Тищенко-Сірого «Леся Українка (З нагоди 10-ліття з дня її смерті 1913–1923)» (Київ ; Прага ; Львів, 1923). Маючи досвід підготовки та видання підручників і посібників для шкільництва, автор стисло виклав бачення ідейно-змістового аспекту життєтворчості письменниці, наближеного до просвітницьких потреб. Книжка стала підґрунтям для проведення низки заходів із відзначення десятиліття від дня смерті письменниці в осередках «Просвіти» в Західній Україні, а привнесені в профанний дискурс кліше («тяжка недуга» як рушій долі письменниці, «служіння рідній країні» та постійна боротьба з несприятливими умовами як ключовий «зміст» життя, зрештою — символічне означення її «Ломикаменем») «прописались» у шкільному прочитанні постаті Лесі Українки. Ю. Сірий засвідчив і той факт, що українська громада недостатньо обізнана з доробком письменниці, яким, на жаль, і мало цікавиться. Радянські інтерпретатори в подальшому творитимуть «вільний від будь-яких нашарувань» попередників міф Лесі Українки, наголошуючи (як Л. Підгайний у дохідливому, зокрема й для юні, виданні «Леся Українка : популярний критично-біографічний нарис» (за ред. Я. Савченка. Харків ; Київ : ДВУ, 1929) із серії «Популярні нариси про українських клясиків»), що лише «завдяки новому соціологічному марксистському методі...» вдалося нарешті «...оцінити належно тих письменників, яких до цього часу як слід не розуміли й тому не оцінили так, як вони того заслуговують. До таких... належить Леся Українка, яку за її життя розуміли дуже мало, а належно оцінили ще менше, й лише в наш час, і то недавно, починається наукове вивчення її творів, та й читача свого вона-таки дочекалась, якого за життя не мала» [9, с. 3]. Власне, із цього часу поряд із Шевченком і Франком Леся увійшла до трійці нових класиків, котрі, як писав В. Коряк, «свідомо зв'язали національне питання з соціальними змаганнями пролетаріату та його спільника — селянства» [цит. за: 9, с. 84], оскільки постать її чудово вписувалася в низку радянських концептів, що мали стати підвалинами формування «нової людини». Леся уособлювала «...сильну жіночу індивідуальність, не прибуту й не пригнічену ніякими забобонами, перейняту інтересами соціальними, створила яскравий той тип жінки-борця за громадські ідеали, що за нього змагаємося тепер у практичному житті» [9, с. 83–84]. Також вона втілювала «пройнятий соціальним змістом» індивідуалізм і вибір інтелігента на користь інтернаціоналізму та соціалізму.

У повоєнні роки, коли Леся Українка була остаточно «визнана» революціонеркою-демократкою, що перебувала лише під благодвор-

ним впливом «великої російської літератури» та протистояла західноєвропейському космополітизму, з'являється низка «дорослих» біографічних видань, уривки з яких у подальшому постійно присутні в тематичних збірниках для дітей і юнацтва, а самі твори досі входять до бібліотечних рекомендаційних списків. Ідеться найперше про російськомовний критико-біографічний нарис О. Дейча «Леся Українка» (Москва, 1953), літературний портрет А. Каспрука «Леся Українка» (Київ, 1958; перевид. 1963) та повісті про Лесю Українку К. Граната «Велетом покликана» (Київ, 1965) і «Велет розпалює ватру» (Київ, 1967). Останньому авторові випало щастя працювати в 1905 р. із Петром Косачем і особисто зустрічатися з Лесею Українкою. Доповнюючи свої враження архівними матеріалами, він уже на пенсії написав спершу невеличкий нарис «Народна улюблениця : Леся Українка і Волинь» (Київ, 1963), а згодом — дві повісті, наскрізно пронизані широким схилянням «простого чоловіка» перед величчю недосяжної «великої людини». Образ Лесі постає з цих текстів глорифікованим і агіографічним водночас. Такий почерк біографічної нарації щодо Лесі домінує відтоді у виданнях для дітей.

У ювілейному 1971 р. з'являється низка ґрунтовних біографічних видань, котрі одразу ввійшли в коло шкільного читання: критико-біографічний нарис «Леся Українка» С. Шаховського (Київ, 1971), розлога художньо-документальна біографія «Леся Українка» А. Костенка (Київ, 1971; перевид. 1985) та впорядковані ним же «Спогади про Лесю Українку» (Київ, 1971). Обидва автори багато й плідно працювали також як педагоги, а тому їхні дослідження нараз були затребувані в школі через посередництво учителів їхніми вихованцями. Так само, засновуючись на практиці шкільного щодення, у коло читання потрапив і збірник «„Співачка досвітніх вогнів“: поезії про Лесю Українку» (Київ, 1986)².

У часи незалежності дослідження В. Агєєвої, Т. Гундорової, Н. Зборовської, О. Забужко, С. Павличко та інших сприяли створенню нового рецепційного клімату (часом і скандального). Але практика інформаційного суспільства створила умови популяризації серед підлітків і юні здебільшого ключових звідомлень, а не самих текстів цих видань. Натомість підлітки широко використовують як джерело біографічної інформації про Лесю Українку різноманітні популярні довідники на кшталт «100 знаменитих...» (скажімо, «100 знаменитих жінок України» (Київ, 2006)), тематичні видання енциклопедичного ґатунку, орієнтовані на масового читача, як-от «Історія України. За-

² Біографічний аспект збірки проаналізований О. Ляснюком у дослідженні «Поетичний образ Лесі Українки: у вимірах часу (на матеріалі антологій «Співачка досвітніх вогнів» і «Незгасна зоря України»)» (Луцьк, 2003).

боронені кохання: особистості, долі, почуття» В. Петровського та В. Семененка (Харків : Школа, 2010), де поряд із Лесею Українкою сусідять не лише А. Ахматова чи М. Заньковецька, а й наші політичні сучасники Ю. Тимошенко з «професором» В. Януковичем. Значно більш продуманими щодо змісту та добору персоналій (серед яких і Леся) є видання, орієнтовані на юнь (скажімо, так само присвячена історії почуттів «Любов — наснага, любов — журба...» Н. Топської (Донецьк, 2007)), та власне дитячі енциклопедії (скажімо, А. Клімова «Великі українці» (Харків, 2008)).

Із власне біографічними виданнями для дітей і юні, присвяченими Лесі Українці, склалося ще гірше: перше з них з'явилося лише до 100-річчя від дня народження письменниці та своєю появою завдячує авторській трансформації повістей Миколи Олійника «Леся» (Київ : Молодь, 1957) та «Одержима» (Там само, 1963), згодом об'єднаних у дилогію «Дочка Прометєя» (Київ : Дніпро, 1966), які спочатку адресувалися старшій аудиторії. У 1970 р. «Веселка» видає повість «Леся» в адаптованій редакції для читання підлітками та відповідними ілюстраціями В. Журавля. Згодом це ж видавництво друкує повну версію дилогії М. Олійника «Дочка Прометєя» (Київ, 1977), художньо трансформовану письменником ув однойменний роман для старших підлітків. Книжка, чудово проілюстрована роботами М. Дерегуса, Л. Іванової, В. Касіяна, В. Куткіна, Г. Малакова, М. Попова, В. Панфілова та І. Філонова, зразу стає популярною, а відтак — одним із найпоширеніших джерел уявлень підлітків про долю Лесі Українки. У подальшому для юні роман перевидавала «Радянська школа» (Київ, 1985) із розлогою, зорієнтованою на потреби шкільництва передмовою О. Мусієнка та графічними роботами В. Чебаника, та кількаразово «Веселка» в серії «Шкільна бібліотека» з також орієнтованою на школу передмовою І. Луценка та в художньому оформленні П. Ткаченка. У 1991 р. за роман «Дочка Прометєя» М. Олійник був відзначений найвищою відзнакою в галузі дитячої літератури в Україні — премією імені Лесі Українки. У різних авторських редакціях цей роман перевидавався понад десять разів, перекладений також російською, білоруською, грузинською, окремі його частини — болгарською та польською мовами.

Тривалий час повість «Леся» (1957) позиціонувалася як перший в українській літературі художній твір про дитинство великої поетеси, у якому описано оточення, де письменниця зростала й формувалася як особистість, зокрема виведено образи на той час мало знаних загалом Олени Пчілки, М. Лисенка, М. Старицького. Але ще в середині 30-х рр. ХХ ст., працюючи у Варшаві з архівними матеріалами родини Драгоманових, Гліб Лазаревський пише розлоге біографічне

оповідання «Молодість Лесі Українки» (Вінніпег : Український голос, 1943), де задовго до М. Олійника зосереджується на конкретиці буття письменниці від народження до повернення з Болгарії 1895 р., широко та достовірно розкриває на документальній основі світ її знайомих і рідних, зацікавлення, характер своєї героїні. На жаль, твір прийшов до читача в Україні лише в XXI ст.

Щодо М. Олійника, то, за його ж свідченням, згаданий роман він писав упродовж десяти років під впливом поїздки на Волинь («...я тоді ще не був письменником... бажання написати виникло ніби само собою, як щось природно необхідне. ...Спонукали до того, насамперед, поїздки по Лесиних місцях — до Колодяжного, Скулина, Немічного, Білина...») та зустрічі з Варварою Дмитрук («ця проста, неписьменна селянка... зберегла в пам'яті, в серці такі спомини, такі подробиці, яких, звичайно, не знайти в жодних літературознавчих джерелах») [6, с. 11]. Попри цей романтично-піднесений настрій автора, роман завжди позиціонувався як такий, що розкриває насамперед зв'язки Лесі Українки з «широкими масами простих людей», повністю відповідає вимогам соціалістичного реалізму та, будучи справді першою радянською художньою версією біографії письменниці для дітей, канонізує її образ у відповідних межах — як «людину з народу» та мужнього борця за «соціальну справедливість», уособлення «прогресивних, революційних сил, що зріли в народі під впливом марксистського вчення», їхнім речником і співцем [6, с. 12]. І те, що «живими розповідями сучасників письменниці» стали саме спогади селян, а не близького їй присутнього інтелігентного оточення, як-найкраще «вписувало» Лесю в образ «людини з народу», внаслідок чого її постать гармонійно доповнювала в «духовній трійці» юного радянського українця постаті «селян» Т. Шевченка та І. Франка.

До речі, ця «трійця»: чоловіки — представник Сходу та Заходу України та жінка, котра «бувала в світах» («Кобзар», «Каменярь» і «Дочка Прометя»), кожний із яких водночас «Мученик», — сукупно в межах сконструйованого в радянські часи культурного тла повністю відтворює типову маскультівську трійку супергероїв, які невтомно протистоять «вселенському злу», поступаючись особистим, самовіддано борються заради загалу і, зрештою, об'єднують своєю діяльністю весь вигаданий світ у єдине ціле.

Суто фактологічно роман М. Олійника охоплює значну частину життя письменниці. Надзвичайно багато уваги автор надає хворобі Лесі (постійне додання нею «немочі» заради самовідданого виконання громадянського обов'язку подається як «героїчний чин») та вперше — її взаєминам із С. Мержинським. М. Олійник створив чудову романтичну «легенду кохання», що супроводжує письменницю

й донині. На той час він уже активно опрацьовував матеріали до книжки про Сергія Степняка-Кравчинського, котрого вважають прототипом Овода з однойменного роману Е. Л. Войнич, і тому сцени взаємин Лесі та Мержинського відчутно перегукуються з цим твором, а звідси виринає версія М. Олійника про зустріч Лесі Українки та Етель Ліліан Войнич у Сан-Ремо.

Літературознавці здебільшого аналізували «дорослу» версію ділогії, наголошуючи: О. Забужко — що біографію Лесі Українки подано «в „лакованому“ вигляді», особливо щодо «...зображення дитинства й ідеалізації стосунків із матір'ю, яка, насправді, недолюблювала доньку», а також що внутрішній конфлікт між «...Одержимою Лесею та Лесею, яка є звичайною жінкою, якій хочеться спокою, сімейного щастя та добробуту» служить у романі лише для «...увиразнення ідеї служіння народу як фанатичної життєвої мети героїні» [3, с. 48]; С. Михида — що художньо описана автором постійна Лесина самотність у «вирі життя» тлумачиться «...не як порожнеча, а як добровільна ізолюваність, необхідна для створення шедеврів» [7, с. 205]; Н. Зборовська — що ідеалізований образ письменниці твориться винятково на наголошенні «...нездоланності духу, мужності, саможертвності, альтруїзмі» [4, с. 211]. Щодо версії для дітей, то К. Волинський щиро сердно визнавав: «Можна лише поспівчувати письменникам, які беруться за таку не вельми „виграшну“ справу, як художнє відтворення дитинства геніїв людської думки. Надто ж, коли йдеться про літературу для дітей — жанр складний і делікатний, що вимагає не лише вивчення, осмислення і, сказати б, проникнення в біографію людини, про яку пишеш, а й знання психології тих, для кого пишеш» [1, с. 223]. Найприкметнішою рисою твору бачилася йому «поетична», заснована на гармонії незіставного — схвильованості та спокою — «...прозорість у змалюванні духовного світу основних героїв, і пейзажів, навіть у публіцистичних відступах», своєрідна чистота (вважай «святість») художнього бачення долі письменниці [1, с. 223]. Тому для читача-підлітка роман М. Олійника найперше витворив і закарбував канон агіографічної «взірцевості» Лесі Українки та її надлюдської природи (Дочка Прометя), недосяжного ідеалу. Знати про Лесю Українку мало сенс лише тому, що «...її подвиг — житейський, літературний, чисто людський — взірець для наслідування, приклад для тих, хто тільки вступає в життя... хто стикається з труднощами» [6, с. 12].

Дещо нове до радянського канону «Дочки Прометя» привнесла поява книжки відомого письменника, перекладача доктора мистецтвознавства та філології Олександра Дейча «Ломикамень : повесть о Лесе Украинке», видрукувана російською мовою у видавництві «Дет-

ская литература» (Москва, 1962; перевид. 1971). Уперше про письменницю підліткам розповідала людина «її кола», киянин (пацієнтами його батька І. Я. Дейча та друзями родини були Косачі, зокрема Леся Українка, а також М. Коцюбинський, М. Садовський, М. Заньковецька та інші). Автором передмови та редактором цього видання був М. Рильський, давній гімназійний друг О. Дейча.

Як засвідчує епістолярій О. Дейча, до появи твору доклав зусиль також акад. О. Білецький (дискутуючи з ним щодо образу Кузьми Ляхоцького, керівника женевської друкарні М. Драгоманова, О. Дейч посилається на спогади Є. Чикаленка). Пояснюючи, що саме спонукало його до праці, О. Дейч виправдовує постійні клопотання до друзів-киян із різними проханнями, а в листі від 16 жовтня 1960 р. до М. Рильського пише про таке: «...мне кажется, что игра стоит свеч, потому что надо наконец написать о Лесе нечто правдоподобное и далекое от сентиментальности Миколы Олийника и «клюквы» Смилянского³. <...> ...повесть о Лесе — наше общее дело...» [2, с. 251–252]. Водночас листи засвідчують, із якою пересторогою ставилися на той час до видань біографічного гатунку для дітей навіть у «вільнодумному» столичному видавництві: «...внутренний редактор Ирина Владимировна Воробьева всего боится. Прочитав рукопись, она пришла в ужас от того, что Мержинский изображен как умирающий, а не как революционер, выступающий на многотысячном митинге (!) с призывом свергнуть самодержавие» [2, с. 250]. О. Дейч свідомий і того, що поряд із можливістю оприлюднити окремі маловідомі факти його вкрай обмежували вимоги дидактики, що тяжіли над книжкою для дітей: «Находят в тревоге и неуверенности, хотя по существу никто еще серьезно к рукописи не отнесся. ... Она предназначена для школьников старшего возраста, и многое, что нужно было бы углубить, не поддается этому в таком повествовании. Мне хотелось совсем обойтись без публицистики, но, по-видимому, это немислимо. Надо хоть бы проследить, чтобы публицистика не выпирала как пружина из матраса» [2, с. 252].

Попри неминуче перенасичення повісті розповідями про розвиток революційного руху в Росії та Україні, участь у ньому Лесі Українці (життєпис розгортається впродовж буремних подій 1901–1903 рр.), книжка О. Дейча з допустимою на той час документальністю показує інтелігентне оточення письменниці в київській, кримській, італійській і буковинській відтинки її життя. Тут уперше виведено образ А. Кримського, змальовано глибину й справжність взаємин Лесі з

³ Йдеться про п'єсу Л. Смилянського «Червона троянда» (1955).

К. Квіткою, О. Кобилянською та О. Маковесем. Вимушений наголошувати на революційності письменниці, О. Дейч, водночас, першим додав до канону Лесі Українки інтелігентність і шляхетність як не-суперечливі загальній концепції природні складники, а українській молоді — взірць «видатної людини» шляхетного походження зі шляхетними думками та вчинками.

Завдяки московському авторові образ «Дочки Прометея» у масовій свідомості читача частково витісняється символом «Ломикаменя». Зміна акцентів відбувається на дуже важливій осі: якщо «прометеїзм» Лесі наголошує концепт її служіння народові та страждання заради нього, то «квітка-ломикамінь» символізує здатність шляхетної особистості протистояти непорушній заданості умов життя, загаломі тощо. І ця сила індивідуального опору важливіша.

Водночас із О. Деєм документальну повість для підлітків «Співачка досвітніх вогнів» (Київ : Дитвидав, 1963; допов. перевид. 1971)⁴ готує до друку реабілітований у 1955 р. письменник і літературознавець Анатоль Костенко, котрий натоді працював над упорядкуванням видання «Спогади про Лесю Українку» (Київ : Радянський письменник, 1963). Повість виходить у графічному оформленні Л. Іванової та вперше для дітей — із багатьма архівними світлинами письменниці, її оточення, місць пам'яті тощо. «Співачка досвітніх вогнів» А. Костенка — перша науково-популярна розповідь про Лесю Українку для підлітків і перший твір про неї для дітей, що в традиційному лінійному викладі відображає біографію письменниці повністю — від народження до смерті. Зосередившись на «факті буття», автор розповідає, як хвороблива дівчинка виросла в духовно сильну зреалізовану особистість, відому далеко за межами України. Не порушуючи соцреалістичної канви канонізованих щодо Лесі концептів «боротьби з хворобою», народності, революційності, прометеїзму тощо, А. Костенко заповнює лакуни її життєпису мемуарними джерелами та свідченнями сучасників, фактами, котрі раніше не потрапляли в оповіді для дітей (скажімо, фольклорна експедиція на Полтавщину чи останні дні на Кавказі). Уперше на документальній основі розкрито родовід письменниці, її об'єднана роль для української інтелігенції Східної та Західної України, величезний читацький та значний педагогічний досвід. Також уперше без романтизованої паволоки розповідає історію написання драми-феєрії «Лісова пісня» та низки інших текстів, згадує низку маловідомих дитячому (та не лише йому!) загаломі діячів (Ф. Колессу, О. Сластіона та інших). Хоча наративи повісті А. Костенка цілком від-

⁴ Згодом поглиблений із орієнтацією на дорослого читача текст буде опублікований як художньо-документальна біографія «Леся Українка» в серії «Життя славетних» видавництва «Молодь» (Київ, 1971).

повідать «букві» соціалістичного реалізму, документальна інформація, викладена та домінантна, наповнює книжку глибшими за радянський канон сенсами, дає змогу вдумливому читачеві знаходити «між рядками» живі риси складної непересічної натури, реальні обриси її оточення та часу.

У 1971 р. «Веселка» видає чомусь нині рідко згадувану збірку для підлітків «Гостини в матері» журналіста-волинянина Петра Маха, яку художньо оформив у символічному ключі О. Талієв. Книжка задумана як своєрідна лірична мандрівка життєвими і творчими стежками Лесі Українки. Автор пафосно й пасторально розповідає про місця та людей, які формували письменницю. Поряд із Колодяжним, «Білим будиночком» і новелою про першу зустріч Лесі з М. Заньковецькою, є тут хатина бабуні Коржицької з оповідками про мавок, лісова вітальня дядька Лева зі Скулина, де дівчинка «спізнала перше трепетне кохання», та взірцева постать Олени Пчілки як ідеал матері й подвижниці. Образ Лесі змальований фрагментарно, окремими мазками-епізодами, із прив'язкою до найвідоміших волинських міфів, із нею пов'язаних.

Певною мірою до біографічних видань для дітей можна зачислити також персональні репертуарні збірники, що містили сценарії літературних композицій про життя й творчість особи, присвячені їй поезії тощо. До 100-ліття Лесі Українки в серії «Дзвінкоголосі» видавництва «Мистецтво» вийшов збірник «Дочка Прометея», упорядкований Т. Харченко (Київ, 1970), загальну тональність якого найкраще характеризують передні зауваги Г. Залеської до літературної композиції «Наймужніша в світі» (с. 5–28). Методист характеризує Лесю як «...поетесу, прозаїка, драматурга, публіциста, перекладача, громадського діяча, непримиренного борця проти самодержавства, лібералізму й національної обмеженості, за втілення в життя найкращих ідеалів людства», наголошує: «Хотілося підкреслити її вміння вбирати в себе болі й муки свого народу, поневолених трудящих усього світу і з безкінечною самовідданістю перетворювати це в поетичні засоби боротьби за покращення людської долі» та підказує, що «...роль Лесі треба дати виконувати найкращій дівчині в школі, одягнувши і зачесавши її відповідно до одного з відомих портретів письменниці» (с. 6).

У 1993 р. з'являється перша документальна збірка творів, документів і спогадів, розрахована на підлітків, — «Леся Українка. Мрії зламане крило», упорядкована та прокоментована В. Костюченком, у художньому оформленні А. Негоди (Київ : Веселка, 1993). Видання оригінальне за композицією та задумом. Кожен із чотирьох розділів — «Маленька Жанна Д'Арк», «Як світ новий з старого збудувати», «Хто вам сказав, що я слабка», «Стане початком кінець» (назви демонструють типові радянські кліше) — розпочинається з есе, а далі наводяться

документи, світлини, спогади про Лесю та фрагменти з листів, вірші, прозові оповідки тощо. Попри усталені в радянському літературознавстві та шкільництві підходи до потрактування постаті Лесі Українки, видання цікаве завуальованою спробою дати юному читачеві право самостійно скласти уявлення про письменницю на основі наведених у книжці фактів. Есе В. Костюченка не єдино можливий, а один із можливих поглядів. Книжка не дає дитині готовий образ видатної людини, а збуджує інтерес до самостійного дослідження постаті.

У збірці «Славетні імена України» Євгена Білоусова (Київ : Веселка, 2005), проілюстрованій Є. Поповим, з'являється перша повість-казка про дитинство та юність Лесі Українки «Лесина пісня» (2009 р. виходить окремою книжкою, розмаїто проілюстрованою О. Хейлик). Це перша біографічна оповідь про письменницю, що адресована молодшим школярам і позиціонується як написана «в часи незалежності на засадах нової естетики та дидактики». Письменник сам визначає її жанр — «історична казка». Поєднавши досвід фахового історика та дитячого організатора й учителя, автор зводить у художню цілісність реалістичні оповідання, науково-популярні розвідки та подорожні нотатки з казками та легендами. Це «клаптикове» письмо дає змогу вводити до тексту для молодших школярів епістолярій, взірці тогочасного фольклору та твори поетеси, значну кількість біографічного фактажу. Письменник першим залишає осторонь головного річища розповіді про болючу проблему хвороби поетеси, адже, зрештою, не вона є визначальною для її Слова та Пісні. Водночас «рамкова» казкова оповідь нарочито дидактична, символічні персонажі промовляють пафосними кліше, різні частини тексту мають різновікового адресата. Попри все те, повість-казка «Лесина пісня» стала надовго чи не єдиним належно пристосованим до дитячого сприйняття виданням, яке багатогранно, достовірно й водночас художньо майстерно розкриває постать Лесі Українки.

У 2007 р. в першій вітчизняній біографічній серії для дітей «Життя видатних дітей» київського видавництва «Грані-Т» у книжці «Олесь Ільченко про Леонардо да Вінчі, Карла Ліннея, Жюль Верна, Джона Рокфеллера, Лесю Українку, Вінстона Черчилля» (Київ, 2007; перевид. 2011, 2019), оформленій художником М. Баликіним, з'являється оповідання «„Хто не жив посеред бурі, той ціни не знає силі...“. Дитинство Лесі Українки», адресоване підліткам. Серія позиціонувалася як така, що підготовлена новою генерацією авторів, які не зазнали гнітючого впливу «радянщини» та обирали персонажів відповідно до власних уявлень про найкраще в людині. О. Ільченко метою своїх оповідей вважав допомогти дитині «...стати справжньою особистістю, званою і успішною людиною», тому його героїв об'єднує те,

що вони «...мали надзвичайно потужні й цілісні натури. Вони ставили собі мету і йшли до неї. Попри обставини життя, попри хвороби чи невдачі... головною рисою видатних людей була наполегливість, цілеспрямованість» (с. 5). Натомість текст, вибудований як роздуми-спогади Лесі під час написання листа М. Драгоманову, цілком відповідає агіографічному канонові «Великої хворої», а також містить звичні з радянської школи пасажі про царат, який «...пильно стежив за всіма свідомими українцями, за їхньою найменшою діяльністю на ниві рідної культури» (с. 71), та декларативні клятви героїні «не здаватися» поряд із певністю, що «...кожен рядок бринітиме найкращою, найбільш співучою — рідною мовою» (с. 74). Водночас О. Ільченко, хоча традиційно декларує значний вплив Олени Пчілки на формування дочки, першим розповідає дітям про складні взаємини Лесі з мамою та її зовнішню й внутрішню подібність до лагідного, але напрочуд вольового батька. Зрештою, як основні досягнення Лесі в розділі «Історія людини в історії людства» перераховано лише постійне долаання хвороби, успішне домашнє навчання, знання мов, ранній початок публікації творів і написання підручника, що в підсумку дає підстави автору заявити: «Дівчинка Леся (справжнє ім'я Лариса Косач-Квітка) не тільки талантом, але й власним життям заслужила звання народної героїні-Українки» (с. 75).

Невдовзі львівське видавництво «Апріорі» в серії «Апріорі — дітям» видало книжку-альбом «Леся Українка — дітям» (Львів, 2009), упорядковану Д. Іваницькою. Видання, ошатно оформлене світлинами та іншими документальними матеріалами, по суті, є збіркою найпоширеніших віршів і казок Лесі Українки для дітей, а також окремих уривків із інших її творів, що увійшли в коло дитячого читання, доповнених науково-популярною розповіддю для дітей «Жила колись на світі Леся...», яка стисло й доступно переповідає найцікавіші факти з дитинства та юності письменниці, історії написання окремих текстів.

У цей час київське видавництво братів Капранових «Зелений Пес» («Гамазин») у біографічній серії для молодших підлітків «12 балів» видає «оповідання про життя поетеси Л. Українки» «Леся Українка і я» Марини Горянич з ілюстраціями Т. Гущиної (Київ, 2009; перевид. 2011, 2016). Основна перевага цього видання — точно дібраний тон бесіди з підлітками, утілений навіть у дизайні видання, що є художньою реплікою на шкільні зошити (формат видання, «м'яка» обкладинка, «розліновані» сторінки, малюнки «на полях» тощо). Це розмова рівних, де дорослий не домінує і не «опускається до рівня» співрозмовника, а залишає дитині право думати та обирати, тактовно надавши їй достатньо інформації, аби насправді вона могла само-

стією розв'язати кожне з порушених питань. Книжечка містить прикінцеву хронологічну таблицю, уривки з різноманітних довідкових та історичних джерел, художніх творів, документально достовірно виписані екскурси в минуле, дані про «місця пам'яті». Авторка не намагається переконати чи вразити читача знаннями, а розповідає «історію з життя» його ровесників — Марійки й Славка, у яких рядки «Навколо темнота тяжка, навколо все спить, як в могилі» асоціюються хіба з фільмами про мертвяків, а про саму Лесю їм відомо лише, що «... вона вірші писала, хворіла увесь час, їй боляче було. Мабуть...» (с. 7). Ця «рамкова» історія цікава та повчальна, дорослі в ній є мудрими радниками, які знають і шанують минувшину, тобто є своєрідним ідеалом належного усвідомленого буття людини в часопросторі рідної культури. Різноманітні відомості про Лесю Українку розкриваються в низці різножанрових біографічних наративів, які обов'язково пов'язують описувані події із сучасністю (скажімо, оповідь про встановлення пам'ятника Котляревському поєднана зі згадкою про його загибелі нині). Якщо автори всіх попередніх біографічних книжок для дітей про Лесю ставили за мету лише зацікавити дитину прикладом «Великої особистості», то це видання зорієнтоване на те, аби актуалізувати в дитині природне відчуття її власного буття, сформувати позицію активного чинника історичного процесу.

У 2018 р. в київському видавництві «Видавництво» з'явився потужний гендерно маркований біографічний проект «Це зробила вона», куди також увійшла оповідь про Лесю Українку (с. 28–29)⁵. Концептуально книжка подібна до славнозвісних «Казок на ніч для дівчат-бунтарок» Е. Фавілли та Ф. Кавалло. Та якщо італійські авторки наголошували на жіночий індивідуальний виклик, кинутий світові чоловіків, то українські — на значущість здобутків кожної з героїнь в окремій царині чи галузі. Автором тексту «Леся Українка» є знана літературознавиця та культурологиня Тамара Гундорова, а зоровий образ письменниці створила молода ілюстраторка Євгенія Гайдамака. Текст нарису Т. Гудорової напрочуд інформаційно насичений і при тому емоційно нейтральний. Це концентрований виклад новітнього прочитання постаті письменниці. Авторка відразу наголошує на літературному обдарованні та нарочитій українськості світогляду Лесі та всієї родини Косачів, на їхній освіченості та високому рівні культури. Одним реченням описує суть горезвісної за радянських часів «народності»: «Родина Косачів, хоч і дворянського стану, жила близько до природи й простих людей, шанувала українську мову, зви-

⁵ В іншій книжці проекту «Це теж зробила вона» (Київ, 2018) вміщено оповідь про сестру Лесі Українки Ізидору Косач.

чаї й традиції» (с. 29). Серед згадок про незвичний потяг юнки до навчання, вивчення іноземних мов і любов до музики, побіжно згадано про туберкульоз Лесі (не про «хворобу» загалом!). Уперше тут наголошено на важливості гендерного складника Лесиного світогляду й чину (переймається як жіночою долею загалом, так і конкретно долею жінки-творця, «...яка бореться за право говорити, творити й розвивати себе як індивідуальність»), про що йдеться на тлі опису нерівності жінки в тогочасному чоловічому світі («...були тінями чоловіків і в родині, і в історії»). Також уперше широко (як на такий невеликий довідковий текст) наголошується як на важливому біографічному складнику екзистенційне, майже містичне переживання Лесею творчого акту та означаються «світи в Лесиній художній уяві». Підсумком життєвого чину Лесі для Т. Гундорової є те, що «Леся Українка ввійшла у світ культури, виправдала своє ім'я та зробила його національним символом» (с. 29). Художниця-ілюстраторка вирізняє цей символізм образу, зобразивши Лесю у вигляді майстра-каліграфа, який виокремлює на аркуші знаки української культури. Це перший біографічний підлітковий наратив, що жодним чином не відсилає читача до пострадянського, постколоніального травматичного досвіду.

Із нагоди 150-річчя від дня народження Лесі Українки київське видавництво «Портал» випустило перше насправді концептуально нове — і формою, і змістом — біографічне науково-популярне видання для підлітків «Леся. Мандрівний клубочок» (Київ, 2021), текст до якого створила Наталка Малетич, а ілюстрації — Марічка Фоя. Друковану книжку супроводжують детальний бекграунд за QR-кодом та ігрова закладка, що допомагає дорослим глибше зрозуміти контекст і «знайти правильні слова» для обговорення якогось питання чи гри з дитиною.

Уже сама назва «обнулює» створені за радянських часів усі «різновекторні кліше» про письменницю: тут немає не тільки заскоружлих «Дочки Прометей» чи «Ломикаменя», а й «Українки», тут лише інтимно наближене до дитячого читача ніжне слово — «Леся». А ще тут чи не вперше Ларисі Косач-Квітці дали те символічне означення, котрим вона САМА себе іменувала — «boule vagabonde» («мандрівний клубочок»). І в цій повазі до особистості та факту її буття, а не потреб інтерпретації чи ідеологічної доцільності — та велика зміна, що відбулася нарешті в біографіці для дітей в Україні. У її осерді повсякчас жива людина, а не офіційний портрет. Ким саме постає Леся Українка зі сторінок книжки, чітко означила авторка тексту Наталка Малетич: «Для мене Леся — українська інтелектуалка, феміністка, поліглотка, дуже добра, співчутлива людина, елегантна і ніжна жінка, водночас тендітна і витривала, незалежна і горда — словом, дуже сильна і цілісна особистість» [8]. Книжку слід сприймати в єдності тексту, ілюс-

трацій та видавничого оформлення, котрі творять єдиний зміст. Авторка оперує лише фактами, не намагаючись емоційно нав'язати своє чи будь-чие ставлення до Лесі Українки. Читач поринає в доказово-документальне читиво, зорганізоване за певними тематичними кластерами, що розгортаються, по змозі дотримуючись хронології життя письменниці. Цікавинки сусідять із важливою біографічною інформацією, а назви розділів сформульовані як типові запитання дитини щодо незнайомої, але цікавої їй людини («Як Лесина мама познайомилася з її татом?», «Що любила маленька й доросла Леся?», «Чого Леся не любила?», «Чи була Леся стильною?» тощо) або так, щоб здивувати («Мишолосіє і негри-тигри, або Хто сховався за прізвиськами») чи, навпаки, чітко означити тему («Лесині листи», «Лесина освіта, або Хоумскулінг кінця ХІХ ст.», «Лесині подруги» тощо). Розділ «Зеїчок на лікарняній постелі», де досить фактологічно й достовірно йдеться про її хворобу, уміщено наприкінці тексту. А по тому — лише розповідь «Як писала Леся?» та чудовий розділ «Леся-мандрівниця, або Voule vagabonde», що розповідає про подорожі письменниці та містить карту «Лесині міста на мапі світу». Видання втілює собою новітню біографічну модель дитячої книги, розрахованої на розвиток критичного мислення в юні, покликане давати їй науково достовірний багатоаспектний фактологічний матеріал щодо особистості, а не «єдиноправильну» взірцеву форму для наслідування. Уперше в дитячому виданні втілено концепт культурологічного багатошарового й полісемантичного метатексту поетеси та зроблено нарешті повне «...переакцентування з агіографії та героїзації на інтелектуалізм та з'ясування розмаїтих культурних контекстів...» [5, с. 386].

Підсумовуючи сказане, маємо визнати, що (за Г. Левченко) «...міфотворчі тенденції в літературознавчій рецепції творчості Лесі Українки постали через проєкціювання дослідниками окремих художніх концептів на особистість поетеси, через ототожнення дискурсивних структур творчості й особистісних характеристик письменниці» [5, с. 389], що в редукованому спрощеному вигляді відображено у виданнях, орієнтованих на юного читача. Водночас, попри значну кількість академічних досліджень, постать Лесі Українки досі здебільшого розкривається дитині лише в межах шкільного дискурсу, а художніх і науково-популярних біографій видатної письменниці для дітей створено мало. З'явившись у середині ХХ ст. як адаптовані до дитячого читання «дорослі» твори, написані цілковито в межах панівної на той час ідеологічної доктрини, біографічні наративи для дітей довгий час не оновлювалися і лише за часи незалежності України почали активно творитися та змінюватися. Проте агіографічні та героїчні концепти переважали до 10-х рр. ХХІ ст., незважаючи на зміну академічної ре-

презентації постаті Лесі Українки. Лише у виданнях останнього десятиліття кардинальні зміни в розумінні постаті письменниці та концептуальних засадах творення біографічних видань для дітей створили умови для появи насправді нових — формально й змістово — біографій Лесі Українки для юного читача.

1. Волинський К. Повесть про юну Лесю / К. Волинський // *Весняні обрії* : літ.-критич. зб. / упоряд. Ю. Ярмиш. – Київ : Веселка, 1972. – С. 223–225.
2. «Живем содержательно и патетически бестолково...»: письма А. Дейча М. Рьльському // *Ступець*. – Київ, 2010. – Вип. 19. – С. 221–275.
3. Забужко О. «Une princesse lointaine»: Леся Українка як культурно-інтерпретаційна проблема : (закінчення) / Оксана Забужко // *Слово і Час*. – 2001. – № 3. – С. 45–53.
4. Зборовська Н. «Наша пані» Леся Українка у тлумаченні Оксани Забужко (інтелектуальні парадокси культурного фемінізму) [Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфології. Сер. «Висока полиця» / Післям. Л. Ушкалова. – К.: Факт, 2007. – 640 с.] / Ніла Зборовська // *Слово і Час*. – 2007. – № 9. – С. 69–73.
5. Левченко Г. Героїзм versus святість: до проблеми міфологізму в літературознавчій рецепції життєвого й творчого шляху Лесі Українки // *Питання літературознавства*. – 2013. – № 87. – С. 381–392. <https://doi.org/10.31861/pytlit2013.87.381>
6. Луценко І. Безмежність прометеїзму / І. Луценко // *Дочка Прометея* : роман : для ст. шк. віку / Микола Олійник. – Київ : Веселка, 1990. – С. 5–14.
7. Михида С. У психопоетикальному світі Лесі Українки / Сергій Михида // *Наукові записки [КДПУ ім. В. Винниченка]*. Серія: Філологічні науки (літературознавство). – Кіровоград, 2006. – Вип. 70. – С. 201–207. <https://doi.org/10.3989/scimar.2006.70s1201>
8. Наталка Малетич: «Спосіб зацікавити сучасних підлітків минулим — зробити історичні постаті максимально близькими» / Наталка Малетич ; розмовляла Мар'яна Хемій // *Книгарня «Є»*. Інтерв'ю. – 11.02.2021. – Режим доступу: <https://book-ye.com.ua/blog/intervyu/natalka-maletych-sposib-zatsikavyty-suchasnykh-pidlitkiv-mynulym-zrobyty-istorychni-postati-maksymal/> – Дата звернення: 28.04.2021.
9. Підгайний Л. Леся Українка : популярний критично-біогр. нарис / Леонід Підгайний ; за ред. Я. Савченка. – Харків ; Київ : Державне видавництво України, 1929. – 88 с.
10. Проскуріна Т. Рецепція прози Лесі Українки у вітчизняному і зарубіжному літературознавстві / Т. Проскуріна // *Леся Українка і сучасність*. Т. 4, кн. 2 / упоряд. Н. Стащенко ; ред. М. Жулинський ; Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк : Вежа, 2008. – С. 130–146.
11. Шуліка Л. Проблеми та шляхи популяризації творчої спадщини Лесі Українки в умовах сучасного вищого освітнього закладу / Людмила Шуліка // *Ідеологія національної аристократії (на пошану 150-річчя від дня народження Лесі Українки)* : зб. наук. пр. за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнарод. участю 25–26 лют. 2021 р. – Львів, 2021. – С. 271–277.

REFERENCES

1. Volynskiy, K. (1972). Povist pro yunu Lesiu. In Yu. Yarmysh (Comp.). *Vesniani obrii* (pp. 223-225). Kyiv, Ukraine: Veselka. [In Ukrainian].
2. “We live meaningful and pathetically absurd livas...”: Letters of A. Deytch to M. Rylsky. (2010). *Yehupets*, 19, 221-275. [In Russian].
3. Zabuzhko, O. (2001). “Une princesse lointaine”: Lesia Ukrainka yak kulturno-interpretatsiina problema (ending). *Slovo i Chas*, 3, 45-53. [In Ukrainian].
4. Zborovska, N. (2007). “Nasha pani” Lesia Ukrainka u tlumachenni Oksany Zabuzhko (intelektualni paradoksy kulturnoho feminizmu) [Notre Dame d’Ukraine: Ukrainka v konflikti mifolohii. Ser. “Vysoka polytsia” / Pisliam. L. Ushkalova. – K.: Fakt, 2007. – 640 s.]. *Slovo i Chas*, 9, 69-73. [In Ukrainian].
5. Levchenko, G. (2013). Heroism versus sanctity: to the problem of mythologism in the reception of literary criticism of Lesya Ukrainka’s life and creative work. *Pytannia Literaturoznavstva*, 87, 381-392. <https://doi.org/10.31861/pytlit2013.87.381> [In Ukrainian].
6. Lutsenko, I. (1990). Bezmezhnist prometeizmu. In M. Oliinyk. *Dochka Prometeia*. Kyiv, Ukraine: Veselka. [In Ukrainian].
7. Mykhyda, S. (2006). U psykhopoetykalnomu sviti Lesi Ukrainky. *Naukovi Zapysky [KDPU im. V. Vynnychenka]. Seriya: Filolohichni Nauky (Literaturoznavstvo)*, 70, 201-208. <https://doi.org/10.3989/scimar.2006.70s1201> [In Ukrainian].
8. Maletych, N. (2021, February 11). “Sposib zatsikavyty suchasnykh pidlitkiv mynulym – zrobyty istorychni postati maksimalno blyzkymy”: Interview by Mariana Khemii. *Knyharnia “Ye”*. *Interviu*. Retrieved from <https://book-ye.com.ua/blog/intervyu/natalka-maletych-sposib-zatsikavyty-suchasnykh-pidlitkiv-mynulym-zrobyty-istorychni-postati-maksymalno-blyzkymy/> [In Ukrainian].
9. Pidhainyi, L. (1929). *Lesia Ukrainka*. Kharkiv; Kyiv, Ukraine: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy. [In Ukrainian].
10. Proskurina, T. (2008). The reception of Lesya Ukrainka’s prosaic artistic work by national and foreign history of literature science. In N. Stashenko (Comp.), M. Zhulynskiy (Ed.). *Lesia Ukrainka i suchasnist* (Vol. 4, pt. 2, pp. 130-146). Lutsk, Ukraine. [In Ukrainian].
11. Shulika, L. (2021, February). Problemy ta shliakhy populiaryzatsii tvorchoi spadshchyny Lesi Ukrainky v umovakh suchasnoho vyshchoho osvithnoho zakladu. *Ideologist of the national aristocracy (in the honor of the 150th anniversary of the birth of Lesya Ukrainka)*. *Materials of the All-Ukrainian scientific-practical conference with international participation* (pp. 271-276). Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].

Рукопис одержано 01.05.2021 р.

Nataliia MARCHENKO, Candidate of Sc. (History), Senior Research Associate, Department of Theory and Methods of Biobibliography, Institute of Biographical Research, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Lesya Ukrainka and children’s reading: the genesis of representations of the writer’s figure.

The aim of the work. Consider the presentation of the life and work of Lesya Ukrainka in publications for children and youth and children's reading, systematize and outline its stages, find out what models of Lesya Ukrainka's biography were offered to the child-reader in Ukraine and what most influenced the genesis of these representations. **The methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, as well as on general historical methods – chronological, retrospective, problem-thematic and statistical-analytical. **The scientific novelty of the study** is that for the first time biographical stories about Lesya Ukrainka in books for children and youth in Ukraine in the period from the 20s of the XX century were analyzed. and until 2021. Art-documentary and popular science publications about the fate of Lesya Ukrainka, addressed to children and youth, are analyzed, as well as the factors that transformed the scientific reception of personality and creativity of the writer to the level of school education (scientific and methodical manuals for teachers, prefaces that accompanied the publication of her works in specialized publishers and series) as well as artistic and popular science biographies of the writer for adults who entered the reading of adolescents, because there was no alternative that would meet the age requirements of children. **Conclusions.** Despite a significant amount of academic research, the figure of Lesya Ukrainka is still mostly revealed to the child only within the school discourse, and few artistic and popular science biographies of the outstanding writer have been created for children. “Adult” works adapted for children's reading appeared in the middle of the XX century and were written entirely within the framework of the prevailing ideological doctrine at that time. Biographical texts adapted for children have not been updated for a long time and only during the independence of Ukraine began to change actively. However, hagiographic and heroic concepts prevailed until the 10s of the XXI century, despite the change in the academic representation of the figure of Lesya Ukrainka. Only in the publications of the last decade have cardinal changes in the understanding of the figure of the writer and conceptual principles of creating biographical publications for children created the conditions for the emergence of truly new – formally and meaningfully – biographies of Lesya Ukrainka for young readers.

Key words: Lesya Ukrainka (Larysa Kosach-Kvitka), biography, books for children and youth, children's reading, study of the writer's biography at school.

Ігор Іванович СТАМБОЛ,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри бібліотекознавства та інформології
Інституту журналістики
Київського університету імені Бориса Грінченка
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-3099-3862>
i.stambol@kubg.edu.ua

КНИЖКОВА КУЛЬТУРА ТА БІБЛІОТЕЧНА СПРАВА В ЖИТТЄВОМУ І ТВОРЧОМУ ПРОСТОРІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Мета роботи полягає в з'ясуванні поглядів поетеси на книжкову галузь. Завданнями є аналіз рефлексій авторки на тему бібліофільства, книгознавства та бібліотечної справи; з'ясування, як саме їй вдалося долучитися до розвитку книжкової та бібліотечної справи. *Методологія дослідження* базується на принципах історизму, об'єктивності, а також на загальноісторичних методах — хронологічному, ретроспективному, проблемно-тематичному та статистично-аналітичному. *Наукова новизна* роботи полягає в здійсненні огляду книгознавчих і бібліотекознавчих сюжетів, що виявлені в опублікованих працях, епістолярії поетеси, а також у спогадах про неї. Визначено основні погляди Лесі Українки на цінність різних жанрів книг, друкарські та редакторські аспекти книговидання, а також з'ясовано ставлення літераторки до бібліотек. На основі епістолярію та архівних документів висвітлено сюжет, пов'язаний із її активною організаційною роботою зі створення першої української бібліотеки в Києві, яка мала стати, на думку поетеси, національною книгозбірнею. *Висновки.* Погляди Лесі Українки на книгу відображають значення цього носія інформації українською для інтелігенції другої половини XIX — початку XX ст. Водночас поетеса демонструвала власний, оригінальний погляд на книжкову культуру. Вона прагнула видавати гарні книги, з тонкими аркушами та широким міжрядковим інтервалом, які б краще сприймалися читачами. Для досягнення цих цілей вона ладна була жертвувати гонорарами. Книга була для поетеси основним засобом та мірою освіченості. Леся Українка була однією з найбільш інтернаціональних читачок-українок свого часу, адже була записана до бібліотек, як мінімум, п'яти країн. Її досвід та відсутність задокументованих проблем із російською

поліцією посприяли тому, що поетеса стала відповідальною за створення публічної бібліотеки при київській «Просвіті» в 1906 р. У процесі організації Леся Українка проявила неабияку активність, що свідчить про вболівання нею за ідею появи української національної книгозбірні.

Ключові слова: Леся Українка, книгознавство, бібліотека, товариство «Просвіта».

Півторастолітній ювілей Лесі Українки помітно відобразився у вітчизняному науковому та інформаційному просторі. До ювілейних заходів, окрім музейних установ та освітніх закладів (зокрема, повне зібрання творів Лесі Українки було здійснено на базі Волинського національного університету), активно долучилися й бібліотеки усіх видів. Книжкові виставки творів літераторки та різноманітні лесезнавчі біо-бібліографічні матеріали стали основою річних планів українських книгозбірень. Увага видавництва і бібліотек до однієї з найвідоміших українських діячок викликає питання: яке місце ця галузь та її представники посідали в житті та творчості Лесі Українки?

Книга та бібліотека в житті творчої інтелігенції на рубежі ХІХ–ХХ ст. були важливими складниками. Як відбувалася взаємодія з основним носієм знань — питання важливе і в контексті вивчення повсякденного життя інтелігенції, і в контексті книгознавства та історії бібліотечної справи. Тому мета цієї статті — з'ясувати погляди Лесі Українки на книжкову культуру та бібліотечну справу. Завдання полягають в аналізі рефлексій поетеси на тему бібліофільства, книгознавства та бібліотечної справи, розгляді особливостей її поглядів на галузь; з'ясуванні, як поетесі вдалося долучитися до розвитку книжкової та бібліотечної справ.

У численних літературознавчих, мовознавчих, мистецтвознавчих та історичних біографічних дослідженнях, присвячених поетесі, питання, пов'язане з книгою в житті Лесі Українки, висвітлювалося переважно в контексті виходу її власних книжок та критичної спадщини, а тема бібліотек не охоплена зовсім [9]. Бібліотечна тема в житті діячки згадується переважно в контексті її участі розбудові київської «Просвіти» [8; 10]. Варто зазначити, що тема книг та бібліотек досить рідко виокремлюється як важливий складник життя та невід'ємний елемент повсякдення інтелігенції. Зокрема, О. Ганусин у дисертації, що стосувалася повсякдення галицької інтелігенції, про бібліотеки майже не згадує [1].

Основним джерелом для розв'язання означених вище мети й завдань є праці самої Лесі Українки, зокрема виданий до 150-ї річниці 14-томник. Художні та критичні праці літераторки не надто стосуються теми цієї статті, зате великою мірою її розкриває епістолярій Лесі Ук-

райнки. Додатковим джерелом є документи з Державного архіву Київської області, а також спогади інших діячів про поетесу.

Ці матеріали дають змогу з'ясувати книгознавчі погляди літераторки та її ставлення і внесок у бібліотечну справу. Перший напрям пов'язаний переважно з увагою Лесі Українки до друкування власних праць, а також із різноманітними психологічними аспектами сприйняття книг.

У хронології життя поетеси, опублікованій її сестрою, є згадка про першу книжку, яку вона самостійно обрала й прочитала ще в чотирирічному віці, коли сама навчилася читати. Це була популярна книга О. Стороніна, яку з російської на українську переклав М. Комаров [5, с. 27]. Згодом, побувавши в Комарових в Одесі, Леся Українка сама про це згадувала [12, с. 25]. Вона мала звичку читати й писати до пізньої ночі, тому батько поетеси навіть жалівся на таку поведінку дочки, боячись за її здоров'я [11, с. 103].

Коли власного поетичного доробку Лариси Косач стало достатньо для збірки, вона почала цікавитися оформленням книг. Наприклад, вважала, що не потрібно лишати пустих сторінок у поетичній збірці, щоб ніхто не думав, що «мався замір побільшити книжку білим папером» [16, с. 190]. Звертала увагу видавця на те, щоб брошурування книжки було кращим, аби після розрізання аркуші не розліталися, — питання, актуальне і для нинішньої поліграфії. Проте, розуміючи, що це справа економії, погоджувалася на такий недолік [17, с. 206]. До речі, лесезнавці зазначають, що для розрізування сторінок книг діячка мала ніж зі слонової кістки, інкрустований перламутром, який їй привезла з Китаю в подарунок М. Биковська-Беляєва [17, с. 552]. Водночас Л. Косач вважала, що папір її збірки має бути тоншим, ніж надрукувала «Українсько-руська видавнича спілка» [17, с. 243]. Такий аспект друкарської естетики більше притаманний ХІХ століттю, адже нині мало хто замислюється про товщину сторінок. Щодо впливу на читача, поетеса розуміла, що книга має лишати добре враження і не бути занадто сумною [16, с. 211].

Ще одне естетичне побажання Лесі Українки, висловлене нею до редакції «Літературно-наукового вістника», було пов'язане зі шрифтами. Вона просила, аби для її віршів та поем застосовували «...трохи буйніший друк і ширші пробіли межі стрічками, такі, які даються для прозаїчних творів...» [19, с. 277–278]. Серед аргументів цього прохання були: складність сприйняття читачами та що «варто б пошкодувати очей, коли вже не моїх читачів (їх, може, замало для того), то хоч друкарських робітників, — се ж відома річ, що від дрібних друків вони скоріше сліпнуть, та й коректорові, либонь, тії „петіти“ не дарма даються» [19, с. 278]. Заради того, аби редакція погодилася

виконати таке побажання, Л. Косач була не проти зменшення її авторського гонорару за публікацію. Чернівецький видавець В. Сімонович згадував, що поетеса не виявляла значних примх до друку, лише «щоб видання було „чепурненьке“ та щоб коректа проведена „по-людському“, за рукописом» [11, с. 204].

Особливу увагу поетеса звертала на друкарські помилки, писала, що часто згадувала фразу: «...друкарські помилки — то моя рана» [19, с. 270]. Незважаючи на те, що редактором першої збірки Лесі Українки «На крилах пісень» був Іван Франко, уникнути друкарських помилок не вдалося [7, с. 183]. Хоч вона і просила редактора вказати одруки у «помилках», але зазначала примарність такого рішення: «...хоч се, властиве, авторська самопотіха...» [17, с. 243].

Оскільки російська імперська цензура пропускала тільки деякі українські книги, то це також не могло не хвилювати літераторку. Наприклад, вона висловила думку, що варто, аби при друці альманаху кожен автор просив цензуру окремо. Це вона аргументувала тим, що «цензура головно спілок не любить, індивідуум її не так лякає» [17, с. 207]. Зрозуміло, що це був нетиповий погляд на видавничий процес, адже клопотаннями, зазвичай, переймалися редактори.

Психологічні аспекти сприйняття книги Лесі Українка виражала, аналізуючи думки інших літераторів. Обговорюючи праці Ади Негрі, вона зупиняється на тезі про те, що італійська поетеса особливо ставилася до своїх книг: випускаючи у світ, прощалася з ними і називала останньою печаткою на її гробі [13, с. 84]. Імовірно, суголосне сприйняття книги могло бути й у Лесі Українки, адже вона, незважаючи на перешкоди, стійко реалізовувала свій талант.

Варто зазначити, що Лесі Українка згадує про «путні» або «розумні» та «дурні» книжки [16, с. 68]. Книги, які не стосувалися інтересів поетеси (белетристика чи популярна література), ставали їй в пригоді як відпочинок: «часом і залінуєшся, і замість того, щоб у вільний час листи писати, лягаєш собі і книжку читаєш» [16, с. 285]. Стан здоров'я Лесі Українки відволював її від читання, тож лише коли болі стихали, вона могла читати «скупні книги», якими називала економічні монографії [17, с. 25]. Інший своєрідний термін, який вона застосовує щодо процесу читання — «книгоїдство». Ним вона займалася в Києві, «обложившись іностраними книжками», на противагу проживанню в Колодяжному, де її більше цікавили природа та господарство [16, с. 404]. Ще одне явище, на яке доводилося нарікати — «зачитування» книг, коли хтось зі знайомих позичав примірник і не повертав учасно, або й зовсім книга губилася.

Книга в сприйнятті Лесі Українки є синонімом освіти й ученості. Зокрема, характеризуючи англійського поета Дж. Мільтона, вона зазна-

час, що британець «...у школі, як і дома, просиджував над книжками цілі ночі...» [13, с. 365], та підсумовує: «Справжній учений чоловік тяжко працює, доходячи розумом до правди, скільки книжок мусить він перечитати, скільки розумних річей переслухати, скількох чужих мов навчитися, щоб розуміти усі книжки, які потрібні для його науки» [13, с. 370]. Це розуміння позначилося й на громадянській позиції літераторки. Зокрема, покоївка, яка працювала в садибі Косачів, згадувала, що саме Леся Українка навчила її читати й писати [14, с. 115].

Взаємозв'язок між читанням і творенням власного тексту Леся Українка демонструє і на власному прикладі: у листі до М. Павлика вона зазначає, що хотіла б завершити свою брошуру пошвидше, але «...треба ще прочитати дві товстіючі німецькі книги та одну англійську — се ж не жарти! Не хотілось би, що б на моїй книжці стояв невидимий епіграф: “бігла через місточок, вхопила кленовий листочок, бігла через гребельку, вхопила водиці крапельку, тільки ж пила й іла”...» [16, с. 346]. У тому ж, освітньому, контексті поетеса порушує інше питання: серед українського населення бракує знань про закони і державний лад, адже того не вивчають у школі, а університети — малодоступні для більшості, тому той, хто прагне розібратися, «...мусить читати сам по книжках» [13, с. 422].

Як і більшість діячів того часу, зокрема Б. Грінченко в його «Листах з України Наддніпрянської», Леся Українка замислювалася над темою мови в книжках. Розуміючи важливість літератури українською мовою, вона, на прикладі Ольги Кобилянської, віддає належне і німецькомовній літературі, яка переважала в бібліотеках Буковини, але завдяки їй О. Кобилянська «ознайомилася зі світовою культурою та навчилася розуміти мистецтво» (переклад наш. — *І. С.*) [13, с. 104]. Не обходить тему книги поетеса й у роздумах щодо свободи жінки: чоловік вороже ставиться до нових активностей жінки і «так жорстоко ненавидить книгу, яку вона пише, як навряд чи міг би ненавидіти її дитину, яка належить іншому» (переклад наш. — *І. С.*) [13, с. 135].

Окрім власних поетичних збірок, Леся Українка переймалася також створенням історичної літератури, яка б сприяла просвітництву. У листі до М. Косача 1893 р. вона зазначала: «Плеяда тепер сильно воспрянула духом і числом, збирається досить правильно, кожний раз є що читати; вибраний у нас ще виділ (до якого і я маю честь бути вибраною), що мусить займатись редагуванням брошюрок для народу. Ми уложили програмку книжечок по історії і розібрали вже де які „точки програми“, — я взяла Хмельницину...» [16, с. 245]. Реалізувати цей козакознавчий задум не вдалося, але важливість історичних знань діячка доводила іншими проектами зі світової історії, зокрема створила один із перших в Україні навчальних посібників з

історії народів Сходу [3]. В її епістолярній спадщині теж простежується процес дослідження Сходу, зокрема, є аналіз окремих єгипетських та єврейських книг. Водночас вона виступала проти героїчної літератури, вважала, що вона отруює суспільство і шкодить просвітницькій справі [16, с. 221].

Ця праця з історії Сходу Лесі Українки мала супроводжуватися малюнками, тож авторка збиралася запозичити деякі з праці М. Грушевського, а інші — скопіювати з книг французького єгиптолога Г. Масперо та сходознавця Л. Менара. Копії пропонувала замовити в учня якоїсь із художніх шкіл, щоб це вийшло легко і недорого [19, с. 281]. Такий шлях теж досить своєрідно свідчить про книжкову культуру тих часів.

Яскраво демонструє сприйняття книжкової культури Л. Косач її лист до сестри 1911 р., де вона докладно пояснює, які книги переслала з Грузії за 6 рублів, подаючи їх імпровізований каталог. Наведемо тут уривок з листа, що свідчить, яку бібліотеку возила із собою поетеса: «Велику скриню розпакуй і там знайдеш різні категорії книжок і журналів:

1) „Вістника“ можна дати читати, але з тим, щоб вертали назад, ся сама умова обходить і пачки з написом „ум.“ (умовлено) — ліпше, якби ти давала сі книжки в оправу перед позичкою для читання, але не знаю, чи се для тебе можливо (може, накласти сю контрибуцію на читачів?); 2) з написом „à disposition“ — розпорядися, як хочеш: випощай, жертлуй, даруй, як зважиш ліпше; 3) з написом „нікому не давати“ — се авторські дарунки, Кльонині „нагороди“ і т. и., — їх, коли хочеш, читай сама, але „по людях“ не пускай; 4) ноти (друковані) приховай поки що; 5) у малій скрині є пачка з написом „покажчик (чи каталог?) укр[аїнських] перекладів з європейських літератур“ — се ми було почали складати список, де, в яких періодичних і неперіод[ичних] виданнях друкувалися які переклади (по змозі, непогані, бо се не бібліогр[афічна] вичерпуюча робота, а скоріш „каталог для самоосвіти“) з світової літератури (на пачці напис поспішно і погано придуманий) з тим, щоб улегшити роботу тим, хто хтів би студіювати чужі літер[атури], знаючи тільки укр[аїнську] мову, або хтів би видати якогось чужого автора в перекладі, не повторяючи вже зробленої роботи, а тільки передруковуючи розсипане по всіх усюдах; „за недосужністю времени и прочими околичностями“ ми не можемо довести до ума сеї роботи, але, може, знайдеться „спасенна душа“, то передай їй сі початки, а головно сю думку; 6) Кльонин збірничок пісень (друкований), може, даватимеш кому тямущому для співу (gratis), а може, пожертвуєш куди в Галичину чи в Америку...» [19, с. 261–262].

Більш предметно бібліотекознавчі аспекти в спадщині поетеси вивражені в її відгуках про відвідані бібліотеки, а також у піклуванні про створення нових книгозбірень. Вимушені подорожі Лесі Українки, пов'язані з лікуванням, сприяли її ознайомленню з бібліотеками багатьох країн. У 1894–1895 рр. вона проживала в родині М. Драгоманова в Софії, де її дуже вразила бібліотека дядька, якою вона мала змогу вільно користуватися. Вона навіть жила в цій бібліотеці: «на тім тиждні я вертаю з села в Софію і там буду собі писати і гребтись в дядьковій бібліотеці, що віддана мені на мешкання, — кращого помешкання для мене не могли видумати! Здумайте собі — чотири стіни книжок, та ще яких!» [16, с. 319]. Її невелике ліжко було відгороджене від іншої частини кабінету етажерками з книжками [11, с. 119]. Враження приватною бібліотекою поетеса зберегла і після смерті дядька: згадувала, що він їй снився щоночі, а вона розшукувала для нього книжки в бібліотеці [16, с. 383]. Вона дуже шкодувала, що бібліотека, яку називала «моя дорога Сибір», не збережеться як цільна книгозбірня.

Водночас Леся Українка обстоювала право родини М. Драгоманова розпоряджатися його бібліотекою на власний розсуд, тому коли «один добродій» запитав, чому бібліотеку не подарують львівському університетові, то цим викликав гнів племінниці покійного: «„Даруйте, кажу, Ви, коли багаті!“ — так він мене розізлив! Які-то ми всі патріоти на чужий кошт!» [17, с. 150]. Згодом Л. Косач ще не раз зверталася до теми повернення цієї бібліотеки в Україну, зокрема в листуванні з М. Павликом, який, вочевидь, сподівався на щедрість відомого колекціонера В. Тарновського, але той відмовився викупити книги і перевезти їх із Софії до Львова [17, с. 189].

Стан здоров'я Л. Косач не сприяв опрацюванню літератури в бібліотеках. «...Сидіння правцем в публічн[ий] бібліотеці показалося вище моїх сил», — писала вона в 1898 р. [17, с. 155]. Але поетеса зазначала, що відвідувала кийвську та одеські бібліотеки. Важко було отримати доступ до бібліотеки Університету св. Володимира, але в 1906 р. поетеса вказувала, що «такі нарешті „проникла“» туди [18, с. 427]. В Одесі в 1904 р. вона збиралася «походити в інострани бібліотеки» [18, с. 341]. Очевидно, ішлося про фонди іноземної літератури публічної бібліотеки.

Перебуваючи в Дерпті (Тарту) в 1900 р., Леся Українка відвідала місцеву бібліотеку й зазначила, що «дуже вона у них гарненька, в середньовіковому стилі» [17, с. 276]. У тій бібліотеці досі зберігається автограф поетеси в книзі відвідувачів. У 1901 р. вона перебувала в італійському Сан-Ремо й з'ясувала, що бібліотеки там «...не дуже добрі і, напр[иклад], німецьку літературу прийшлося би купувати...» [17, с. 439]. Наступного року поетеса записалася

до віденської бібліотеки, де оформила собі платну послугу: пересилку книг до італійського Сан-Ремо за 2 гульдени та безкоштовно мала отримувати газету «Zeit». Тоді ж вона записалася і до бібліотеки Мілана [18, с. 135].

Досліджуючи історію Давнього Єгипту, Леся Українка звертає увагу на роль бібліотек і особливості їх формування: «...вже при шостій династії були книжки і навіть „книжні дома“, себто бібліотеки. А коли пригадати, що тоді всі книжки писалися руками, то, певна річ, в такій стороні, де вже були бібліотеки, мусіло бути багато писарів» [15, с. 160]. Зазначала вона також великі зібрання глиняних табличок в палацах асирійських царів. Авторка також умістила тематичну характеристику бібліотеки Ашшурбаніпала [15, с. 250].

Про значення бібліотек Л. Косач говорила і в контексті визвольних рухів інших народів. Зокрема, описуючи національних рух в Ірландії, вона зазначала: «Серед ірландців панувала любов до науки й до рідної мови. Счинялися бої за владання манускриптами. Старшина набіралась поваги, коли збирала багато рукописів, і в де-котрих замках було не менше книжок, ніж в теперішніх бібліотеках» [14, с. 642]. Якоюсь мірою таке сприйняття ролі бібліотек викликане суголосністю ірландського руху з українським.

Чи не найліпше ставлення до бібліотечної справи Л. Косач виявила, організовуючи фонди та бібліотеки. Ще в 1894 р., рефлексуючи над роллю вчителів у Гадячі, поетеса характеризувала їх у листі до вчительки А. Макарової як «...народ лінивий, і якби над ними постійно була „нравственная палка“, то, може б, вони й робили що-небудь» [16, с. 278]. Одразу ж вона й пропонувала їм заняття: «Тепер от скрізь устроюють народні бібліотеки, — що б же й гадячанам взятись за се?» [16, с. 278]. Невідомо, чи цей заклик дійшов до когось за призначенням, але А. Макарова згадувала в своєму автобіографічному листі, що Леся безкоштовно допомагала бібліотекароу в громадській книгозбірні [2, с. 351].

Перебуваючи у 1904 р. в Тифлісі, поетеса повідомляла І. Франка про місцевого мешканця, який хотів пожертвувати книги (значна частина яких стосувалася Кавказу) до НТШ. Не будучи певною, що ці книги становлять інтерес для галицьких українців, вона зазначила: «Якби я була бібліотекарем, то вважала б, що „всякое даяние благо“, але ж на се можуть бути різні погляди» [18, с. 365].

Певною мірою така «мрія» реалізувалася під час короткотермінових післяреволюційних свобод у Російській імперії. Уже в 1906 р. Л. Косач зазначила, що гурток «рівноправниць», до якого вона увійшла, розпочав створення бібліотеки в Києві [18, с. 422]. Як відомо, Леся Українка увійшла до створеної у травні 1906 р. київської

ській, буд. 10, кв. 6 та завідування нею Лесі Українці варто дозволити². Сама поетеса написала заяву до губернатора про згоду взяти на себе «відповідальність по вказаній бібліотеці» 17 жовтня 1906 р.³ Через певний час таку ініціативу все ж було заборонено імперською владою, але за період невизначеного становища просвітянам вдалося зібрати книгозбірню аж на понад 2700 томів [10].

Про заплановану роль київської «Просвіти» Леся Українка писала до О. Кобилянської: «Се ж перше легальне українське товариство у Києві, відколи він став „губернским городом российской империи“, а то досі можна було тільки „киевские общества“ відкривати, тільки, борони Боже, не українське. „Просвіта“ наша хоче мати ширші завдання, ніж галицька, і, крім видавництва книжок для народу, хоче мати свою бібліотеку, книгарню, музей і всяку всячину...» [18, с. 445–446]. Власну ж бібліотечну місію поетеса характеризувала так: «...з бібліотекою найбільше маю клопіт я, бо то я маю бути „відповідальною особою“ в тій справі, та хочеться, щоб воно було якимсь не гірше, ніж у людей» [18, с. 446].

У листах поетеси збереглося кілька свідчень про те, як вона агітувала надсилати книги для формування книгозбірні. А. Кримського вона закликала надсилати книги аж із Москви, не лише українською, а й іншими мовами. Відомому вченому поетеса розкрила і мету формування книгозбірні: «...зробити нашу бібліотеку настільки багатою й розмаїтою, щоб українець, пробуваючи в Києві, не потребував ходити по чужих бібліотеках, а міг би знайти загоду в своїх літературних потребах у рідній інституції» [18, с. 447]. У січні 1907 р. Л. Косач агітувала до співпраці В. Гнатюка, незважаючи на його приналежність до галицької інтелігенції, стверджуючи, що «...українська бібліотека в Києві, центрі культурного життя російської України, матиме вагу загальнонаціональної інституції...» [19, с. 412].

У тому ж листі до В. Гнатюка поетеса вмістила і заклик до галичан: «...дарувати книги до бібліотеки, яка буде відчинена до публичного вжитку і міститиме в собі книги всіма мовами та з усіх одділів літератури наукової й красної. В бібліотеці має бути й музичний відділ, до якого Товариство просить присилати ноти (ноти до співу можуть бути з текстом на всіх мовах). В ідеалі се має бути національна

² Відповідь інспектора друкарень і т. п. установ і книжкової торгівлі при генерал-губернаторові О. Нікольського на відношення Київського губернатора щодо можливості відкриття у Києві Товариством «Просвіта» публічної бібліотеки та читальні. 12 вересня 1906 р. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 42. Спр. 220. Арк. 4.

³ Заява Л. Косач щодо готовності взяти на себе відповідальність за керівництво бібліотекою Товариства «Просвіта». 17 жовтня 1906 р. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 42. Спр. 220. Арк. 16.

бібліотека, яка служитиме не тільки для звичайного читання, але й до наукових праць та до всяких інформацій. Тому Товариство просить присилати всякі книжки... не тільки такі, що мають загальний та сучасний інтерес, але й спеціальні та давні видання. ...Товариство приймає з подякою пам'ятні книжки, статистичні збірники, календарі, давні періодичні видання (хоч би й порізнені) і т. и.» [19, с. 413]. Подібний текст було розіслано до багатьох діячів. Тож, як бачимо, літераторка з великим ентузіазмом взялася до організації бібліотечної справи й була близька до того, аби очолити найзначнішу книгозбірню в Україні.

Навесні 1907 р. Леся Українка, через погіршення стану здоров'я, змушена була виїхати на лікування до Криму, а згодом — до Грузії, її сестра Ольга Косач-Кривинюк теж покинула Київ [8, с. 524]. Так завмерла справа української бібліотеки в столиці українців. Але поетеса не втратила запал до бібліотек і навіть у 1910 р. в єгипетському Хелуані обговорювала з чоловіком Климентом Квіткою: «...не зле було б, якби тут відкрити бібліотеку (тут нема жадної!)...» [19, с. 184]. Звісно, реалізувати такі ідеї не вдалося, але висловлені поетесою побажання свідчать про її переконання, що культурне й інтелектуальне життя без бібліотек неможливе.

Отже, погляди Лесі Українки на книгу великою мірою відображають значення та сприйняття цього носія інформації українською інтелігенцією другої половини XIX — початку XX ст. Водночас поетеса демонструвала власний, оригінальний погляд книжкову культуру. Вона прагнула видавати «чепурненькі» книжки, із тонкими аркушами та широким міжрядковим інтервалом, аби легше читалося коректорам і читачам. Для досягнення цих цілей вона ладна була жертвувати гонорарами. Книга була для поетеси основним засобом та мірою освіченості та водночас могла стати засобом, що відволікав її від основних творчих чи наукових завдань. Її життя і діяльність тісно перепліталися з книгозбірнями: як приватними, так і офіційними. Напевно, вона для свого часу була однією з найбільш інтернаціональних читачок-українок, адже була записана до бібліотек як мінімум п'яти країн. Лесі Українці пощастило студіювати літературу в розкішній приватній книгозбірні М. Драгоманова, і вона щоразу стикалася із відсутністю потрібних книг в Україні та під час подорожей за кордоном. Вочевидь, такий досвід, як і відсутність задокументованих проблем із російською поліцією, сприяли тому, що поетеса стала відповідальною за створення публічної бібліотеки при київській «Просвіті» у 1906 р. Як зазначала Леся Українка, ця київська бібліотека, у разі успішної організації, мала б стати основною національною бібліотекою українців. І в такій організації діячка проявила

неабияку активність. Тож можна стверджувати, що Леся Українка, поряд з її досягненнями у літературі та громадській справі, також стоїть біля основ створення власне української національної бібліотеки.

1. Ганусин О. Повсякденне життя української інтелігенції Галичини у другій половині XIX — на початку XX століть у світлі джерел та історіографічних інтерпретацій / Олена Ганусин // Вісник Львівського університету. Серія : Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. — Львів, 2014. — Вип. 8. — С. 220–230.
2. Диба А. «Все для інших і нічого для себе»: свідчення Антоніни Макарової про Косачів-Драгоманових / Алла Диба // Леся Українка і сучасність : зб. наук. пр. Т. 6. / упоряд. Н. Г. Сташенко. — Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. — С. 344–377.
3. Захарова І. В. Перший український підручник із стародавнього сходознавства / І. В. Захарова, В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. — 1991. — № 2. — С. 38–44.
4. Звідомлення Товариства «Просвіта» у Києві, заснованого в пам'ять Т. Шевченка, за 1906 рік. — Київ, 1907. — 74 с.
5. Косач-Кривинюк О. Леся Українка : хронологія життя і творчості / Ольга Косач-Кривинюк ; Укр. вільна акад. наук. — Нью-Йорк, 1970. — 923, [3] с.
6. Малюта О. В. Київське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка / О. В. Малюта // Енциклопедія історії України. Т. 4 / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. — Київ : Наук. думка, 2007. — С. 251–252.
7. Мірошниченко Л. Леся Українка. Життя і тексти / Лариса Мірошниченко. — Київ : Смолоскип, 2011. — 264 с.
8. Мороз М. Леся Українка і «Просвіта» / Мирослав Мороз // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2010. — Вип. 19. — С. 522–525.
9. Ні! Я жива, я буду вічно жити... : до 140-річчя від дня народж. Лесі Українки : бібліогр. покажч. / упоряд.: Н. М. Вахненко, М. О. Залєпа. — Київ, 2011. — 138 с.
10. «Просвіт'янки» з роду Косачів (онлайн-виставка до 150-річчя від дня народження Лесі Українки та з нагоди 115-річчя створення Київської «Просвіти») // Державний архів Київської області. — 24.02.2021. — Режим доступу: <https://cutt.ly/XmrVwmz>
11. Спогади про Лесю Українку / упоряд. А. І. Костенка. — Київ : Дніпро, 1971. — 482 с.
12. Стамбол І. Михайло Комаров / Ігор Стамбол. — Харків : Фоліо, 2021. — 126 с.
13. Українка Леся. Повне академічне зібрання творів : у 14 т. Т. 7. Літературно-критичні та публіцистичні статті / ред. В. Агеєва. — Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2021. — 680 с.
14. Українка Леся. Повне академічне зібрання творів : у 14 т. Т. 8. Переклади: поезія, проза, драма, публіцистика та інше / ред., передм. М. Стріха. — Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2021. — 1120 с.

15. Українка Леся. Повне академічне зібрання творів : у 14 т. Т. 10. «Стародавня історія східних народів». Конспекти. Виписки з книг. Нотатки та інше / ред. Ю. Громик. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2021. – 528 с.
16. Українка Леся. Повне академічне зібрання творів : у 14 т. Т. 11. Листи (1876–1896) / ред. С. Кочерга. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2021. – 600 с.
17. Українка Леся. Повне академічне зібрання творів : у 14 т. Т. 12. Листи (1897–1901) / ред. О. Полохович. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2021. – 608 с.
18. Українка Леся. Повне академічне зібрання творів : у 14 т. Т. 13. Листи (1902–1906) / ред. Ю. Громик. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2021. – 616 с.
19. Українка Леся. Повне академічне зібрання творів : у 14 т. Т. 14. Листи (1907–1913) / ред. С. Романов. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2021. – 616 с.

REFERENCES

1. Hanusyn, O. (2014). Everyday life of the Ukrainian intelligentsia of Galicia in the second half of the XIX – early XX centuries in the light of sources and historiographical interpretations. *Visnyk of the Lviv University. Series Bibliology, Library Studies and Information Technologies*, 8, 220-230. [In Ukrainian].
2. Dyba, A. (2010) “Vse dlia inshykh i nichoho dlia sebe”: Svidchennia Antoiny Makarovi pro Kosachiv-Drahomanovykh. In N. H. Stashenko (Comp.). *Lesia Ukrainka i suchasnist* (Vol. 6, pp. 344-377). Lutsk, Ukraine: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. [In Ukrainian].
3. Zakharova, I. V., & Sarbei, V. H. (1990). Pershyi ukrainskyi pidruchnyk iz starodavnoho skhodoznavstva. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal*, 2, 38-44. [In Ukrainian].
4. *Zvidomlennia Tovarystva “Prosvita” u Kyievi, zasnovanoho v pamiat T. Shevchenka, za 1906 rik.* (1907). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
5. Kosach-Kryvyniuk, O. (1970). *Lesia Ukrainka: Khronolohiia zhyttia i tvorchosty*. New York, NY. [In Ukrainian].
6. Maliuta, O. V. (2007). Kyivske tovarystvo “Prosvita” imeni Tarasa Shevchenka. In V. A. Smolii (Ed.). *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 4, pp. 251-252). Kyiv, Ukraine: Nauk. dumka. [In Ukrainian].
7. Miroshnychenko, L. (2011). *Lesia Ukrainka. Zhyttia i teksty*. Kyiv, Ukraine: Smoloskyp. [In Ukrainian].
8. Moroz, M. (2010). Lesia Ukrainka i “Prosvita”. *Ukraina: Kulturna Spadshchyna, Natsionalna Svidomist, Derzhavnist*, 19, 522-525. [In Ukrainian].
9. Vakhnenko, N. M., & Zalepa, M. O. (Comps.). (2011). *Ni! Ya zhyva, ya budu vichno zhyty...: Do 140-richchia vid dnia narodzh. Lesi Ukrainky*. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
10. “Prosvitianyky” z roku Kosachiv (onlain-vystavka do 150-richchia vid dnia narodzhennia Lesi Ukrainky ta z nahody 115-richchia stvorennia Kyivskoi “Prosvity”). (2021, February 24). *Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti*. Retrieved from <https://cutt.ly/XmrVwmz> [In Ukrainian].

11. Kostenko, A. I. (Comp.). (1971). *Spohady pro Lesiu Ukrainku*. Kyiv, Ukraine: Dnipro. [In Ukrainian].
12. Stambol, I. (2021). *Mykhailo Komarov*. Kharkiv, Ukraine: Folio. [In Ukrainian].
13. Ukrainka, Lesia. (2021). *Povne akademichne zibrannia tvoriv* (Vol. 7. Literaturno-krytychni i publitsystychni statti; V. Aheieva, Ed.). Lutsk, Ukraine: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. [In Ukrainian].
14. Ukrainka, Lesia. (2021). *Povne akademichne zibrannia tvoriv* (Vol. 8. Pereklady: poeziia, proza, drama, publitsystyka ta inshe; M. Strikha, Ed.). Lutsk, Ukraine: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. [In Ukrainian].
15. Ukrainka, Lesia. (2021). *Povne akademichne zibrannia tvoriv* (Vol. 10. “Starodavnia istoriia skhidnikh narodiv”. Konspekty. Vypysky z knyh. Notatky ta inshe; Yu. Hromyk, Ed.). Lutsk, Ukraine: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. [In Ukrainian].
16. Ukrainka, Lesia. (2021). *Povne akademichne zibrannia tvoriv* (Vol. 11. Lysty (1876-1896); S. Kocherha, Ed.). Lutsk, Ukraine: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. [In Ukrainian].
17. Ukrainka, Lesia. (2021). *Povne akademichne zibrannia tvoriv* (Vol. 12. Lysty (1897-1901); O. Poliukhovych, Ed.). Lutsk, Ukraine: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. [In Ukrainian].
18. Ukrainka, Lesia. (2021). *Povne akademichne zibrannia tvoriv* (Vol. 13. Lysty (1902-1906); Yu. Hromyk, Ed.). Lutsk, Ukraine: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. [In Ukrainian].
19. Ukrainka, Lesia. (2021). *Povne akademichne zibrannia tvoriv* (Vol. 14. Lysty (1907-1913); S. Romanov, Ed.). Lutsk, Ukraine: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. [In Ukrainian].

Рукопис одержано 29.06.2021 р.

Ihor STAMBOL, Candidate of Sc. (History), Docent, Department of Library Studies and Informology, Institute of Journalism, Borys Grinchenko Kyiv University (Kyiv, Ukraine).

Book culture and library affairs in Lesia ukrainka’s living and creative space.

The aim of the article is to find out the poet’s views on the book industry. The tasks are to analyze the poet’s legacy in relation to her reflections on the topic of bibliophilism, bibliography and library work, to find out the peculiarities of her views on the industry; determining exactly how the poet managed to join the development of book and library affairs. *The research methodology* is based on the principles of historicism, objectivity, as well as on general historical methods – chronological, retrospective, problem-thematic and statistical-analytical. *The scientific novelty* of the work lies in the review of bibliographic and library science aspects, which have been found in published works, epistolary of the poet, as well as in memories about her. The main views of Lesya Ukrainka on the value of different genres of books, printing and editorial aspects of book publishing are

determined, as well as the attitude of the writer to libraries is determined. On the basis of epistolary books and archival documents, the history related to her active organizational work on the creation of the first Ukrainian national library in Kyiv is covered. **Conclusions.** Lesya Ukrainka's views on the book industry reflect the significance of this information carrier in Ukrainian for the intelligentsia of the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries. At the same time, the poetess demonstrated her own, original view of book culture. She sought to publish good books, with thin sheets and a wide line spacing, to be better perceived by readers. To achieve these goals, she was willing to sacrifice fees. The book was the main means and measure of education for the poetess. Lesya Ukrainka was one of the most international Ukrainian readers at the time, as she was enrolled in libraries in at least five countries. Her experience and lack of documented problems with the Russian police contributed to the fact that the poetess became primarily responsible for the creation of a public library at Kyiv "Prosvita" in 1906. During the organization, Lesya Ukrainka was very active, which shows her admiration for the idea of the appearance of the Ukrainian national library.

Key words: Lesya Ukrainka, bibliology, library, "Prosvita" society.

Оксана Костянтинівна СУПРОНЮК,
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу зарубіжної україніки
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0003-1435-5913>
supronuk@nbuv.gov.ua

СПАДЩИНА ЛЕСІ УКРАЇНКИ В ДЖЕРЕЛАХ ЗАРУБІЖНОЇ УКРАЇНКИ

Метою дослідження є аналіз важливих аспектів життя й творчості Лесі Українки й оцінка їх у доробку вчених української діаспори. *Методологія* і методика вивчення матеріалу базується на інтегрованому використанні джерелознавчого, історико-типологічного, порівняльно-історичного (через аналіз явищ у контексті розвитку культури) методів дослідження та теорії інтертекстуальності. Використані підходи до систематизації матеріалу, розроблені в працях сучасних вітчизняних і зарубіжних спеціалістів у галузі джерелознавчої евристики, психології творчості. *Наукова новизна* дослідження полягає в тому, що малодосліджені й майже не введені в науковий обіг джерела запроваджуються в новий комплексний інформаційний бібліографічний ресурс, який не має аналогів і з 2019 р. створюється в НБУВ до 150-річчя з дня народження письменниці. Джерела зарубіжної україніки залучають нові матеріали про життя і творчість Лесі Українки і є сегментом обліку цього загальнобібліотечного науково-бібліографічного проекту. *Висновки.* Новітні джерела зарубіжної україніки в галузі лесезнавства є вагомими інформаційними ресурсами для переосмислення ролі Лесі Українки в історії української культури, створення нової історії розвитку українського письменства й утвердження української ідентичності. Вони акумулюють і підсумовують знання про творчу спадщину й особистість Лесі Українки, формують нове бачення значення творчості письменниці, її ролі у формуванні й побудові новітнього культурного простору України, пропонують інформацію, ще мало відому українським науковцям.

Ключові слова: Леся Українка, лесезнавчі дослідження вчених української діаспори, книжкові колекції відділу зарубіжної україніки НБУВ, науково-видавничий проект «Бібліографія Лесі Українки».

Відзначення 150-річчя від дня народження Лесі Українки спонукає до переосмислення творчого здобутку вітчизняних і зарубіжних на-

уковців у вивченні її особистості, творчості, місця й ролі в поступі української духовності і культури, творенні української модерної ідентичності, із висоти досвіду сучасного суспільного розвитку, завдань і перспектив подальшої розбудови українського національного простору. Зазначене є вкрай важливим, тому що кожен історичний етап розвитку України розкриває нові грані творчого спадку письменниці й глибинні смисли та підтексти її творів, а водночас пропонує зміни світоглядних засад і дискурсів лесезнавчих наукових студій, поглиблення розуміння значення Лесі Українки для наступних поколінь.

Особливий інтерес становить звернення до аналізу напрацювань кількох поколінь учених та діячів культури української діаспори в країнах Західної Європи й Америки, які витворили вільний від впливу ідеології радянського тоталітаризму національно-патріотичний дискурс наукового лесезнавства. Широкі можливості для цього надає звернення до накопиченого відділом зарубіжної україніки (ВЗУ) Інституту книгознавства (ІК) Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ) фонду видань української діаспори, у якому зібрано найбільшу в Україні колекцію опублікованих поза межами Батьківщини праць, присвячених Лесі Українці.

Загалом упродовж ХХ — початку ХХІ ст. у фонді ВЗУ зібрано значну колекцію літературознавчих, мовознавчих, біографічних, філософських праць, у яких проаналізовано різні аспекти життя й творчості Лесі Українки. Метою нашої публікації є дослідження лесезнавчого дискурсу української еміграції, з увагою до найбільш важливих напрямів, пов'язаних із розумінням ролі й значення письменниці в розвитку української культури.

Постаті Лесі Українки, її біографії і творчості завжди належало особливе місце в дослідженнях учених українського зарубіжжя. Серед дослідників — ціла плеяда визначних особистостей. У 1920–1930-ті рр. у Празі (Чехословаччина) працювали Л. Білецький, Д. Чижевський, Д. Дорошенко, В. Сімович — видатні вчені, у полі зору яких була творчість Лесі Українки. До видання першого повного зібрання творів Лесі Українки на еміграції (Нью-Йорк, США, 1953–1954 рр.) був причетний Ю. Тищенко-Сірий.

Розвідки, статті, рецензії на лесезнавчі теми періоду МУРу (Мистецького українського руху, 1940–1950-ті рр.) у Німеччині творили Ю. Лавріненко, Ю. Косач, І. Костецький, Гр. Шевчук (Ю. Шевельов), Г. Костюк, В. Петров, Д. Донцов, М. Оглоблин-Глобенко, Ю. Бойко-Блохин, С. Драгоманов.

У 1980–1990-х рр. творчість письменниці досліджували Д. Штогрин (Іллінойс, США), І. Тарнавецька, Я. Розумний (Манітоба, Канада), В. Маркус (Чикаго, США), О. Зуєвський, Б. Медвідський

(Альберта, Канада), А. Вирста (Париж, Франція), О. Міяковська-Радиш (Нью-Йорк, США), Г. Грабович (Кембридж, США), А. Гумецька (Енн-Арбор, США), М. Антонович (Монреаль, Канада), М. Неврлий, Б. Зілінський (Прага, Чехословаччина), А. Мештан (Фрайбург, ФРН), М. Блечич (Белград, Югославія), Е. Сгамбатті (Рим, Італія), Л. Терзійська (Софія, Болгарія), Яр Славутич, М. Р. Стех (Едмонтон, Торонто, Канада).

Серед сучасних дослідників слід назвати Тамару Скрипку (Нью-Йорк, США), завідувачку Музею-архіву ім. Д. Антоновича Української вільної академії наук (УВАН) у США, яка з 2000-х рр. до сьогодні видає, зокрема, фундаментальні праці про життя і творчість Лесі Українки на основі архіву письменниці та її родини. Усіх дослідників творчої біографії Лесі Українки в українській діаспорі перерахувати неможливо через обмежений обсяг нашої публікації.

У дослідженнях учених української діаспори знаходимо багато нових матеріалів до інтерпретації актуальних питань, які хвилюють українців і нині. Зокрема, це питання української ідентичності та утвердження української мови. Леся Українка стала символічною постаттю в нашому культурному просторі, оскільки своєю громадською діяльністю й творчістю започаткувала перехід в українській суспільній думці від українофільства (течії, коли українська еліта з висоти свого становища спостерігала за народом) до українства — течії дієвого утвердження нації українців та їхньої мови. «...Ми відкинули назву „українофілі“, а звемось просто українці, бо ми такими єсьмо, без всякого „фільства“», — пояснювала Леся в листі до свого дядька М. Драгоманова 17.03.1891 р. [16, с. 137]. Таким чином, вона стала на чолі нової генерації українців, національної інтелігенції — української як за походженням, так і за ідеологією.

Із досліджень учених української еміграції випливає, що Леся Українка є ключовою постаттю в українському історико-культурному просторі ХХ ст. Із її творчістю пов'язана «європеїзація» української літератури, вона першою представляє українське письменство в світовій літературі ХХ ст. Письменниця поставила перед сучасниками вічні й водночас злободенні, пекучі для України проблеми: життя й смерті, боротьби чи покори, волі й незалежності, любові й ненависті, свободи творчості; бути чи не бути самостійній Україні, боротися за волю чи скніти в ярмі. Усі ці питання й нині, більше ніж через 100 років, для нас актуальні.

Питання про український і європейський складники творчості Лесі Українки є досить полемічним. У тривалій дискусії на цю тему привертає увагу погляд Наталії Іщук-Пазуняк, відомої американської українки, який вона висловила в статті «Творчість Лесі Українки:

крізь призму національного до світового інтернаціонального». Вона дає оцінку спадщині Лесі Українки, виходячи з реалій сучасного глобалізованого світу. На думку дослідниці, Леся Українка переконливо довела, що «в дійсності суперечности в поняттях національне й інтернаціональне чи гльобальне немає» [4, с. 321]. Н. Іщук-Пазуняк показує, що національні мотиви, які так яскраво звучать у «Лісовій пісні», приховано присутні й у текстах письменниці на «екзотичну» тематику. Галерея її жіночих образів — Іфігенія, Кассандра, Ніобея, Міріам, Йоганна та інші — це утвердження цінностей, які є надважливими для самої авторки та які вона воліла би бачити більш рельєфними в ментальності українців: гідність, жертвовність, відданість, внутрішня сила, непохитність тощо. Таким чином, «не розгубилася Леся Українка на обрях чужих світових культур і цивілізацій. Чужина не проковтнула її «Я». Вона залишилась цілісною українкою — не лише за псевдом» [4, с. 323]. Як вважає дослідниця Світлана Кочерга, у полі зору якої є лесезнавчі студії Н. Іщук-Пазуняк, європеїзм Лесі Українки є магістральним дискурсом її лесезнавчого доробку. «Роботи Наталії Іщук- Пазуняк небезпідставно слід віднести до корпусу праць науковців діаспори, які розширили горизонти рецепції творчості Лесі Українки, стали імпульсом до подальшого вивчення кроскультурності та інтертекстуальності в художньому світі авторки. Свій внесок вона зробила в утвердженні нині усталеного в літературознавстві алгоритму співіснування вітчизняного та європейського, вселюдського в культурософських творах Лесі Українки: кожна проблема, порушена письменницею, варта прочитання як на іонаціональному, так і на національному рівнях, відтак чуже стає близьким, а близьке, своє — загальнолюдським» [9, с. 137].

Серед найбільш послідовних дослідників творчої спадщини Лесі Українки в діаспорі варто згадати Петра Одарченка (США), автора 80 публікацій про неї, редактора «Хронології життя і творчості Лесі Українки» [7] — фундаментальної джерелознавчої праці про життя й творчість письменниці. Ця книжка стала цілою епохою в лесезнавстві. Вона відкрила багато нових граней образу письменниці, нові обставини її життєвого і творчого шляху. Книжка має дуже складну історію підготовки й видання. Це матеріали життя й творчості Лесі Українки, зібрані й збережені її рідними, найбільше сестрою — Ольгою Косач-Кривинюк, у тяжких умовах еміграції. Вони були підготовлені до друку цілим колективом діячів діаспори й відредаговані П. Одарченком.

Цікаво зазначити, що книжки, видані заходами УВАН (США), сти мулювали (як відповідь) вихід аналогічних видань у Радянському Союзі. Зокрема, «Хронологія...» стала спонукою до видання зібрання

творів Лесі Українки в 12 томах (1975–1979) та низки біографічних досліджень у радянській Україні [5, с. 4].

Важливими є праці П. Одарченка, присвячені боротьбі з викривленнями матеріалів про Лесю Українку радянською цензурою. Він аналізує умови небувалого посилення національного гніту та шовіністичної примусової русифікації в часи радянської доби, що мало вплив на видання творів Лесі Українки [12].

Тема фальсифікації творчості Лесі Українки в радянських джерелах і боротьба із цими фальсифікаціями зарубіжних українознавців є однією з найбільш складних. Рецепція творчості письменниці культурними діячами української діаспори творилася окремо від рецепції в радянській Україні. Якщо поглянути глобально на вивчення біографії та творчості Лесі Українки у ХХ ст., то воно зумовлювалося протистоянням двох ідеологічних систем — радянської і української еміграційної.

Один із найочевидніших дискусійних моментів досліджень (радянських і діаспорних) і водночас наріжних каменів фальсифікації її особистості — реальна участь і ставлення Лесі Українки до соціал-демократичного руху, що передбачало й різні оцінні дискурси. Перший, радянський, беззастережно кваліфікував її постать як великого приятеля російських ленінців-більшовиків та борця проти українського буржуазного націоналізму. Натомість діаспорний науковий дискурс акцентував увагу на національному складнику її творчості. Українські науковці в еміграції вивчали творчість письменниці й інтерпретували її насамперед у тих аспектах, які обходили або фальсифікували радянські лезезнавці: уболівання за долю колонізованої нації, конфлікт митця з оточенням, самодостатність мистецтва тощо.

Про боротьбу з викривленнями матеріалів про Лесю Українку радянською цензурою писали зарубіжні українознавці Б. Кравців, П. Кізко, Ю. Лавріненко, В. Шаян, Г. Костюк, Ю. Шевельов. У їхніх працях критикувалися фальсифіковані твердження радянської цензури про те, що Леся була прихильницею більшовиків, а не українських соціал-демократів, ішлося про заборону її текстів, які свідомо вилучалися з радянських видань творів письменниці, про тенденційні необ'єктивні маніпулятивні наукові висновки щодо творчості письменниці.

Одне з новітніх досліджень, яке продовжує вивчення цієї теми, належить професорці Волинського національного університету імені Лесі Українки Світлані Богдан [1]. У ньому розглянуто особливості мовного моделювання образу Лесі Українки в двох наукових парадигмах — у діаспорній і в радянській — й акцентовано на тому, що найчастотніші лексеми, якими описується Леся та її творчість, мають у мові тоталітаризму й у діаспорних студіях полярний вимір. Завдяки

радянським дослідникам Леся Українка асоціювалася з таким рядом висловлень: друг робітників, дочка Прометея, співачка досвітніх вогнів, буревісник революції (подібно до Горького) тощо. Це ідеологеми епохи тоталітаризму. До їх появи спричинилася, зокрема, відсутність (унаслідок цензурної політики або свідомого ігнорування дослідниками й авторами) вичерпного текстологічного корпусу художньої, публіцистичної і, щонайважливіше, епістолярної спадщини Лесі Українки в джерельній дослідницькій базі в радянській Україні (на противагу діаспорній).

Вербальний образ Лесі Українки в діаспорній літературознавчій парадигмі утворює такий ряд найменувань: співець поневоленої нації (А. Шум), поетка-пророчиця (Д. Донцов), поетичний геній Лесі Українки (Ю. Бойко), жінка з душею борця (В. Завадська), спартанка України (Р. Єндик), лідер української соціал-демократії (УСД) (Ю. Лавріненко) та ін. Дослідження С. Богдан дуже цікаве й неординарне, дає багато матеріалу для осмислення теми фальсифікацій творчості Лесі Українки й осмислення оцінки її творчості в діаспорному й радянському семантичних полях [1, с. 48–52].

Такі публікації свідчать, що видавничі проекти в українській еміграції протистояли ідеологічній платформі Радянського Союзу — тоталітарної держави з потужним ресурсом, у якій еміграційному культурному продукту протидіяв комплекс політики, пропаганди й суспільно-культурного управління наддержави. А українська еміграція представляла фракційно, переважно напівнаукову або суспільно-наукову діяльність різних об'єднань і інституцій, а також окремих діячів, головною об'єднувачою рисою яких була українська національна ідеологія. Тобто це було протистояння тоталітарного, імперсько-агресивного й націоналістично-оборонного дискурсів. І Радянський Союз, і українська еміграція створили власні ідеологічні міфи образу Лесі Українки, які в культуротворчій парадигмі давали їм змогу підтримувати їхні ідеологічні засади.

Тема боротьби двох ідеологій не вичерпана, вона залишається актуальною й нині. Учені українського зарубіжжя створювали нову споруду національного культурного канону. Це середовище було складним і неоднозначним, його не можна ідеалізувати. Воно не було однотайним: у ньому було гостре протиборство поглядів, амбіцій, цінностей. Але завдяки діаспорному українознавству ми не втратили зв'язок часів, тяглість українського культурного процесу. Радянській системі нищівного русифікаторства не вдалося знищити нашу культуру.

Від часу здобуття Україною незалежності українське лесезнавство прагне знайти баланс і створити об'єктивний лесезнавчий наратив у незалежній Україні.

Серед дослідників української еміграції, чії праці довгий час були забороненими, особливу увагу привертає Роман Задеснянський (псевдонім Романа Бжеського). Легендарна особа в історії української культури, він був державним діячем доби УНР та в еміграції, ідеологом модерного українського націоналізму, а також культурологом, літературознавцем. Молоді роки дослідник прожив у Європі (Польща, Чехія, Німеччина та ін.), другу частину життя — у США. Свої книжки в еміграції публікував під псевдонімами без зазначення місця й року видань. Значну частину публікацій він присвятив Лесі Українці. Осмислюючи феномен письменниці, Р. Задеснянський згадував Гоголя: «Гоголь, перебуваючи в Італії, писав: „Я майже рік живу на чужині, бачу чудове небо, світ, багатий мистецтвом і людьми. Та хіба моє перо взялося описувати те, що може вразити кожного?.. Непереборним ланцюгом прикутий я до свого...“» [3, с. 7].

«І ось тому справжні мистці в своїх творах висловлюють ідеї в першу чергу важливі для їхнього власного народу, незалежно від того, де вони змушують жити і діяти своїх героїв, — розмірковував Р. Задеснянський, — але одночасно вони мусять знайти для того середовище, в якому рівно ж ті ідеї могли існувати, а це робить ті ідеї близькими для всіх.

Леся Українка дала нам ряд творів з минулого різних народів: гебреїв (біблійні сюжети), троянців, греків, римлян, перших християн, канадійських переселенців з Англії, французьких революціонерів і т. п. Але у кожному з тих творів вона розв'язувала те чи інше питання важне для українського народу, вказувала своєму народу шлях до визволення, хотіла йому прищепити нову скалу вартостей. Однак тому, що великі мистці вміють виділити з другорядного найістотніше, твори таких письменників, як Гомер, Данте, Шекспір, Гете, Шіллер та інші промовляють і до інших народів, стають творами світового значення. Та при тому ні на хвилину не слабне їх зв'язок з народом, що породив письменника з пекучими проблемами його Батьківщини. Творець дарує свій твір своєму народові і так збагачує світове мистецтво» [3, с. 7].

Націоналістичні ідеї і власні критичні критерії Р. Бжеського склалися під впливом Д. Донцова і його ідеї радикального націоналізму. У публікаціях про еволюцію творчості Лесі Українки він розглядає, як під впливом суспільно-політичних процесів і близького оточення вона починає усвідомлювати власну місію як національного поета.

Праці Р. Бжеського про Лесю Українку є цінним джерелом роздумів про формування національного ідеалу, національної ідеї в українській літературі. Вони потребують подальшого осягнення і є важливим складником зарубіжної лесіани.

Нове покоління української інтелігенції на чолі з Лесею Українкою намагалося створити законне підґрунтя для існування українського народу не лише як етнографічної маси, а як рівної між рівними нації. Багато уваги письменниця приділила утвердженню української мови. Цікаві думки про це висловив дослідник і письменник Ігор Костецький, який жив у Німеччині. Оскільки Україна протягом століть була двомовною, то він розглядав функціонування мови за білінгвізму в Україні й шукав шляхи розвитку й утвердження української мови в умовах домінування російської. І. Костецький пояснює, що в середовищі, де російська мова, яка має сильніші позиції, вищий престиж (у наших реаліях це мова «окупанта») і різними способами обмежує у вжитку й витісняє українську мову (мову колонізованого), мають значення позамовні чинники, спонуки й стимули. Тому багато залежить від митців, інтелігенції, від рівня культури, яку вони несуть в народ. І. Костецький подає картину розвитку й утвердження української мови в ХХ ст. і в ній чільне місце відводить Лесі Українці.

За його дискурсом, Леся Українка покликана була стати подією світового масштабу [8, с. 479]. Уже після її смерті, з появою виданого величезного корпусу листів Лесі Українки в уже згаданій книжці (О. Косач-Кривинюк. Леся Українка. Хронологія життя і творчості) стало зрозумілим, «... чим вона була як потенційна дієва особа великого життєвого театру» [8, с. 480]. Її мова, яка збереглася в листах, є свідченням того, у яких вимірах вона жила й мислила, і доводить, що якби письменниця «усім огромом свого мовного світовідчуження» [8, с. 480] зверталася безпосередньо до читачів у своїй творчості, а не тільки до близьких людей у листах, то гарантовано українська література була б інакшою. Тобто тут зіграв роль «ідолізований новонародництвом» страх бути особливим, автору стати тотожним своїм героям, стати особистістю для інших, а не тільки особистістю для себе і для близьких людей [8, с. 481]. «Тяжко прикро, що Леся Українка не здійснилась» як митець світового масштабу [8, с. 483], — зазначає І. Костецький. Причина — історико-культурний контекст доби.

На концепцію І. Костецького про роль Лесі Українки в історії українського письменства відгукнулася відома українознавиця з Канади Олександра Черненко. Дослідниця вступила в неординарну полеміку з ним і подала своє бачення ролі Лесі Українки, особливостей її світосприйняття, які, на погляд О. Черненко, не зміг зрозуміти І. Костецький [17, с. 28–36].

Особливою сторінкою зарубіжної лесеїани є дослідження спадщини й пропаганда творів Лесі Українки її небожем письменником Юрієм Косачем (сином молодшого брата Лесі Українки Миколи). Представники родини Косачів із часу встановлення радянської влади

в Україні були розсіяні по світах як «буржуазні націоналісти». Ю. Косач жив у Чехії, Польщі, Франції, Німеччині, другу половину життя — у США. Образ Лесі Українки проходить через усю його творчість як один з найдорожчих для нього. Дослідники творчого спадку Ю. Косача зазначають його «одержимість Україною» та невтомні пошуки батьківщини у творах [13, с. 30]. Віхою творчої біографії стала його співпраця в журналі «За синім океаном» (виходив у 1959–1964 рр. у Нью-Йорку), де він був головним редактором. Хоча журнал був радянським напрямом, в ньому публікувалися матеріали про Лесю Українку й українофільські матеріали. Наприклад, його стаття «Роздуми про Касандру» має подвійне дно. Ю. Косач осмислює творчість Лесі Українки у вимірах культури: «Вона творила повноцінні вартості в ще не повноцінному суспільстві. Вона жила в уявній Україні, тобто в Україні з тисячолітньою культурною традицією, в Україні високого і чистого ідейного палання, в Україні вільній і спрямованій в майбуття» [13, с. 31].

Ю. Косач — дуже складна й неоднозначна постать українського культурного поля. Як відомо, він не був прийнятий українським еміграційним середовищем, був одинаком-вигнанцем. Зараз його спадок входить у широкий обіг в Україні здебільшого зусиллями Марка Стеха, за словами якого, Ю. Косач існував «в Україні як певній культурній системі цінностей і координат, із глибокими джерелами національних традицій та історією, тісно переплетеною для нього з особистим виміром старовинної родинної традиції Косачів-Драгоманових» [15, с. 127–128]. «...Його пристрасна прив'язаність до України... нагадує одержиму зачарованість Юрія Рославця [героя роману Юрія Косача „Володарка Понтиди“] княжною Дараган, Володаркою Понтиди — отією незбагненою, аж ніяк не однозначно позитивною, дещо підозрілою й химерною постаттю-символом аристократичної європейської княжої Русі-України, такої України, якої, здається, в реальній (матеріальній) дійсності ніколи не існувало» [15, с. 128]. Тобто образ України в уяві письменника Косача був аналогічний сприйняттю України Лесею Українкою. Тісно пов'язаний з нею духовним і родинним корінням, Ю. Косач невтомно, протягом свого життя пропагував її творчість, оскільки образ Лесі Українки став для нього символічним уособленням його Батьківщини, його України в духовних і культурних вимірах.

Важливий інформаційний ресурс зарубіжної україніки — віднайдений нещодавно архів Лесі Українки та її родини в Слов'янській бібліотеці в Празі, який донедавна вважався втраченим. Він опублікований завдяки ініціативі та фінансуванню Союзу Українок Америки [11]. Книжка вводить в науковий обіг листи Лесі Українки,

листи до Лесі Українки від рідних, кореспонденції приятелів і знайомих до Лесі Українки, родинне листування Косачів, листування родини Кривинюків з найближчим оточенням. Ця епістолярна спадщина охоплює 1888–1945 рр. Вона дає нові бачення образів Лесі Українки, Олени Пчілки, Ольги Косач-Кривинюк та інших адресатів, відкриває перспективи досліджень у лесезнавстві.

Цінний матеріал до теми додають новітні дослідження, опубліковані в збірнику наукових праць за матеріалами XI Міжнародної наукової конференції в Мюнхені, організованої Німецько-Українським науковим об'єднанням імені Юрія Бойка-Блохина зусиллями та заходами голови цього об'єднання професорки Дарини Блохин [10]. Зокрема, у статті Н. Стащенко подано докладний огляд етапів та особливостей вивчення творчості Лесі Українки дослідниками української діаспори. Кожен історичний етап, на думку дослідниці, мав свої особливості, був зумовлений тогочасними історичними обставинами [14, с. 240–251].

У контексті нашої проблематики варто звернути увагу на ще одне нове видання — унікальний 3-томний систематичний покажчик Сергія Козака, у якому розкрито зміст газети «Українські вісті» (Німеччина–США, 1945–2000) [6]. Цей часопис найґрунтовніше висвітлював життя українського еміграційного середовища в Європі й Америці та зафіксував унікальну й ще мало запроваджену до наукового обігу інформацію про Лесю Українку, читацьке сприймання й вивчення її спадщини в діаспорі, про постановки її драматичних творів на театральних сценах, вшанування пам'яті, спогади тощо.

Упродовж ювілейного Лесиноного року ВЗУ, працюючи в межах широкої тематики інформаційної та видавничої діяльності НБУВ, узяв активну участь у комплексних заходах, спрямованих на збереження, дослідження та популяризацію доробку закордонних учених-україністів, присвяченого життю і творчості Лесі Українки. Співробітники відділу підготували електронну виставку, у якій представлено колекцію видань фонду ВЗУ, що є важливим інформаційним ресурсом для дослідників; виставка розкриває малознані матеріали та серед іншого експонує багату й різноманітну видавничу продукцію українців усіх країн світу [2].

Відділ зарубіжної україніки став одним із учасників реалізації великого науково-видавничого проекту НБУВ — підготовки 4-томної праці «Бібліографія Лесі Українки», яку від 2020 р. здійснює відділ національної бібліографії під керівництвом д-ра філологічних наук проф. С. С. Кіраля. Це перший фундаментальний проект такого масштабу в історії України. ВЗУ здійснює значну роботу з наповнення бази даних проекту джерелами, у яких зафіксована інформація про Лесю Українку. Серед них збірники наукових праць, де є публікації

про Лесю Українку, часописи, періодичні й неперіодичні видання еміграції, енциклопедії, календарі.

Напрацьовується й акумулюється інформація в таких напрямках запланованого 4-томника «Бібліографія Лесі Українки»: спадщина Лесі Українки, її опубліковані твори; критичні праці про її творчість; переклади; фольклорні записи; пісні, записані з голосу Лесі Українки; наукові та публіцистичні твори; вшанування пам'яті (Леся Українка в музиці, малярстві, архітектурі тощо); спадщина Лесі Українки в архівах і музеях; інтернет-ресурси, присвячені Лесі Українці. ВЗУ бере також участь у формуванні бази даних показчиків: іменного, редакторів та упорядників, перекладачів, ілюстраторів і оформлювачів, видавців, видавництв, друкарень, мов, якими перекладено твори Лесі Українки й на які перекладала вона, географічного, хронологічного, а також показчика періодичних видань, альманахів, збірників, у яких публікувалися твори Лесі Українки.

Варто зазначити, що це перший в історії української культури комплексний бібліографічний проект, який має акумулювати й зберігати дані про всі наявні джерела з цієї тематики з усіх бібліотек та інших сховищ культурної спадщини країни. Для вивчення української діаспори він важливий тим, що надасть можливість виявляти дані про лесезнавчі дослідження, які здійснювалися в зарубіжних країнах, за тими елементами пошуку, які цікавитимуть користувачів.

Отже, зазначені інформаційні ресурси (систематичний показчик змісту часопису «Українські вісті», електронна виставка ВЗУ, комплексний ресурс «Бібліографія Лесі Українки», який створюється в НБУВ) акумулюють і підсумовують нові знання про творчу спадщину й особистість Лесі Українки на новому історичному етапі та є важливим складником національної бібліографії України. Вони формують нове бачення творчості письменниці, її ролі й значення у формуванні й побудові новітнього культурного простору України, містять інформацію, ще мало відому українським науковцям.

Видання української еміграції суттєво розширюють і збагачують уявлення про життя й творчість письменниці, дають нові імпульси багатогранним дослідженням її творчої спадщини. Вони вписують малознану інформацію з української діаспори про «одержиму рідним словом і землею» Лесю Українку в загальний канон розвитку культури України.

Лесезнавчі джерела зарубіжної україніки важливі своїм символічним значенням і змістом. Семантичні складники опублікованих у них матеріалів — традиції, цінності, образи, символи — формують колективну пам'ять, менталітет населення. Вони сприяють культурній соціалізації громадян, транслюють спадкові моральні й культурні норми, формують колективну історичну пам'ять.

1. Богдан С. Стереотипи моделювання образу Лесі Українки в науковій парадигмі діаспори радянської доби: порівняльний аспект / Світлана Богдан // *Леся Українка в діаспорному літературознавстві. Німецько-українські зв'язки* : зб. наук. пр. за матеріалами XI Міжнародної наукової конференції в Мюнхені (4.04–7.04.2019). Т. 11 / уклад. і заг. ред.: Д. Блохин, М. Моклиця. – Мюнхен ; Тернопіль, 2019. – С. 42–53.
2. Виставка електронна «Спадщина Лесі Українки в книжкових виданнях української діаспори (до 150-річчя з дня народження письменниці)» / упоряд. О. Супронюк // *Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського*. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/5474>
3. Задеснянський Р. Творчість Лесі Українки : критичні нариси / Р. Задеснянський. – 2-е вид., доповн. – Мюнхен : Українська критична думка ; Logos, 1965. – 174 с.
4. Іщук-Пазуняк Н. Леся Українка: ідея свободи України у спектрі світової цивілізації : розвідки і доповіді / Наталія Іщук-Пазуняк. – Київ : Видво ім. О. Теліги, 2008. – 432 с.
5. Кіпа А. Леся Українка у виданнях УВАН / Альберт Кіпа // *Свобода*. – 19 лютого 2016 р. – С. 12.
6. Козак С. Історія української діаспори на сторінках часопису «Українські вісті» (Німеччина, 1945 – США, 2000) : системат. покажч. змісту : у 3 т. / Сергій Козак. – Київ, 2017–2018.
7. Косач-Кривинюк О. Леся Українка : хронологія життя і творчості / Ольга Косач-Кривинюк ; ред. П. Одарченко ; Укр. вільна акад. наук. – Нью-Йорк, 1970. – 925 с.
8. Костецький І. Стефан Георге: особистість, доба, спадщина / Ігор Костецький // *Тобі належить цілий світ : вибрані твори / Ігор Костецький* ; упоряд. М. Р. Стех. – Київ : Критика, 2005. – С. 390–516.
9. Кочерга С. Європеїзм Лесі Українки у світлі літературознавчих студій Наталії Іщук-Пазуняк / Світлана Кочерга // *Леся Українка в діаспорному літературознавстві. Німецько-українські зв'язки* : зб. наук. пр. за матеріалами XI Міжнародної наукової конференції в Мюнхені (4.04–7.04.2019). Т. 11 / уклад. і заг. ред.: Д. Блохин, М. Моклиця. – Мюнхен ; Тернопіль, 2019. – С. 126–138.
10. Леся Українка в діаспорному літературознавстві. Німецько-українські зв'язки : зб. наук. пр. за матеріалами XI Міжнародної наукової конференції в Мюнхені (4.04–7.04.2019). Т. 11 / уклад. і заг. ред.: Д. Блохин, М. Моклиця. – Мюнхен ; Тернопіль, 2019. – 364 с. : іл.
11. Листи так довго йдуть... Знадоба архіву Лесі Українки в Слов'янській бібліотеці в Празі / упоряд. С. Кочерга ; Союз українок Америки. – Київ : Просвіта, 2003. – 308 с. ; іл.
12. Одарченко П. Леся Українка під гнітом сучасної советської цензури / Петро Одарченко // *Леся Українка 1871–1971* : зб. пр. на 100-річчя по-

- етки / упоряд. і ред. Б. Романенчук ; Світовий комітет для відзначення 100-річчя народження Лесі Українки. – Філадельфія, 1971–1980. – С. 269–280.
13. Полюхович О. Хто боїться Юрія Косача? / Ольга Полюхович // Критика. – 2018. – Число 7–8 (249–250). – С. 30–37.
 14. Стащенко Н. Етапи та особливості вивчення творчості Лесі Українки дослідниками діаспори / Надія Стащенко // Леся Українка в діаспорному літературознавстві. Німецько-українські зв'язки : зб. наук. пр. за матеріалами XI Міжнародної наукової конференції в Мюнхені (4.04–7.04.2019). Т. 11 / уклад. і заг. ред.: Д. Блохин, М. Моклиця. – Мюнхен ; Тернопіль, 2019. – С. 240–251.
 15. Стех М. Р. В погоні за з'явою: Юрій Косач і його «Володарка Понтиди» / Марко Роберт Стех // Есеїстика в пошуках джерел / Марко Роберт Стех. – Київ : Пенмен, 2016. – С. 118–164.
 16. Українка Леся. До М. П. Драгоманова. 17 березня 1894 р. / Леся Українка // Повне академічне зібрання творів : у 14 т. Т. 11 / Леся Українка. – Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2021. – С. 134–137.
 17. Черненко О. На маргінесі українського видання Стефана Георге // Сучасність (Мюнхен). – 1978. – Ч. 6 (210). – С. 28–36.

REFERENCES

1. Bohdan, S. (2019, April). Stereotypy modeliuвання образу Lesi Ukrainky v naukovi paradyhmi diaspory radianskoj doby: porivnialnyi aspekt. In *Lesya Ukrainka v diasporному literaturoznavstvi. Nimetsko-ukrainski zviazky. Proceedings of the 11th International Scientific Conference in Munich* (D. Blokhyn, & M. Moklytsia, Comps. & Eds., Vol. 11, pp. 42-53). Munich, Germany; Ternopil, Ukraine. [In Ukrainian].
2. Suproniuk, O. (Comp.). (n. d.). Electronic exhibition “Spadshchyna Lesi Ukrainky v knyzhkovykh vydanniakh ukrainskoj diaspory (do 150-richchia z dnia narodzhennia pysmennytsi)”. *V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine*. Retrieved from: <http://www.nbuv.gov.ua/node/5474> [In Ukrainian].
3. Zadesnianskyi, R. (1965). *Tvorchist Lesi Ukrainky* (2nd ed., add.). Munich, Germany: Ukrainska krytychna dumka, Logos. [In Ukrainian].
4. Ishchuk-Pazuniak, N. (2008). *Lesia Ukrainka: Ideia svobody Ukrainy u spektri svitovoi tsyvilizatsii*. Kyiv, Ukraine: Vyd-vo im. O. Telihy. [In Ukrainian].
5. Kipa, A. (2016, February 19). Lesia Ukrainka u vydanniakh UVAN. *Svoboda*, p. 12. [In Ukrainian].
6. Kozak, S. (2017-2018). *Istoriia ukrainskoj diaspory na storinkakh chasopysu “Ukrainski visti” (Nimechchyna, 1945 – SShA, 2000)* (Vols. 1-3). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
7. Kosach-Kryvnyiuk, O. (1970). *Lesia Ukrainka: khronolohiia zhyttia i tvorchosty* (P. Odarchenko, Ed.). New York, NY. [In Ukrainian].

8. Kostetskyi, I. (2005). Stefan George: osobystist, doba, spadshchyna. In I. Kostetskyi. *Tobi nalezhyt tsilyi svit* (M. R. Stech, Comp., pp. 390-516). Kyiv, Ukraine: Krytyka. [In Ukrainian].
9. Kocherha, S. (2019, April). Yevropeizm Lesi Ukrainky u svitli literaturoznavchychk studii Natalii Ishchuk-Pazuniak. In *Lesya Ukrainka v diaspornomu literaturoznavstvi. Nimetsko-ukrainski zviazky. Proceedings of the 11th International Scientific Conference in Munich* (D. Blokhyn, & M. Moklytsia, Comps. & Eds., Vol. 11, pp. 126-138). Munich, Germany; Ternopil, Ukraine. [In Ukrainian].
10. Blokhyn, D., & Moklytsia, M. (Comps. & Eds.). (2019, April). *Lesya Ukrainka v diaspornomu literaturoznavstvi. Nimetsko-ukrainski zviazky. Proceedings of the 11th International Scientific Conference in Munich* (Vol. 11). Munich, Germany; Ternopil, Ukraine. [In Ukrainian].
11. Kocherha, S. (Comp.). (2003). *Lysty tak dovho ydut... Znadoby arkhivu Lesi Ukrainky v Slovianskii bibliotetsi v Prazi*. Kyiv, Ukraine: Prosvita. [In Ukrainian].
12. Odarchenko, P. (1971-1980). Lesia Ukrainka pid hnitom suchasnoi sovietskoï tsenzury. In *Lesia Ukrainka 1871-1971: Zb. pr. na 100-richchia poetyky* (B. Romanenchuk, Comp. & Ed., pp. 269-280). Philadelphia, PA. [In Ukrainian].
13. Poliukhovych, O. (2018). Khto boitsia Yurii Kosacha? *Krytyka*, 7-8(249-250), 30-37. [In Ukrainian].
14. Stashenko, N. (2019, April). Etapy ta osoblyvosti vyvchennia tvorchosti Lesi Ukrainky doslidnykamy diaspory. In *Lesya Ukrainka v diaspornomu literaturoznavstvi. Nimetsko-ukrainski zviazky. Proceedings of the 11th International Scientific Conference in Munich* (D. Blokhyn, & M. Moklytsia, Comps. & Eds., Vol. 11, pp. 240-251). Munich, Germany; Ternopil, Ukraine. [In Ukrainian].
15. Stekh, M. R. (2016). V pohoni za zivoiu: Yurii Kosach i yoho “Volodarka Pontydy”. In M. R. Stekh. *Eseistyka v poshukakh dzherel* (pp. 118-164). Kyiv, Ukraine: Penmen. [In Ukrainian].
16. Ukrainka, Lesia. (2021). Do M. P. Drahomanova. 17 bereznia 1894 r. In *Lesia Ukrainka. Povne akademichne zibrannya tvoriv* (Vol. 11, pp. 134-137). Lutsk, Ukraine: VNU im. Lesi Ukrainky. [In Ukrainian].
17. Chernenko, O. (1978). Na marhinesi ukrainskoho vydannia Stefana George. *Suchasnist*, 6(210), 28-36. [In Ukrainian].

Рукопис одержано 04.05.2021 р.

Oksana SUPRONIUK, Candidate of Sc. (Philology), Senior Research Associate, Department of Foreign Ukrainian Studies, Institute of Book Studies, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Lesya Ukrainka's heritage in sources of Foreign Ukrainian Studies.

The aim of the research is to analyze important aspects of the life and work of Lesya Ukrainka and to evaluate them in the works of scientists of the Ukrainian diaspora. **The methodology of studying** this material is based on integrated use of the following research methods: source study, historical-typological, comparative-historical (i. e. through analysis of phenomena in the context of cultural development); and intertextuality theories. The used approaches to systematization of the material are those developed in works of modern domestic and foreign experts in the fields of source heuristics and psychology of creativity. **The scientific novelty** of the study lies in the fact that the discussed sources, still little studied and scarcely introduced into scientific circulation, are being entered into a new comprehensive informational bibliographic resource, which is being created at the VNLU since 2019 on the occasion of the 150th anniversary of the writress' birth; and such resource is one of a kind. Sources of foreign Ukrainica introduce new materials about the life and work of Lesya Ukrainka into scientific circulation and are a unit of the abovementioned library-wide scientific and bibliographic project. **Conclusions.** These novel sources of Foreign Ukrainian Studies in the field of Lesya Ukrainka knowledge are considerable information resources for rethinking the role of Lesya Ukrainka in the history of Ukrainian culture, creating a new story of the development of Ukrainian literature, and reaffirming the Ukrainian identity. They collect and summarize knowledge about Lesya Ukrainka's creative heritage and personality, form a new vision of the importance of the writress' work, her role in the shaping and building the novel cultural space of Ukraine; and they introduce information still little known to Ukrainian scientists into scientific circulation.

Key words: Lesya Ukrainka, Lesya Ukrainka studies of scientists of the Ukrainian diaspora, book collections at the Department of Foreign Ukrainian Studies, scientific and publishing project "Bibliography of Lesya Ukrainka".

Ольга В'ячеславівна ГУРАЛЬ,
кандидат історичних наук,
заступник директора з наукової роботи
Музею видатних діячів української культури
Лесі Українки, Миколи Лисенка,
Панаса Саксаганського, Михайла Старицького
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0003-4497-2840>
e-mail: gural_olga@ukr.net

МАТЕРІАЛИ АРХІВНО-СЛІДЧОЇ СПРАВИ ЮРІЯ ГРИГОРОВИЧА БОРИСОВА 1938 РОКУ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ЙОГО БІОГРАФІЇ

Мета роботи. Дослідження пов'язане з аналізом матеріалів архівно-слідчої справи Юрія Борисова 1938 р., що зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України і складається з 2 томів. Юрій Григорович Борисов — агроном за фахом, чоловік Ізидори Петрівни Косач, молодшої сестри Лесі Українки (Лариси Косач). Мета роботи — аналіз складу документів справи, визначення їх інформаційного потенціалу, зокрема зафіксованих фактів для відтворення біографії діяча та доповнення історії родини Косачів у період 1930-х рр. **Методологія дослідження** базується на принципах об'єктивності та історизму, також застосовані загальнонаукові методи (аналіз, синтез, описовий, класифікаційний), загальноісторичні (проблемно-тематичний, хронологічний), спеціальні джерелознавчі (джерелознавчої евристики, археографічний). **Наукова новизна** роботи полягає в актуалізації не залучених раніше до наукового обігу джерел та відтворенні на їх основі невідомих сюжетів із життя Юрія Борисова, адже біографія цього представника сім'ї Косачів і досі мало висвітлена в історіографії родини. У процесі дослідження визначено наукову цінність матеріалів архівно-слідчої справи другого арешту діяча в 1938 р., зіставлено зафіксовану в них інформацію з фактами, наведеними в інших джерелах. **Висновки.** Аналіз документів архівно-слідчої справи дав можливість уточнити низку фактів із біографії Ю. Г. Борисова під час Першої світової війни, а також у період між першим і другим арештами, визначити склад родини Борисова, вивчити хронологію перебігу слідства, специфіку формулювання звинувачень, виокремити важливу просопографічну інформацію, доповнити відомості про коло спілкування родини. Цінні документи, що зафіксували інформацію про звернення Ю. Г. Борисова до пред-

ставників органів із вимогою перегляду справи та заяву В. Рот з проханням про реабілітацію брата. Крім того, матеріали архівно-слідчої справи є важливим доповненням до вивчення історії родини Косачів у 1930-х рр. для дослідження періоду репресивної політики радянської влади щодо української наукової та мистецької еліти.

Ключові слова: джерело, архівно-слідча справа, репресії, арешт, свідчення, протокол, допит.

Нині про родину Косачів, сім'ю Лесі Українки, написано досить багато; із року в рік долі її представників невпинно привертають дослідницьку увагу. Опубліковано велику кількість статей, монографій біографічного, літературознавчого, історичного характеру, видано збірки документів та матеріалів. Серед найґрунтовніших джерелознавчих праць не можна не згадати «Хронологію життя і творчості Лесі Українки», зібрану та упорядковану Ольгою Косач-Кривинюк [4], монографію Василя Даниленка «Ізидора, рідна сестра Лесі Українки: від сталінських таборів до еміграції» [1], збірники документів, підготовані Тамарою Скрипкою [2; 5; 6; 8; 9], тритомне видання листів Лесі Українки [10; 11; 12].

Утім, біографії окремих членів славетної родини й досі потребують дослідницької уваги. Саме таким є життєпис Юрія Борисова, чоловіка молодшої сестри Лесі Українки Ізидори Косач. Здебільшого в публікаціях про родину великої поетеси Ю. Г. Борисов згадується побіжно, найчастіше, коли йдеться про обставини життя його дружини. Утім, особа Юрія Григоровича заслуговує на увагу. Важливим елементом у структурі джерельної бази до біографії діяча є архівно-слідчі справи 1930 та 1938 рр. Матеріали справи 1930 р. були опубліковані в «Українському археографічному щорічнику» [3], аналізу документів 1938 р. буде присвячена наша публікація.

Коротко нагадаємо факти з біографії Юрія Григоровича Борисова. Він народився 1886 р. в селі Верховка Могилів-Подільського повіту. Батько, Григорій Васильович, працював молотобійцем у поміщиків Бібікових. Маючи природний хист до сільського господарства, із часом став управителем маєтку. Згодом, зібравши достатню суму грошей, придбав 200 десятин землі та облаштував власне господарство. 1897 р. Ю. Борисов вступив до реального училища в Києві, а 1906 р. — на сільськогосподарський відділ Київського політехнічного інституту. Після закінчення навчального закладу в лютому 1911 р. був призваний до військової служби, вступив однорічником у 2-й Кінно-гірський артилерійський дивізіон Київського військового округу. Закінчивши службу, працював дільничним агрономом Погребищенської дільниці Бердичівського повітового земства. 1912 р.

Ю. Борисов одружився з Ізидорою Косач, яка на той час уже закінчила навчання на сільськогосподарському факультеті Київського політехнічного інституту й працювала в Кишиневі. Пишне весілля зіграли в Києві. Згадку про нього знаходимо в листі Лесі Українки до матері від 6 червня 1912 р.: «І видумала ж „біла гусь“ — автомобілі, ресторани... видно, якісь таємні закони статистики чи „економії природи“ вимагають певної кількості „благоглупостів“ на кожду родину, але, звісно, — „когда кто хочет“... і самій Дорі я з сього powodu нічого писати не буду, як і вона мені нічого не писала з powodu мого весільного „поїзду“ в трамваю (хоча і се — чим не 20-й вік?) і виключної невесільності весілля. *Chacun à son gré*¹. Важно те, що молода пара довольна і що родина Дориного чоловіка сімпатична, — се остатнє таки далеко не байдуже, хоч, може, вони й не житимуть укупі» [13, с. 315–316]. Після весілля Ізидора Петрівна переїхала до чоловіка в Погребище, а 1913 р. родина перебралася до Могилева-Подільського. Налагоджене життя перервали бурхливі події 1914 р. За кілька днів до початку Першої світової війни в подружжя народилася донька Ольга, тож на момент, коли Юрія Григоровича було мобілізовано, дружина перебувала в київській лікарні після пологів [6, с. 241–242]. На українські терени Юрій Григорович повернувся в серпні 1918 р. і, відпочивши місяць після полону, разом із родиною повернувся до Могилева-Подільського, де продовжив служити повітовим агрономом [6, с. 243; 7, с. 72]. На тій же посаді він залишився і в грудні 1918 р. з приходом до влади Директорії. На початку січня 1919 р. під час мобілізації він вступив у чині хорунжого до кінно-гірської батареї Могилів-Подільського полку. Але за місяць його було звільнено з військової служби, адже впровадження нового земельного законодавства потребувало роботи кваліфікованих кадрів на місцях. Повернувшись із армії, Юрій Борисов продовжив працювати на посаді повітового агронома. А коли було організовано Могилів-Подільську земельну управу, Юрія Борисова обрали до її складу. Після вступу більшовиків у квітні 1919 р. Ю. Борисов працював у земельному повітовому відділі завідувачем сільськогосподарського відділу, а після відновлення української влади влітку того самого року повернувся на посади повітового агронома та члена земельної управи, які обіймав раніше. Із приходом денікінців земельні управи були ліквідовані, проте Борисов продовжив служити агрономом; у цій сфері діяч залишався й після повернення більшовиків². 1920 р. був спов-

¹ Кожен за бажанням (франц).

² Архівно-слідча справа Борисова Ю. Г. 1930 р. // ЦДАГО України. Ф. 262. Оп. 1. Спр. 40412. Арк. 53в–6; ЦДАВО України. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 71; ЦДАВО України. Ф. 2025. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1, 11.

нений випробувань не лише в державному житті. Тоді ж помер батько Ю. Борисова, Григорій Васильович. Успадкували маєток його трое синів та донька. Олександр і Юрій Борисови та Віра Рот (за чоловіком) не стали особисто порядкувати землею, а оформили довіреність на брата Василя Григоровича. Утім, продовжити батьківську справу ані йому, ані родичам не вдалося, оскільки з приходом до влади більшовиків маєток був націоналізований. Із 1920 р. Ю. Борисов працював членом колегії земвідділу, пізніше — завідувачем земельного відділу, технічним керівником в управлінні радгоспами. Остаточно покинув службу лише 1922 р. Що примусило залишити улюблену професію, яку він намагався зберегти навіть у найтривожніші часи? Мабуть, політика радянської влади видавалася Борисову знищенням сільського господарства. Принагідно варто згадати й той факт, що Юрій Григорович вважав за потрібне розвивати фахову сільськогосподарську освіту, притому робити знання доступними для широкого кола людей. Тому в 1913 р. Ю. Борисов організував сільськогосподарські курси, а також проводив заняття із селянами. А з 1921 р. доклав зусиль до створення сільськогосподарського технікуму, яким згодом керував. Юрій Григорович наполягав на навчанні українською мовою, опікувався не лише фаховими дисциплінами, а дбав також про поширення серед студентів знань з української історії та культури. На жаль, не всі заходи вдалося реалізувати, адже з укоріненням радянської влади ініціативи завідувача все більше обмежувалися. У 1925 р. родина Борисових переїхала до Києва [6, с. 243; 7, с. 25–26]. Із 1930 р. Юрій Григорович працював в Українському інституті цукрової промисловості. У жовтні того ж року його було заарештовано за звинуваченням у контрреволюційній діяльності, 1931 р. — засуджено на 3 роки заслання. Покарання відбував у с. Житєво Харківського району Вологодської області до грудня 1933 р.³ Після повернення працював агрономом насіннєвої інспекції. Але більш-менш спокійне життя тривало недовго — 1937 р. заарештували Ізидору Петрівну. Пізніше, в інтерв'ю, записаному Петром Одарченком, вона зазначала: коли прийшли арештовувати, чоловік вирішив, що по нього. «...І я, і він думали, що то вже прийшли по його душу — і він свій паспорт поклав. Я йому перед тим казала: „вийжджай куди-небудь“, але ж куди втечеш. Він вважав, що краще вже хай його арештовують, бо найбільшою мукою було — а це і в мене була думка, що, може, ще й дочку...» [6, с. 132–133]. 1 березня 1938 р. вдруге заарештували і Юрія Борисова за звинуваченням у контрреволюційній діяльності. Тоді Борисова було

³ Архівно-слідча справа Борисова Ю. Г. 1938 р. // ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 32646. Т. 1. Арк. 10зв., 16.

засуджено до 5 років виправно-трудових таборів. Покарання відбував у м. Пінега Архангельської області, звідки не повернувся. Місце й дата смерті Ю. Г. Борисова невідомі й донині. Дослідниця історії родини Косачів Т. Скрипка припускає, що його могли розстріляти в перші місяці війни 1941 р. перед евакуацією сталінських таборів на схід СРСР [6, с. 489].

Архівно-слідчі справи арештів Юрія Григоровича Борисова 1930 та 1938 рр. зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Справа 1930 р. складається з одного тому, який налічує 28 аркушів. Почата 24/XI 1930 р., закінчена 16/I 1931 р. Матеріали цієї архівно-слідчої справи Юрія Григоровича вже введені до наукового обігу, тому не будемо детально на них зупинятися.

Справу 1938 р. було розпочато 1 березня 1938 р., закінчено 28 вересня 1938 р., але пізніше доповнено іншими документами, тож хронологічно зібрані в ній матеріали охоплюють період від 1938 до 1989 р. Вона складається з двох томів. Том I налічує 47 аркушів (у тому числі аркуші з нумерацією I і II). До його складу входять: опис документів ⁴, постанови про початок слідства ⁵, утримання під вартою ⁶ та оголошення звинувачення ⁷, ордер на арешт та обшук ⁸, протокол обшуку ⁹, анкета арештованого ¹⁰, довідка про арешт Ізидори Косач ¹¹, 9 протоколів допитів Юрія Григоровича ¹², протокол допиту свідка — Кривинюка М. В. ¹³, протокол про закінчення слідства ¹⁴, завершальна постанова ¹⁵, виписка з протоколу Особливої наради при НКВС СРСР ¹⁶, постанова про відхилення скарги Ю. Борисова ¹⁷, довідка з перевірки по адресному бюро місця проживання Ольги Борисової-Сергіїв ¹⁸, висновок Прокуратури УРСР про розгляд матеріалів карної справи Юрія Григоровича ¹⁹. Зауважимо, що на момент завер-

⁴ Архівно-слідча справа Борисова Ю. Г. 1938 р. // ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 32646. Т. 1. Арк. II–IIIзв.

⁵ Там само. Арк. 1–13зв.

⁶ Там само. Арк. 2, 3, 5.

⁷ Там само. Арк. 8.

⁸ Там само. Арк. 4.

⁹ Там само. Арк. 6.

¹⁰ Там само. Арк. 7.

¹¹ Там само. Арк. 9.

¹² Там само. Арк. 10–34зв.

¹³ Там само. Арк. 35–38.

¹⁴ Там само. Арк. 39.

¹⁵ Там само. Арк. 40–41.

¹⁶ Там само. Арк. 42.

¹⁷ Там само. Арк. 43.

¹⁸ Там само. Арк. 44.

¹⁹ Там само. Арк. 45–45зв.

шення слідства справа 1938 р. складалася з одного тому, який налічував 41 аркуш, пізніше до нього було долучено виписку з протоколу Особливої наради при НКВС, 1940 р. — постанову про відхилення скарги Ю. Борисова, а 1989 р. ще 2 документи: довідку про відсутність у м. Києві О. Сергіїв та висновок про реабілітацію Ю. Борисова. Під номерами I та II значаться обкладинка та список документів, який був складений під час передачі справи в архів і був доповнений після 1989 р. Том II складається з 13 аркушів (у тому числі з нумерацією Ia та I) і є процесуальним додатком (контрольне листування по справі № 92680 Борисова Ю. Г.). Документами, представленими у 2-му томі, є: повістка до Особливої наради НКВС СРСР ²⁰, завершальна постанова ²¹, виписка з протоколу Особливої наради ²², постанова про відхилення скарги В. Рот ²³, заява В. Г. Рот до Прокуратури УРСР ²⁴, запит Прокуратури УРСР архівно-слідчої справи Ю. Г. Борисова 1938 р. ²⁵, супроводжувальний лист Архівно-облікового відділу про пересилку справи до Прокуратури УРСР ²⁶, супроводжувальний лист на повернення справи до Архівно-облікового відділу ²⁷, вимоги на перевірку справи ²⁸. Під нумерацією I — титульний аркуш справи.

Постанова про початок слідства була видана 1 березня 1938 р. Підставою стала «злочинна діяльність» Юрія Григоровича, яка полягала в здійсненні контрреволюційної діяльності. У документі йшлося: «Борисов Ю. Г. проводил контр-револ[юционную] націоналістическую деятельность. Распространял провокационные слухи о якобы тяжелых жизненных условиях в СССР, при этом восхвалял порядки в капиталистических странах» ²⁹. У постанові про обрання запобіжного заходу (датована також 1 березня), а саме — в утриманні Юрія Борисова в Київській в'язниці, звинувачення було сформульовано чіткіше: участь у контрреволюційній організації, за дорученням якої він проводив контрреволюційну агітацію ³⁰. Одночасно з розпорядженням

²⁰ Архівно-слідча справа Борисова Ю. Г. 1938 р. // ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 32646. Т. 2. Арк. 1.

²¹ Там само. Арк. 1а–2.

²² Там само. Арк. 3.

²³ Там само. Арк. 4–5.

²⁴ Там само. Арк. 6–6зв.

²⁵ Там само. Арк. 7.

²⁶ Там само. Арк. 8.

²⁷ Там само. Арк. 9.

²⁸ Там само. Арк. 10–11зв.

²⁹ Архівно-слідча справа Борисова Ю. Г. 1938 р. // ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 32646. Т. 1. Арк. 1.

³⁰ Там само. Арк. 2.

про початок слідства 1 березня 1938 р. було видано ордер на обшук і арешт обвинувачуваного, що, як засвідчує протокол, були проведені того ж дня в помешканні Юрія Григоровича за адресою: вулиця Овруцька, 16, квартира № 4. Під час трусу вилучили паспорт арештованого та матеріали особистого листування. Пізніше, у липні–вересні 1938 р. «злочинні дії» Борисова дещо «підкорегоували»: додали зв'язки з контрреволюційними елементами, участь у контрреволюційній організації, поширення антирадянської пропаганди³¹.

Допитувати Ю. Г. Борисова почали 27 квітня 1938 р., тобто майже за два місяця після арешту. У той день було проведено два допити. Решта протоколів датуються 27 червня 1938 р., 14 серпня 1938 р., 28 серпня 1938 р., 22 вересня 1938 р., 27 вересня 1938 р. (два допити), 28 вересня 1938 р. Матеріали підшито до справи не в хронологічному порядку. Ці документи — не лише важливе джерело для вивчення процедури слідства, вони містять цінну інформацію біографічного та просопографічного змісту. Тому зупинимося на них докладніше. Текст у документах записано рукою слідчого, на кожній сторінці міститься підпис Ю. Борисова. Протоколи допитів від 14 та 28 серпня, 22 та 27 вересня складено на типографських бланках, перший аркуш яких містить графі з анкетною інформацією. Вони (так само, як і заповнена 1 березня анкета арештованого) зафіксували важливі біографічні факти. Серед них — інформація про місце роботи на час арешту Борисова: інспектор сортонасінневого відділу в Головцурі в Київській області³².

Окрім того, у протоколі допиту від 14 серпня містяться важливі факти про членів родини Юрія Григоровича. Крім дружини Ізидори та доньки Ольги, зазначено й інших родичів: зятя Сергієва Михайла Кіндратовича, віком 33 роки; братів Борисова — Василя, 1876 року народження, агронома, що проживав на станції Цукуриха (нині Донецької області), та Олександра, 1881 року народження, що проживав у Ленінградській області³³.

Цінну інформацію зафіксували протоколи й про військову службу та перебування в полоні Юрія Григоровича під час Першої світової війни. Із них дізнаємося, що після прибуття до армійських лав Ю. Г. Борисова, прапорщика 1-го артилерійського парку 1-го гірсько-артилерійського дивізіону в Могилеві-Подільському, призначили помічником начальника батареї. Утім, воювати йому довелося недовго. У листопаді 1914 р. в Карпатах, під час наступу на Австрію, батарею,

³¹ Архівно-слідча справа Борисова Ю. Г. 1938 р. // ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 32646. Т. 1. Арк. 3, 5.

³² Там само. Арк. 7.

³³ Там само. Арк. 10.

у якій служив Ю. Г. Борисов, оточили, і він разом з іншими вояками потрапив до полону. До весни 1915 р. він перебував у таборі Сикаву, а після того був переведений до Нижньої Австрії³⁴.

Під час допитів слідчі ставили такі запитання: служба в царській та петлюрівській арміях, заняття під час перебування в австрійському полоні, службова діяльність до 1920 р., контрреволюційна діяльність за часів радянської влади. Розуміючи своє становище, Юрій Григорович у відповідях був максимально обережним, заперечував антирадянську діяльність у період Української революції, хоча певні факти з власної біографії, як-от місце роботи, перебування в полоні, хронологію військової служби, повідомляв відверто, хоч і намагався мінімізувати подану інформацію, особливо якщо йшлося про його родину. А найжорсткіші звинувачення намагався спростовувати. Зокрема, під час допиту 14 серпня на питання слідчих про «боротьбу зі зброєю в руках» проти більшовиків зафіксовані такі відповіді*:

«В годы гражданской войны я не участвовал против советской власти, факт отрицаю, но был мобилизован помощником начальника батареи, где пробыл несколько дней и меня освободили как мобилизованного агронома.

Вопрос. Следствием установлено что вы были завербованы будучи в плену в Австрии контррев[олюционной] организацией, с какими заданиями вас пустили на Украину?

Ответ. Отрицаю, я не был завербован контррев[олюционной] организацией, заданий не имел и никакой работы не проводил.

Вопрос. В чем заключалась ваша контррев[олюционная] работа в первые годы советской власти, будучи в Петлюровской армии.

Ответ. В Петлюровской армии я пробыл всего несколько дней»³⁵.

Участь у контрреволюційних організаціях за радянських часів Юрій Григорович раз за разом наполегливо заперечував. У документах зафіксовано лише підтвердження обвинувачуванім антирадянської пропаганди, що полягала в його невдоволенні панівними порядками.

Наприклад, в одному з двох протоколів від 27 квітня читаємо наступне:

«Воп[рос]: В чем заключалась ваша к[онтр]-р[еволюционная] работа при советской власти?

Отв[ет]: Я будучи недоволен тем, что у моего отца забрали 200 десятин земли проводил агитацию против советской власти за что в 1930 году был арестован Киевским окружным отделом Г.П.У. и осуж-

³⁴ Там само. Арк. 11.

* Тут і далі цитати подаємо за правописом оригіналу.

³⁵ Там само. Арк. 11.

ден по статье 54-10 Харьковской коллегией с высылкой на 3 года в Северный край Вологодской области, где пробыл до 1933 года декабря месяца. По возвращении моем в Киев я сначала начал проводить к[онтр]-р[еволюционную] агитацию против сов[етской] власти, а именно, я стал доказывать, что я был выслан не правильно и что колхозы себя не оправдали, а затем, когда в сентябре месяце 1937 год[а] моя жена была арестована Киевским обл[астным] отделом НКВД, я всегда везде старался оклеветать органы, доказывая, что арестовывают невинных людей, и когда получил сообщение, что мою жену выслали на 8 лет, то я открыто агитировал против сов власти у себя на службе и среди знакомых, что невинных людей высылают»³⁶. Щодо причетності до контрреволюційної організації, Борисов категорично її заперечував: «В к[онтр]-р[еволюционной] организации я не состоял и никакой работы не проводил по чим * либо заданиям, что касается агитации против сов[етской] власти, то последнюю я проводил по своим убеждениям»³⁷. Подібні відповіді не задовольняли представників органів, тому від першого дня допитів вони, судячи навіть із зафіксованих у протоколах фраз, вдавались до суворих заходів, а записані в документах попередження за тональністю межують із погрозами. Під час другого допиту 27 квітня слідчий наголошував: «Следствие последний раз предупреждает вас о том чтобы вы прекратили упорствовать, а давали показания о своей к[онтр]-р[еволюционной] деятельности как участник к[онтр]-р[еволюционной] организации»³⁸. Відповідь залишалась незмінною, Борисов ще раз підкреслив, що таким не є. Так само й у протоколі від 27 червня оперуповноважений не раз указував на небажання Борисова протягом тривалого часу визнати свою контрреволюційну діяльність і давати з приводу неї відверті свідчення. Відповіді арештованого із цього приводу за змістом залишалися тотожними попереднім: до складу антирадянських організацій не належав, але висловлював невдоволення діями радянської влади та органів безпеки. У згаданому протоколі контрреволюційна діяльність родини Борисова аргументувалась також і зв'язками з представниками «Спілки визволення України» (процес над якою відбувся ще в квітні 1930 р.). У цьому разі в графі «відповідь» зафіксовано, що Юрій Григорович підтвердив спілкування дружини з Вірою Матушевською та Оленою Терниченко; цей факт і справді відповідав дійсності³⁹.

³⁶ Архівно-слідча справа Борисова Ю. Г. 1938 р. // ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 32646. Т. 1. Арк. 20зв.

* Так в тексті.

³⁷ Там само. Арк. 20зв.

³⁸ Там само. Арк. 33.

³⁹ Там само. Арк. 24.

Протокол допиту від 28 серпня 1938 р. зафіксував визнання Борисовим себе винним, але знову ж таки свою провину він вбачав у ворожому ставленні до радянської влади, невдоволенням як політичними, так господарськими порядками. Тому формулювати потрібне звинувачення слідчим доводилося так:

«Вопрос: Ваша жена репрессирована органами советской власти за к[онтр]-р[еволюционную] деятельность. Вы являясь ее мужем были ее пособником по ее к[онтр]-р[еволюционной] деятельности. Следствие требует не упираться, а дать искренние показания по существу вопроса.

Ответ: Я искренне заявляю перед органами следствия, что о к[онтр]-р[еволюционной] деятельности своей жены мне ничего не известно. О своей к[онтр]-р[еволюционной] деятельности дал исчерпывающие показания выше»⁴⁰.

Зважаючи на те, що арештований не бажав давати «відвертих» свідчень, помічник старшого уповноваженого IV відділу Київського обласного управління НКВС сержант держбезпеки Наливайко (він проводив більшість допитів Борисова) 20 вересня видав постанову про потребу допитати свідків у справі, провести очні ставки та продовжити термін утримання під вартою до 20 жовтня⁴¹. Щоправда, у справі міститься лише один протокол допиту свідка — Михайла Кривинюка, чоловіка сестри Ізидори Косач-Борисової Ольги Косач-Кривинюк. На той час Михайло Васильович уже був засуджений по процесу «СВУ» 1930 р. Відповідаючи на питання про родича, фактів антирадянської діяльності арештованого він не назвав, лише підтвердив уже відомі органам дані про походження Борисова, його службу в царській і українській армії. Єдиним фактом контрреволюційної діяльності, який назвав Кривинюк, з дуже великим припущенням можна вважати те, що в розмовах Борисов обурювався арештом дружини⁴². Зрозуміло, що в ті часи все трактувалося інакше.

28 вересня 1938 р. під час останнього допиту Ю. Г. Борисов учергове підтвердив, що свідчення дав правдиві, визнає свою провину, яка полягає у здійсненні антирадянської агітації і ворожих настроїв щодо радянської влади, а визнання причетності до контрреволюційної організації отримати слідчим так і не вдалося. Але й наявної інформації вистачило для формулювання звинувачення.

Слідство у справі Юрія Григоровича було завершено 28 вересня 1938 р. Того ж дня складено відповідний протокол, провину Ю. Г. Бо-

⁴⁰ Там само. Арк. 163в.

⁴¹ Там само. Арк. 5.

⁴² Там само. Арк. 35–38.

рисова, передбачену ст. 54-10 КК УРСР, вважали доведеною. Уже наступного дня, 29 вересня, була видана заключна постанова. У висновку за матеріалами слідства йшлося: «Возвратившись в 1934 г. с ссылки, обв[иняемый] БОРИСОВ продолжал заниматься контрреволюционной националистической деятельностью, направленной против мероприятий партии и Советской власти. Выступал против коллективизации сельского хозяйства, распространял провокационные слухи о якобы тяжелых жизненных условиях рабочего СССР, восхваляя при этом жизнь и порядки в капиталистических странах. <...> В проводимой контрреволюционной деятельности обвиняемый БОРИСОВ виновным себя признал, антисоветское прошлое подтверждается показаниями свидетеля КРИВИНЮКА»⁴³. По тому справу було передано на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР.

Виписка з протоколу Особливої наради при НКВС СРСР датована 9 жовтня 1938 р. Тоді Юрія Григоровича було засуджено до 5 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах, початок строку — від 1 березня 1938 р.

Пізніше Борисов Ю. Г. подав скаргу, у якій наголосив: визнав себе винним під тиском слідства. Утім, 3 серпня 1940 р. прокурор відділу в спецсправах Прокуратури УРСР Баксаков постановив скаргу не задовольняти, адже засуджений є соціально небезпечним, відповідно, рішення Особливої наради НКВС СРСР є правильним⁴⁴.

Останнім документом у першому томі є висновок Прокуратури УРСР про розгляд матеріалів карної справи Юрія Григоровича, але про те — пізніше.

Серед матеріалів, зібраних у другому томі архівно-слідчої справи, надзвичайно цінними є заява сестри Ю. Г. Борисова В. Г. Рот та постанова про її розгляд. 25 червня 1958 р. Віра Рот, яка на той час проживала в містечку Бабушкіно Московської області, подала до прокуратури УРСР заяву з проханням про реабілітацію брата: «В 1938 г. брат мой Борисов Юрий (Георгий) Григорьевич (г. рож. 1886, проживал в г. Киев, Лукьяновке, Овручская, 16 кв. 4) был арестован и сослан на север в г. Пиннегу, работал он в Сахаротресте в семенно-сортовом отделении агрономом. Кроме меня, сестры его, никого нет его родных. Прошу прокуратуру УССР реабилитировать брата моего Борисова Юрия Григорьевича»⁴⁵. Але скаргу визнали безпідставною. 3 жовтня 1958 р. була

⁴³ Архівно-слідча справа Борисова Ю. Г. 1938 р. // ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 32646. Т. 1. Арк. 40–41.

⁴⁴ Там само. Арк. 43.

⁴⁵ Архівно-слідча справа Борисова Ю. Г. 1938 р. // ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 32646. Т. 2. Арк. 6–63в.

підписана постанова про розгляд матеріалів слідчої справи: «Обстоятельства свидетельствуют о социальной опасности Борисова Ю. Г. и потому заключение его в 1938 г. в ИТЛ сроком на 5 лет следует признать правильным»⁴⁶. Тому скаргу громадянки Рот визнали безпідставною.

Зовсім іншого рішення дійшла Прокуратура УРСР 1989 р. У висновку щодо перегляду матеріалів справи Ю. Г. Борисова йшлося про те, що об'єктивних свідчень про злочинну діяльність Юрія Григоровича в представлених у ній документах 1938 р. немає. Тому Ю. Г. Борисов підлягає під дію I ст. Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості по відношенню жертв репресій, що відбулися в період 30–40-х і початку 50-х рр.»⁴⁷.

Отже, архівно-слідча справа Юрія Григоровича Борисова 1938 р. є цінним джерелом для вивчення біографії чоловіка Ізидори Косач-Борисової та важливим елементом для дослідження долі родини Косачів у радянський період. Крім біографічної інформації, у ній містяться цінні просопографічні свідчення. Адже матеріали протоколів допитів можуть бути використані й для вивчення рис характеру, поглядів арештованого. Під час слідства Юрій Григорович показав себе шляхетною, сильною духом людиною, якій притаманна стійкість переконань. Не менш важливі ці документи й для вивчення репресивної політики радянської влади щодо української інтелігенції.

1. Даниленко В. Ізидора, рідна сестра Лесі Українки: від сталінських таборів до еміграції / Василь Даниленко. – Київ : Смолоскип, 2011. – 255 с.
2. Денисюк І. Дворянське гніздо Косачів / І. Денисюк, Т. Скрипка. – Львів : Академічний експрес, 1999. – 268 с.
3. Гураль О. Матеріали архівно-слідчої справи Юрія Григоровича Борисова 1930 року / Ольга Гураль // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 2020. – Вип. 23/24. – С. 784–813.
4. Косач-Кривинюк О. Леся Українка : хронологія життя і творчості / Ольга Косач-Кривинюк ; Укр. вільна акад. наук. – Нью-Йорк, 1970. – 926 с.
5. Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка) : Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія : в 2 кн. Кн. 1 / автор проекту і вст. стаття Т. Скрипки. – Нью-Йорк ; Київ : Факт, 2004. – 448 с.
6. Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка) : Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія : в 2 кн. Кн. 2 / автор проекту і вст. стаття Т. Скрипки. – Київ : Темпора, 2015. – 536 с.
7. Родина Косачів і Поділля / підгот. К. Завальнюк, І. Журавлівський, Т. Стецюк ; бібліогр. список «Поділля у долі видатної родини» Т. Котуз ; ред., відп. за вип. Н. Морозова. – Вінниця, 2011. – 104 с.

⁴⁶ Там само. Арк. 4–5.

⁴⁷ Архівно-слідча справа Борисова Ю. Г. 1938 р. // ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 32646. Т. 1. Арк. 45–45зв.

8. Скрипка Т. Родові гнізда Драгоманових-Косачів: їх устрій та культура / Т. Скрипка ; ред. І. Давидко. – Київ : Темпора, 2013. – 655 с.
9. Спогади про Леся Українку : в 2 т. Т. 1 / автор проекту й упоряд. Т. Скрипка. – Київ : Темпора, 2017. – 368 с.
10. Українка Леся. Листи : 1876–1897 / Леся Українка ; упоряд. В. А. Прокіп (Савчук). – Київ : Комора, 2016. – 512 с.
11. Українка Леся. Листи : 1898–1902 / Леся Українка ; упоряд. В. А. Прокіп (Савчук). – Київ : Комора, 2017. – 544 с.
12. Українка Леся. Листи : 1903–1913 / Леся Українка ; упоряд. В. А. Прокіп (Савчук). – Київ : Комора, 2018. – 736 с.
13. Українка Леся. Повне академічне зібрання творів : у 14 т. Т. 14 / Леся Українка ; ред. С. Романов ; упоряд. В. Прокіп (Савчук). – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2021. – 616 с.

REFERENCES

1. Danylenko, V. (2011). *Izydora, ridna sestra Lesi Ukrainky: vid stalinskykh taboriv do emihratsii*. Kyiv, Ukraine: Smoloskyp. [In Ukrainian].
2. Denysiuk, I., & Skrypka, T. (1999). *Dvorianske hnizdo Kosachiv*. Lviv, Ukraine: Akademichnyi ekspres. [In Ukrainian].
3. Hural, O. (2020). Materialy arkhivno-slidchoi spravy Yuriiia Hryhorovycha Borysova 1930 roku. *Ukrainian Archeographic Year Book. New Series*, 23/24, 784-813. [In Ukrainian].
4. Kosach-Kryvyniuk, O. (1970). *Lesia Ukrainka: Khronolohiia zhyttia i tvorchosty*. New York, NY. [In Ukrainian].
5. Skrypka, T. (Comp.). (2004). *Larysa Petrivna Kosach-Kvitka (Lesia Ukrainka): Biohrafichni materialy. Spohady. Ikonohrafiia* (Vol. 1). New York, NY; Kyiv, Ukraine: Fakt. [In Ukrainian].
6. Skrypka, T. (Comp.). (2015). *Larysa Petrivna Kosach-Kvitka (Lesia Ukrainka): Biohrafichni materialy. Spohady. Ikonohrafiia* (Vol. 2). Kyiv, Ukraine: Tempora. [In Ukrainian].
7. Zavalniuk, K., Zhuravlivsky, I., Stetsiuk, T., & Kotuz, T. (Comps.), Morozova, N. (Ed.). (2011). *Rodyna Kosachiv i Podillia*. Vinnytsia, Ukraine. [In Ukrainian].
8. Skrypka, T. (2013). *Rodovi hnizda Drahomanovykh-Kosachiv: yikh ustrii ta kultura* (I. Davydko, Ed.). Kyiv, Ukraine: Tempora. [In Ukrainian].
9. Skrypka, T. (Comp.). (2017). *Spohady pro Lesiu Ukrainku* (Vol. 1). Kyiv, Ukraine: Tempora. [In Ukrainian].
10. Ukrainka, Lesia. (2016). *Lysty: 1876-1897* (V. A. Prokip (Savchuk), Comp.). Kyiv, Ukraine: Komora. [In Ukrainian].
11. Ukrainka, Lesia. (2017). *Lysty: 1898-1902* (V. A. Prokip (Savchuk), Comp.). Kyiv, Ukraine: Komora. [In Ukrainian].
12. Ukrainka, Lesia. (2018). *Lysty: 1903-1913* (V. A. Prokip (Savchuk), Comp.). Kyiv, Ukraine: Komora. [In Ukrainian].
13. Ukrainka, Lesia. (2021). *Povne akademichne zibrannia tvoriv* (Vol. 14; S. Romanov, Ed., V. Prokip (Savchuk), Comp.). Lutsk, Ukraine: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. [In Ukrainian].

Рукопис одержано 09.04.2021 р.

Olga HURAL, Candidate of Sc. (History), Deputy Director for Research, Museum of Outstanding Figures of Ukrainian Culture Lesia Ukrainka, Mykola Lysenko, Panas Saksagansky, Mykhailo Starytsky (Kyiv, Ukraine).

The papers of archival and investigative cases of Yurii Borysov's for 1938 as the source for research of his biography.

The aim of the work. The research analyses Yurii Borysov's archival and investigative cases in 1938, stored in the Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. It contains two volumes of investigation. Yurii George Borysov was an agronomist, and husband of Isydora Kosach, a younger sister of Lesya Ukrainka (Larysa Kosach). The goal of the investigation is the exam of papers, the definition of informative meaning, especially facts of his life, for reconstruction biography and the Kosach family history in 1930s. **The methodology.** The concept includes objective method and historicism, also we used general methods for science (analysis, synthesis, description, and systematization), general methods for history research (objective and thematic methods, chronology), special methods for source studies (heuristic algorithm and archeography). **The scientific novelty.** There we discover previously unknown papers and narratives in the Yurii Borysov's life; the biography of this member of the Kosach family still is poorly known in historiography. We found the scholar valuable of paper in investigated case after imprisonment in 1938, and compare information to well-known facts from other sources. **Conclusions.** The analysis of the paper from the investigation case of Yurii Borysov gives the possibility to know more specific facts from his biography since World War I, between the first and the second Arrest. It also helps us to find out the progress in the criminal case, proceeding charges by state, finding prosopography information and social circle. Each record in the case includes appellate to the authority to review the Yurii Borysov's case and V. Rot for rehabilitation of his brother. Also, archival and investigative cases are important as well for research on the Soviet repression of Ukrainian intellectuals and prominent members of the arts community.

Keywords: sources, archival and investigative cases, repressions, arrest, testimony, protocol, interview.

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ СУЧАСНОЇ БІОГРАФІЇ

УДК 82-94+81'42(477)"1920/1930"
<https://doi.org/10.15407/ub.21.210>

Надія Іванівна ЛЮБОВЕЦЬ,
кандидат історичних наук,
заввідділу теорії та методики біобібліографії
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-8811-6627>
lyubovets@nbuv.gov.ua

ІСТПАРТІВСЬКИЙ ДИСКУРС В УКРАЇНСЬКОМУ МЕМУАРНОМУ НАРАТИВІ 20–30-х РОКІВ ХХ ст.

Метою роботи є з'ясування особливостей істпартівського дискурсу вітчизняного мемуарного нарративу в 20–30-х рр. ХХ ст., його характерних рис у контексті тематики, інтенцій адресантів, авторського складу, а також ролі мемуарного нарративу у формуванні радянських постулатів історії та ідеології. **Методологія дослідження** ґрунтується на застосуванні дискурс-аналізу (метод дослідження змісту), загальнонаукових методів систематизації та класифікації, принципах історизму, об'єктивності. **Наукова новизна** статті полягає в розгляді істпартівського дискурсу в мемуарному наративі 20–30-х рр. ХХ ст. як стійкої системи уявлень про події/явища, відображені в різних текстах, закріплені в свідомості та мові людей, пов'язані з певними ідеологічними конструкціями, стійкими виразами, риторичними формулами та набором аргументів, які цілеспрямовано і системно формувалися радянською владою як один із ключових факторів розвитку радянської історичної науки та державної ідеології на противагу національній. **Висновки.** Істпартівський дискурс у мемуарному наративі досліджено на основі аналізу журналу «Літопис революції» як важливого комунікаційного ресурсу та механізму впливу

радянської влади на суспільство. Мемуарні тексти створювалися в чітко окресленому колі проблематики, акцентів і відповідно до ідеологічних канонів. Це призводило до відображення авторами мемуарів спотвореної реальності, учасниками якої вони були, і мало вигляд штучно сформованого конструкту, «підігнутого» під радянський канон. Водночас наратив характеризувався майже повною «відсутністю» особи мемуариста як основного маркера жанру, «розчинністю» його «Я» в колективному, що ускладнює процес розуміння причин політичних та моральних виборів авторів спогадів. Однак мемуарний наратив, створений за канонами радянського дискурсу, є невід'ємною частиною вітчизняного гуманітарного знання, що розкриває соціально-політичні аспекти формування радянської держави, яка використовувала спогади як механізм трансляції та утвердження власних смислів/канонів в історичній науці та суспільстві для конструювання « нової радянської людини », життя якої цілковито повинно було підпорядковуватися завданням держави та партії.

Ключові слова: дискурс, істпартівський дискурс (дискурс історії партії), Істпарт, мемуари, мемуарний наратив, журнал «Літопис революції».

Сучасна вітчизняна гуманітаристика переживає знакові трансформації, що отримали в історіографії назву «поворотів», які продукують «... як хвилю інтелектуальних новацій, креативних експериментів, так і очевидних пізнавальних викликів, загроз для того чи іншого фахового „цеху“ науковців» [17, с. 132]. Водночас вони відіграють «... роль певних „стимуляторів“ наукової думки, відображають еволюцію поглядів та зрештою фіксують поступ соціогуманітаристики» [2, с. 44–45]. До одних із таких «поворотів» належить *discursive turn* (дискурсивний), визначальною особливістю якого є неможливість відокремлення «суб'єкта» від «об'єкта» в соціальних дослідженнях, оскільки дослідник і досліджуваний є причетними до досліджуваних соціальних процесів [18, с. 370]. Дискурс розглядаємо як стійку систему уявлень про події/явища, відображені в різних текстах, закріплені в свідомості та мові людей, пов'язані з певними ідеологічними конструкціями, стійкими виразами, риторичними формулами та набором аргументів, як віддзеркалення нелінійного розвитку історичного процесу. Так само будь-який дискурс «... немислимий поза текстом і контекстом, а контекст залишається безмовним і нелюдським поза дискурсом і текстом» [8, с. 24]¹.

¹ У цій конструкції дискурс є посередником між текстом і контекстом, а всі разом вони розглядаються як носії і творці смислів. Контекст розглядаємо як «... загальний зміст соціокультурних умов, ментальних станів епохи, превалювання соціальної та індивідуальної психології, що дієвим чином впливає на художника (автора) в процесі створення того чи іншого тексту твору і сприяє уточненню смислового значення останнього» [16, с. 171].

Проблеми дискурсу та тексту як міждисциплінарні нині перебувають у полі зору Т. М. Дрідзе, І. Т. Касавіна, О. М. Кочубейника, С. В. Шепітько, Ф. С. Бацевича, В. В. Гулая, Т. Б. Маслова, І. С. Шевченка, О. І. Морозова та інших дослідників². У площині дискурсу спогадів працюють О. О. Стадніченко, який досліджував автобіографічно-мемуарний дискурс Євгена Іванчука, О. А. Рарицький — мемуарний дискурс «Щоденників» Олеся Гончара, С. Є. Ігнатєва — український щоденникарський дискурс, О. А. Галич — мемуарний дискурс у творчості Леоніда Чернова-Малошійченка, та інші [3; 6; 14; 15]. У контексті соціальних комунікацій важливим видається вивчення еволюції мемуарного нарративу як складника гуманітарного знання та унікального контентного ресурсу в різних дискурсах, зокрема істпартівському. Це дасть змогу визначити потенційні можливості тиску різних соціально-політичних інститутів у процесі формування соціальних смислів в історико-культурному просторі та потенціал спогадових текстів у формуванні особистості, індивідуальної та колективної історичної пам'яті. **Мета дослідження** — з'ясувати особливості вітчизняного мемуарного нарративу в істпартівському дискурсі 20–30-х рр. ХХ ст., його характерні риси з погляду тематики текстів, інтенцій адресантів, специфіки авторського складу, його ролі у формуванні радянських постулатів історії та ідеології. **Методологія дослідження** ґрунтується на застосуванні дискурс-аналізу (метод дослідження змісту), загальнонаукових методів систематизації та класифікації, принципах історизму, об'єктивності. Зокрема, дискурс-аналіз дає змогу вивчити приховані/відкриті значення тексту, контекст його створення, цілі адресантів, вірогідні інтерпретації читачем, можливості в моделюванні бажаного результату.

Виклад основного матеріалу. Мемуари як культурно-історичний феномен посідають особливе місце в системі соціальних комуніка-

² Бацевич Ф. С. Текст, дискурс, речовий жанр: соотношение понятий // Вісник Харківського національного університету. № 520: Серія Філологія. Вип. 33. Харків, 2001. С. 3–6; Касавин І. Т. Текст, дискурс, контекст. Введение в социальную эпистемологию языка. М. : Канон+, 2008. 437 с.; Кочубейник О. М. Архітектоніка соціального діалогу: проєкція в дискурсивний вимір // Наукові студії із соціальної та політичної психології. Київ, 2015. Вип. 35. С. 13–24; Кочубейник О. М. Критичний дискурс-аналіз: як забезпечити репрезентативність корпусу текстів? // Психологія особистості. 2019. № 1. С. 140–148; Шевченко І. С., Морозова О. І. Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен. Харків, 2005. 356 с.; Шепітько С. В. Науковий дискурс: історичний, соціолінгвістичний та лінгвокогнітивний аспекти // Вісник Маріупольського державного гуманітарного університету. Сер. : Філологія. Маріуполь, 2010. Вип. 3. С. 75–80.

цій³, що обумовлено їх специфічною соціальною функцією — здатністю зберігати та передавати інформацію про минулі події, узагальнювати індивідуальний досвід [12]. Еволюція українського мемуарію відбувалася в різних історичних періодах, в умовах різних дискурсів (наукових, політичних), що впливало на його тематичну спрямованість, авторський склад, жанрову палітру як важливих маркерів мемуарних текстів. Цікавими видаються 20–30-ті рр. ХХ ст., які вирізнялися розмежуванням дискурсів/контекстів/текстів. Особливістю цього хронологічного відтинку в еволюції мемуарів було те, що вона відбувалася на тлі двох дискурсів в українській історіографії — ВУАНівського та істпартівського. Перший пов'язаний зі створенням та діяльністю ВУАН і належить до наукового дискурсу⁴, другий — Комісії з історії Жовтневої революції та Комуністичної партії, яка отримала в історіографії назву Істпарт (історія партії), і поєднує в собі ознаки наукового і політичного дискурсів. З одного боку, як результат національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. розгорталася «золота доба» [9, с. 64], «ВУАНівський ренесанс»⁵ національної історичної науки, яка досягла світового рівня, перетворилася на складник національної свідомості та націстворчого процесу й перебувала на державницьких позиціях. У результаті цього відбулося організаційне оформлення ВУАН, започатковувалися різноманітні науково-видавничі проекти [11]. З другого боку, радянська влада, застосовуючи законодавчі обмеження, агітацію, моральний і фізичний терор, прагнула до цілковитої перемоги в усіх сферах суспільного життя, системно змінювала та підпорядковувала своїм завданням гуманітарну сферу. Особливе місце в цьому процесі було відведено історичній науці. Вона мала формувати правильні ідеологічні постулати, закріплені в історичній періодизації, тематиці, науковій термінології. Вони так само набували норм канонів для історичної науки та для всієї соціально-політичної сфери задля пропаганди революційних перетворень, здійснюваних після встановлення більшовицького режиму. «Стара», буржуазна наука (дореволюційна) разом з її закладами, напрацюваннями, ученими, часописами були неспроможні, на думку більшовицької влади, зрозуміти зміст та історичне значення радянських перетворень, а їх методологічні підходи виявляли теоретичну нездатність і безпорадність у розв'язанні складних і відповідальних

³ Насамперед таких її видів, як автокомунікації, міжпоколінневої, міжособистісної, сімейної, фахової.

⁴ Науковий дискурс є різновидом професійного дискурсу як мовленнєва взаємодія між ученими.

⁵ Термін «ВУАНівський ренесанс» використав історик В. В. Пришляк (Український історик Іван Джиджора // Український історичний журнал. 2006. № 6. С. 71).

завдань історичної науки, висунутих більшовиками. На порядок денний з перших років радянської влади стало питання про створення мережі нових установ, часописів, радянських навчальних закладів, підготовку нових кадрів для вивчення історії розвитку суспільства на засадах марксистсько-ленінської методології та усталених канонів. Особливого значення набуло історичне джерелознавство, перед яким стояло питання про формування «правильних» історичних джерел/текстів, яких катастрофічно не вистачало.

Свого часу питання методологічних засад історичної науки, створення її установ, часописів, формування джерельної бази в радянському дискурсі досліджувалися в працях С. С. Діброви «У истоках историко-партийной науки на Украине» (Київ, 1984), Н. В. Комаренко «Журнал „Літопис революції“. Історіографічний нарис» (Київ, 1970) та «Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937 рр.)» (Київ, 1973), А. В. Санцевича та Н. В. Комаренко «Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР» (Київ, 1986), В. Г. Сарбея «Іспарти та їх місце в розвитку історичної науки на Україні» (Український історичний журнал. 1967. № 1. С. 3–10) та ін. Однак автори розглядали проблему формування мемуарного корпусу історичних джерел/мемуарів лише побіжно, не акцентуючи увагу на існуванні національного та радянського дискурсів. Щодо визначення ролі Комісії з історії Жовтневої революції та Комуністичної партії (далі — Іспарт) у формуванні мемуарного блоку джерел у 20–30-ті рр. ХХ ст., їх опрацюванні, то це вивчав відомий джерелознавець Г. В. Стрельський⁶, розглядаючи їх як джерело радянської історичної науки. До сучасних напрацювань у цій сфері можна зарахувати кілька статей, присвячених регіональним відділенням — Катеринославському (Дніпропетровському) та Конотопському Іспартам [5; 10], дисертацію О. М. Клименко з конструювання пам'яті «нової людини» в 20–30-х рр. ХХ ст., де розглядається і роль Іспартів у цьому процесі⁷. Незважаючи на те, що за останні роки спостерігається підвищена увага істориків до вивчення мемуарів (здебільшого джерелознавчого характеру), дослідники не порушували питання еволюції мемуарного нарративу в 20–30-х рр. ХХ ст. з погляду розмежування контекстів та специфіки дискурсів. Свого часу авторка досліджувала мемуарну складову частину збірника «За сто літ» у ВУАНівському дискурсі, завдяки чому було

⁶ Стрельський Г. В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине. Київ, 1978. 136 с.; Стрельський Г. В. Великий Жовтень на Україні у спогадах учасників. Київ, 1989. 62 с.

⁷ Див.: Клименко О. М. Конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-х – 1930-х рр. (на матеріалах УСРР) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2019. 257 с.

з'ясовано підходи наукової спільноти до спогадових джерел як важливого чинника української історіографії та формування історичної пам'яті [11]. Подальшого дослідження потребує вивчення специфіки істпартівського дискурсу мемуарного наративу як механізму радянської пропаганди, інструменту політичної боротьби та елементу комунікативного впливу на масову свідомість. На увагу заслуговує з'ясування контексту розвитку мемуарного жанру в радянському/істпартівському дискурсі, визначення специфіки авторського складу мемуарів, тематична спрямованість спогадових текстів.

Прикметно, що формування нової/радянської ідеології та методології історичної науки радянською владою розглядалося не як закономірний процес засвоєння напрацювань своїх попередників, а як запекла боротьба «...з буржуазною, буржуазно-націоналістичною історіографією та опортуністами різних мастей»⁸. Цим ставилася під сумнів доцільність існування українських національно орієнтованих установ, які групувалися навколо ВУАН на чолі з М. Грушевським, часописів та, в цілому, істориків, діяльність яких сформувалася в національній парадигмі. Ситуація ускладнювалася тим, що вони нашоувхнулися на безпринципність, конформізм та спротив зросійщених ідеологів більшовицької партії, які розглядали історичну науку лише як засіб ідеологічного впливу на народні маси й обґрунтування своєї політики, а тому були приречені на знищення. Радянські кадри цілеспрямовано й системно «...витіснили з простору історичної науки представників „старої школи“ і їхніх вихованців» [7, с. 145]. Сама ж історична наука «...почала розглядатися як „ідейний фронт“, як жорстока „класова війна“, а історики отримали статус „ідеологічних бійців“ партії» [7, с. 145]. Радянська влада почала активно створювати ідеологізовані осередки історико-партійної науки в Харкові на противагу історичним установам ВУАН, що діяли в Києві. У 1921–1922 рр. свою діяльність розпочали Інститут червоної професури, Комуністичний університет імені Артема, Всеукраїнська Комісія з історії Жовтневої революції і Комуністичної партії (Істпарт ЦК КП(б)У).

У таких умовах єдиний можливий контекст/сценарій подальшого розвитку мемуарної традиції в радянському дискурсі був тісно пов'язаний зі створенням Істпартів як науково-дослідних установ, які розглядалися як «...єдиний міцний центр для великої, у всеукраїнському масштабі, роботи з історії революції і нашої партії»⁹. Основним їхнім завданням було збирання й видання матеріалів з історії револю-

⁸ Комаренко Н. В. Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937 рр.). Київ, 1973. С. 4.

⁹ От Істпарта // ЛР. 1922. № 1. С. 5. Тут і далі переклад автора статті.

ційного руху, російських революцій і громадянської війни 1918–1920 рр. та історії Комуністичної партії. Центральний Істпарт (Комісія з історії Жовтневої революції та РКП(б)) була заснована 1920 р. в Москві при Державному видавництві, згодом підпорядкована Наркомосу РСФРР¹⁰. Визнанням важливої місії мемуарного історичного нарративу стали слова головного редактора журналу «Пролетарская революция»¹¹, методолога та організатора радянської історичної науки М. Покровського: «...особливо цінними є всілякі спогади, що дають те психологічне тло і той зв'язок, без якого наявні в наших руках окремі документи можуть виявитися незрозумілими або зрозумілими неправильно. <...> Без спогадів живих свідків того, що відбувається, писати історію вкрай важко»¹², які стали програмними для регіональних відділів. Якраз мемуарні нарративи, створенні за їх ініціативою і мали продукувати нові смисли для трансляції в суспільний простір.

За зразком Центрального Істпарту в Україні було створено в квітні 1921 р. Всеукраїнську Комісію з історії Жовтневої революції і Комуністичної партії в Харкові при Наркомосі УСРР¹³. На місцях створювалися губернські (окружні, а від 1932 р. — обласні) відділи, що діяли на правах відділів губернських (окружних, обласних) комітетів КП(б)У, а також групи учасників революційного руху, групи сприяння істпартівській роботі та ін.¹⁴

Важливість цієї роботи підтверджувалася й кадровими рішеннями. Зокрема, до роботи в установі були залучені відомі радянські державні діячі: М. Скрипник, який одночасно обіймав державні посади й був її головою в 1921–1923 рр.; М. Іванов (завідував з 1923 р.); членами колегії були голова ВУЦВК Г. Петровський, партійні та державні діячі С. Косіор, М. Попов; серед активних учасників — Є. Адамович, М. Манілов, М. Рубач¹⁵, Д. Фрід, В. Щербakov та інші.

¹⁰ З 1921 р. переведена до ЦК РКП(б) на правах відділу. Центральний Істпарт видавав журнал «Пролетарская революция» (1921–1941), «Бюллетень Істпарту», наукову та довідкову літературу. 1924 р. створено архів Істпарту. 1928 р. Істпарт ЦК ВКП(б) об'єднаний з Інститутом В. І. Леніна при ЦК ВКП(б).

¹¹ Друкований орган Центрального Істпарту.

¹² Покровський М. Н. От Істпарту // Пролетарская революция. 1921. № 1. С. 8.

¹³ Із березня 1922 р. Всеукраїнський Істпарт був підпорядкований ЦК КП(б)У, із 1929 р. реорганізований в Інститут історії партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У.

¹⁴ У 1925 р. в Україні вже активно діяло 20 місцевих відділів (бюро), а в повітах, волостях, районах для цієї роботи виділялися спеціальні уповноважені, які провадили основну науково-історичну діяльність зі збору мемуарів на місцях.

¹⁵ Рубач (Рубанович) Михайло Абрамович (1899–1980) — радянський історик, архівіст, археограф. У 1924–1925 рр. був редактором журналу «Летопись революции» (далі — ЛР).

Якраз із діяльності Істпартів в Україні, як і по всьому СРСР, розпочався новий етап у розвитку мемуарної традиції — у радянському дискурсі, який характеризувався регламентованими підходами до авторського складу, тематики спогадових наративів. Одним із основних напрямів їх роботи було проголошено написання, збирання та видання мемуарів (ішлося лише про історико-партійні) учасників боротьби за перемогу радянської влади на Україні та робітничого руху, які мали стати джерельною базою радянської історичної науки. Робота в цьому напрямі набула рис системності та планомірності.

Істпарт розробив цілий комплекс заходів, які мали не лише сприяти пошуку й виданню вже написаних мемуарів, а й створювати сприятливі умови для написання нових мемуарів учасників революційних подій. Задля цього видавалися спеціальні методичні матеріали — конспекти для потенційних авторів мемуарів, розроблялися анкети/питальники для учасників революційних подій, організовувалися вечори спогадів, зокрема й виїзні (на села) ¹⁶, створювалися групи сприяння Істпартам, різноманітні громадсько-наукові організації, зокрема Товариство старих більшовиків, Всесоюзне товариство колишніх каторжан і засланих поселенців, товариство «Історик-марксист» тощо. Були випадки, коли після оприлюднення тих чи тих мемуарів друкувалися доповнення та коментарі й окремі матеріали на тему спогадів із роз'ясненнями, якщо погляди автора не збігалися з партійними.

Регламентація діяльності Істпартів зі створення нових смислів, які мали закладатися в мемуарних текстах, виявлялася, зокрема, у тому, що під час інтерв'ювання співробітники мали використовувати лише спеціально розроблені питальники з усталеною термінологією, які видавали тим, хто проводив опитування, і безпосередньо авторам спогадів [5, с. 249], виходити за межі яких заборонялося. Показовими в цьому контексті є статті Миколи Батурина «Конспект-минимум для воспоминаний» (Бюллетень Істпарта. 1921. № 1. С. 11–12) та Йосипа Геліса «Как надо писать воспоминания (Методологический очерк)» (Пролетарская революция. 1925. № 7. С. 197–212), у яких чітко прописувалися основні організаційні питання роботи з авторами спогадів, їх тематична спрямованість. Оскільки вони були надруковані у виданнях Центрального Істпарту, то сприймалися як директивні. Зокрема, Йосип Геліс, аналізуючи автобіографічні спогади, зазначав: «Такі спогади здебільшого взагалі не відображають дійсність, а спотворюють її у вигідному для „центральної“ фігури напрямі. Такі мемуари просто шкідливі для молодого покоління, оскільки вони

¹⁶ Адамович Е. Вокруг работы Истпарта // ЛР. 1925. № 4. С. 179.

гіпноізують ще не озброєну критичним спротивом думку і підпорядковують її своєму впливу» (с. 202). Основна увага мала бути зосереджена навколо подій (їх часу й місця), політичних партій та рухів, що брали участь у них, характеристик керівників тощо. Це, звичайно, впливало на подальшу структуру, інформаційно-тематичну насиченість мемуарного нарративу. Поза межами істпартівської традиції залишалися такі визначальні маркери мемуарного нарративу, як інтенції¹⁷, автобіографічний складник, внутрішні переживання, духовний світ авторів мемуарів, інтерпретації власного досвіду зі згадуваних подій, адже це вело до особистісного зростання, формування власної історичної свідомості та картини світу, що не входило в інтереси режиму. Цим актуалізувалася ідея абсолютної знеособленості мемуарів, що є основним маркером радянських спогадів. На перше місце в суспільному дискурсі виходить ідея формування колективної радянської ідентичності на протигагу індивідуальній як менш вартісній, де мемуарам було відведено почесну роль.

Маючи завдання створити «правильну» джерельну базу історії радянської держави, влада змушена була піти на розвиток мемуарного жанру, однак максимально централізувала та регламентувала цей процес. Знаючи «підводні камені», зокрема суб'єктивну природу спогадів, інтерпретацію історичних подій через власний досвід автора і, як наслідок, формування історичної/національної свідомості особистості, важливе завдання на цьому шляху радянською владою вбачалося не лише в тому, щоб «...розкопати ті чи інші документи і матеріали або нагромаджувати белетристику¹⁸ про події недавнього і далекого минулого нашого революційного руху»¹⁹, а й у тому, щоб уніфікувати/вихолостити тексти і доносити через них до суспільства лише знеособлену, свою «правду» про історію. Найбільш трагічним результатом цілеспрямованої та тотальної радянської всіх сторін суспільного життя, зокрема й науки, стало те, що українська історіографія більш ніж на півстоліття була відгороджена «...від провідних трендів і „великих поворотів“ соціогуманітарного знання ХХ ст. Натомість було нав'язано єдину й універсальну монометодологію у вигляді догматичної радянської версії марксизму» [17, с. 122].

У цілому істпартівський дискурс загнав мемуари в ідеологічні шори, що зменшує цінність їх як історичного джерела, з огляду на заангажованість авторів тематично-ціннісними орієнтирами та ін-

¹⁷ Іntenція (лат. *intentio*) — прагнення, намір, задум, конкретна спрямованість психічної активності (свідомості) людини на певний об'єкт.

¹⁸ Ішлося про спогади.

¹⁹ От Истпарта // ЛР. 1922. № 1. С. 5.

стинктом самозбереження, натомість вони є показовими для вивчення механізмів впливу влади на суспільство з погляду формування історичної самосвідомості. Водночас сплеск інтересу до спогадів в істпартівському дискурсі демонструє втягнутість величезної кількості нових авторів різного рівня освіти й культури, вихованих на революційних ідеалах, у соціально-культурний простір, частиною якого був мемуарний наратив. Одночасно автори мемуарів ставали активними творцями цього простору, що було абсолютно новою тенденцією в еволюції української мемуарної традиції та суспільного розвитку в цілому.

Журнал «Літопис революції»

Важливим барометром істпартівського дискурсу, у якому створювалися мемуари як джерельна база історичної науки з погляду тематичної спрямованості, змін акцентів у тлумаченні окремих проблем, ролі тих чи тих історичних джерел, авторського складу, тематики, стало періодичне видання Всеукраїнського Істпарту «Літопис революції» (далі — ЛР), перший випуск якого вийшов у листопаді 1922 р., а останній — у 1933 р.²⁰ Це був найбільш дієвий засіб комунікації влади з великими прошарками населення, засіб трансляції смислів/канонів в історичній науці та суспільстві задля конструювання «нової радянської людини», життя якої мало цілковито підпорядковуватися завданням держави та партії.

На сторінках журналу друкувалися статті, матеріали й документи, мемуари, хроніка, бібліографія, рецензії, огляди, публіцистичні замітки тощо. Серед джерельних публікацій мемуарам відводилося найбільше місця. Про це свідчать назви розділів часопису. У перші роки існування журналу виділялися: «Статті и воспоминания»; «Материалы и документы»; «Библиография»; «Хроника». Однак уже в четвертому номері за 1923 р. замість першого розділу було створено два самостійні — «Материалы и документы» та «Воспоминания»²¹. Редакція не завжди дотримувалася такого розподілу матеріалу, час від часу змінюючи зміст часопису. Тому мемуари подавалися не лише в спеціальному розділі, а й у ювілейних, тематичних розділах. Наприклад, у першому випуску за 1926 р. зміст не мав виокремленого розділу, присвяченого мемуарам, однак тематичний розділ I «Гражданская война на Украине (статьи и воспоминания)» містив спогади: Жуковский И. (Мирон Трубный) «Подготовка Октября в Екатеринославе», Чижов и Семенов «Октябрь-

²⁰ За 11 років видано 57 номерів (у 47 книгах). У 1922–1927 роках видавався російською, 1928–1929 роках – російською та українською, а з 1930 року – українською мовою. Ініціаторами видання часопису українською мовою були М. Скрипник та П. Любченко.

²¹ У сталому режимі ця структура була закріплена із 1928 р.

ський період на Звенигородщині», Покотило Ф. «Расстрел первого Бердянского и Ногайского Советов», Косенко «Этап Харьков–Бахмут», «У истоков Красной армии (воспоминания)», та розділ II «История первой революции (Воспоминания о первой революции)» — Миронер Х. «Из истории революционного движения в Балте (1903–1905 г.г.) (Воспоминания о 1905–06 годах)», Гацкевич Е. «Из деятельности РСДРП на Волыни (1905–1906 г.г.)», Карпенко Н. (Жорж) «Из истории Александровской организации (1900–1905 г.г.) (Воспоминания участника 1901–1905 г.г.)». У другому номері за 1928 р. тематична рубрика «Червона Армія» містила не лише історичні нариси, а й мемуарні матеріали, зокрема Й. Якіра «Десять лет тому назад (Отрывки из воспоминаний старого красноармейца)» — класичні спогади про історичні події, у яких автор був безпосереднім учасником. Деякі номери, зокрема п'ятий за 1928 р., узагалі не мав рубрики «Спогади», натомість рубрика «До 25-річчя II з'їзду партії» містила спогади: В. Вакара²² «Киевская с.-д. организация в 1902–1904 г.г.», М. Колчинського²³ «3 життя Катеринославської та Миколаївської с.-д. організації» та Б. Лінцера²⁴ «Из истории революционного движения в Елисаветграде», у яких змальовувалася специфіка розвитку соціал-демократичного руху в Києві, Катеринославі (нині Дніпро) та Елисаветграді (нині Кропивницький). Щодо ювілейних матеріалів, то в першому номері за 1928 р. були розміщені матеріали, присвячені 50-річчю Г. Петровського, серед яких були й спогади Ф. Угарова «Мои встречи с Г. И. Петровским».

Тематично ЛР насамперед був спрямований на висвітлення революційної боротьби «трудящих України за соціальне та національне визволення». Було чітко визначено перелік подій, які мала досліджувати історична наука. У назви розділів та зміст ЛР спеціально закладалися своєрідні ідеологічні шаблони, що ставали каноном для радянської історіографії, якими надалі послуговувалася історична наука. Виокремлювалися такі тематичні розділи: події революції 1905 р.; від 1905 до 1917 р.; між двома революціями; Лютнева революція; матеріали з історії партії і Жовтневої революції; громадянська війна на Україні; історія профспілкового руху; історія визвольних рухів трудящих України. Така структура ЛР, яка час від часу змінювалася відповідно до різних ювілеїв і завдань влади, зумовлювала тематичну спрямованість мемуарних публікацій, і виходити за її межі

²² Вакар Володимир Вікторович (псевд. В. Правдін; 1878, м. Тамбов, нині РФ — 23.06.1926, Київ) — соціал-демократ, історик, публіцист, за фахом адвокат.

²³ Колчинський Мойсей Бенціонович (1879, м. Золотоноша, нині Черкаський обл. — 04.06.1938) — соціал демократ, робітник. Репресований.

²⁴ Лінцер Борис (1879–?) — робітник, член РСДРП.

було заборонено. Прикметно, що обов'язковим складником ЛР були й спогади про ворогів радянської влади та «героїчна боротьба» з ними. Щодо них застосовувалася спеціальна термінологія (штампи та кліше), яка в подальшому перейшла в наукові дослідження — «гетьмано-петлюрівське підпілля», «петлюрівські кати», «махновщина», «анархо-махновщина», «гайдамаки» тощо ²⁵.

Автори

Важливими критеріями, що дають розуміння особливостей істпартівського дискурсу у вітчизняних мемуарних текстах, є аналіз авторського складу, зокрема соціальної та професійної приналежності авторів, визначення мотивів/інтенцій їх звернення до спогадового жанру та тематика. Логічним видається той факт, що більшість авторів спогадів були жителями тогочасної столиці України — Харкова ²⁶, який протиставлявся «буржуазно-націоналістичному Києву». Перенесення столиці стало свідченням наступу на національну ідею і самостійницький напрям української історичної науки та формування нової радянської історії, її джерельної бази, яка мала замовчувати надбання української історіографії, спотворювати історичну свідомість українців, формувати комуністичні ідеали та утверджувати класовий підхід. У Харкові зосереджувалася велика кількість республіканських організацій, наукові установи та навчальні заклади, що сприяло появі молодих науковців, сформованих уже за канонами радянської ідеології — потенційних авторів ЛР. Водночас знаходимо й авторів з Москви, Ленінграда (нині Санкт-Петербург) та інших міст СРСР, статті яких використовували, так би мовити, для підсилення місцевих кадрів. Значна частина авторів мемуарів потрапила в це коло випадково, їхні імена залишаються «глухими» для сучасного читача, інколи не вказані навіть ініціали (Бруно-Миронів, Татько, Сак-Саковський, Патлах, Коломиец, Колос та інші). Це свідчить, з одного боку, про залучення членів партії (навіть пересічних учасників революційних подій) ²⁷ до написання спогадів в істпартівському дискурсі, з другого — про добровільну втягнутість в активну суспільну діяльність широких верств населення, які свідомо брали участь у відновленні

²⁵ Белаш В. Махновщина (Отрывки из воспоминаний) // ЛР. 1928. № 3(30). С. 191–226; Быструков. Из истории гетманско-петлюровского периода на Черниговщине (Воспоминания) // ЛР. 1926. № 2(17). С. 101–108; Гладков, Кабанцев, Сокульский. Бой с гайдамаками в Одессе (Воспоминания) // ЛР. 1924. № 3(8). С. 13–19; Заднепровец Д. Кое-что из прошлого (Памяти чистого идеалиста, любимого товарища, павшего жертвой петлюровских палачей, Володи Ключко) // ЛР. 1923. № 2. С. 277–278.

²⁶ Столиця України з 9 грудня 1919 р. по 24 червня 1934 р.

²⁷ Частина з них просто дотримувалася партійної дисципліни.

історичної картини з позицій індивідуального досвіду в надіях на краще соціалістичне майбутнє, без розуміння наслідків. Пізніше більшість із них «зійшли» з історичної арени з різних причин.

Аналізуючи авторський склад мемуарних нарративів в істпартівському дискурсі, бачимо, що найбільше їх серед професійних революціонерів, які часто були керівниками радянських партійних і державних установ. Цілком прогнозованою видається їхня політична орієнтація. Вони мали прорадянську та, як правило, антиукраїнську позицію і були активними учасниками встановлення більшовицького режиму в Україні. Серед таких вирізняються спогади В. Антонова-Овсієнка (1883–1938), А. Бубнова (1883–1940), В. Затонського (1888–1938), А. Іванова (1888–1927), Е. Квірінга (1888–1937), В. Межлаука (1893–1938), В. Чубаря (1891–1941). Окремо постають спогади поміркованих представників державної та партійної еліти України: М. Скрипника (1872–1933) — провідника національно-культурної політики українізації, Ю. Коцюбинського (1896–1937) — прибічника ідеї надання керівництву УСРР більшої самостійності, Г. Петровського (1870–1958).

Представники державної та партійної номенклатури не були професіоналами-істориками, але в умовах партійної дисципліни, яка вимагала безпосередньої участі у виконанні всіх рішень і постанов партії, вважали своїм партійним обов'язком займатися науково-дослідною роботою, яка проявлялася в написанні спогадів про знакові революційні події та постаті, задля виконання основного завдання Істпартів, яке полягало насамперед у створенні підвалин «правдивої» історії революції та радянської держави загалом. А ЛР, завданням якого було дати «...центру цей матеріал, строго оброблений, протиставити матеріалу збоченому, емігрантські-буржуазного виготовлення» та стати «...дійсно, центральним органом розрізнених сил для встановлення правди, великої правди про нашу велику, істинно велику революцію і могутню робітничу партію»²⁸, був основним друкованим майданчиком, де можна було заявити про свою роботу в цій царині.

Створенню радянського історичного нарративу — більшовицького трактування подій, що відбувалися в Україні в період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., — відповідала й тематика спогадів державних та партійних діячів, де змальовувалися події та особи, яких вони безпосередньо стосувалися. Зокрема, Володимир Антонов-Овсієнко в своїх мемуарах «На Україну!» (1929. № 4, 5–6; 1930. № 1, 2, 3–4, 5; 1931. № 1–2, 3, 4; 1932. № 1–2), Володимир Затонський в

²⁸ От Истпарта // ЛР. 1922. № 1. С. 6.

«Уривках з спогадів про українську революцію» (1929. № 4, 5–6; 1930, № 5), Андрій Іванов у статті «Центральная Рада и Киевский Совет в 1917–18 году» (1922. № 1) зосередилися на процесах боротьби із Центральною Радою за встановлення більшовицької влади в Україні, так би мовити, від першої особи, бо самі були активними учасниками цих подій. Їхні спогади рясніють ідеологічними кліше на кшталт «кулацкая Рада», що вела «предательскую политику» (щодо Центральної Ради), «контрреволюционная кулацкая стихия» (щодо Української селянської спілки), «трусость меньшевиков» (А. Іванов); детально описують військові операції та їх планування із захоплення влади в Україні, зустрічі з В. Леніним, Я. Свердловим, Ф. Дибенком для обговорення цих питань, залучають матеріали офіційного листування (телеграфом) з В. Леніним та іншими радянськими функціонерами, спроби аналізу ситуації, що склалася (В. Антонов-Овсієнко); подають аналіз ситуації в Києві напередодні боїв із Тимчасовим урядом (ситуативний союз більшовиків з Центральною Радою, названою «дрібнобуржуазною демократією»), опис спільних засідань Центральної Ради і більшовиків, зустрічей з Михайлом Грушевським, Миколою Поршем, Івгою Бош, Леонідом П'ятаковим, особливо наголошують значення української мови для агітаційної роботи серед населення Києва (у більшовиків у всій організації було «...чоловіка зо три, що вміли висловлюватися по-українському, а з членів комітету — тільки я сам один»²⁹) (В. Затонський).

Регламентация радянської влади щодо висвітлення історії, зокрема — лише з позиції партійності, що спонукала авторів до самоцензури, значно звужувала інформацію про їхній біографічний світ, обставини особистого життя, роздуми чи почуття. Проте всі вони мають автобіографічний характер, адже змальовують участь кожного в конкретних подіях, та власну манеру викладу, що надає їм індивідуальності. Зокрема, Володимир Затонський робить висновки про природу спогадів (а вони були написані через 12 років після подій), зазначаючи: «Взагалі, треба сказати, — і це стосується до всіх спогадів, — дуже важко бути об'єктивним, навіть коли не маєш охоти приоздоблювати, бо за яких два-три роки вже важко уявити собі, як немає писаних документів, що сам думав у тому чи іншому випадку. Як швидко змінюється життя й переінакшується ставлення до фактів, що воно їх висуває!»³⁰, і цим акцентує увагу на їх суб'єктивності та впливі наступних подій на опис минулого. Лише в спогадах В. Затонського

²⁹ Затонський В. Уривки з спогадів про українську революцію // ЛР. 1929. № 4(37). С. 151.

³⁰ Там само.

знаходимо інформацію про його сім'ю, зокрема дружину. На той час його родина перебувала в Києві, а його самого було обрано народним секретарем освіти в більшовицькому уряді Харкова. У спогадах діяч зазначає: «Вдома показав дружині газету і вмовилися, що вона з дитиною виїде з Києва до якогось спокійного району, а я сам подався до Харкова»³¹. Здебільшого такі деталі особистого життя не цікавили владу та не були прописані в методичних матеріалах та питальниках.

Володимир Антонов-Овсієнко, один із небагатьох, хто підходив до спогадів як до історичного джерела з моменту їх написання, структурував свої спогади за окремими тематичними розділами («Положение на Украине. Украинский Реввоенсовет», «Группа Курского направления», «У Ильича» тощо) та робив час від часу вставки «Ближайшие задачи» та «Выводы», цим демонструючи аналітичний/науковий підхід. Редакція в примітках так визначила вартість спогадів В. Антонова-Овсієнка: «У цих записках майже нема аналізу подій; в них висвітлюється лише один бік боротьби — „спеціально“ військовий; вони суто хронікальні, вони заповнені сухими військовими зведеннями, відомостями, документами, „сирими“ необробленими фактами. Але цей їх недолік є одночасно й їх велика своєрідна вартість. Вони подають велику кількість фактичного матеріалу, досі не виданого, який допоможе краще з'ясувати всю величезну картину великого повстання робітничих і селянських мас України проти германської окупації гетьманщини й петлюрівщини (Директорії)»³². Отже, на першому місці в його мемуарах була джерелознавча вартість — історичний наратив, який мав стати основою для подальших історичних досліджень радянської науки.

Спогади Андрія Іванова найбільше демонструють спрямованість автора на опис свого місця в подіях, про які згадує. Вони ведуться від першої особи та рясніють висловами: «Вечером я пробрался в Городскую Думу», «Я взял слово и заявил», «И я отправился в Штаб», «...я заявил требование...», «...я сообщил своим ребятам», «...я попросил слово» тощо³³. Цим він підкреслює свою активну/особливу роль у подіях, що описує.

До групи партійних та державних діячів належить і масив військових спогадів відомих радянських воєначальників: А. Бубнова (1883–1940) — «История одного партизанского штаба» (1926. № 2), П. Дибенка (1889–1938) — «Харків–Дніпропетровськ (З громадянської війни

³¹ Затонський В. Уривки з спогадів про українську революцію // ЛР. 1929. № 4(37). С. 158.

³² Антонов-Овсієнко. В боротьбі проти Директорії (На Україні в кінці 1918 года) // ЛР. 1929. № 5–6(38–39). С. 142.

³³ Іванов А. Центральная Рада и Киевский Совет в 1917–18 году // ЛР. 1922. № 1. С. 11, 12, 13.

на Україні)» (1930. № 2), Й. Якіра (1896–1937) — «10 лет тому назад (Отрывки из воспоминаний старого красноармейца)» (1928. № 2) та «Из истории 45-ой Краснознаменной дивизии» (1928. № 2), М. Криворучка (1887–1938) — «Из боевых воспоминаний» (1927. № 1) та «Кавалерия Котовского в боях под Одессой (1920 год)» (1929. № 4). Вони об'єднані військовою тематикою, описом окремих військових операцій, що здійснювалися більшовиками на території України в період національно-визвольних змагань, мають яскраво виражений пропагандистський характер. З історіографічного погляду вони написані в контексті офіційної радянської історіографії, що змальовувала всі події 1917–1921 рр. в Україні як героїчне минуле, що пов'язане з боротьбою українського народу проти внутрішньої та зовнішньої контрреволюції.

Оприлюднення спогадів державних та партійних діячів, які систематично друкувалися на шпальтах ЛР, було свідомим вибором редакції для актуалізації окремих подій, що мали слугувати прикладом для інших авторів (особливо з регіонів), які були менш ідеологічно загартовані та підготовлені. Адже досвідчені більшовики чітко усвідомлювали потребу дотримуватися певних ідеологічних настанов/канонів у своїх мемуарах, тому вони були більш схильні до самоцензури. Об'єднує всі ці спогади майже абсолютна знеособленість, відсутність індивідуальних рефлексій/роздумів щодо описуваних подій на тлі чітко сформульованої ідеологічної позиції — відданості справі партії більшовиків та непримиренності до її опонентів. З огляду на те, що великі масиви спогадів публікувалися до ювілейних дат подій/осіб, мемуарний наратив, у цілому, був позначений тавром парадного революційного пафосу, який був далекий від реальності.

Щодо спонукальних мотивів/інтенцій звернення до жанру мемуарів, то на перше місце в істпартівському дискурсі виходять рефлексії на заклики партії писати спогади для творення «правдивої» історії партії та робітничого руху безпосередньо її учасниками. Водночас потрібно зазначити, що революційні події спричинили «вибух» інтересу більш широкого загалу до процесу написання нової, «з нуля», історії, що мало в собі загрозу відмови від напрацювань попередників, але залучило до написання спогадів велику кількість авторів, які відчували себе «творцями» нової держави. Допереможна реальність у їхній інтерпретації, викривлена з погляду історичного процесу, для них була абсолютно правдивою.

Потенційними читачами спогадів був увесь партійний прошарок радянського суспільства, наукова спільнота, яка мала реагувати на публікації в ЛР як на обов'язкові директиви, та широкий загал. Водночас, звертаючись до цього жанру, автори автоматично долучалися до процесу усвідомлення свого минулого, переосмислення індивідуального

досвіду, що супроводжувалося формуванням ідентичності, яка на той момент у більшості з них була тісно пов'язана з більшовицьким рухом.

Простежуючи долі авторів мемуарів, що друкувалися на сторінках ЛР, доходимо висновків, що навіть ті «підігнані» під офіційні канони спогади, де активно критикувався український національний рух, його структури та особи, не змогли вберегти їх від сталінських репресій 20–30-х рр. ХХ ст., навпаки — ставали доказом їхньої участі в антирадянських організаціях³⁴, шпигунстві чи контрреволюційній діяльності. Серед репресованих сталінським режимом — Володимир Олександрович Антонов-Овсієнко, Володимир Петрович Затонський, Емануїл Іонович Квірінг, Юрій Михайлович Коцюбинський, Валерій Іванович Межлаук, Павло Юхимович Дибенко, Йона Емануїлович Якір, Микола Миколайович Криворучко, Євгенія Миколаївна Адамович, Софія Іванівна Соколовська. Під тиском сталінського режиму покінчив життя самогубством Микола Олексійович Скрипник. Водночас доля багатьох авторів мемуарів, що друкувалися на сторінках ЛР, залишається невідомою, адже часто це були революційні діячі «середньої/нижньої ланки», репресовані як члени «дрібнобуржуазних» партій чи націоналістичних збройних формувань, і віднайти інформацію про них майже неможливо, їхні сліди губляться в неспокійних 30-х рр. ХХ ст.

Висновки. У цілому в істпартівському дискурсі мемуарний наратив розвивався в чітко окресленому колі проблематики, акцентів та ідеологічних канонів. Метою радянської влади було конструювання історичної пам'яті про революційні події 1917 р. та більшовицьку партію, «радянську людину», життя якої цілковито мало підпорядковуватися завданням держави та партії, особливих соціальних смислів у суспільстві, утвердження своєї легітимності.

Радянський дискурс визначив специфіку мемуарного жанру, в якому майже не було особи мемуариста (як основного маркера жанру), його світосприйняття та рефлексій, елементів біографії, що мали б пролити світло на мотиви вчинків, життєвих виборів. Збідненість спогадів моментами особистих самоідентифікацій як механізму формування ідентичності особистості, «розчинність» свого «Я» в колективному владі використовувала як механізм витворення колективного радянського «Я» на противагу індивідуальному. Проте якраз ці «...суцільно спотворені концепти марксистсько-ленінської соціологізації стали практично єдиним способом продукування знання для істориків у СРСР» [17, с. 122]. Як наслідок, переважно через мемуарний наратив трансливалося викривлене сприйняття реальності,

³⁴ Ідеться про членство в партіях боротьбистів, есерів, меншовиків тощо.

учасниками якої вони були, що мало вигляд штучно сформованого конструкту, «підігнутого» під радянський канон, та демонструвало потенційні можливості жанру в переключенні української історії. Водночас автори мемуарів, перебуваючи під впливом революційних перемог, героїзували минуле і свою участь у цьому процесі та свято вірили в свою правоту та об'єктивність.

Загалом мемуарні тексти, створені в істпартівському дискурсі, є невід'ємною частиною українського нарративу та демонструють утягнутість у процес творення історико-культурного простору широких верств населення, які цілком свідомо намагалися стати активними учасниками соціалістичних перетворень та «творцями» історії. Створення істпартівського дискурсу в історичному джерелознавстві, частиною якого були мемуари, його регламентація свідчить про розуміння комунікативної важливості цього виду гуманітарного знання як механізму трансляції ідеологічних канонів та смислів. Засвоюючи негативний досвід використання спогадових текстів в інтересах тоталітарної влади, маємо пам'ятати про потенційність їх впливу в контексті формування історичної та колективної пам'яті.

Перспектива дослідження вбачається в порівнянні ВУАНівського та істпартівського дискурсів у контексті тематичної спрямованості, інтенцій та долі авторів, «героїв» та «антигероїв» мемуарних нарративів. Особливої актуалізації наразі потребує розуміння важливості мемуарів у формуванні національної, релігійної, гендерної, професійної самоідентичності як основи формування національної колективної пам'яті.

1. Бацевич Ф. Термінологія комунікативної лінгвістики: аспекти дискурсивного підходу / Флорія Бацевич // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – Львів, 2002. – Вип. 453. – С. 30–34. – Режим доступу: http://tc.terminology.lp.edu.ua/TK_Wisnyk453/TK_wisnyk453_bacewych.htm
2. Буряк Л. І. Українська біографіка «плинних часів» / Л. І. Буряк // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. – Київ, 2020. – Вип. 19. – С. 33–52. <https://doi.org/10.15407/ub.19.033>
3. Галич О. Художня трансгресія Леоніда Чернова-Малошийченка: мемуарний дискурс / Олександр Галич // Літературний процес: методологія, імена, тенденції : зб. наук. пр. (філол. науки). – Київ, 2017. – № 9. – С. 85–89.
4. Дейк ван Т. А. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк. – Благовещенск : БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. – 308 с.
5. Звілінський С. О. Радянська революційна мемуаристика 1920–30-х рр. (на прикладі Катеринославського істпарту) / С. О. Звілінський // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2014. – Вип. 41. – С. 246–253.

6. Ігнат'єва С. Інтертекстуальне поле українського щоденникового дискурсу / Світлана Ігнат'єва // Рідний край. – Полтава, 2012. – № 2(27). – С. 87–92.
7. Калакура Я. Зміна поколінь істориків як методологічний та світоглядний діалог в українській історіографії (кінець ХІХ — перше двадцятиріччя ХХІ ст.) / Ярослав Калакура // Український історичний журнал. – 2020. – № 4. – С. 137–154. <https://doi.org/10.15407/uhj2020.04.137>
8. Касавин И. Т. Текст, дискурс, контекст : введение в социальную эпистемологию языка / И. Т. Касавин. – М. : Канон+, 2008. – 437 с.
9. Колесник І. І. Українська історіографія : ХVІІІ — початок ХХ ст. : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. І. Колесник. – Київ : Генеза, 2000. – 254 с.
10. Кудінов Д. В. Нарис діяльності конотопського Істпарту / Д. В. Кудінов // Сумська старовина. – 2018. – № 52. – С. 19–37.
11. Любовець Н. І. Мемуарна складова академічного збірника «За сто літ»: основні жанри та сюжети / Н. І. Любовець // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. – Київ, 2019. – Вип. 17. – С. 93–112. <https://doi.org/10.15407/ub.17.093>
12. Любовець Н. І. Видавничі серії українських мемуарів у контексті соціальних комунікацій / Н. І. Любовець // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. – Київ, 2020. – Вип. 19. – С. 101–120. <https://doi.org/10.15407/ub.19.101>
13. Мартинюк А. П. Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики / А. П. Мартинюк. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – 196 с.
14. Рарицький О. А. Мемуарний дискурс шістдесятництва в «Щоденниках» Олеса Гончара / О. А. Рарицький // Таїни художнього тексту (до проблеми поезики художнього тексту). – Дніпропетровськ, 2013. – Вип. 16. – С. 247–255.
15. Стадніченко О. О. «Холодне небо Півночі» Євгена Іваничука: автобіографічно-мемуарний дискурс / О. О. Стадніченко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки. – Луганськ, 2013. – № 22. – С. 185–193.
16. Суминова Т. Н. Текст, контекст, гипертекст... (Размышления о художественном произведении) / Т. Н. Суминова // Общественные науки и современность. – 2006. – № 3. – С. 169–176.
17. Ясь О. «Великі повороти» соціогуманітарного знання в історії історієписання ХХ ст.: українська проєкція / Олексій Ясь // Український історичний журнал. – 2018. – № 5. – С. 107–136. <https://doi.org/10.15407/uhj2018.05.107>
18. Strain M. Taking the Discursive Turn: critical studies in language, discrimination and schooling / Michael Strain // Curriculum Studies. – 1997. – Vol. 5, No. 3. – P. 369–378. <https://doi.org/10.1080/14681369700200018>

REFERENCES

1. Batsevych, F. (2002). Terminolohiia komunikatyvnoi linhvistyky: aspekty dyskursyvnogo pidkhodu. *Visnyk Natsionalnoho Universytetu "Lvivska Politekhniky"*, 453, 30-34. Retrieved from http://tc.terminology.lp.edu.ua/TK_Wisnyk453/TK_wisnyk453_bacevych.htm [In Ukrainian].

2. Buriak, L. (2020). Ukrainian biography of “liquid modernity”: A proposal for reflection. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 19, 33-52. <https://doi.org/10.15407/ub.19.033> [In Ukrainian].
3. Halych, O. (2017). Art transgression of Leonid Chernov-Maloshyichenko: memoir discourse. *Literaturnyi protses: metodolohiia, imena, tendentsii*, 9, 85-89. [In Ukrainian].
4. Deik van, T. A. (2000). *Iazyk. Poznanie. Kommunikatciia*. Blagoveshchensk, Russia: BGK im. I. A. Boduena de Kurtene. [In Russian].
5. Zvilinskyi, S. O. (2014). Soviet revolutionory memoirs during 1920-30s (based on the materials of Yekaterinoslavskiy Istpart). *Naukovi Pratsi Istorychnoho Fakultetu Zaporizkoho Natsionalnoho Universytetu*, 41, 246-253. [In Ukrainian].
6. Ihnatieva, S. (2012). The intertextual field of the ukrainian diary discourse. *Ridnyi Krai*, 2(27), 87-92. [In Ukrainian].
7. Kalakura, Ya. (2020). Changing generations of historians as a methodological and worldview dialogue in Ukrainian historiography (End of the nineteenth – first twenty years of the twenty-first century). *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal*, 4, 137-154. <https://doi.org/10.15407/uhj2020.04.137> [In Ukrainian].
8. Kasavin, I. T. (2008). *Tekst, diskurs, kontekst: Vvedenie v sotcialnuu epistemologiiu iazyka*. Moscow, Russia: Kanon+. [In Russian].
9. Kolesnyk, I. I. (2000). *Ukrainska istoriografii: 18 – pochatok 20 stolittia*. Kyiv, Ukraine: Heneza. [In Ukrainian].
10. Kudinov, D. V. (2018). The outline of the activity of the Konotop Istpart. *Sumska Starovyna*, 52, 19-37. [In Ukrainian].
11. Lyubovets, N. I. (2019). Memorial component of the academic collection “Over a Hundred Years”: Main genres and subjects. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 17, 93-112. <https://doi.org/10.15407/ub.17.093> [In Ukrainian].
12. Lyubovets, N. I. (2020). Publishing series of Ukrainian memoirs in the context social communications. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 19, 101-120. <https://doi.org/10.15407/ub.19.101> [In Ukrainian].
13. Martyniuk, A. P. (2011). *Slovnyk osnovnykh terminiv kohnityvno-dyskursyvnoi linhvistyky*. Kharkiv, Ukraine: KhNU im. V. N. Karazina. [In Ukrainian].
14. Rarytskyi, O. A. (2013). Memuarnyi diskurs shistdesiatnytsstva v “Shchodennykakh” Olesia Honchara. *Tainy Khudozhnoho Tekstu (Do Problemy Poetyky Khudozhnoho Tekstu)*, 16, 247-255. [In Ukrainian].
15. Stadnichenko, O. O. (2013). “Cold Sky of the North” by Yevhen Ivanichuk: Autobiographic memoirs discourse. *Visnyk Luhanskoho Natsionalnoho Universytetu Imeni Tarasa Shevchenka. Filolohichni Nauky*, 22, 185-193. [In Ukrainian].
16. Suminova, T. N. (2006). *Tekst, kontekst, gipertekst... (Razmyshleniia o khudozhestvennom proizvedenii)*. *Obshchestvennye Nauki i Sovremennost*, 3, 169-176. Retrieved from <http://ecsocman.hse.ru/data/2010/12/13/1214861970/Suminova.pdf> [In Russian].
17. Yas, O. (2018). “Great turns” of socio-humanitarian knowledge in the history of the history writing 20th century: Ukrainian projection. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal*, 5, 107-136. <https://doi.org/10.15407/uhj2018.05.107> [In Ukrainian].

18. Strain, M. (1997). Taking the Discursive Turn: Critical studies in language, discrimination and schooling. *Curriculum Studies*, 5(3), 369-378. <https://doi:10.1080/14681369700200018> [In English].

Рукопис одержано 05.04.2021 р.

Nadiia LYUBOVETS, Candidate of Sc. (History), Head, Department of Theory and Methods of Biobibliography, Institute of Biographical Research, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Discourse of Istpart in the Ukrainian memoir narrative of the 20-30s of the 20th century.

The aim of the work is to clarify the features of discourse of Istpart (Party history) in the domestic memoir narrative in the 20-30s of the twentieth century, its characteristics in the context of the subject, the intentions of the addressees, the authors, and the role of the memoir narrative in the formation of Soviet postulates of history and ideology. *The research methodology* is based on the application of discourse analysis (content research method), general scientific methods of systematization and classification, principles of historicism, objectivity. *The scientific novelty* of the article is the consideration of discourse of Istpart (Party history) in the memoir narrative of the 1920s and 1930s as a stable system of ideas about events/phenomena presented in various texts, fixed in the consciousness and language of people, associated with certain ideological constructions, stable expressions and rhetoric, a set of arguments that were purposefully and systematically formed by the Soviet government as one of the key factors in the development of Soviet historical science and state ideology as opposed to the national one. *Conclusions.* Discourse of Istpart (Party history) in the memoir narrative is studied on the basis of the analysis of the journal “Chronicles of the Revolution” as an important communication resource and mechanism of influence of the Soviet government on society. Memoirs texts were created in a clearly defined circle of issues, accents and in accordance with ideological canons. This led the authors to display in their memoirs a distorted reality in which they were participants and looked like an artificially formed construct, “adapted” to the Soviet canon. At the same time, the narrative was characterized by the almost complete “absence” of the memoirist’s face as the main marker of the genre, the “solubility” of his “I” in the collective, which complicates the process of understanding the reasons for political and moral choices. However, the memoir narrative, created according to the canons of soviet discourse, is an integral part of domestic humanitarian knowledge, reveals the socio-political aspects of the formation of the Soviet state, which used memories as a mechanism for translating and affirming its own meanings/canons in historical science and society to construct a “new Soviet man” whose life had to be completely subordinated to the tasks of the state and the Party.

Keywords: discourse, discourse of Istpart (Party history discourse), Istpart, memoirs, memoir narrative, magazine “Chronicle of the Revolution”.

Сніжана Віталіївна ЖИГУН,
доктор філологічних наук,
доцент кафедри української літератури,
компаративістики і ґрінченкознавства
Київського університету імені Бориса Ґрінченка;
науковий співробітник
Інституту літератури ім. Т. Ґ. Шевченка НАН України
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0003-1193-2949>
s.zhyhun@kubg.edu.ua

РОМАН ЮРІЯ ТИСА «НА СВІТАНКУ» ЯК БІОФІКЦІЯ

Жанр біофікції використовує факти з життя протагоніста як елементи фабули, але конструює біографію не реальної, а узагальненої особи, що символізує певну суспільну групу з її системою цінностей. **Мета** пропонованої розвідки — простежити механізм перетворення реальної постаті на символічну; маркерами цього процесу є відхід від правди та принципи вибірковості фактажу. Матеріалом студії є роман Юрія Тиса «На світанку. Біографічна повість із життя Марка Вовчка». **Методологія дослідження** передбачає 1) аналіз основних змін, внесених Ю. Тисом у життєпис своєї героїні, а також аналіз недостатньо обґрунтованих інтерпретацій у його творі; 2) визначення функцій внесених змін у контексті авторської стратегії. Методами дослідження є біографічний, компаративний, аналітичний. **Наукова новизна** роботи пов'язана з визначенням особливостей жанрових стратегій біофікції на матеріалі роману Юрія Тиса. **Висновки.** У результаті дослідження з'ясовано, що письменник відхиляється від фактів та вдається до недостатньо обґрунтованих інтерпретацій у таких питаннях: 1) особисте життя письменниці; 2) концепція творчості; 3) національна ідентичність. Особисте життя письменниці Ю. Тис подає відповідно до норм патріархальності: він вилучає всі позашлюбні романи, суттєво змінює біографію другого чоловіка і склад родини. Концепція еволюції письменниці в романі передбачає розвиток від зображення соціального гніту кріпацтва до осмислення національного гніту, яке не втілюється в нові сюжети. Героїня роману має стійку національну ідентичність і прихильна до ідей самостійництва. Суттєві розбіжності роману Ю. Тиса з фактами біографії Марка Вовчка зумовлені прагненням автора долучити письменницю до націотвірного наративу. Перетворення реальної по-

статі на символічну передбачає вписування її у великий наратив, з відсіканням зайвого та дописуванням відповідного. Так біофікція як жанр стає інструментом підкріплення циркулюючих у суспільстві ідей, актуальних передусім для її автора.

Ключові слова: біографія, біографічна література, біофікція, націотвірний наратив.

Постановка проблеми. Біофікція широко поширена в сучасній літературі (передусім зарубіжній). Цю популярність пов'язують із впливом постмодернізму: відмова сприймати автора як єдине авторитетне джерело змісту спричинила зсув конвенції біографічних романів у напрямку до фікційної біографії. Твори, що виникають унаслідок такого зсуву, створюють індивідуально-авторський міф про особу, референтом якого є не історична постать, а культурний дискурс про неї. Об'єктом оцінки літературознавців стає не документальність тексту, а стратегія автора, його мета.

Аналіз основних досліджень. Біографічний метажанр передбачає опис життя чи епізоду з життя певної видатної людини, що поєднує елементи історії (подає правдиві факти) і літератури (перетворює історію на наратив). Таким чином виникає досить широкий діапазон можливих реалізацій.

Пауль Кендал (1965), оглядаючи біографічну літературу, виокремлює такі різновиди: масивні біографії (багатотомні життєписи з багатьма посиланнями), інтерпретативні біографії (часто залучають психоаналіз), художні біографії (у яких наратор має белетристичну свободу стосовно фактів), романи-як-біографії (романи, що описують життя вигаданих персонажів) [13, с. 121–128].

Марія Ясінська (1970) виокремлює біографічну розповідь (яка тяжіє до наукової біографії, має на меті якнайповнішу інформативність), белетризовану біографію (спирається на джерела, але широко використовує нараційні техніки), повість на основі біографії (з вільними стосунками між літературним героєм та реальною постаттю, автор її прагне розкрити окрему проблему на прикладі певної особи, тому не ігнорує домисел, якщо це буде на користь фабулі), повість квазібіографічну (подає життя історичної особи, про яку майже немає джерел), повість історично-біографічну (не є біографією, бо історична особа є лише одним з елементів представленого світу) [12, с. 45–229].

Джеймс Л. Кліфорд (1978) виокремлює біографію об'єктивну (наратор відтворює документи й утримується від коментарів), біографію історично-наукову (відрізняється від попередньої можливістю вибору свідчень), біографію артистично-наукову (передбачає певний ступінь креативності: вигадування діалогів чи сцен, щоби передати атмос-

феру часу, але завжди обмежена фактами), збелетризовану біографію (повість, яка базується на чиемусь життєписі й у якій сцени та деталі вигадані автором) [10, с. 114–121].

Усі ці класифікації передбачають на маргінесі певне жанрове утворення, у якому є вигадка. 1991 р. Алан Буїзін запропонував термін «біофікція», яким назвав жанр, що поєднує історично задокументовану особу та сконструйовану фабулу [9].

В українському літературознавстві переважно ведуть мову про квазібіографію¹, позначаючи цим терміном усі тексти, що порушують референційність біографічного жанру, незалежно від характеру й функцій змін. Найчастіше йдеться про тексти, у яких автор домислює малодосліджені сторінки біографії реальної особи. При цьому формально-змістові характеристики чи прагматика жанру лишаються недостатньо висвітленими.

Якщо біографія (pure biography) — жанр нефікційний і референційний, то біофікція передбачає не лише збирання фактів, а й переформатування їх заради певного досвіду, актуального для того, хто пише. Йоанна Цимбрикевіч вказує, що «фікціоналізація протагоніста у біофікції відбувається принаймні у двох площинах: фабулярній і тій, що пов'язана з конструюванням самої постаті, а неприховувана суб'єктивна перспектива маніфестується в типових для фікційних жанрів наративних способах і конструюванні наратора» [11, с. 33]. Біофікція використовує факти з життя реальної особи як елементи фабули, але важливим принципом є селекція подій і деталей заради зміцнення певної концепції створюваного героя. Автор біофікції, заявляючи про наміри досягти правдивої сутності протагоніста, насправді конструює власну візію його, яку структурує як наратив. Через це інформаційна функція твору поступається естетичній. Майкл Лакей аргументує це тим, що біофікція подає таку правду, яка стосується не тільки протагоніста, а й ширшої групи (осіб до нього подібних, які походять з тієї самої суспільної верстви, представляють подібну систему цінностей, стоять перед подібними дилемами) [14, с. 10]. Тому фікціоналізація особи, що полягає в переформатуванні її у символічну постать, є необхідною.

Мета пропонованої розвідки — простежити механізм перетворення реальної постаті на символічну, проаналізувати випадки відходу

¹ Див.: Галич О. Роман «Маруся» В. Шкляра як поєднання біографії з квазі-біографією // Літератури світу: поетика, ментальність і духовність. 2015. № 6. С. 9–18; Галич О. «Капелюх Сікорського» В. Даниленка: біографія, квазібіографія, художній роман? // Слово і Час. 2016. № 7. С. 12–21; Галич О. «Усі кути трикутника» В. Єшкілева як квазібіографія Г. Сковороди // Слово і Час. 2014. № 7. С. 59–64.

від правди та принципи вибірковості фактів. Матеріалом студії є роман Юрія Тиса «На світанку. Біографічна повість із життя Марка Вовчка», опублікований 1961 р. в США. Для досягнення поставленої мети не досить механічно перенести напрацювання західних науковців, оскільки більшість їхніх висновків було зроблено на підставі аналізу постмодерністських творів. Натомість роман Юрія Тиса (Крохмалюка) належить до творів соціального реалізму², центральним нарративом якого в українській літературі є націотвірний. На жаль, не відомо, як сприйняли роман діаспорні читачі, однак публікація Олега Дацюка «Дві біографії однієї письменниці» (1998) засвідчує довірливе ставлення читачів до художнього тексту попри його недостовірність [3].

Досягнення поставленої мети передбачає: 1) аналіз основних змін, внесених Ю. Тисом у життєпис своєї героїні, проти реальної Марії Маркович, а також простеження в творі недостатньо обґрунтованих інтерпретацій; 2) визначення функцій цих змін у контексті авторської стратегії. Достовірність фактів визначатимемо за «Літописом життя і творчості Марка Вовчка» Бориса Лобача-Жученка, який вважається найповнішою біографією письменниці.

Виклад основного матеріалу. У передмові до роману Ю. Тиса посилається на авторитетні джерела: Михайла Грушевського, Івана Франка, Омеляна Огоновського, Василя Доманицького, Сергія Єфремова, Юрія Бойка, Ілька Борщака, на істориків літератури Юрія Шевельова, Дмитра Чижевського, а також на родичку другого чоловіка письменниці, але вказує на суперечливість фактажу й недостатню вивченість деяких періодів біографії, лишаючи читача в ситуації невизначеності щодо достовірності свого твору: «Оці прогалини в біографії письменниці спричинились до того, що наш роман „На світанку“ набув деяких позначок так званої романізованої біографії, всупереч літературним потребам наших років, що вимагають у біографічних творах стислої документації. Отже, це роман, де письменниця являється осередньою постаттю і де цілий тогочасний світ сприймаємо крізь її серце і душу» [6, с. 7]. Остання репліка вказує на те, що образ письменниці має інструментальну функцію, тобто письменник не прагнув розкрити феномен Марії Маркович, а зображав «тогочасний світ» крізь призму життя письменниці.

Відхід від «стислої документації» в романі спостерігається вже на рівні фабули: події, що її становлять, не завжди відповідають тим, які фіксує «Літопис життя і творчості Марка Вовчка» або інші наукові

² Цим терміном у західному літературознавстві позначають реалістичні явища літератури з акцентованою соціальною проблематикою. В українській літературі вона пов'язувалася із національним гнітом.

джерела. Якщо реальна Марія Вілінська втратила батька в семирічному віці й пізнала найгірші роки з вітчимо-картярем і пияком у Єкатери́нинському ма́стку [5, с. 10–11], то героїня Ю. Тиса виховується в родині турботливих і шанованих батьків в Орлі. Справжня Марія мала братів Валер'яна та Дмитра, а також зведену сестру, тоді як у родинних сценах роману вони не фігурують. Натомість важливим у романі є дід Мані «пан Данилів», хоча реальний Петро Данилов помер у рік народження письменниці. Його поява в романі має підкреслити українські корені Марії. Такий спосіб осягнення проблеми національної ідентичності героїні є розвитком гіпотези І. Франка [7] і В. Доманицького [4], які вважали, що родина Вілінських не була суто російською.

В одному з листів Марія Маркович надіслала Опанасу українську пісню «Маленький соловейко», зазначаючи, що її любив співати її дід, навчившись від козака в поході (О. Дорошкевич, утім, вважає, що це був дід по лінії батька [2, с. 8–9]). У романі дід не лише співає козацьких пісень, а й цікавиться сучасним українським рухом: він знайомий із Шевченком, Кулішем і Костомаровим. Крім того, він засуджує кріпацтво, хоча насправді володів 87 душами [5, с. 9]. Отже, майбутні антикріпацькі українські твори, що для реальної Марії були викликом суспільству, у романі постають закономірністю, утіленням родинного виховання.

Окрім реальної родини, у романі є і символічна: Марко Вовчок постає духовною дочкою Тараса Шевченка. Авторитет Шевченка стає для героїні основним аргументом для обґрунтування своїх поглядів. Цей зв'язок має амбівалентний характер: з одного боку, він легітимізує рішучі погляди протагоністки на українське питання, а з другого — робить їх вторинними, залежними від Шевченка, попри те, що Марко Вовчок почала писати свої твори без його впливу.

Зміни в зображенні родини спричинили інші: у героїні не було потреби жити в «примхливої і свавільної тітки» [5, с. 14], яка стала прототипом героїнь пізніших творів, і Опанас Маркович знайомиться з Марією не в домі Мордвинових, а у вигаданій родині. Зображення їхньої закоханості досить сентиментальне, і автор пов'язує виникнення псевдоніму із лагідним прізвиськом, яке дає Опанас коханій. Отримавши на Різдво іграшкового ведмедика, Марія вигукує: «Буду називати вас, Опанасе, ведмедиком, добре? — промовила жартівливо, глянувши на нього. — Добре, Маню, а я за те зватиму вас вовчком. Моїм вовчком» [6, с. 24]. За родинною легендою, що прийнята за основну версію, псевдонім Марко Вовчок походить від прізвища Маркович (Марковичка) за суголосністю [5, с. 27].

Не досить фактографічне відтворення життя подружжя Марковичів від шлюбу до переїзду до Петербурга можна пояснити браком джерел,

доступних автору. Утім, одна вигадана лінія виникає доцільно: у романі Марія знайомиться зі своїм другим чоловіком Михайлом Лобачем-Жученком ще в 1850-х рр., коли вони з Марковичем мешкали в Києві. Але справжній Лобач-Жученко лише народився 1850 р., і Ю. Тис мав би це знати, з огляду на те, що в передмові серед осіб, із якими консультувався під час написання книжки, він називає родичку Лобача-Жученка. Тому ці зміни можна трактувати як зроблені свідомо й доцільно. Надалі Ю. Тис створює цьому герою фіктивну біографію борця за українську справу, він стає опорою і підтримкою Марії в усіх скрутних ситуаціях. Натомість Опанас Маркович із лагідного закоханого перетворюється на слабкого, не здатного виявляти почуття, схильного до депресії чоловіка. Він втрачає суспільно прийнятну маскулінність, а з нею і кохання своєї дружини, але не вірність.

Зі своєї розповіді автор вилучає всі позашлюбні романи: із Кулішем і Тургенєвим трактує як такі, що не мали відповіді, Олександра Пасека не згадує взагалі, стосунки з іншими чоловіками зображено як суто робочі. Роман з Дмитром Пісарєвим потрапляє до фабули (без згадки про різницю у віці), оскільки він стався вже після смерті Марковича. Норм патріархального світу героїня Ю. Тиса не порушує. Її другий шлюб зображено як поєднання споріднених душ, тому Бориса Лобача-Жученка, який тривалий час вважався їхнім сином, у тексті немає. У такий спосіб письменник уникнув будь-яких натяків на тілесність сорокарічної жінки.

Так із особи, що не зважала на суспільні умовності, Марія Маркович перетворюється на таку, що відповідає стандартам патріархальності. Письменник незмінно змальовує її як скромну, сентиментальну, емоційну, але таку, що підкорює свої емоції суспільним нормам. Цілком інакше зображено Жорж Санд — їх порушницю, яка наприкінці життя звиряється Марії, що «помилялася», обстоюючи жіночу свободу та вільне кохання, і застерігає героїню від повторення її помилок [6, с. 237–238].

Зображення закордонного побуту також привертає увагу: героїня роману частіше зустрічається з іноземцями, ніж зі співвітчизниками, але світське життя зображено дуже абстрактно: «ціле товариство», «люди дрезденського мистецького світу» тощо. Подорожі Європою героїня Ю. Тиса здійснює або самостійно, або з Тургенєвим, який безуспішно прагнув її прихильності. Присутність росіян і їхній вплив на Марію обмежені. Промовистим є зображення її зустрічі з Герценом, яка відбувається не в Лондоні, куди приїздили Марковичі [5, с. 62–63], а в Остенде, куди прибуває Герцен, прагнучи познайомитися: «Це непересічна постать. Чиста, радісна, позитивна душа, що формує своє життя в атмосфері незалежності й свободи. Радо стисну її руку» [6, с. 153], —

говорить цей персонаж. Отже, у романі не Герцен є авторитетом, із яким прагне познайомитися письменниця-початківець, а Марія.

Водночас, відтворюючи цей період, автор багато уваги приділяє листуванню Марії з українцями: Марковичем, Шевченком, Василем Білозерським, Лобачем-Жученком та іншими. Важливою темою цих листів є творчість; роздумами про неї сповнене все перебування Марії в Європі. Натомість тема авансів та гонорарів, яка є в листуванні реальної Марка Вовчка, у романі не висвітлюється, адже обсяг витрат, а основне — їх непродуманість, суперечили б образу скромності та зосередженості на духовному³.

Акцентуючи випадки виходу Марка Вовчка до європейської аудиторії з українськими темами, Ю. Тис багато уваги приділяє повісті «Маруся», із якої подає розлогі уривки скороченого переказу. Цей твір стає чи не єдиним аргументом в авторській концепції творчості письменниці: «Знали, що творила з протесту, з ребелії, з ненависти до тиранії. Знали, що джерелом її натхнення був конфлікт між темним світом Москви і ясным небом України» [6, с. 387]. Тисова версія еволюції творчості Марка Вовчка передбачає розвиток від зображення соціального гніту кріпацтва до осмислення національного гніту, але для цих ідей, на думку автора роману, не було знайдено сюжетів. З огляду на те, що така еволюція письменниці не має документального підтвердження, Ю. Тис вдається до фікційних елементів: приписує героїні ідеї української незалежності від Росії, критичну налаштованість до соціалізму, а наприкінці роману створює епізод її знайомства з Миколою Міхновським (щодо нього автор теж грішить проти хронології).

Створена Ю. Тисом героїня жодного разу не вагається щодо власної ідентичності, їй невластива роздвоєність ані між українським і російським, ані між імперським і колоніальним. Авторову оцінку значення постаті письменниці можна окреслити цитатою: «На світанку українського ренесансу Марія була фундаментом нової літератури. Вона належала до невидної групи самітних великих будівничих духу» [6, с. 387]. Утім, оцінка науковців (О. Дорошкевича, Є. Нахліка, В. Дудка та інших) враховує змішану ідентичність письменниці й трансетнічність її творчості. Скажімо, О. Дорошкевич писав, що від 1860-х рр. Марко Вовчок не надавала власним українським творам «першорядної і принципіальної ваги», повертаючись до них «тільки принагідно, і найголовнішу увагу звернула на свою кар'єру в російській журналістиці. Її культурний „дуалізм“ усе негативніше позна-

³ Про це див.: Дудко В. Марко Вовчок у журналі «Основа»: реалії і міфи // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. Київ, 2007. Т. 3. С. 7–56.

чався на українській творчості, яка врешті перетворилась на провінційальний додаток („для хатнього вжитку“) до багатой, принадної російської творчості» [2, с. 119].

Крім цього, свідомо чи ні, але Ю. Тис не помічає появу нової — емансипаційної проблематики в пізніших творах письменниці, написаних, на думку сучасних дослідників Віри Агеєвої, Ростислава Чопика, з автобіографічними мотивами, і те, що більшість із цих творів — російськомовні. «І причиною була не лише зміна оточення („енергомережі“), а й компенсаторна потреба „живої душі“ врешті-решт здобути свободу, заговорити від власного імені, „виявитись самій собі“ (за П. Кулішем)» [8, с. 12], — підсумовує аналіз її творчості Р. Чопик. Натомість Ю. Тис трактує той факт, що Марко Вовчок після українських оповідань почала писати й перекладати російською, лише як вимушену необхідність заробляти на життя.

Суттєві розбіжності роману Ю. Тиса з фактами біографії Марка Вовчка зумовлені прагненням автора вписати письменницю в націотвірний наратив. Найчастіше розбіжності пов'язані з темами сім'ї, жіночої поведінки, середовища, ці теми він розкриває так, як це притаманно для національного дискурсу. Саме ця система ідей має пістет до родини, вважаючи націю спільнотою єдиного походження, хоч і не обов'язково кровно спорідненою. Ніра Ювал-Девіс виокремлює п'ять функцій жінок у національних процесах:

- біологічне відтворення членів етнічної спільноти;
- відтворення нормативних меж етнічних груп (демонстрування належної жіночої поведінки);
- ідеологічне відтворення спільноти, транслювання культури;
- символізація етнічних відмінностей;
- участь у національних, політичних, військових баталіях [15, с. 12–19].

Тому розбіжності подій роману з реальними зумовлені прагненням підпорядкувати героїню «нормативній» ролі: у романі Марія Маркович демонструє «належну» (з погляду патріархату й націоналізму) жіночу поведінку, транслює українську культуру, символізує етнічні відмінності та бере участь у політичних дискусіях.

Ю. Тис був ангажований у національно-визвольну боротьбу в Галичині в 1930–1940-х рр. та історико-культурну діяльність в еміграції. Свою героїню він створює відповідно до власних цінностей, прагнучи дати чіткі відповіді, а не порушувати питання. Тому автор уникає розмов про культурну інакшість та змішану ідентичність, не торкається і проблем емансипації. Ю. Тис писав роман для діаспорної аудиторії і бачив свою героїню як зразок збереження національної ідентичності та традиційних цінностей в умовах іноземного оточення.

Отже, простеживши основні механізми перетворення біографії Марії Маркович на фабулу роману Юрія Тиса, можна зробити висновок про особливості біофікції як жанру. Цей жанр перебуває на межі документального й художнього дискурсу та має конструктивний характер. Автор біофікції не прагне наблизитися до свого героя, виявити унікальність його досвіду, він конструє його як символічну постать, чия доля узагальнює досвід певної групи. Перетворення реальної постаті на символічну передбачає вписування її у великий наратив, відсікання зайвого та дописування потрібного. Ю. Тисові йшлося про відтворення націотвірного наративу, тому з біографії реальної Марії Маркович було усунуто те, що не відповідало його потребам. Зокрема, йдеться про конструювання родинного наративу та патріархально прийнятної поведінки жінки. Творчість письменниці насамперед розглядається в національному контексті, а тому в романі акцентуються твори, написані нею українською. Національна ідентичність Марка Вовчка з нестійкою перетворюється на чітко визначену і за походженням, і за поглядами. Сконструйована героїня мала бути прикладом для діаспорних читачів щодо стійкості національного самовизначення та обстоювання національних інтересів. Тож жанр біофікції стає інструментом підкріплення циркулюючих у суспільстві ідей, актуальних передусім для автора твору та спільноти, до якої він належав. Тому розуміння біофікції залежне від культурно-ідеологічного контексту.

1. Агеева В. Марко Вовчок: вибороти місце в каноні / Віра Агеева // Бунтарки: нові жінки і модерна нація / упоряд. Віра Агеева. – Київ, 2020. – С. 27–55.
2. Вовчок М. Твори Марка Вовчка : в 4 т. Т. IV / за ред. і з крит.-біограф. розвідкою Ол. Дорошкевича. – [Київ], 1928. – 699 с.
3. Дацюк О. Дві біографії однієї письменниці / Олег Дацюк // Слово і Час. – 1998. – № 6. – С. 41–45.
4. Доманицький В. Авторство Марка Вовчка / Василь Доманицький // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1908. – Кн. 4 (Т. 84). – С. 111–171.
5. Лобач-Жученко Б. Літопис життя і творчості Марка Вовчка / Борис Лобач-Жученко. – Київ, 1969. – 448 с.
6. Тис Ю. На світанку. Біографічна повість із життя Марка Вовчка / Юрій Тис. – Чикаго, 1961. – 404 с.
7. Франко І. Марія Маркович (Марко Вовчок). Посмертна згадка / Іван Франко // Літературно-науковий вістник. – 1907. – Кн. 8–9. – С. 381–384.
8. Чопик Р. Вовчок / Ростислав Чопик // Слово і Час. – 2007. – № 8. – С. 2–14.
9. Buisine A. Biofictions / Alain Buisine // Revue des Sciences Humaines: Le Biographique. – 1991. – No. 4. – P. 7–13.

10. Clifford J. L. *Od kamyków do mozaiki: zagadnienia biografii literackiej* / James Lowry Clifford; przekład Anna Mysłowska. – Warszawa, 1978. – 184 s.
11. Cymbrykiewicz J. *Biografia jako pretekst. Modele współczesnych duńskich biografii* / Johanna Cymbrykiewicz. – Poznań, 2019. – 237 s. <https://doi.org/10.14746/9788395414428>
12. Jasińska M. *Zagadnienia biografii literackiej. Geneza i podstawowe gatunki dwudziestowiecznej beletrystyki biograficznej* / Maria Jasińska. – Warszawa, 1970. – 342 s.
13. Kendall P. *The Art of Biography* / Paul Kendall. – New York, 1965. – 153 p.
14. Lackey M. *Introduction: The Rise of the American Biographical Novel* / Michael Lackey // *Truthful Fictions : Conversations with American Biographical Novelists* / ed. by Michael Lackey. – New York & London & Oxford & New Delhi & Sydney, 2014. – P. 1–25.
15. Yuval-Devis N. *Nationalist Projects and Gender Relations* / Nira Yuval-Devis // *Narodna umjetnost*. – 2003. – 40/1. – P. 9–36.

REFERENCES

1. Aheieva, V. (2020). Marko Vovchok: vyboroty mistse v kanoni. In V. Aheieva (Comp.). *Buntarky: novi zhinky i moderna natsiia* (pp. 27-55). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
2. Vovchok, M. (1928). *Tvory Marka Vovchka* (Vol. 4, O. Doroshkevych, Ed.). [Kyiv, Ukraine]. [In Ukrainian].
3. Datsiuk, O. (1998). Dvi biohrafii odniiei pysmennytsi. *Slovo i Chas*, 6, 41-45. [In Ukrainian].
4. Domanytskyi, V. (1908). Avtorstvo Marka Vovchka. *Zapysky Naukovoho Tovarystva Imeni Shevchenka*, 4(84), 111-171. [In Ukrainian].
5. Lobach-Zhuchenko, B. (1969). *Litopys zhyttia i tvorchosti Marka Vovchka*. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
6. Tys, Yu. (1961). *Na svitanku. Biohrafichna povist iz zhyttia Marka Vovchka*. Chicago, IL. [In Ukrainian].
7. Franko, I. (1907). Maria Markovych (Marko Vovchok). Posmertna zghadka. *Literaturno-Naukovyi Vistnyk*, 8-9, 381-384. [In Ukrainian].
8. Chopyk, R. (2007). Vovchok. *Slovo i Chas*, 8, 2-14. [In Ukrainian].
9. Buisine, A. (1991). Biofictions. *Revue des Sciences Humaines: Le Biographique*, 4, 7-13. [In French].
10. Clifford, J. L. (1978). *Od kamyków do mozaiki* (A. Mysłowska, Trans.). Warszawa, Poland. [In Polish].
11. Cymbrykiewicz, J. (2019). *Biografia jako pretekst. Modele współczesnych duńskich biografii*. Poznań, Poland. <https://doi.org/10.14746/9788395414428> [In Polish].
12. Jasińska, M. (1970). *Zagadnienia biografii literackiej. Geneza i podstawowe gatunki dwudziestowiecznej beletrystyki biograficznej*. Warszawa, Poland. [In Polish].
13. Kendall, P. M. (1965). *The Art of Biography*. New York, NY. [In English].
14. Lackey, M. (2014). Introduction: The Rise of the American Biographical Novel. In M. Lackey (Ed.). *Truthful Fictions: Conversations with American*

- Biographical Novelists*. New York, NY, & London, GB, & Oxford, GB, & New Delhi, India, & Sydney, Australia. [In English].
15. Yuval-Devis, N. (2003). Nationalist Projects and Gender Relations. *Narodna Umjetnost*, 40/1, 9-36. [In English].

Рукопис одержано 22.06.2021 р.

Snizhana ZHYGUN, D.Sc. (Philology), Docent, Department of Ukrainian Literature, comparative studies and Grinchenko studies, Institute of Philology, Borys Grinchenko Kyiv University; Research Associate, Shevchenko Institute of Literature of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Yuri Tys's novel "At Dawn" as a biofiction.

The genre of biofiction uses facts from the life of the protagonist as elements of the plot, but constructs a biography not of a real but of a generalized person, symbolizing a certain social group with its system of values. *The aim* of the proposed research is to trace the mechanism of transformation of a real figure into a symbolic one, the markers of which are the departure from the truth and the principles of selectivity. The material of the study is Yuri Tys's novel "At Dawn. A Biographical Story from the Life of Marko Vovchok". *The research methodology* involves: 1) the analysis of the main changes made by Tys in the biography of his character against the real Maria Markovych, as well as insufficiently substantiated interpretations; 2) definition of their functions in the context of the author's strategy. The biographical, comparative and analytical methods have been used in the research. The scientific novelty of the study is associated with the definition of the features of genre biofiction strategies based on the material of Yuri Tys's novel "At Dawn. A biographical story from the life of Mark Vovchok". *Conclusions*. The study has found that the main issues on which the writer deviates from the facts and resorts to insufficiently substantiated interpretations are: 1) the personal life of the writer; 2) the concept of the writer's work; 3) national identity. Tys represents the personal life of the writer in accordance with the norms of patriarchy: he removes all extramarital love affairs, significantly changes the biography of the second husband and the family composition. The concept of the writer's evolution in the novel provides for the development from the depiction of the social oppression of serfdom to the understanding of the national oppression. The character of the novel has a stable national identity and is committed to the ideas of independence. Significant differences between Tys's novel and the facts of Marko Vovchok's biography are due to the author's desire to inscribe the writer in a nation-making narrative. The transformation of a real figure into a symbolic one involves inscribing it into a large narrative, cutting off the unnecessary facts and adding the appropriate ones. Thus the genre of biofiction becomes a tool for reinforcing the ideas circulating in society that are relevant primarily for its author.

Key words: biography, biographical literature, biofiction, nation-making narrative.

Олена Євгенівна БОНДАРЕВА,
доктор філологічних наук, професор,
головний науковий співробітник
кафедри української літератури,
компаративістики та грінченкознавства
Київського університету імені Бориса Грінченка
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-7126-452X>
o.bondareva@kubg.edu.ua

ДРАМАТУРГІЧНА АНТОЛОГІЯ БІОГРАФІЧНИХ П'ЄС «ТАІНА БУТТЯ» ТА ЇЇ КУЛЬТУРНІ КОНТЕКСТИ

Мета роботи. Дослідження присвячено сучасній українській антології біографічної драми. Метою роботи є аналіз антології «Таїна буття» в контекстах сучасної антологізації літературного процесу, створення його паралельних версій, тенденцій розвитку сучасної біографіки. **Методологія дослідження** перебуває на перетині культурно-історичної школи, культурної антропології, постколоніальних студій та текстуального аналізу. Враховано загальнонауковий принцип співвідношення частин і цілого, визначено універсальні типи персонажів та індивідуальні авторські стратегії сучасної драматургічної біографіки в Україні. **Наукова новизна роботи** полягає в залученні до поля наукової аналітики значущих фактів сучасного літературного процесу, у визначенні засадничих аксіологічних пріоритетів нового українського культурного канону та шляхів його оформлення засобами сучасної української драматургії. Визначено зміни, які характеризують динаміку сьогоденної української біографічної драми. З'ясовано, які саме авторські стратегії пропонують сучасні українські драматурги для переосмислення ключових біографічних постатей модерної української історії і культури. Зазначено, що інтерес сучасної української драматургії до переосмислення відомих літературних біографій пов'язаний із формуванням нової громадянської ідентичності українців та визначенням цивілізаційного вектору країни в XXI ст. **Висновки.** Драматургічна антологія «Таїна буття» — це репрезентативний проект Національного центру театрального мистецтва імені Леся Курбаса, яким в історії антологій сучасної української драматургії розпочато етап колекцій. Драматургія не лише реагує на сучасне переформатування національних державницького та культурного пантеонів, а й пропонує власні версії новітнього канонотворення, активно розви-

ваючи біографічні метажанри, спираючись на нові гуманітарні рефлексії та створюючи власний культурологічний інтертекст. Переосмислення зазнають давно присутні в культурному каноні постаті Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, змінюються акценти в сприйнятті образів Івана Мазепи та Степана Бандери, фіксуються спроби ввести в український культурний пантеон Миколу Гоголя, Леся Курбаса, Михайла Щепкіна, Олексу Новаківського, Олену Телігу, Івана Миколайчука, Квітку Ціцик, Катерину Білокур, Андрея Шептицького. Корпус драматургічних текстів антології репрезентує знакові біографічні стратегії художнього письма, актуальні в нинішніх текстах сучасної української драматургії.

Ключові слова: біографічна драма, антологія, жанр, літературна біографія, ідентичність, культурний пантеон, інтертекстуальний простір.

У сучасній українській культурі відбувається очевидне переформування державницького та культурного пантеонів, на що реагують усі жанри та види мистецтва. Сучасна українська драматургія тут не виняток: від останньої третини ХХ ст. і дотепер маємо чималий масив драматургічних художніх текстів, створених у жанрі біографічної драми.

Сучасна біографічна українська драма вже майже два десятиліття є для мене об'єктом наукового розгляду, тож іще 2006 р. було виокремлено дві загальні тенденції її сьогоденного побутування, які актуальні й дотепер: «1) пошук нових образних ресурсів усередині реанімованого біографічного канону, майже універсального для белетризованої прози і драматургії, розширення або навпаки спростування канонізованих міфологічних проєкцій за рахунок нових сюжетних відгалужень, зміни ракурсів, дискусійних акцентів, психологічних заглиблень — але все ж таки у межах уже стандартизованого огрому засобів „літературної біографії“; 2) радикальний перегляд і тотальна ревізія „біографічної“ драми як усталеної мімітичної форми культурологічної міфології, що призводить до суттєвих жанрових зрушень і трансформацій, частково переводячи нову „альтернативно-біографічну“ драму у немімітичне, найчастіше символіко-алегоричне, „хімерне“, притчове або дискурсивно-полемічне поле жанрового продукування, а самого біографічного героя „перекодовує“ на варіативний символ, дезінтегрований суб'єкт або річище дискурсу» [1, с. 187–188]. Ведучи мову про біографічний метажанр, Леонід Закалюжний зосереджує увагу на специфічних рисах сучасної біографічної драматургії в Україні та її нових жанрових властивостях: «Історико-біографічна драма посідає осібне місце в біографічному метажанрі насамперед з огляду на природу драматургічного тексту, який, на відміну від роману, повісті чи есе, вимагає ущільненості та сконцентрованості дії, монтажного принципу, що втілюється в сю-

жетному паратаксісі, певної штучності конфлікту, значно менших, ніж у творця епічного нарративу, можливостей вияву драматургом авторської позиції, редукованості або й нівельованості його голосу. Проте серед п'єс сучасних драматургів, які в пошуках сильного протагоніста звертаються до образу митця — письменника, художника, актора, трапляються оригінальні експериментальні твори, що внаслідок синтетичної епіко-драматичної чи ліро-драматичної природи виявляють свій значний художній потенціал» [6, с. 266]. В одній із найновіших наукових розвідок, присвячених сучасній українській біографічній драмі, Галина Каспич підкреслює, що «у автора біографічної п'єси доволі стисле поле для маневрування. Тож всі його прийоми повинні бути концентрованими та багатоплановими, дискусивними» [8, с. 54].

Найглибше теоретичне обґрунтування сучасній динаміці української біографічної драматургії пропонує Мар'яна Шаповал, пов'язуючи новації в цьому художньому просторі з кількома чинниками, а саме: антропологічним поворотом у філософії та культурі; новою нарративною парадигмою логоцентричних та аудіовізуальних мистецтв; впливом сучасної візуальної культури на розвиток літературних і театральних форматів; розширенням простору імпровізації, вільної гри та самопрезентації автора в сучасній драматургії. Також чимало уваги приділено біографічному інтертексту, і дослідниця доходить важливого висновку: «Біографічний інтертекст є насиченим шаром культури, який дозволяє сучасним драматургам встановити зв'язок з традицією, актуалізувати її та використати енергетичний заряд, який вона містить. Види інтертекстуальних зв'язків, які охоче використовуються авторами, не зводяться до відношень суміжності (структура „текст у тексті“), але така тенденція існує. Відношення деривації менш освоєні, якщо не враховувати малохудожніх імітаційних п'єс. В оптимальному випадку інтертекстуальні включення на тлі авторського тексту-припущення розмикають лінійне його сприйняття і пропонують розмаїття можливих інтерпретацій»¹.

Чому в статті до уваги взято не окремі біографічні тексти сучасних українських драматургів, а саме корпус їх упорядкованої та доступної читачам і театрам антології? Ми поділяємо теоретико-літературну концепцію Олени Галети, яка наголошує, що «перед новим поколінням українських читачів постала проблема вибору „актуального ми-

¹ Шаповал М. Українська біографічна драма: тенденції, контексти, трансформації : звіт про науково-дослідну роботу (заклучний) / Нац. центр театрального мистец. ім. Леся Курбаса. Київ, 2018. С. 75.

URL: https://www.kurbas.org.ua/Shapoval_zvit_2018.pdf

нулого“ — проблема не лише хронологічна, ускладнена попереднім тоталітаризмом та колоніальним становищем», і саме в цьому ключі органічно стає поява тематичних антологій, які характеризувалися «більшою варіативністю й випадковістю», сприймали до певної міри маргінальні ідеї, реконструювали «спільноту гри», а не «спільноту пам'яті» і ставали «формою швидкого реагування» саме в осмисленні сучасності, перетворюючись на «спосіб пошуку ідентичності у межах певної національної літератури, повноцінна репрезентація якої неможлива ані у вигляді фактографії, ані у вигляді єдиного текстового чи текстотворчого канону» [3, с. 143–144, 150, 151].

Показовою в цьому плані є драматургічна антологія «Таїна буття», видана 2015 р. Національним центром театрального мистецтва імені Леся Курбаса в рамках великої серії сучасних драматургічних антологій [12]. До неї вміщено біографічні драми Валерія Герасимчука «Андрей Шептицький», Ярослава Верещака «Дорога до Раю», Олега Миколайчука «Гетьман і король», «КВІТКА: на три місяці», «Гайдамаки. Інші», Неди Нежданой «І все-таки я тебе зраджу», Анни Багряної «Сум і пристрасть», Тетяни Іващенко «Таїна буття».

Що демонструє ця антологія? Найперше — стійкий інтерес сучасної української драматургії до переосмислення відомих біографій як потужного імпаکت-фактору громадянської та культурної самоідентифікації українців, що є вкрай актуальним для витворення нової української політичної нації та філософії нової громадянської ідентичності. Цій же меті слугують і інші драматургічні антології Центру Курбаса, які систематично видаються від 2015 р., — «Голос тихої безодні та інші голоси : антологія сучасної української монодрами» (2016) [4], «Мотанка : антологія української жіночої драматургії» (2016) [11], «Майдан. До і після : антологія актуальної драми» (2016) [10], «Драмовичок : антологія сучасної української драматургії для дітей та підлітків» (2017) [5], «Лабіринт із криги та вогню : антологія актуальної драми. Революція гідності і гібридна війна» (2019) [9], «Від Неба до Землі : антологія п'єс за біблійними сюжетами» (2019) [2], «Інша драма : антологія експериментальних українських п'єс» (2019) [7], «Часо&Простір : антологія сучасної української історичної драми» (2021) [14]. Тож, залучена в ширший антологічний контекст, книга «Таїна буття» сприймається як органічна ланка великого культурно-антропологічного поля сучасної української драми, більше того — як перша сучасна драматургічна антологія, якою в історії сучасної української драматургії розпочато етап колекцій.

Очевидною є свідома настанова упорядників і авторів антологій реалізувати нові підходи сучасного українського канонотворення з урахуванням постколоніальної та посттоталітарної методологій: у пе-

редмові задекларовано три провідні стратегії щодо художнього осмислення біографічних персоналій. Це «очищення від бруду» [12, с. 3] — тотальна ревізія «позитивних» і «негативних» біографічних матриць; «оживлення із каменя» [12, с. 3] — зняття застарілих шарів інтерпретації та наділення персонажів новим естетичним життям; «повернення із забуття» [12, с. 3] — входження в сучасний пантеон тих персонажів, які були штучно з нього вилучені з ідеологічних причин.

Своїх протагоністів автори антології називають «великими достойниками» [12, с. 3], усвідомлено пов'язують драматичну історію України з «не менш драматичними постатями її великих людей» [12, с. 3], стверджують, що у фокусі їх уваги — «події і постаті, нібито створені для драми» [12, с. 3].

Нові герої сучасного пантеону, як демонструє антологія біографічної драматургії, — це духовні особи (митрополит Андрей Шептицький); політичні лідери України (Іван Мазепа, Степан Бандера), «канонізовані» та «зіпсовані» каноном ключові постаті української культури, які потребують розгерметизації та сучасних інтерпретацій (Тарас Шевченко, Леся Українка, Іван Франко); письменник Микола Гоголь, якого привласнила російська культура і прагне повернути собі культура українська; митці Михайло Щепкін, Олекса Новаківський, Лесь Курбас, Олена Теліга, Іван Миколайчук, Квітка Цісик, Катерина Білокур, які до цього не ставали біографічними літературними героями і яким варто відшукати адекватне місце в оновленому українському каноні.

В інтерпретації Валерія Герасимчука греко-католицький митрополит Андрей Шептицький постає драматургічним персонажем, який на схилі власного життя підбиває його підсумки й розгортає його ретроспективні та рефлексивні проекції. На допомогу йому в цьому приходять марення, сні, візії, філософські розмисли. Останні життєві дні, які головний персонаж п'єси «Андрей Шептицький» проводить у митрополичій палаті на Святоюрській горі у Львові, слугують своєрідною рамкою, у якій віднаходиться місце для ключових подій його життя. Розпочинаються ці події з рішення молодого доктора права, шляхтича і вояка, представника молодого покоління древнього, поважного та багатого роду католицьких шляхтичів Шептицьких прийняти греко-католицький обряд і стати ченцем цієї гваної церкви. Усі аргументи батька, для якого синова забаганка є ганебною, юнаком не сприймаються, він обстоює власне право приймати дорослі рішення й бути за них відповідальним. Батько граф Іван Шептицький перекоонує сина, що він може захищати український народ як доктор права, проте син усвідомлює власну місію інакше: «Але народ наш мало має прав... / Немає ні держави в нас, ні волі. / Лишились лиш приниження і болі. / А в душі — відчай глибоко проник! / Потрібен пастир тут, / а

не правник» [12, с. 23]. У цьому ж сюжеті батьки відправляють сина до Риму в сподіванні, що Папа Римський зможе переконати молодого вірянина лишитися відданим римському католицькому чину, проте молодий чоловік вертається із благословенням від самого Папи. Тоді й матері випадає нагода дати синові своє благословення.

Наступний «віртуальний» сюжет — про допомогу та підтримку Шептицьким художника Олекси Новаківського — розгортається через сон, де до Андрея Шептицького приходять живий Олекса, який у реальному часі на той момент уже помер. Відбувається розмова про те, як художник скнів у бідності в селі із символічною назвою Могила, а митрополит подарував йому майстерню у Львові, оскільки усвідомлював, що «... в злиднях твори не пливають рікою — / нужда не водить пензлем і рукою» [12, с. 35].

Окремо варто наголосити, що життя митрополита Шептицького в п'єсі показано як свідоме протистояння різним окупаційним владам та режимам, які оприявнюють свою антиукраїнську сутність і тиснуть на митрополита, навіть коли він уже смертельно хворий («совети» [12, с. 37], «військовий генерал-губернатор Мезенцов у супроводі російських офіцерів» [12, с. 39], НКВД, польський генерал або ж генерал Червоної армії, німецький абвер). Валерій Герасимчук показує: незалежно від того, як називається кожна така конкретна влада і під якими гаслами вона порядкує на українських територіях, вона перетворює українські землі на «заїжджий двір» [12, с. 44] і кривдить українців. Тому з жодним із цих режимів влади Шептицький не співпрацює, а чинить їм опір, навіть ризикуючи власним життям.

Ще один важливий меседж цієї біографічної п'єси — про те, що не можна ділити Україну на Захід і Схід, адже і митрополит Андрей Шептицький не ділив українців за таким принципом: «Я на багатих не ділив і бідних. / Я не ділив на західних і східних. / Своїм, звичайно, більше я вділив, / але на Схід і Захід не ділив» [12, с. 33]. Через подібні посили колись канонічний для західноукраїнського пантеону герой набуває рис загальнонаціонального, всеукраїнського Пастора.

Олег Низовець (Олег Миколайчук) у п'єсі «Гетьман і король» вдається до прийому паралельних біографій, оскільки прагне в контексті української, а не узвичаєної російської версії української історії переконати дві історичні постаті — українського гетьмана Івана Мазепи та шведського короля Карла XII. Російською історією обидві ці постаті заговорані після битви під Полтавою в 1709 р.: Карл XII — як недолугий полководець, розбитий армією Петра I, а Мазепа — як підступний зрадник, що виступив проти московського війська на боці шведів, зазнав від російської православної церкви довічної анафема, яку вселенське православ'я не визнає і ніколи не визнавало через її неканонічність.

Драматург прагне по-іншому подивитися на обидві історичні по-статі. У його інтерпретації і Карл XII, і Іван Мазепа висвітлені крізь призму прагнення звільнити українські землі з-під московського про-текторату й тому заслуговують на історичну та художню переоцінку.

Біографічні відомості про обох правителів у драмі не надто роз-логі. Зокрема, про «молодого, безкомпромісного та відважного» [12, с. 79] Карла, «фактично ще хлопчика» [12, с. 62], ми дізнаємося, що це наймолодший правитель європейської країни, який змусив «раху-ватися з собою найсильніших монархів Європи» [12, с. 62]; сміливо приїздив у ворожий табір саксонського короля Августа II і зрештою переміг його у війні; допоміг Польщі отримати свого короля Станіс-лава Лещинського взамін чужинця-сюзерена; дав розпорядження ви-зволити захопленого в полон саксонського генерала-алхіміка Отто Арнольда фон Пайкуля, який буцімто переплавив ртуть на золото; надав гетьману Івану Мазепі титул князя Священної Римської імперії та заручився його підтримкою у своєму поході на Москву; зустрівся з Мазепою перед вирішальною битвою; зазнав нищівної поразки під Полтавою і сам ледь врятувався від полону; у війні з Норвегією за-гинув від випадкової сліпої кулі за кілька років після Полтавської битви. Як персонаж «біографічний» Карл досить схематизований: він уміє ризикувати та гідно триматися, не вживає спиртного, сам веде в атаку своє військо та оглядає позиції перед боєм, «у повсякденному житті веде аскетичне життя простого воїна: разом зі своїми солдатами буває спить просто на землі» [12, с. 73], «віддає перевагу простій їжі» [12, с. 73], він стратег та людина слова, раніше не зазнавав жод-ної військової поразки, тому не усвідомлює ризиків від вирішальної Полтавської битви. Проте більшість цих характеристик звучать про нього не через драматичні ситуації, не через дію, а з чужих вуст — як про третю особу, що аж ніяк не сприяє пластичності та психоло-гічній достовірності цього образу в п'єсі, тож образ виходить глори-фікаційний, площинно-героїчний.

З образом Мазепа ситуація дещо інша: йому відведено більше місця як драматургічному мовцю, він наділений рисами героя і трік-стера одночасно, активніший як персонаж, який поставив на карту все — і статус, і репутацію, і, зрештою, власне життя. Про що читач/глядач дізнається з біографічно-подієвого контексту? Про те, що Мазепа бував у Білій Криниці в маєтку княгині Анни Дольської-Вишневецької, яка потім стала його коханкою; про те, що він підтри-мував московського царя Петра I і не раз доводив йому свою відданість, але у відповідь московити чинили тиск на українське ко-зацтво та на родини козаків, тож «через утиски та гвалти москoв-ського війська» [12, с. 64] вся гетьманська канцелярія була завалена

скаргами; про пристання ним на пропозицію шведського короля Карла XII в обмін на обіцяне об'єднання Правобережної і Лівобережної України та допомогу в позбавленні залежності країни від Петра I; про спільну зі шведами поразку під Полтавою, спалений після цього Батурин, про втечу Мазепи та його смерть на чужині.

Зі сторінок п'єси Олега Низовця Мазепа постає як унікальна історична постать. Він чи не найбільший меценат для української освіти, культури, церкви: за його фінансування та всілякої підтримки «повністю завершена будівля Києво-Могилянського колегіуму та Михайлівського Золотоверхого собору у Києві» [12, с. 64], у Батурині споруджено Воскресенську та Покровську церкви, у Чернігові — церкву Святого Іоанна, мур навколо Києво-Печерської лаври (і це лише наведені в п'єсі факти, які не є повним переліком культурних благодіянь гетьмана Мазепи). Він політик, який вирізняється проєвропейськими поглядами, адже в залі його батуринської резиденції «висять портрети усіх європейських монархів» [12, с. 72], а портрет молодого та успішного Карла XII — «на найпочеснішому місці» [12, с. 72]. Він інтелектуал і поліглот, досконало знає латину, «виблискує... цитатами з Горація та Тацита, так і сипле всякими премудростями» [12, с. 77], «у своєму палаці... з італійськими майстрами говорить італійською, з німецькими лікарями — німецькою, а ще він добре знає польську, французьку, московську та татарську мови» [12, с. 77]. Запорозьке козацтво сприймає його як батька, до якого варто не лише дослухатися — з ним можна відверто говорити, навіть дискутувати, висловлювати йому слухні поради.

Натомість російський цар Петро I характеризується переважно негативно — як «гультяй», і «в гультяйстві з ним ніхто не зрівняється» [12, с. 69]; як монарх-самодур, із яким не йдуть на відвертість навіть його найближчі поплічники; як правитель, що не вмів дотримувати слова, даного своїм союзникам, — адже він гнобить українське козацтво, яке разом із гетьманом Іваном Мазепою щоразу доводить йому свою відданість (у цьому сюжетному ключі образ невдячного Петра узагальнюється до невдячної Московії, яка однаково «віддячила всім гетьманам Лівобережної України за вірну службу», адже всі гетьмани, які підтримували північних сусідів, мали спільну долю — «геть усі, без винятку, безславно завершили свій шлях» [12, с. 69]).

П'єсою «Гетьман і король» драматург долучається (і долучає реципієнтів) до глобальної суспільної дискусії щодо цивілізаційного вектору для України й стверджує: ще від козацьких часів цей вектор був запрограмований саме як проєвропейський, як рух від Московії, на здобуття державної незалежності та входження до європейської спільноти.

Досі не реалізована в літературно-художній площині біографічна постать Олени Теліги зазнає драматургічної інтерпретації в драмі Анни Багряної «Сум і пристрасть». Авторка, з одного боку, одразу підкреслює її документальну природу, наголосивши, що «у п'єсі використано документальні матеріали: листи, спогади й статті Олени Теліги, Дмитра Донцова, Євгена Маланюка, Наталі Левицької-Холодної» [12, с. 88]. З другого боку, у текст вводяться два умовно-символічні персонажі, які актуалізують і українську національно-визвольну червоно-чорну кольористику, й емоційні реєстри того чи іншого епізоду: це «Сум — чоловік у чорному» та «Пристрасть — жінка у червоному». Авторка зазначає, що «Сум і Пристрасть також грають інші ролі — залежно від того, про який епізод з життя Олени Теліги йде мова. Водночас ці ролі є досить умовними та символічними» [12, с. 88]. І буквально вже в першій сцені обидва ці персонажі танцюють разом із головною біографічною героїнею, причому «Олена то сумна, то радісна — залежно від того, з ким веде танок» [12, с. 89]. В окремих сценах саме ці умовно-символічні персонажі стають каталізаторами та рушіями сценічної дії, активнішими за власне протагоністку. Сум і Пристрасть постають і відстороненими біографами героїні, і її внутрішніми голосами та ваганнями в ситуаціях, коли приймаються визначальні життєві рішення: шлюб з Михайлом Телігою, долучення до спротиву ОУН, повернення в окупований Київ, підготовка до страти. При цьому всі рішення лишаються саме за протагоністкою, а не за кимось із цих персонажів.

Образ Олени Теліги в п'єсі, отже, набуває певної суб'єкт-об'єктності: з одного боку, вона мовби стає заручницею подій та обставин у лещатах складного ХХ ст., з другого боку, вона постійно робить власний усвідомлений вибір — етичний, мистецький, соціальний та політичний, завжди усвідомлюючи його можливі наслідки.

Вражає потужний інтертекстуальний контекст цього твору, у якому звучать книга «Історія України-Русі» Миколи Аркаса, статті Дмитра Донцова у «Віснику», його книга «Націоналізм», його ж стаття про Олену Телігу «Поетика вогняних меж», пісні Ольги Богомолець «Танго», «Розцвітають кущі ясмину» на вірші Олени Теліги, народна пісня кубанських українців «Козак від'їжджає, дівчинонька плаче», лист Олени Теліги до Наталії Левицької-Холодної, листування з Леонідом Мосендзом, Олегом Лашенком та з чоловіком Михайлом Телігою, діалоги протагоністки з Наталією Левицькою та Євгеном Маланюком, сцени, в яких є «один із друзів Олени, це може бути і Євген Маланюк, і Леонід Мосендз, і Василь Куриленко» [12, с. 104], розмови з Олегом Ольжичем, цитування протагоністкою власних поезій («Махнуть рукою, розіллять вино...») тощо, зрештою фі-

нальна «Вечірня пісня» — музичний твір на хрестоматійний текст Олени Теліги. Важливо, що всі ці інтертекстуальні джерела не є прихованими чи закамуюльованими, авторка називає їх у ремарках і безпосередньо в тексті, чим засвідчується намагання Анни Багряної розповісти про Олену Телігу та її час навіть тим, хто раніше не цікавився її постаттю: п'єса ознайомлює потенційних читачів/глядачів з контекстом, в якому жила й творила ця українська мисткиня.

Степан Бандера також досить складна постать для сучасної художньої культури, актуалізована в контексті російсько-українського збройного протистояння, по суті неоголошеної російсько-української війни від 2014 р. і донині. Перший варіант художнього тексту про Бандеру Ярослав Верещак написав ще на початку 1990-х рр. — звісно, що надрукована в антології п'єса «Дорога до Раю» від попередніх варіантів тексту суттєво відрізняється, і навіть дещо різниться від варіантів наступних. Утім, від задуму до всіх останніх варіантів цього твору драматург був переконаний, що українське суспільство ще не готове сприйняти біографічну постать Степана Бандери як національного героя, що розмова про нього має відбуватися не через глорифікацію, а через апофатику та театральну містифікацію і гру. Тому Бандера тут не є класичним героєм драматургічного твору, названим у ремарці, — ідеться скоріше про своєрідний дискурс Бандери, який пронизує різні рівні п'єси Ярослава Верещака.

Драматург інспірує ситуацію «театру в театрі», коли аматорський театральний колектив запрягнувся втілити на сцені п'єсу про цю неординарну постать — і «всі навколо нам радили не зв'язуватися з цією невдячною, небезпечною, кривавою і так далі темою» [12, с. 129]. Апофатика реалізується через акцентований дискурс «маргінального»: місцем, де відбуваються репетиції, стає підвал — адже «справжній» український театр ніколи не ставитиме п'єс про Бандеру; взірцевими середньостатистичними українцями мисляться ті, що «подалися на заробітки до Португалії» [12, с. 129] або ж «спилися від усвідомлення того, що досі не маємо ні своєї держави, ні своїх людей при владі» [12, с. 129]; натомість, доростаючи до ідей героя дивної п'єси, актори самодіяльного театру перестають для себе розрізняти життя і театр: «Ніхто не знав, коли ми бували самими собою, а коли існували „в запропонованих обставинах“ Учителевої п'єси: ідейні сутички, фантазії про власну державність, обітниця на вірність „нашій справі“ — і повсякденне засудження зрадницьких ідей посадовців, депутатів, продажних артистів» [12, с. 129].

Автор твору перелицьовує різні сакральні та мистецькі коди: твір про Степана Бандеру належить Учителеві, з яким живе розпусниця Маруня; його Синок і Маруня постійно конфліктують; кращого ак-

тора, який грав роль Степана Бандери, «ворожі елементи підкупили» й «переманили в бульварний театрик» [12, с. 129]; зрештою, спільні молитви самодіяльного колективу «породили сюрреалістичну сторінку в історії світового театру» [12, с. 130], коли гурту ентузіастів «якісь люди» запропонували для репетицій «просторий підвал-склад садово-городнього реманенту», а через день у підвалі незрозуміло як з'явився «класний портрет Бандери, далі — коштовна скриня і врешті — казкова принцеса у супроводі двох своїх загадкових сек'юриті. Ми назвали її оригінально: ВОНА. А охоронців ще оригінальніше — 1-й і 2-й» [12, с. 130].

Окрім акторів, які зливаються зі своїми ролями, дискурс Степана Бандери представлений кількома «текстами в тексті». Найперше — давньою загадковою п'єсою Учителя «ніби про Бандеру, а насправді про нас, про те, як нікчемно живемо, як дозволяємо різним зайдам знущатися з нашої історії, як легко довіряємо найомним брехунам» [12, с. 131]. Потім — піснями УПА («Над'їхало авто, та й загуркотіло...»), «Ми зродились із крові народу...», «Була нічка темна», «Ішов відважний гайовий»), листами Степана Бандери, фрагментами «Думи» Івана Мазепи, згадкою про підірваний у Західній Україні пам'ятник Бандері, текстом клятви бійців УПА, окремими біографічними епізодами з життя цього українського достойника. Ярослав Верещак навіть розширює дискурс Бандери до контексту ширшого національного опору, залучивши текст твору Ігоря Жука «Пісня про Петлюру».

До художньої фактури тексту драматург додає «сучасний експромт», прямо пов'язаний із українськими політичними подіями 2013–2014 рр., — цей абзац, містифіковано викладений Троцьким як персонажем більшовистської експансії, не випадково є російськомовним та насичений промовистими медійними цитатами, упізнаваними для свідків подій цих років: «Товарищи! В десятый раз мы посылаем сильные кадры в Украину. Основная ваша цель сегодня — закупить в Украине как можно больше недвижимости, заводов, фабрик и плодородных земель. А параллельно с этим вам надлежит покрыть Украину густой сетью наших радио-телестанций и завалить эту пародию на государство нашими книгами. Вопрос стоит так: или НАТО с ЕС, или наши инвестиции... Нет, наши ГУМКОНВОИ сделают с ними то, что армия Муравьева сделала в восемнадцатом» [12, с. 160]. Зрозуміло, що з пізніших версій п'єси драматург прибрав цей абзац, проте станом на 2015 р., коли антологія «Таїна буття» виходила друком, вважав за потрібне його присутність.

«Таїна буття» Тетяни Іващенко — драматургічний твір, який дав назву всій аналізованій антології сучасних біографічних п'єс. Це унікальний текст про Івана Франка та його стосунки з дружиною й ін-

шими жінками, про його європейськість і джерела натхнення. Преса вже охрестила цей твір як «класику української драми» [13], а Галина Цимбал, авторка інтерв'ю з Тетяною Іващенко, вважає її найуспішнішою в творчому доробку драматургині. Окрему розвідку творові присвятив Л. Закалюжний, вважаючи, що це досить вдала спроба реконструкції не життя в цілому, а саме «творчої біографії» Івана Франка [6, с. 265]. У центрі п'єси опиняються тривалі життєві стосунки Івана Франка та Ольги Хоружинської (саме так вона подана в переліку дійових осіб, а в тексті названа як Ольга Франко), обумовлені різними етапами їхнього подружнього життя — від юнацької закоханості обох, проявленої в тексті відсторонено, опосередковано, дистанційно — через листування та спомини, аж до взаємних звинувачень та непорозумінь останніх років життя Івана Франка. У цьому ключі Л. Закалюжний справедливо веде мову про п'єсу «Таїна буття» як про втілення процесу «демонтажу», ревізії біографічного канону класика в сучасній драматургії, чим уможливлується зображення його «насамперед як людини приватної, здатної переживати суто людські проблеми й конфлікти» [6, с. 271].

Приватність у п'єсі афектована й болісна. Лесть не в кожен спомин Ольги Хоружинської (а їх у драмі шість) закладено неосяжну життєву прірву між нею та Франком: вона, юна та закохана, очікує від нього ніжності й романтики — йому ж не до цього, бо він постійно працює, «обідає завжди з книгою... Або з часописом. Майже безтямно підносить ложку до рота. А очі від сторінки не відриває» [12, с. 172]; вона любить бути в церкві — він зневажає весь церковний інститут, убагаючи в ньому лише знаряддя упокорення людей; вона намагається стати для свого чоловіка Музою — натомість він веде її на споглядання витонченої краси Целіни Журовської; вона народжує йому сина — він закликає її самотужки вчити іноземні мови, читати в оригіналі Гете, Гейне, Золя; вона просить продекламувати вголос присвяченого їй єдиного вірша — він пручається, зрештою погоджується, але й чесно розповідає про своє єдине справжнє кохання — до Ольги Рошкевич, продовжує писати до останньої ніжні й поетичні листи, а дружину сприймає як соратницю й помічницю в громадських та літературних справах; вона дорікає йому нездатністю любити її в сімейному житті — він їде до Перемишля шукати Целіну та своє натхнення, але повертається зовсім розбитим і роздратованим, і з його болю народжується збірка «Зів'яле листя»; вона змушує Франка відчувати провину перед собою, змінити до себе ставлення — але до Львова повертається Целіна, і Франко знову шукає з нею зустрічі. Зрештою, останній спомин Ольги Хоружинської — це історія про суцільний біль: про власні нервові хвороби та тривале перебування в

лікарні, про самотнього, хворого, «фізично безпорадного» [12, с. 194] Франка, який «остаточно втратив змогу писати і навіть гортати сторінки» [12, с. 194], про смерть Ольги Рошкевич, яка заповіла покласти у власну труну Франкові листи до неї... У цьому промовистому факті Ольга Хоружинська впізнає і власну любов до Франка, відтак для неї тепер Ольга Рошкевич не суперниця, а духовна сестра.

Родинні колізії в п'єсі Тетяни Іващенко слугують тлом для окреслення величі постаті Івана Франка як визнаного українського класика, драматургічна біографія якого вмістила його неосяжну літературну й суспільну працю як письменника, фольклориста, журналіста, громадського діяча, що постійно прагне «служити людям, своїй Батьківщині» [12, с. 173] — через опікування статусом рідної української мови, роботу в часописі «Житє і Слово», у «Науково-літературному вістнику»; який самотужки вивчив багато європейських мов, прагнув бути обраним до органів влади, аби мати шанс політично змінити долю українства.

Із Франкових творів у тексті згадані казка «Лис Микита», повісті «Маніпулянтка» та «Захар Беркут», роман «Лель і Полель», етнографічна праця про вершинний світ Карпат, поетичні збірки «З вершин і низин», «Зів'яле листя», «Мій Измарагд», «Давне і нове», переклади з Гейне і Гете, вірш «Каменярі», поеми «Іван Вишенський» та «Мойсей». Також багато разів цитуються поезії зі збірки «Зів'яле листя» — вони стають мовби ліричним лейтмотивом твору про нерозділене кохання та складнощі родинного життя з генієм. Також у п'єсі маємо спорадичні цитування інших названих тут творів. Відтак, при всій позірній «новітній приватності», у нашому сприйнятті Франка-класика майже нічого не змінюється: у п'єсі, попри сімейні колізії, це все одно знакова постать української культури та літератури, яку належить сприймати винятково як духовного велетня. Закономірно, що «драматурги, які подають не лише репліковану біографію письменника, а й супроводжують свої розмисли текстуальними відсиланнями до його художніх творів, потрапляють у надскладну ситуацію розрізнення „голосів“ біографічно реального та естетичного суб'єктів і організації цих двох субтекстів у певний ряд драматургічних взаємин. Ретрансльований естетичний матеріал, використаний як ілюстрація... при цьому, як правило, не піддається сумніву, критиці, полемічним інтерпретаціям, натомість спрацьовує як ілюстрація до тих чи інших сегментів біографічного міфу про „генія“, покликана виправдати черговий біографічний культ» [1, с. 192–193]. Тобто саме завдяки такому рясному цитуванню та численним згадуванням творчих досягнень Франка як письменника відбувається лише часткова розгерметизація попереднього біографічного канону.

П'еса Неди Нежданої «І все-таки я тебе зраджу», присвячена життю і творчості Лесі Українки, — це давно відомий біографічний твір, який на сьогодні зазнав чимало театральних та дослідницьких інтерпретацій. Я вже пропонувала його докладний літературознавчий аналіз у монографії «Міф і драма у новітньому літературному контексті: поновлення структурного зв'язку через жанрове моделювання», зазначивши, що авторка п'еси свідомо позиціонує себе як «відстороненого ляльководу», апелює до персонажів та стилістики *dell'arte*, що саме «за рахунок переосмислення непритчового тексту у притчовому ключі» (йдеться про відомий фрагмент з Лесі Українки «Твої листи завжди пахнуть зов'ялими трояндами») «біографічна драма жанрово перетворюється на символіко-алегоричну» [1, с. 215, 217, 222].

У центрі цієї п'еси — три кохання з реального життя Лесі Українки, тобто основний текст має три абсолютно несхожі любовні фабули, а біографічні героїні Лесі опонують три реальні біографічні чоловіки — Нестор Гамбарашвілі, Сергій Мержинський, Климент Квітка. Жоден із них не відповідає уявленням родини про те, який саме чоловік потрібен Лесі, але щоразу протагоністка демонструє власну здатність конструювати свою життєву долю і творчість, навіть якщо це викликає непорозуміння із близькими людьми, а в творі — ледь не з усім світом.

П'есу сконструйовано як три відносно самостійні історії, які єднає не лише постать біографічної протагоністки, а й персонажі поза біографічними сюжетами. Це Драматург, Арлекін та П'єро. Драматург супроводжує лише «власне п'есу», демонструючи кредо постмодерного автора-перформера, здатного написати «п'есу без пера і паперу тут і зараз», причому він декларує, що не прагне достовірності, і радить глядачам сприймати своє творіння «як міф, легенду, притчу» [12, с. 199]. Він означає тематичний реєстр свого твору — «про любов і зраду, про болюче щастя найсамотнішої людини — генія», час дії — «fin du siècle, або ж для простих смертних — кінець минулого століття» (оскільки текст Неди Нежданої було створено не в ХХІ, а в ХХ ст., то йдеться про кінець ХІХ ст.), зрештою — місце дії: це «трішки на схід від центру Європи — Україна звичайна» [12, с. 199]. Він представляє своїх помічників Арлекіна і П'єро, а також головну героїню своєї п'еси — Лесю Українку. Сам образ Драматурга, інспіруючи ситуацію «тексту в тексті», мислиться Недою Нежданою як деміург і розпорядник життєвих сюжетів своїх персонажів, незалежно від того, чи є ці персонажі вигаданими або ж біографічно реальними. Наприклад, він може дати героїні те, чого вона прагне, тричі розповідає одну складну ніцшеанську притчу, коментує сценічні події, але наперед знає фінал своєї внутрішньої п'еси.

Арлекін та П'єро — драматургічні персонажі-маски *commedia dell'arte* (Арлекін — спочатку телепень та невдаха, потім волоцюга і спокусник, здатний створювати хаос, він або вдягнений у темне трико, або має вимашене чорною сажею обличчя, або ж носить чорну маску; П'єро — інтриган у білому балахоні), зафіксовані ще в драматургії XVI ст. У п'єсі Неди Нежданої вони представлені, з одного боку, як помічники Драматурга, які за його дорученням комунікують із протагоністкою, а з другого боку — як біполярні сили Всесвіту, яким підвладні знання про народження, місію та смерть людини. Саме тому вони з'являються у творі в пролозі, ще до появи Драматурга та представлення головної героїні, і продовжують перебувати в дії аж до епілогу, і саме їм випадає створити фінал сценічного дійства. Не випадково вони під реплікований та оформлений під дитячу лічилку текст Заратустрової застільної пісні намагаються показати, що смикають за ниточки будь-кого і є ляльководами Всесвіту, незалежно від статі, віку та місії людини. На вагомості ніцшеанського інтертексту для цього драматургічного тексту також акцентує Мар'яна Шаповал: «Притча про перетворення духу і ще кілька відсилань до претексту „Заратустри“ структурують концептосферу драми Неди Нежданої, даючи змогу бачити героїню Лесю у кореляції з ніцшеанським дискурсом»², а «...сприйняття образу Лесі Українки через тексти Ніцше надає цьому образу нової символічності і притчевості, що було б неможливим без огляду на маску автора-персонажа»³.

Творча доля Лесі Українки в такому контексті постає не результатом її персональних зусиль, а планетарно визначеною місією, а персональні любовні колізії письменниці стають лише каталізаторами її творчості, сповненої глибинних переживань та відчуттів (її власних текстів у п'єсі обмаль, тому трьома колізіями кохання симетричні лише окремі цитатії: із Нестором Гамбарашвілі — «На мотив з Міцкевича» та «Як я умру, на світі запалає...»; із Сергієм Мержинським — «Твої листи завжди пахнуть зов'язими трояндами»; з Климентом Квіткою — «Errur ti tradiro»). Коли цю місію виконано, біографічній Лесі вже не належать її «вірші, драми, щоденники, листи», вона стає «сторінкою історії, сторінкою літератури», а її «спогади і почуття, думки і мрії» — матеріалом «для музеїв, дисертацій, політичних гасел тощо...» [12, с. 220]. У такий спосіб біографічна історія переростає в інтелектуальний сюжет про спадщину великих українських митців та про застороги щодо ймовірності її вихолощення та препарування.

² Шаповал М. Українська біографічна драма: тенденції, контексти, трансформації... С. 71.

³ Там само. С. 72.

Зрештою, завершують антологію «Таїна буття» ще дві п'єси Олега Миколайчука — «Квітка на три місяці» та «Гайдамаки. Інші».

У драмі «Квітка на три місяці» події розгортаються після того, як співачка українського походження Квітка Цісик дізнається, що лікарі відміряли їй лише три місяці життя, і намагається вкласти в ці три місяці те, що найбільше хотіла реалізувати. Картини твору — це перебування протагоністки в колі родини та друзів, а також її сні, у яких вона потрапляє в ув'язну майстерню народної української художниці Катерини Білокур, яка все життя малювала квіти й наділяла їх особливими емоціями. Цей «небесний зв'язок» не є випадковим, адже Квіткою свого часу батьки нарекли доньку саме під враженнями від репродукцій картин Катерини Білокур, яка у Квітчиному сні з цього дуже радіє: «Мої картини породили живу квітку» [12, с. 238].

Олег Миколайчук також розгортає поле «паралельних біографій». Адже зі сцен, що відбуваються в «реальному» житті Квітки, ми чуємо про її батьків та дідуся, які емігрували з українського містечка Коломиї та мріяли туди повернутися, бо «дідо вже в еміграції до останньої миті свого життя тримав у кімнаті валізу, де були спаковані речі, аби при першій нагоді повернутися до України» [12, с. 258], про її родину й коханого чоловіка, далеких родичів, друзів, творчі наміри, успіхи та поразки. А в снах Катерина Білокур розповідає їй про свою долю «художниці з народу» [12, с. 247] — про те, як ще дитиною в рідному селі Богданівці неподалік від Яготина творила свої перші картини в злиднях, «взимку малювала при світлі газової лампи, від холоду в хаті вода у відрах замерзала» [12, с. 247], як «читати, малювати, писати — все опанувала самотужки» [12, с. 247], як відмовила хлопцю, що хотів з нею одружитися, і потім «вік завікувала самотою» [12, с. 247], як під тягарем суспільного осуду й несприйняття намагалася втопитися в річці, але була врятована, «застудила ноги і до кінця днів своїх ходила з ціпком» [12, с. 247]. Також із розповідей Катерини у снах Квітки ми дізнаємося про її доленосну зустріч зі співачкою Оксаною Петрусенко, яка допомогла зробити ім'я і твори Катерини Білокур відомими, а ще про участь картин художниці у виставці в Парижі, у Луврі, де її талант високо поцінував Пабло Пікассо (саму мисткиню як просту селянку за кордон тоді не випустили, а віддані на виставку картини до авторки так і не повернулися). У віртуальному вимірі снів Катерина Білокур сприймає Квітку як свою доньку, якої в реальному житті ніколи не мала.

Звісно ж, у біографічній п'єсі про співачку має бути відведене місце й для її пісень. І тут драматург багато в чому довіряє інтуїції та задумах режисерів і читачів. Лише зрідка вказано конкретні пісні («Чорнобривці» та «Я піду в далекі гори»), у решті сцен простір ре-

цепції розширюється варіативними ремарками: «Звучить одна з пісень Квітки Цісик (бажано «При ватрі» або «І снилося»)» [12, с. 229]; «Звучить одна з журливих пісень Квітки» [12, с. 246] тощо.

Також у п'єсі наявний щільний інтертекст української культури: згадано картини Якова Гніздовського «Котяча дрімка» та «Рожевий бук»; кілька разів фігурує вишиванка як український національний одяг; в одній із інтермедій виникає «сільська хата-мазанка під стріхою» [12, с. 230]; українські пісні, диск із якими записує смертельно хвора Квітка, протиставляються на ціннісному рівні Оскару та рекламі за карколомні гроші; багато йдеться про українську діаспору, представники якої не поривають остаточно зі своєю країною; Квітка читає поезії Ліни Костенко та розмірковує про її долю в СРСР; зрештою, друг Квітки, український емігрант Алекс Гудмахен, «за часів вже новітньої України став найбільшим пропагандистом творчості Квітки Цісик. Але не тільки її пісень. Разом із українською діаспорою надавав допомогу героям Революції гідності, під час війни на Сході привозив необхідне медичне обладнання для поранених бійців до Львова та своєї рідної Одеси. Алекс продовжував здійснювати мрії Квітки Цісик» [12, с. 259].

Отже, біографічна історія Квітки стає втіленням справжньої українськості тієї частини української діаспори, яка пам'ятає про своє походження й коріння, на відміну від, скажімо, представленого в п'єсі майже біографічного образу Савіка Шустера як хитрого і продажного космополітичного заробітчанина.

Останній художній текст антології — п'єсу «Гайдамаки. Інші» — досить умовно можна зарахувати до групи власне біографічних драм, оскільки її автор Олег Миколайчук створив у цьому разі швидше дискурс про дискурси, презентувавши читачам об'єднані за персональним кумулятивним принципом окремі факти з життєвих і творчих біографій багатьох відомих українців — Тараса Шевченка, Михайла Щепкіна, Миколи Гоголя, Леся Курбаса, Івана Миколайчука, своєрідну творчу «біографію» відомого українського фільму «Сон» режисера Володимира Денисенка за сценарієм Дмитра Павличка, де головну роль Тараса Шевченка зіграв молодий Іван Миколайчук, а також імовірнісні біографічні історії, що супроводжували написання Шевченком «Гайдамаків» та «Розритої могили».

У цьому тексті знову розгорнуто прийом «Театру в театрі», коли вигаданий персонаж Режисер прагне втілити на сцені «Гайдамаків» Шевченка, реанімувавши відому однойменну виставу Леся Курбаса. Тому як дискусійні репетиції розгортаються окремі фрагменти постановки «Гайдамаків». Решта сцен відбувається в діалогах режисера з акторами та працівниками сцени в прагненні відшукати «свого» Шев-

ченка — окремі діалоги відкривають портали української культури в інших часопросторових координатах (наприклад, обґрунтовується поява на сцені як повноцінних персонажів Тараса Шевченка, жандармів, які на нього полюють, українських мандрівних кобзарів, Щепкіна, Гоголя), і в такий спосіб декларується плинність і тяглість національної культурної традиції, тож у густонаселений контекст твору потрапляють не лише Котляревський і декабрист Волконський, які рятували Щепкіна з кріпацтва, а й знакові представники української театральної та кінематографічної культури ХХ ст.: актори театру Леся Курбаса Іван Мар'яненко, Амвросій Бучма, Наталія Ужвій, Валентина Чистякова, Йосип Гірняк; Іван Миколайчук у період роботи на кіностудії імені Олександра Довженка під час зйомок фільму «Тіні забутих предків»; плеяда друзів та соратників Івана Миколайчука — Володимир Денисенко, Сергій Параджанов, Юрій Іллєнко, Лариса Кадочникова.

Відтак унеможливується чітке визначення головного біографічного протагоніста цього драматургічного твору, і його місце впевнено заступає широкий культурний дискурс.

Антологію «Таїна буття» також можна розглядати в контексті інтересу науковців і практиків Національного центру театрального мистецтва імені Леся Курбаса до драматургічної біографіки. Ще в жовтні 2008 р. Центром в межах проекту «Новітня українська драматургія: моделі теоретичного і сценічного прочитання» було проведено науково-практичну конференцію «Біографічний канон у драматургії: *pro i contra*», присвячену полілогу про сучасну біографічну драму між театрознавцями, літературознавцями, культурологами, режисерами, акторами, завітниками театрів. Окремі біографічні драми крізь призму інших драматургічних дискурсів включені в інші антологічні проекти Центру. Драматургічна біографіка сьогодні також є дослідницьким пріоритетом кількох наукових проектів цієї установи.

Антологія «Таїна буття», отже, стає прецедентним несистемним зрізом творчих здобутків сучасної української біографічної драми, демонструючи кілька її провідних тенденцій: 1) у новітніх біографічних п'єсах широко використовується інтертекстуальний підхід (автори застосовують історичні документи, листи, спогади, художні тексти, сегменти навколополітичних та металітературних дискурсів) і це надає можливість новим біографічним героям промовляти від першої особи, презентує їх мовні особистості й широкий контекст про них; 2) усі драматурги прагнуть позбутися реалістичної стилістики, до якої тяжіла українська біографічна драматургія ХХ ст.: її ресурси інтенсивно витісняються снами, візіями, внутрішнім роздвоєнням, ліричними історіями, зонгами; 3) тенденцією українського біо-

графічного поля в драматургії стають паралельні біографії, або ж, як зазначає один із персонажів Олега Миколайчука, розкіш «пізнавати одного генія через сприйняття іншого» [12, с. 299], також бачимо потужну апеляцію до риторики «театру в театрі», зрештою, до напрацювань у річищі драматургії дискурсу.

У творчому арсеналі авторів антології є й чимало інших біографічних п'єс, які здебільшого презентують не лише українські, а й позаукраїнські біографічні контексти («Химерна Мессаліна» Неди Нежданой, «Оноре, а де Бальзак» Неди Нежданой та Олега Миколайчука, «Ассо та Піаф, або Ще один тост за Мермоза» Олега Миколайчука, «Містер Сковорода» Ярослава Верещака, «Мені тісно в імені своєму» та «Сказана голубка» Тетяни Іващенко. Окремо слід відзначити великий доробок біографічних драм Валерія Герасимчука: драматургічні твори «Поет і Король, або Кончина Мольєра», «Цикута для Сократа», «Трагедія Нобеля і драма Хемінгуея», «Окови для Чехова», «Помилка Сервантеса», «Приборкування... Шекспіра!», «Кохані Бетховена і коханки Паганіні», «Душа в огні (Довженко)», «В облозі саламандр», «Репін та Яворницький», а також великий «роман» «Репін», який складається із чотирнадцяти окремих, центрованих довкола головного персонажа п'єс, що є творчими біографічними історіями його відомих картин «Бурлаки на Волзі», «Паризьке кафе», «Хресний хід», «Портрет Мусоргського», «Портрет Стасова», «Іван Грозний», «Вечорниці», «Толстой на оранці», «Запорожці», «Портрет Третьякова», «Чорноморська вольниця», «Гайдамаки, або Освячення ножів», «Гопак», «Портрет Званцевої»).

Цікаво, що художні ресурси, запропоновані для перегляду українського біографічного пантеону й зафіксовані антологією «Таїна буття», широко використовують українські митці для створення інших художніх біографій, що належать до європейського або світового культурного пантеону. За межами цього авторського колективу маємо біографічні п'єси інших українських письменників — Миколи Братана, Олександра Денисенка, Катерини Демчук, Івана Драча, Олександра Очеретного, Володимира Клименка (КЛІМ), Ірени Коваль, Світлани Новицької, Сергія Носаня, Світлани Олексеюк, Зіновія Сагалова, Аліни Семерякової, Богдана Стельмаха, Станіслава Росовецького, Лідії Чупіс, Юрія Щербака, Ярослава Яроша та інших авторів, які в цілому вписуються в запропоновані антологією параметри, чим засвідчується її естетична репрезентативність, оскільки «Таїна буття» як своєрідний корпус драматургічних текстів акумулює знакові біографічні стратегії, актуалізовані в інших біографічних драмах українських авторів поза самою антологією.

1. Бондарева О. Міф і драма у новітньому літературному контексті: поновлення структурного зв'язку через жанрове моделювання : монографія / Олена Бондарева. – Київ : Четверта хвиля, 2006. – 512 с.
2. Від Неба до Землі : антологія п'єс за біблійними сюжетами / упоряд. Я. Верещак. – Київ : Фенікс, 2019. – 448 с.
3. Галета О. Від антології до онтології: антологія як спосіб репрезентації української літератури кінця ХІХ — початку ХХІ століття : монографія / Олена Галета. – Київ : Смолоскип, 2015. – 640 с.
4. Голос тихої безодні та інші голоси : антологія сучасної української монодрами / упоряд. Н. Мірошніченко. – Київ : Фенікс, 2016. – 320 с.
5. Драмовичок : антологія сучасної української драматургії для дітей та підлітків / упоряд.: О. Миколайчук, Я. Верещак, Н. Мірошніченко. – Київ : НЦТМ ім. Л. Курбаса, 2017. – 464 с.
6. Закалюжний Л. Драма Тетяни Іващенко «Таїна буття» як спроба художньої реконструкції творчої біографії Івана Франка / Леонід Закалюжний // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів, 2015. – Вип. 62. – С. 265–272.
7. Інша драма : антологія експериментальних українських п'єс / упоряд. О. Мірошніченко. – Київ : Світ знань, 2019. – 210 с.
8. Каспич Г. Г. Культурологічний інтертекст драматургії Валерія Герасимчука : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Г. Г. Каспич ; Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка. – Київ, 2020. – 233 с.
9. Лабіринт із криги та вогню : антологія актуальної драми. Революція гідності і гібридна війна / упоряд.: Н. Мірошніченко, О. Миколайчук. – Київ : Смолоскип, 2019. – 432 с.
10. Майдан. До і після : антологія актуальної драми / упоряд.: О. Миколайчук, Я. Верещак, Н. Мірошніченко. – Київ : Світ знань, 2016. – 256 с.
11. Мотанка : антологія української жіночої драматургії / упоряд. Я. Верещак. – Київ : Світ знань, 2016. – 384 с.
12. Таїна буття : біографічна драма. Антологія / упоряд.: О. Миколайчук, Я. Верещак, Н. Мірошніченко. – Київ : Світ знань, 2015. – 304 с.
13. Цимбал Г. Драматург Тетяна Іващенко: «Я з дитинства мислила діалогами» : [інтерв'ю] / Т. Іващенко ; розмовляла Г. Цимбал // Урядовий кур'єр. – 29 квітня 2017 р. – Режим доступу: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/dramaturg-tetyana-ivashenko-ya-z-ditinstva-mislila/>
14. Часо&Простір : антологія сучасної української історичної драми / упоряд. Н. Мірошніченко. – Київ : Саміт-Книга, 2021. – 512 с.

REFERENCES

1. Bondareva, O. (2006). *Mif i drama u novitnomu literaturnomu konteksti: povernennia strukturnoho zviyazku cherez zhanrove modeliuвання*. Kyiv, Ukraine: Chetverta khvylia. [In Ukrainian].
2. Vereshchak, Ya. (Comp.). (2019). *Vid Neba do Zemli: Antolohiia pies za bibliinymy suzhetamy*. Kyiv, Ukraine: Feniks. [In Ukrainian].
3. Haleta, O. (2015). *Vid antolohii do ontolohii: Antolohiia yak sposib reprezentatsii ukrainskoi literatury kintsia 19 – pochatku 21 stolittia*. Kyiv, Ukraine: Smoloskyp. [In Ukrainian].

4. Mirosnhychenko, N. (Comp.). (2016). *Holos tykhoi bezodni ta inshi holosy: Antolohiia suchasnoi ukrainskoi monodramy*. Kyiv, Ukraine: Feniks. [In Ukrainian].
5. Mykolaichuk, O., Vereshchak, Ya., & Mirosnhychenko, N. (Comps.). (2017). *Dramovychok: Antolohiia suchasnoi ukrainskoi dramaturhii dlia ditei ta pidlitkiv*. Kyiv, Ukraine: NTsTM im. L. Kurbasa. [In Ukrainian].
6. Zakaliuzhnyi, L. (2015). Tetyana Ivaschenko's play "The Existential Mystery" as an attempt of fictional reconstruction of Ivan Franko's literary biography. *Visnyk of the Lviv University. Series Philology*, 62, 265-272. [In Ukrainian].
7. Mirosnhychenko, O. (Comp.). (2019). *Insha drama: Antolohiia eksperymentalnykh ukrainskykh pies*. Kyiv, Ukraine: Svit znan. [In Ukrainian].
8. Kaspich, H. H. (2020). *Kulturolohichni interteksty dramaturhii Valeriii Herasymchuka* (PhD dissertation). Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
9. Mirosnhychenko, N., & Mykolaichuk, O. (Comps.). (2019). *Labirynt iz kryhy ta vohniu: Antolohiia aktualnoi dramy. Revoliutsiia hidnosti i hibrydna viina*. Kyiv, Ukraine: Smoloskyp. [In Ukrainian].
10. Mykolaichuk, O., Vereshchak, Ya., & Mirosnhychenko, N. (Comps.). (2016). *Maidan. Do i pislia: Antolohiia aktualnoi dramy*. Kyiv, Ukraine: Svit znan. [In Ukrainian].
11. Vereshchak, Ya. (Comp.). (2016). *Motanka: Antolohiia ukrainskoi zhinochoi dramaturhii*. Kyiv, Ukraine: Svit znan. [In Ukrainian].
12. Mykolaichuk, O., Vereshchak, Ya., & Mirosnhychenko, N. (Comps.). (2015). *Taina buttia: Biohrafichna drama. Antolohiia*. Kyiv, Ukraine: Svit znan. [In Ukrainian].
13. Tsymbal, H. (2017, April 29). Dramaturh Tetiana Ivashchenko: "Ya z dytynstva myslyla dialohamy". *Uriadovyi Kurier*. Retrieved from: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/dramaturg-tetyana-ivashchenko-ya-z-ditinstva-mislila/> [In Ukrainian].
14. Mirosnhychenko, N. (Comp.). (2021). *Chaso&Prostir: Antolohiia suchasnoi ukrainskoi istorychnoi dramy*. Kyiv, Ukraine: Samit-Knyha. [In Ukrainian].

Руконус одержано 25.06.2021 р.

Olena BONDAREVA, D.Sc. (Philology), Professor, Chief Research Associate, Department of Ukrainian Literature, Comparative Studies and Grinchenko Studies, Institute of Philology, Borys Grinchenko Kyiv University (Kyiv, Ukraine).

Dramatic anthology of biographical plays "The Secret of Being" and its cultural contexts.

The goal of the work. The research is devoted to the modern Ukrainian anthology of biographical drama. The goal of the work is to analyze the anthology "The Secret of Being" in the context of the modern anthology of the literary process, the creation of its parallel versions, trends in modern biography. **The research methodology** is at the intersection of cultural-historical school, cultural anthropology, postcolonial studies and textual analysis. The general scientific principle of the ratio of parts and whole is taken into account, universal types of

characters and individual authorial strategies of modern dramatic biography in Ukraine are determined. *The scientific novelty* of the work lies in the introduction to the field of scientific analysis of significant facts of the modern literary process, in determining the basic axiological priorities of the new Ukrainian cultural canon and ways of its design by means of modern Ukrainian drama. The changes that characterize the dynamics of today's Ukrainian biographical drama are identified. It is found out which author's strategies are offered by modern Ukrainian playwrights to rethink key biographical figures of modern Ukrainian history and culture. It is noted that the interest of modern Ukrainian drama in rethinking well-known literary biographies is associated with the formation of a new civic identity of Ukrainians and the definition of the civilization vector of the country in the 21st century. **Conclusion.** The dramatic anthology "The Secret of Being" is a representative project of the Les Kurbas National Center of Theater Arts, which started the stage of collections in the history of anthologies of modern Ukrainian drama. Dramaturgy not only responds to the modern reformatting of national state and cultural pantheons, but also offers its own versions of the latest canonization, actively developing biographical metagenres, relying on new humanitarian reflections and creating its own cultural intertext. The figures of Taras Shevchenko, Lesya Ukrainka, and Ivan Franko, who have long been present in the cultural canon, are being reconsidered, accents in the perception of the images of Ivan Mazepa and Stepan Bandera are changing, Ivan Mykolaychuk, Kvitka Tsisyk, Kateryna Bilokur, Andrei Sheptytsky. The corpus of dramatic texts of the anthology represents significant biographical strategies of literary writing, relevant in current texts of modern Ukrainian drama.

Key words: biographical drama, anthology, genre, literary biography, identity, cultural pantheon, intertextual space.

Olena BONDAREVA, doktor filologii, profesor, główny pracownik naukowy Zakładu Literatury Ukraińskiej, Studiów Porównawczych i Studiów Hrinchenki, Instytut Filologii, Uniwersytet Borysa Hrinchenki w Kijowie (Kijów, Ukraina).

Antologia dramatyczna sztuk biograficznych *Tajemnica bytu i jej konteksty kulturowe.*

Cel pracy. Badanie poświęcono współczesnej ukraińskiej antologii dramatu biograficznego. Celem pracy jest analiza antologii *Tajemnica bytu* w kontekście współczesnej antologizacji procesu literackiego, tworzenie jej równoległych wersji, nurtów we współczesnej biografii. **Metodologia badań** znajduje się na styku szkoły kulturowo-historycznej, antropologii kulturowej, studiów postkolonialnych i analizy tekstu. Uwzględnia się ogólną naukową zasadę stosunku części do całości, określa uniwersalne typy postaci i indywidualne strategie autorskie współczesnej biografistyki dramaturgicznej na Ukrainie. **Nowość naukowa pracy** polega na wprowadzeniu w obszar analizy naukowej istotnych faktów współczesnego procesu literackiego, na określeniu bazowych priorytetów aksjologicznych nowego ukraińskiego kanonu kulturowego i sposobów jego kształtowania za pomocą nowoczesnego dramatu ukraińskiego. Identyfikuje się zmiany, które charakteryzują dynamikę dzisiejszego ukraińskiego dramatu biograficznego. Wyjaśnia się, jakie strategie autorskie oferują współcześni dramatopisarze ukraińscy, aby na nowo przemyśleć kluczowe postaci biograficzne współczesnej historii i kultury ukraińskiej. Podkreśla się, że dążenie współczesnej dramaturgii ukra-

ińskiej do odczytania na nowo znanych biografii literackich ma związek z kształtowaniem się nowej tożsamości obywatelskiej Ukraińców i zdefiniowaniem wektora cywilizacyjnego kraju w XXI wieku. **Wnioski.** Antologia dramatyczna *Tajemnica bytu* jest reprezentatywnym projektem Narodowego Centrum Sztuki Teatralnej imienia Łesia Kurbasa, którym w historii antologii współczesnego dramatu ukraińskiego rozpoczęto etap kolekcjonowania. Dramaturgia nie tylko odpowiada na współczesne przeformatowanie państwowych i kulturowych panteonów narodowych, ale także oferuje własne wersje najnowszego tworzenia kanonu, aktywnie rozwijając metagatunki biograficzne, opierając się na nowych refleksjach humanitarnych i tworząc własny intertekst kulturowy. Dokonuje się nowa deskrypcja postaci Tarasa Szewczenki, Łesi Ukrainki i Iwana Franki, które od dawna są obecne w kanonie kulturowym, zmieniają się akcenty w odczytywaniu wizerunków Iwana Mazepy i Stepana Bandery, notowane są próby wprowadzenia do ukraińskiego panteonu kulturowego Mikołaja Gogola, Łesia Kurbasa, Mychajły Szczepkina, Ołeksy Nowakiwskiego, Ołeny Telihi, Iwana Mykołajczuka, Kwitki Cisyk, Kateryny Biłokur, Andrija Szeptyc'kiego. Korpus tekstów dramaturgicznych antologii reprezentuje ważne strategie biograficzne piarstwa literackiego, aktualne w tekstach współczesnego dramatu ukraińskiego.

Słowa kluczowe: dramat biograficzny, antologia, gatunek, biografia literacka, tożsamość, panteon kulturowy, przestrzeń intertekstualna.

БІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

УДК 94(477-25)"1920":316.343.6-051]:82-94.09
<https://doi.org/10.15407/ub.21.265>

Олександр Іванович БОНЬ,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Київського університету імені Бориса Грінченка
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>
o.bon@kubg.edu.ua

ГУМАНІТАРНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ РАДЯНСЬКОГО КИЄВА 1920-х РОКІВ У ЕГО-ДОКУМЕНТАХ ПИСЬМЕННИКА ОЛЕКСИ ВАРАВВИ

Мета роботи. Діяльність української інтелігенції в ранній радянський період ще недостатньо досліджена. Особливо це стосується внутрішньої ідейної боротьби в середовищі гуманітарної інтелігенції і суспільно-політичного спрямування різних угруповань та їх осередків. Мета роботи — показати діяльність української гуманітарної інтелігенції Києва в першій половині 1920-х рр. на основі аналізу джерел особового походження українського письменника, редактора Олексі Варавви (Кобця). **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах наукової об'єктивності, системності та історизму. Застосовано також загальноісторичні методи — біографічний, проблемно-тематичний, мікроісторичний, ретроспективний, просопографічний. **Наукова новизна** роботи полягає у використанні матеріалів, які вперше вводяться до наукового обігу, — спогадів та епістолярію Олексі Варавви. **Висновки.** Для показу середовища та діяльності української гуманітарної інтелігенції Києва першої половини 1920-х рр. мають особливе значення джерела особового походження. Малознані спогади, частина яких ніколи не публікувалася, та невідомі раніше «Матеріали до кореспонденційної автобіографії» письменника й редактора Олексі Варавви ілюструють важливі постаті та атмосферу українського відродження того часу. Ці документи яскраво показують залученість частини інтелектуального середовища в повстанську боротьбу (Г. Чупринка), активне ідейне несприйняття радянської

влади (Г. Косинка). Вони демонструють протистояння груп літературно-мистецької інтелігенції, центрами яких були різні за спрямуванням часописи — «Нова громада», «Глобус», «Пролетарська правда». О. Варавва тісно співпрацював із неокласиками, національно налаштованими представниками письменства, і показував, як вони протистояли режиму.

Ключові слова: О. Варавва, українська гуманітарна інтелігенція, Київ, Г. Чупринка, Т. Осьмачка, Г. Косинка, М. Рильський, М. Зеров, неокласики.

Діяльність, історична роль та доля української гуманітарної інтелігенції в часи тоталітаризму тривалий час перебуває у фокусі уваги науковців. Але її найчастіше розглядають у парадигмі національного відродження, що пов'язано з багаторічним замовчуванням у радянські часи імен багатьох репресованих діячів української науки і культури. Утім, період 1920-х рр. був набагато різноманітнішим на різновекторні процеси в цьому середовищі: від морального та ідейного протистояння владі до намагання знайти нові форми роботи; від використання владою культурного вантажу «старої» до витворення «нової» інтелігенції. Ще не достатньо дослідженими є процеси ідейної боротьби в середовищі української інтелігенції, впливу цієї боротьби на розвиток культури й використання її радянським режимом у своїх цілях.

Тому особливе значення для розв'язання згаданих проблем мають его-документи українських інтелектуалів міжвоєнного періоду, оскільки вони містять матеріал, який не міг відклатися в офіційних чи особистих документах у радянській Україні через неможливість показати справжні мотиви й цілі діяльності, через страх перед радянською репресивною системою.

У цьому контексті велику наукову цінність мають его-документи українського письменника, редактора, перекладача і громадського діяча Олекси Петровича Варавви (29.03.1882 р. — 05.09.1967 р.). У дослідженні використано цікаві й незвичні для українського наукового середовища за формою «Матеріали до кореспонденційної автобіографії» Олекси Варавви (Кобця), які були укладені його сином Олександром Ворониним (Вараввою) і вперше вводяться до наукового обігу. Пропонуються і його спогади, які раніше оприлюднювалися не повністю. Вони зберігаються в Меморіально-літературному музеї братів Вараввів у Канівській гімназії імені І. Франка. Відразу зауважимо, що «Матеріали до кореспонденційної автобіографії» за листуванням О. Варавви є викладом за тематично-хронологічним принципом (41 тема) основних аспектів його діяльності. Також використано «Автобіографію» О. Варавви 1929 р., надіслану літературознавцеві Миколі Плевако, яка зберігається в Інституті рукопису НБУВ¹. Вона опублікована в збірці автобіографій українських митців 1920-х рр. [15, с. 70–74]. М. Плевако в той період готував багатом-

ний біо-бібліографічний словник українських письменників [13, с. 13]. «Записки письменника» Олекса Варавва так і не закінчив. Але у виданнях діаспори автор їх друкував частинами, зокрема про діячів українського «Розстріляного відродження», які є найбільш важливими для нашого дослідження [6, с. 288–303]. Згодом вони були передруковані й у незалежній Україні [7, с. 104–116; 8, с. 149–168].

Постаті Олекси Варавви та його брата Григорія, теж літератора і художника, репресованого в роки «великого терору», уже були у фокусі уваги літературознавців, істориків та краєзнавців [10; 11; 12; 16, с. 13–14; 17]. Утім, ще не досліджувались українські гуманітарії Києва 1920-х рр. через призму його еґо-документів.

Мета роботи — показати діяльність української гуманітарної інтелігенції Києва в першій половині 1920-х рр. на основі аналізу джерел особового походження українського письменника, редактора Олекси Варавви (Кобця, Воронина).

Розглянемо прізвища і псевдоніми письменника. У листі до М. Юркевич 19 грудня 1959 р., написаному вже в еміґрації у США, він наголошував, що прізвище походить з арабської мови: «бар-абба», що означає син батька ², — тому вживав його з подвоєнням другої букви «в». Часто послуговувався псевдонімом Кобець. Прізвище Воронин Олекса Варавва взяв на початку еміґрації і в листі до Костянтина Даниленка-Данилевського в 1957 р. пояснював, що причиною стало те, що в радянській газеті «Комуніст» у часи Другої світової війни було опубліковано інформацію про смертні вироки щодо Аркадія Любченка, Олекси Варавви та співробітників газети «Нова Україна», яка виходила в окупованому гітлерівцями Харкові. У газеті містився заклик до радянських підпільників «при першій нагоді загнати ножа в спину кожному з тих „ворогів народу“». Прізвище Воронин він узяв від родинного лікаря («стовідсоткового українця»), який покінчив життя самогубством у 1942 р., — людини, яка «не витримала „визвольного“ режиму Гітлера» ³. Ці обставини примушували Олексу Варавву й у діаспорі, щоб не нашкодити рідним у СРСР, вдаватися до самоцензури. Зокрема, у листі до Григорія Костюка 30 квітня 1960 р. він просив у романі «Записки полоненого» не зазначати його справжнє прізвище Варавва: «Не хочу аж надто дратувати червоних псів, поки ще живі в Україні не зовсім донищені родичі» ⁴.

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. XXVII. Од. зб. 907. Арк. 1-4.

² Музей-архів братів Вараввів при Канівській гімназії імені І. Франка (далі МАВВ). Матеріали до кореспонденційної автобіографії. Прізвище, псевдоніми. С. 2.

³ Там само.

⁴ Там само. С. 3.

Життя Олексі Варавви було насичене подіями. Літературну діяльність він почав ще до Першої світової війни. В автобіографії (листопад 1929 р.), написаній на посаді редактора Одеської кінофабрики, О. Варавва коротко розказує про повернення в Україну, до Києва, після австрійського полону (перебував до серпня 1917 р.), півторамісячне ув'язнення контррозвідкою за «„зраду отечеству“, бо... був у Австрії в організованому українському таборі в Фрайштаті». Але у зв'язку із заколотом Л. Корнілова контррозвідку було розігнано, а його з 15 товаришами звільнено. Як і багато українських письменників, діячів науки і культури, у той важкий час він пов'язав свою подальшу працю з кооперацією — вступив у Києві на тримісячні кооперативні курси й у видавничий відділ «Дніпросоюзу» [15, с. 71]. Варто зауважити, що в автобіографії для М. Плевако О. Варавва досить детально розповідає про свій зв'язок із Союзом визволення України (СВУ) та творчість у таборі українських військовополонених у Фрайштаті, ще не осягнувши політичної недоцільності цього в умовах радянської України. Але наприкінці автобіографії він указує, що через матеріальні нестатки та суворого батька в дитинстві він сформувався в «людину з вразливою психічною конструкцією, з ухилом до самотності, до становища відлюдька». Під час роботи у Фрайштаті він що «хибу» почав виправляти. Але донос одного з полонених до контррозвідки уряду О. Керенського й ув'язнення та загроза страти за «зраду» надовго відбили в ньому «охоту до праці в організаціях, на людях. ТОМУ ТО Я НІ В ЯКІЙ НІ ЛІТЕРАТУРНІЙ, НІ В ПОЛІТИЧНІЙ організації ніколи не був» (виділення О. Варавви. — *О. Б.*) [15, с. 74].

За багато років після 1917 р. в еміграції О. Варавва дізнався, що тоді український уряд під тиском тимчасового уряду змушений був не співпрацювати з учасниками СВУ, названими «німецькими запроданцями». Ними були А. Жук, В. Дорошенко, С. Смаль-Стоцький, В. Симович, О. Охримович, «які душу і тіло справді хотіли покласти задля національного відродження й політичного визволення України з московського рабства»⁵.

Із поверненням з Петрограда в Київ у 1917 р. О. Варавва активно долучився до літературного життя. Чотири його вірші «Книгоспілка» вмістила в календарі. Саме їх «помітив» Сергій Єфремов в огляді української літератури за той рік і вказав, що на українському літературному небосхилі з'явилося нове ім'я⁶.

⁵ МАБВ. Матеріали до кореспонденційної автобіографії. Літературна, редакторська й публіцистична діяльність. Записки полоненого. С. 16.

⁶ МАБВ. Матеріали до кореспонденційної автобіографії. Війна, полон, повернення в Україну. С. 5.

Свою роботу в «Дніпросоюзі» Олекса Варавва називає в автобіографії «каторжною» [15, с. 73]. У Києві він організував журнали «Громада» (1918–1919 рр.) і «Нова громада» (1923–1925 рр.) де був за редактора, умістив у них чимало поезій, фейлетонів, початок великого роману «Калиновий гук», який, на жаль, не закінчив.

Частина спогадів, що охоплює час від 1920 р., коли більшовикам вдалося остаточно захопити Київ, у рукописі має дещо ширшу назву — «Незабутні дні і люди українського ренесансу», яка точніше вказує на їх спрямованість. У мемуарах є підрозділ «Київ загоє рани», який показує раннє радянське життя напередодні проголошення непу: «Наш, у віках гордий, незламний і непокірливий Київ поволі загоював, завдані йому диким наїзником, рани»⁷. Зауважимо кілька важливих моментів. По-перше — текст є белетризованим і тому читається як художній твір (далося взяти письменницьке єство автора). Але від того він не стає менш цінним і наповненим суттєвими фактами. По-друге — автор у листах не раз наголошував на тому, що за сорок років деякі деталі вже стерлися з пам'яті. Але це властиво для всіх спогадів. І по-третє — автор, мабуть, свідомо не вказує частину імен і прізвищ чи завуальовує їх. Він не раз указував у листуванні вже в США, що робив це для того, щоб не нашкодити тим українцям, хто міг зацікавити радянські каральні органи по обидва боки «залізної завіси».

Починається підрозділ «Київ загоє рани» із сюжету про Григорія Чупринку. У цьому контексті важливою є думка Олекси Варавви про те, що із закінченням боротьби за державність «український народ, його невмируща й непогамована потенція, його непереможна в віках сила почала помацки вишукувати інших шляхів боротьби»⁸. І ця боротьба мала бути тривалою на фронті духовності: «Київ у той час, позбувшись безлічі фронтів боротьби, відвертої боротьби із зброєю в руках, клетотів уже бурхливими, непокійними масами української молоді, що, залишивши до часу гвинтівки, одрізи, і прикопавши гранати та кулемети, кинулись до своєї столиці в жадобі освіти, знань — тієї зброї, яка мала придатись для продовження боротьби з московською навалою — не сьогодні, то завтра, чи післязавтра»⁹.

Серед таких борців він називає «чарівливого поета-естета» Григорія Чупринку, який перемкнувся у творчості від «своїх „сніжинок — мов пушинок-порошинок“ і грайливих „дзеньків-бреньків“» до поста-

⁷ МАБВ. Матеріали до «Записок письменника» 1953–1960. Незабутні дні і люди українського ренесансу. С. 1.

⁸ Там само.

⁹ Там само. С. 5.

чання повстанському лісу патріотичних маршів і пісень. Завдяки знайомству із О. Вараввою та друкаркою із «Дніпросоюзу», які допомагали йому друкувати поезії, Григорій Чупринка виконував доручення Всеукрповстанкому. Із «... майже дитячою втіхою, запихав він у спідні кишені свої нерозлучної, козацького крою, синьої чумарки, а як не вистачало місця там, то й у свою, теж нерозлучну, сиву українську шапку, пачки на тонкому папері виготовлених йому його писань»¹⁰.

Останню їх зустріч перед загибеллю Г. Чупринки О. Варавва згадує у зв'язку з цікавим випадком. Тоді один зі співробітників «Дніпросоюзу» на Євбазі (Єврейському базарі) в Києві виявив у якогось барахольщика великий пакунок із рукописами Тараса Шевченка. Йому вдалося з'ясувати, що ці рукописи — із пограбованої більшовиками квартири міністра Д. Дорошенка. Документи вони розглядали за столом Олекси Варавви в «Дніпросоюзі», коли туди зайшов Г. Чупринка. Розуміючи унікальність рукописів Кобзаря, Григорій Чупринка просив дати для зберігання йому ці документи. Але зважив на обставини й погодився, що в його напівлегальному становищі це нераціонально. Не названий О. Вараввою співробітник «Дніпросоюзу» (пам'ятаємо його намагання приховати прізвища тих, кому могли загрожувати репресії) пообіцяв зберегти рукописи¹¹. Автор спогадів указує, що не знає, куди потрапили ці документи (це питання, очевидно, вартє окремого дослідження). Г. Чупринка невдовзі був заарештований — тоді проводилась операція проти українського підпілля та повстанців. Начальник секретно-оперативної частини Ю. М. Перцов згадував: «Разом належало арештувати в Києві понад 200 осіб, на периферії — понад 400... Цієї ночі, внаслідок виконаної операції, було арештовано понад 600 петлюрівських агентів, вилучено 10 кулеметів, багато рушниць та револьверів різних систем» [14]. Г. Чупринка був розстріляний 28 серпня 1921 р. в Києві. Тривалий час вказувалися різні обставини й час його загибелі, зокрема, цю проблему досліджував М. Жулинський [4, с. 108–119; 5, с. 5–12].

Олекса Варавва яскраво показує трагічний 1921 р. — час закінчення кривавих розправ більшовицьких каральних органів над повстанцями, борцями за українську державність. Називає жертв ЧК на вул. Садовій, 5, зокрема Миколу Лозовика. Йому Олекса Варавва допомагав, працюючи в «Дніпросоюзі», «конфіскувати» для потреб Всеукрповстанкому друкарський розмножувальний апарат. М. Лозовик закликав молодого письменника до безпосередньої участі в підпіллі. Але О. Ва-

¹⁰ МАБВ. Матеріали до «Записок письменника» 1953–1960. Незабутні дні і люди українського ренесансу. С. 1.

¹¹ Там само. С. 2.

равва завагався і відповів: «...Мало вірю, в даних умовах, на успіх задуманого повстання, і що не мало є шляхів, ідучи якими, я свою частку обов'язків перед народом спроможуся якось виконати». А потім просто сказав: «Миколо, я ще трохи пожити хочу». Але все ж допоміг «конфіскувати» апарат. Він свідомо після роботи не замкнув приміщення і порадив охоронцеві не замикати і вхідні двері та спати у віддаленій кімнатці. Так українські повстанці отримали розмножувальний апарат¹². Очевидно, що ці події відбувались влітку 1921 р.

В Олексі Варавви, за радянськими мірками, були причини хвилюватись за своє майбутнє через участь у СВУ — «яке це страхітливе слово було там!». Тому він, як і багато українських гуманітаріїв, «з головою занурився в чорну, непоказну, а таку потрібну... культурницьку працю»¹³. І притому постійно був пильним. У листі до К. Даниленка 21 листопада 1954 р. О. Варавва повідомляв про «нехіть» до листування, яка «залишилася вже в крові»: «Відучили мене від них під советами, де я за все життя не написав кількох листів, знаючи добре, що їх ретельно контролюють»¹⁴.

В умовах розгрому українського повстанського руху, підпілля і закінчення боротьби за державність Олексі Варавва образно показує українських гуманітаріїв, що «як із-під важкого пластовиння з ніжної зимової покрівлі, почали сміливо пробиватися назверх — до світла, до сонця, до життя — перші паростки буйного зеленого рясту — перші літературні спроби української молоді сказати своє, глибоко замасковане крижаними напластуваннями суворої дійсності, вогняне слово: „Живемо!“»¹⁵. Серед цих літераторів він називає Григорія Косинку, Тодося Осьмачку («важкий, довготелесий, як той дуб неколупний»), Бориса Антоненка-Давидовича (Богдана Вірного), Павла Тичину («ще тоді не тільки не двічі-орденоносний, а тільки багатонадійний співець одвічних скорбот українського народу... ще не скотився в безодню „Партія веде!“»)¹⁶.

Далі спогади «Незабутні дні і люди», опубліковані в «Хроніці-2000» (збігаються із мюнхенським виданням «Безсмертні»), дещо відрізняються від авторського машинописного варіанта О. Варавви, і не лише редакційними правками. Тому будемо використовувати й авторський варіант у тих випадках, коли він суттєво доповнює опублікований. Письменник згадує середовище київських неокласиків, до

¹² Там само. С. 4.

¹³ МАБВ. Кореспонденційна автобіографія. У Харкові до війни (1926–1941). С. 5.

¹⁴ Там само. С. 4.

¹⁵ МАБВ. Матеріали до «Записок письменника» 1953–1960. Незабутні дні і люди українського ренесансу. С. 5.

¹⁶ Там само. С. 6–7.

якого був близьким ідейно, постійно контактував із його представниками. Він подає цікавий підхід, пояснюючи високий естетизм і відірваність їхньої поезії від «буденної і тяжкої сучасності» її свідомим ігноруванням більшовицького режиму. Це поєднувалось у Миколи Зерова зі сміливим читанням лекцій. Григорій Косинка тоді дивувався відвертості свого улюбленого професора: «І як він таки не боїться бути таким одвертим із тими сотнями своїх слухачів?.. Та ж поміж ними багато є всяких типів» [7, с. 104]. Олекса Варавва зазначає і дуже високий авторитет серед творчих кіл Києва Максима Рильського, який жив на околиці Києва «...в голій, майже порожній від усякої обстановки й позбавленій навіть звичайного мешканевого затишку, кімнатці, в якій повернутися було ніде» [7, с. 104]. Але найвищий авторитет у питаннях творчості мав тоді Сергій Єфремов, якого Григорій Косинка, за твердженням Олекси Варавви, не називав інакше, як «совістю і честю» українського народу [7, с. 105].

«Велетнем української літератури» (у друкованих спогадах — «великим майстром») називав О. Варавва Степана Васильовича Васильченка, який, будучи надзвичайно скромною людиною, учителював у Києві в Першій українській гімназії (за радянського режиму з лютого 1921 р. — трудовій школі) ім. Т. Шевченка. Її директор Володимир Дурдуківський перетворив школу в один із центрів української освіти міста. Не випадково в тому ж 1921 р. В. Дурдуківського заарештувала ЧК [2, с. 80–81, 91].

Для літературно-мистецького життя Києва, яке «буяло, вирувало», за свідченнями О. Варавви, у той час було проблемою надрукувати художні твори. В авторському варіанті спогадів є цікавий сюжет про Михайля Семенка, Гео Шкурупія та їх послідовників-футуристів, яких він називає «гурт розхристаних, безхребетних письменників», «типовий зразок советських поплентачів»¹⁷. Ця частина вилучена в публікації у Мюнхені, очевидно, самим автором, так само як і в публікації в «Хроніці-2000». Автор спогадів невдоволений тим, що М. Семенко своїми творами про Т. Шевченка («Шевченко у мене — під ногами...») «не тільки плюгавив святу справу української культури, а і взагалі просто знущався із здорового людського глузду»¹⁸. Він згадує і про ті невеликі можливості Державного видавництва України, які щедро надавалися футуристам: «Витрачаючи державні кошти, тобто, кошти українського народу, на безшабашні гулянки в ресторанах, на наймодніший одяг та взуття, коли такі висланці укра-

¹⁷ МАБВ. Матеріали до «Записок письменника» 1953–1960. Незабутні дні і люди українського ренесансу. С. 8–9.

¹⁸ Там само. С. 9.

їнського села до золотоверхої столиці, як Косинка та Осьмачка ходили напівбосі й у подертих бурнусиках»¹⁹. Звісно, оцінки Олекси Кобця (Варавви) суб'єктивні, але вони дають змогу побачити ідейну боротьбу в колах українських митців.

У Києві Олекса Варавва контактував із родиною Миколи Леонтовича. У спогадах він пише про тяжке матеріальне становище сім'ї після загибелі композитора. У діаспорі О. Варавва листувався з Олександром Рішаєм, який був близький до родини композитора (був закоханий у Галину Леонтович)²⁰, і в лютому 1960 р. передав матеріали про композитора до архіву Української вільної академії наук у США²¹. Відповідь на лист О. Рішай показує, що той переслав О. Варавві матеріали про М. Леонтовича й письменник працював над спогадами про нього²². У Києві Олекса Варавва також спілкувався з Олександром Кошицем²³.

Позитивну оцінку мемуариста знаходимо про літераторів Михайла Івченка, Дмитра Загула («замріяний поет, невтомний працівник, гарячий український патріот»), Миколу Терещенка, Валеріана Підмогильного («дуже шляхетний на вигляд, вразливий на події зовнішнього світу і талановитий повістяр») та інших. Цінними для розуміння атмосфери початку 1920-х рр. у Києві є особисті зв'язки, дружні стосунки в колі українських гуманітаріїв. Олекса Варавва працював на той час у «могутньому центрі тодішнього економічного життя України» — «Дніпросоюзі», що, очолюваний Дмитром Коліухом, матеріально підтримував композиторів К. Стеценка та Я. Степового, М. Леонтовича, Н. Городовенка, митців Л. Курбаса, П. Тичину та інших. Тому вони вижили в голодному Києві: «Коли трупи померлих валялися днями, присипувані снігом, на вулицях, а тих, хто мав щастя померти не самотньо, родини відвозили без труп, на гринджолятах на Байкове кладовище» [7, с. 106]. Але дошкульною проблемою була відсутність опалення в помешканнях. Олексі доводилось із відомим професором-хірургом Черняхівським їздити в Святошин і рубати дерева.

Письменник згадує спонтанну «вечірку» в той голодний час у нього на Великій Підвальной, 28 (нині — вул. Ярославів Вал), де були П. Тичина, П. Филипович, співробітник «Дніпросоюзу» І. Чуванов,

¹⁹ Там само.

²⁰ МАБВ. Матеріали до кореспонденційної автобіографії. «Записки письменника». С. 9.

²¹ МАБВ. Матеріали до кореспонденційної автобіографії. У Києві (1917–1926). С. 2.

²² МАБВ. Матеріали до кореспонденційної автобіографії. Прізвище, псевдоніми. С. 2–3.

²³ Там само. С. 4.

редактор друкованого органу установи «Кооперативна зоря» А. Харченко. «Притягальним складником» зустрічі стали рідкісні на той час вареники, усі інгредієнти для яких приніс І. Чуванов. Вони розмовляли на літературні й політичні теми (Київ тоді знову захопили більшовики) і з настанням комендантської години змушені були спати на підлозі (у скромній квартирі було одне ліжко).

І надалі письменник зберіг приязні стосунки з П. Филиповичем, який із захопленням вітав вихід першого числа кооперативного журналу «Нова громада», редактором якого був О. Варавва [7, с. 108–109]. Цей журнал із підзаголовком «Правобережний кооператор» виходив протягом 1923–1925 рр. в Києві, а з 1926 по 1931 р. — у Харкові. Спочатку видавцем була Всеукраїнська міжкооперативна рада (ВУКОРАДА), а згодом «Книгоспілка».

В. Домонтович у спогадах про неокласиків «Болотяна Лукроза» згадував, що редакція «Книгаря», редактором якого був М. Зеров, містилася біля Золоворітського скверу в будинку на розі Володимирської та Великої Підвальної. Пізніше тут розташувалася «Нова громада», редагована О. Вараввою: «При згадці про нього Зеров звичайно додавав: „Варрава, он же бє розбійник“» [3, с. 290–291]. В. Домонтович, Н. Полонська-Василенко і Г. Костюк називали 1919–1923 рр. голодними і несприятливими для культурно-мистецької роботи. Проте, на думку Григорія Костюка, «Київ на 1925 рік уже жив більш-менш всебічно виявленим упорядкованим громадським і культурно-науковим життям» [9, кн. 1, с. 126]. Одним із проявів цього життя він називав дві українські газети — «Більшовик» і «Пролетарська правда», згадував і журнал «Нова громада», згодом поширилися літературні й мистецькі журнали [9, кн. 1, с. 126]. Григорій Костюк вважав Олексу Кобця (Варавву) одним із найбільш помітних серед «незабутніх» імен: «У реєстрі визначних діячів громадського життя, науки, літератури й мистецтва української діаспори вони посядуть почесне місце» [9, кн. 2, с. 453].

Наступного дня після виходу першого числа журналу вітав редактора із цією подією і Микола Костьович Зеров, який зайшов до редакції, що містилася на нинішній вулиці Б. Хмельницького. М. Зеров висловив найліпші побажання, але застеріг, що друкування коротких біографій Т. Осьмачки і Г. Косинки може спричинити заздрощі іншої літературної молоді. Олекса Петрович відповів, що саме ці два молоді таланти спонукали його перетворити «сухий кооперативний» журнал у часопис із виразним культурно-мистецьким спрямуванням. На його думку, потрібно дати трибуну поетам, і це стане «справжнім, несемківського гатунку «семафором у майбутнє» для молоді: «Саме ці два молодики були краплинами, що переповнили чашу моєї туги за

місцем для нашої, української духом і змістом, літературної творчості молоді» [7, с. 110].

Олекса Варавва оповідає, що в розбурханому війною Києві до його помешкання якось прийшли «...два вбого одягнені гості — селюки-студенти: Косинка і Осьмачка, — і впродовж кількох годин знайомили мене з своїми писаннями. В кімнаті не було на чому сісти; обидва вони притулилися спинами до кафельної печі і читали та декламували» [7, с. 110–111]. Цей «літературний вечір» і прочитані вірші спонукали Олексу Варавву підтримати поетів. Але Микола Зеров застеріг про небезпеку такої різкої зміни курсу журналу. У відповідь редактор сказав, що М. Зеров не менше ризикує: «Як? Я? А чим ризикую я? — Вашими лекціями перед такою масою студентства. — А-а, ви про лекції... Бачите, то ж — моя професія...» [7, с. 111]. І справді, громадсько-кооперативний, літературно-мистецький і науково-популярний журнал став важливим центром розвитку української культури в Києві, і всю роботу перший час вів сам О. Кобець. Тільки завдяки керівнику філії «Книгоспілки» в Києві Миколі Качеровському, «людині українській», вдалося дещо розширити штат. Секретарем редакції Олекса Варавва взяв Григорія Косинку, який матеріально дуже бідував. Він виявився «незвичайно ледачим до марудної канцелярської праці», але редакція поступово стала «дискусійним клубом» творчої молоді, «...участь у якому пізніше позначилася недобре на долі не одного з палкіших і нестриманіших на слово дискутантів» [7, с. 113].

Предметом палких обговорень були й новини з іншого «літературного табору», який гуртувався навколо «Пролетарської правди» (М. Семенко, Г. Шкурупій, М. Бажан, Ю. Яновський), які приносив Степан Мельник. На той час у «клубі» «Нової громади» їх жорстко називали «совєтськими підбріхувачами», що ще раз доводить: у перші роки панування більшовиків у Києві в середовищі гуманітаріїв були не тільки ідейні, а й ідеологічні протиріччя. Зокрема, національно спрямована літературна молодь «Нової громади» заснований протилежним табором журнал «Глобус» називала «Глупусом», вважаючи його, як зазначав О. Варавва, «убогим і оформленням і змістом» [7, с. 115].

Галасливе зібрання «дискутантів» не давало працювати головному редакторові, і Михайло Могилянський, який теж публікувався в журналі й заходив до Олекси Варавви, натякав зібранню про потребу дати можливість працювати редактору. Останньому доводилося доробляти незроблене секретарем редакції Г. Косинкою, але це не викликало в нього протесту, навпаки, він втішався: «Це ж клетотіла молодь, та ще молодь, призначена служити своєму народові словом...» [7, с. 116]. Нерідко ці дискусії виходили за межі ідейної

боротьби з М. Семенком і його колом. Зокрема, нещадно критикували професорів-комуністів, вважаючи їх майже всіх «малописьменними», які викладали «голим стінам», оскільки студенти неохоче ходили на їх лекції. Особливо гостро, з огляду на політичну ситуацію, молоді літератори могли поплатитися за обговорення «побутового розкладу» партійців, про що особливо наголошував Г. Косинка. І найосновніше: «Лунала також нищівна критика на всю большевицьку систему перебудови світу» [7, с. 116]. Тільки коли до приміщення редакції заходив Микола Зеров, тематика розмов перемикалась на літературу й мистецтво [7, с. 116]. Хоча автор спогадів свідомо не називає прізвищ письменників, які гуртувалися навколо «Нової громади» (зауважимо, що вони писались у 1953–1960 рр.), можна впевнено сказати, що це члени літературно-мистецької групи «Гроно» П. Филипович, М. Терещенко, Д. Загул та інші, із 1924 р. — організації «Ланка» (від 1925 р. — «МАРС») Валеріан Підмогильний, Євген Плужник, Борис Антоненко-Давидович, Тодось Осьмачка, Іван Багряний та інші. Про більшість із них знаходимо позитивні згадки в спогадах Олекси Варавви.

«Нова громада» швидко стала популярним журналом і за перший рік існування вже мала понад десять тисяч передплатників. Цьому сприяла автура журналу: С. Васильченко, Г. Косинка, П. Филипович, М. Драй Хмара, П. Тичина, М. Зеров, В. Сосюра, Д. Загул та інші. Цікаві були передові статті, які писав О. Варавва на злободенну тематику, «...де ні разу, ні словечком кривим не кинуте в бік українського національно-визвольного руху та його героїв»²⁴. Це робило журнал авторитетним в очах свідомого українства. О. Варавва наводить приклад: до нього одного разу ввечері прийшов генеральний секретар тоді ще існуючої Української комуністичної партії (УКП) Антін Драгомирецький (1887–1938) і «як українець — українцеві» висловив прохання — у передовій статті надати розголосу намаганням частини московського партійного керівництва (назвав ім'я Л. Троцького) відмовитися від будівництва Дніпрогесу. А оскільки укапісти вважали цей проект важливим для розвитку всієї України, то просив таким чином унеможливити «нечувану кривду для УСРР». І хоча чергове число журналу вже було здано у виробництво, Олекса Варавва виконав його прохання, а в спогадах написав про УКП: «Дідько її бери, що вона — комуністична: мова ж тут — про добро для всієї України!»²⁵.

²⁴ МАБВ. Матеріали до «Записок письменника» 1953–1960. Незабутні дні і люди українського ренесансу. С. 18.

²⁵ Там само. С. 18–19.

Але до журналу, що позиціонував себе досить незалежно, почали все пильніше придивлятися контролюючі органи. Частина опублікованої в журналі повісті Михайла Івченка, пізніше засудженого в справі СВУ, їм видалась «агітаційно-підбурюючим матеріалом» проти радянської влади. Тож редактора О. Варавву викликали оголошенням у газеті «Комуніст» (був окремий розділ службових оголошень, які потрібно було переглядати!) до завідувача відділу культпропа Преображенського. Той не захотів розмовляти з О. Вараввою, оскільки письменник не був членом більшовицької партії. Уже наступного дня до редакції прийшов новий відповідальний редактор — ректор Київського кооперативного інституту Петро Ничипорович Руденко. Але П. Руденко («мила, симпатична людина») не втручався в редакційні справи й лише двічі на місяць навідувався підписувати номер до друку. Однак через два місяці він, прийшовши до редакції, повідомив, що його викликали до ДПУ й показали дві теки з компрометуючими матеріалами — переважно доносими на «клуб» письменників, який містився в редакції. Звісно, авторів доносів не назвали. П. Руденко зауважив: «Але зразки почитати давали... Блискучий матеріал! То не забудьте ж попередити. І насамперед — Косинку»²⁶. Як бачимо, у середовищі гуманітаріїв Києва точились відверті політичні розмови, і це ставало приводом для агентурної розробки, а згодом і до репресій. «Клуб» у «Новій громаді» з того дня припинив існування, а Олекса Варавва, як цього давно вимагало кооперативне керівництво, переїхав із журналом у середині 1925 р. до столиці радянської України Харкова.

Ще одним напрямом діяльності Олекси Варавви в Києві були переклади з російської мови. У «Дніпросоюзі» та «Книгоспілці» він переклав велику кількість економічної кооперативної літератури (на його думку, не менше тисячі друківаних аркушів). Першим був переклад «Політичної економії» Туган-Барановського [15, с. 73–74].

Отже, для показу середовища та діяльності української гуманітарної інтелігенції Києва першої половини 1920-х рр. особливе значення мають джерела особового походження. Спогади та «Матеріали до кореспонденційної автобіографії» письменника й редактора Олекси Варавви ілюструють важливі постаті та атмосферу українського відродження того часу. Ці документи яскраво показують, що частина інтелектуального середовища брала участь у повстанській боротьбі (Г. Чупринка), не сприймала радянської влади (Г. Косинка, коло київських неокласиків та «Нової громади»). Групи літературно-мистецької інтелігенції, центрами яких були різні за спрямуванням

²⁶ Там само. С. 21–22.

часописи «Нова громада», «Глобус», «Пролетарська правда», часто протистояли між собою. О. Варавва тісно співпрацював із неокласиками, національно налаштованими представниками письменства і показав, як вони ідейно чинили опір режиму. Не можна недооцінювати й політичне протистояння різних груп інтелігенції та їх осередків — організацій та видань, яке згодом було використане радянським режимом.

1. Білокінь С. Механізми державного масового терору в історичній практиці СРСР / С. Білокінь // Плав'юк Микола: Україна — життя моє. Т. 3 / за ред. В. Ляхощького. — Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2002. — С. 591–610.
2. Даниленко С. Будівничі українського світу: родина Дурдуківських (кінець XIX — перша третина XX ст.). / С. Даниленко. — Київ ; Вінниця : Нілан-ЛТД, 2014. — 206 с.
3. Домонтович В. Болотяна Лукроза / В. Домонтович // Київські неокласики / упоряд. В. Агєєва. — Київ : Факт, 2003. — С. 271–301.
4. Жулинський М. Из забуття – в безсмертя : (сторінки призабутої спадщини) / Микола Жулинський. — Київ : Дніпро, 1990. — 447 с.
5. Жулинський М. Метеор на обрії української поезії / Микола Жулинський // Поезії / Грицько Чупринка ; упоряд. і прим. В. В. Яременка. — Київ : Рад. письменник, 1991. — С. 5–32.
6. Кобець О. Незабутні дні і люди / О. Кобець // Безсмертні : зб. спогадів / Ін-т літ-ри ім. Михайла Ореста ; ред. текстів та прим. М. Ореста. — Мюнхен : [б. в.], 1963. — С. 288–303.
7. Кобець О. Незабутні дні і люди / О. Кобець // Хроніка-2000. — 1993. — Ч. 1–2(3–4). — С. 104–116.
8. Кобець О. Незабутні дні і люди українського ренесансу / О. Кобець // Неопалима купина. — 1995. — № 3–4. — С. 149–168.
9. Костюк Г. Зустрічі і прощання : спогади у 2 кн. / Г. Костюк ; передм. М. Жулинського. — Київ : Смолоскип, 2008.
10. Лоза М. Олекса Варавва (О. Кобець) / Михайло Лоза // Записки НТШ. — Львів ; Нью-Йорк ; Сідней ; Париж ; Торонто, 1996. — Т. 211. Філологічна секція : збірник праць і матеріалів на пошану Василя Лева (1903–1991). — С. 200–241.
11. Максимов І. Брати Варави: незамулені джерела / І. Максимов. — Київ : ДІА, 2019. — 64 с.
12. Максимов І. Сходінки Олекси Варавви-Кобця / І. Максимов // Дзвін. — 1996. — № 9. — С. 108–111.
13. Мовчан Р. Свіча у храмі нашого себезнайдення, або Звивистими стежками «Розстріляного відродження» / Раїса Мовчан // Самі про себе : автобіографії українських митців 1920-х років / упоряд. Р. Мовчан. — Київ : Кліо, 2015. — С. 5–20.
14. Перцов [Ю. М.]. Из истории борьбы с контр-революцией / Ю. М. Перцов // Пролетарська правда. — 1923. — № 33(448). — С. 1.
15. Самі про себе: автобіографії українських митців 1920-х років / упоряд. Р. Мовчан. — Київ : Кліо, 2015. — 640 с.

16. Сорокопуд І. І. Струмки могутньої ріки / І. І. Сорокопуд. – Канів : Родень, 1998. – 88 с.
17. Чередниченко Д. Що записано в душі / Дмитро Чередниченко // Неопалима купина. – 1995. – № 3–4. – С. 131–137.

REFERENCES

1. Bilokin, S. (2002). Mekhanizmy derzhavnoho masovoho teroru v istorychnii praktytsti SRSR. In V. Liakhotskyi (Ed.). *Plaviuk Mykola: Ukraina – zhyttia moie* (Vol. 3, pp. 591-610). Kyiv, Ukraine: Vyd-vo im. Oleny Telihy. [In Ukrainian].
2. Danylenko, S. (2014). *Budivnychi ukrainskoho svitu: Rodyna Durduktivskykh (kinets 19 – persha tretyna 20 st.)*. Kyiv; Vinnytsia, Ukraine: Nilan-LTD. [In Ukrainian].
3. Domontovych, V. (2003). Bolotiana Lukroza. In V. Aheieva (Comp.). *Kyivski neoklasyky* (pp. 271-301). Kyiv, Ukraine: Fakt. [In Ukrainian].
4. Zhulynskyi, M. (1990). *Iz zabuttia – v bezsmertia: (Storinky pry zabutoi spadshchyny)*. Kyiv, Ukraine: Dnipro. [In Ukrainian].
5. Zhulynskyi, M. (1991). Meteor na obrii ukrainskoi poezii. In H. Chuprynka. *Poezii* (V. V. Yaremenko, Comp., pp. 5-32.). Kyiv, Ukraine: Rad. pysmennyk. [In Ukrainian].
6. Kobets, O. (1963). Nezabutni dni i liudy. In M. Orest (Ed.). *Bezsmertni* (pp. 288-303). Munich, Germany. [In Ukrainian].
7. Kobets, O. (1993). Nezabutni dni i liudy. *Khronika-2000, 1-2(3-4)*, 104-116. [In Ukrainian].
8. Kobets, O. (1995). Nezabutni dni i liudy ukrainskoho renesansu. *Neopalyma Kupyna, 3-4*, 149-168. [In Ukrainian].
9. Kostiuk, H. (2008). *Zustrichi i proshchannia* (Vols. 1-2). Kyiv, Ukraine: Smoloskyp. [In Ukrainian].
10. Loza, M. (1996). Oleksa Varavva (O. Kobets). *Memoirs of the Shevchenko Scientific Society, 211*, 200-241. [In Ukrainian].
11. Maksymov, I. (2019). *Braty Varavy: Nezamuleni dzherela*. Kyiv, Ukraine: DIA. [In Ukrainian].
12. Maksymov, I. (1996). Skhodynky Oleksy Varavy-Kobtsia. *Dzvin, 9*, 108-111. [In Ukrainian].
13. Movchan, R. (2015). Svicha u khrami nashoho sebeznaidennia, abo Zvyvystymy stezhkamy “Rozstrilianoho vidrozhennia”. In R. Movchan (Ed.). *Sami pro sebe: Avtobiohrafii ukrainskykh myttsiv 1920-kh rokiv* (pp. 5-20). Kyiv, Ukraine: Klio. [In Ukrainian].
14. Pertcov, Iu. M. (1923). Iz istorii borby s kontr-revoliutciei. *Proletarska Pravda, 33(448)*, 1. [In Ukrainian].
15. Movchan, R. (Ed.). (2015). *Sami pro sebe: Avtobiohrafii ukrainskykh myttsiv 1920-kh rokiv*. Kyiv, Ukraine: Klio. [In Ukrainian].
16. Sorokopud, I. I. (1998). *Strumky mohutnoi riky*. Kaniv, Ukraine: Roden. [In Ukrainian].
17. Cherednychenko, D. (1995). Shcho zapysano v dushi. *Neopalyma Kupyna, 3-4*, 131-137. [In Ukrainian].

Рукопис одержано 12.04.2021 р.

Oleksandr BON, Candidate of Sc. (History), Associate Professor, Ukrainian History Department, Borys Grinchenko Kyiv University (Kyiv, Ukraine).

The humanitarian intelligence of Soviet Kyiv in the 1920s in the ego-documents of the writer Oleksa Varavva.

The paper's objective. The activities of Ukrainian intellectuals in Soviet times is not enough explored. In particular, with regards to internal ideological opposition among humanitarian intellectuals, as well as the opposition of socially-political groups and their centers. The objective of this paper is to depict the activities of the Ukrainian humanitarian intellectuals in Kyiv in the first half of 1920s, based on the analysis of sources of personal origin of a Ukrainian writer and editor Oleksa Varavva (Kobets). **The methodology of research** is based on principles of scientific prudence, systematic approach, and historical analysis. The basic historical methods have been applied – bibliographical, problem-thematic, micro-historical, retrospective, prosopographical. **Scientific novelty** comprises of use of rarely known materials as well as yet unpublished materials that are firstly included into the scientific research – memoirs and epistolary of Oleksa Varavva. **Conclusions.** To show the environment and activities of Ukrainian humanitarian intellectuals in Kyiv of the first half of 1920s the personal materials have significant value. Memoirs, yet not well known, and a part of which were not earlier published “Materials for the correspondence autobiography” of a writer and editor Oleksa Varavva, show important figures and an atmosphere of Ukrainian renaissance of that time. Those documents strikingly depict the involvement of Ukrainian intellectuals into the rebellions (G. Chuprynka), ideological unacceptance of Soviet power (G. Kosynka). Also, the opposition of literature-art intellectuals through periodicals “Nova Gromada”, “Globus”, “Proletarska Pravda” is shown. O. Varavva worked closely with neoclassics, who were nationally oriented and shows how they opposed to the regime.

Key words: O. Varavva, Ukrainian humanitarian intellectuals, Kyiv, G. Chuprynka, T. Osmachka, G. Kosynka, M. Rylskiy, M. Zerov, neoclassics.

Андрій Вікторович СТАРОДУБ,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу зарубіжних джерел з історії України
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0003-3464-3533>
andriystarodub@gmail.com

**НОВІ МАТЕРІАЛИ
ДО БІОГРАФІЇ МИТРОПОЛИТА ВАРШАВСЬКОГО
І ВСІЄЇ ПОЛЬЩІ МАКАРІЯ
(ОКСЮКА МИХАЙЛА ФЕДОРОВИЧА)
(1884–1961)**

Мета роботи полягає в перевірці та доповненні інформації про життя й діяльність відомого вченого та церковного діяча М. Ф. Оксіюка (у чернецтві — Макарій) (1884–1961). *Методологія дослідження* базується на принципах історизму та об'єктивності. Застосовано загальноісторичні методи — хронологічний, ретроспективний, проблемно-тематичний. *Наукова новизна* роботи полягає в запровадженні до наукового обігу документів, що з'ясувають маловідому сторінку біографії Михайла Оксіюка. Протягом 1923–1924 рр. він розглядався як кандидат на посаду професора Студіум православного богослов'я Варшавського університету, у зв'язку з чим мав контакти з митрополитом Варшавським і Волинським Діонісієм (Валединським) та представниками польської дипломатичної місії в Києві. У статті проаналізовано «документальний слід», який залишила ця історія. *Висновки.* Інформація, яка міститься в документах, що збереглися в польському Архіві нових актів, суттєво доповнює дані про спроби залучення колишніх випускників та викладачів Київської духовної академії до розбудови православної богословської освіти у міжвоєнній Польщі. Звіт дипломата про зустріч та розмову з М. Ф. Оксіюком у листопаді 1923 р. також містить оцінки особливостей характеру, політичних поглядів та позиціонування професора з низки церковно-адміністративних проблем. Це робить його непересічним джерелом для дослідників біографії очільника Польської автокефальної православної церкви.

Ключові слова: М. Ф. Оксіюк (митрополит Макарій), Діонісій (Валединський), біографія, Київська духовна академія, Студіум православного богослов'я Варшавського університету, дипломатія II Речі Посполитої.

Постать Михайла Оксіюка не раз привертала увагу істориків. Для одних дослідників він цікавий насамперед як талановитий візантиніст та автор класичного дослідження «Есхатология св. Григория Нисского (Историко-догматическое исследование)». Для інших важливішим є вивчення його ролі в т. зв. Львівському соборі 1946 р. та в процесі ліквідації структур Української греко-католицької церкви загалом. Ще однією «опцією» у висвітленні його біографії є акцент на нетривіальній церковно-адміністративній кар'єрі фігуранта, яка завершилася перебуванням на кафедрі митрополита Варшавського і всієї Польщі у 1951–1961 рр.

Протягом останніх років з'явилася низка біографічних довідок, енциклопедичних гасел та тематичних статей про Макарія (Оксіюка). Серед них можна виокремити публікації російських та українських дослідників з лона РПЦ (професора Московської духовної академії А. Сидорова [14], протоієрея А. Берташа [1; 2] із Санкт-Петербурга, професора Київської духовної академії та семінарії В. Буреги [4; 5]). Дещо меншу зацікавленість ця постать викликає в польських авторів (навіть пов'язаних з Польською автокефальною православною церквою) [17; 18].

Отже, до уваги істориків уже потрапили основні «віхи життя» науковця та церковного діяча. Але це не стосується подій досить тривалого періоду — від початку 1920-х до початку 1940-х рр., щодо якого є і серйозні прогалини у «фактології», і проблеми з інтерпретацією наявних даних.

З одного боку, ця частина життєвого шляху М. Оксіюка вважається «найменш цікавою», адже впродовж 1920–1930-х рр. він був позбавлений можливості повноцінно працювати як учений, публікуватися та не відіграв жодної ролі в церковних справах у Києві (принаймні, нині в науковому обігу немає документів, які б вказували на протилежне).

Виразно бракує також джерельної бази для з'ясування обставин звільнення науковця з роботи у Всенародній бібліотеці України в 1933 р. Загалом більшість із того, що відомо про роботу колишнього професора /майбутнього митрополита в цій бібліотеці, базується на зафіксованих у 1970-х — на початку 1980-х рр. спогадах бібліографа Ф. Максименка (1896–1983) (досить лаконічних та непевних) [3, с. 74; 10, с. 626], а також кількох згадках в архівних документах [6, с. 214; 7, с. 327–328].

Не набагато більше даних є й про роботу вченого у Візантологічній комісії Всеукраїнської академії наук [12, с. 144–145; 16, с. 124–125]. Лише в загальних рисах відомо про те, яку тематику він розробляв у цей період (візантійські впливи в давньоукраїнському письменстві та вивчення стану візантологічних студій в Україні в другій половині 1920-х рр.) [13, с. 177].

Але найзагадковішим є період роботи в адмінвідділі Наркомату земельних справ УРСР (1938–1941 рр.). В окремих біографічних нарисах цей епізод подано як доказ виняткової фаховості М. Оксіюка, незамінності його як спеціаліста («С 1938 по 1941 г., будучи беспартійным, занимал значительные посты в Народном комиссариате земледелия УССР») [2]. Однак успішна кар'єра колишнього професора духовної академії в дуже «нерядовій» радянській установі — занадто нетипове явище, щоб задовольнятися схожими поясненнями.

Немає однозначної відповіді на питання, завдяки чому М. Оксіюку вдалося уникнути репресій у ситуації, коли жертвами переслідувань стало багато родичів та людей із його оточення (серед них — батько його дружини, священник М. Єдлінський (1859–1937)), чимало колишніх викладачів КДА, колег по роботі у Всенародній бібліотеці України. Його прізвище (як «ворожого елемента», що працював у цій установі) згадано в показах у слідчій справі В. Іванушкіна (1903–1937) — директора бібліотеки в 1933–1936 рр. [11, с. 196–197]. Але немає даних, що це мало якісь наслідки для М. Оксіюка.

Невідомо, як склалися в цей час взаємини Михайла Федоровича з його двома рідними братами, які також жили в Києві, — Петром (1896–1960) та Йосипом (1894–1991). Перший із них зробив успішну кар'єру вченого-біолога й став професором Київського державного університету ім. Тараса Шевченка. Другий у 1922–1930 рр. був архієпископом Української автокефальної церкви та, попри публічне зречення сану, не уникнув репресій.

Поза сумнівом, він не поділяв поглядів брата-автокефаліста та вважав УАПЦ формації 1921 р. неканонічною структурою. Однак можна лише здогадуватися, якої лінії найстарший із братів Оксіюків дотримувався в численних внутрішніх дискусіях, що виникали в середовищі прихильників РПЦ протягом 1920-х рр. Вірогідно, у 1930-х рр. він максимально дистанціювався від контактів із київським духовенством (попри наявні родинні зв'язки). Також достеменно невідомо, чи підтримував він у цей час навіть мінімальний зв'язок із якоюсь із православних київських парафій (відвідував богослужіння, сповідувався, причащався). Опубліковані на початку 2000-х рр. спогади доньки митрополита [8; 9] не з'ясовують ці факти.

У будь-якому разі в цих двох десятиліттях життя можуть міститися додаткові «підказки» щодо причин, через які М. Оксіюк зважився не просто змінити свій статус у Церкві (прийнявши духовний сан), а й стати одним із «провідників» радянської церковної політики в Західній Україні післявоєнного часу. Адже епізод зі смертю дружини в 1942 р., про який пишуть майже в усіх біографічних довідках як про основний «поштовх» до «нового воцерковлення», не може бути (само)достатнім поясненням для подальших метаморфоз та кар'єрних злетів, що відбулися з М. Оксіюком.

Не так багато шансів на те, що дослідникам вдасться суттєво розширити джерельну базу, на підставі якої можна буде «зафарбувати білі плями» в життєписі цього діяча. Але вони не «нульові». Як ілюстрацію до цієї тези публікуємо два документи, які збереглися в Архіві нових актів у Варшаві. Вони стосуються епізоду, не відображеного в жодній з біографій Михайла Оксіюка. Ідеться про спробу професора виїхати до Польщі, де він мав взяти участь в організації Православного богословського факультету Варшавського університету [15, с. 20–21]. Запрошення йому надіслав митрополит Варшавський та Волинський Діонісій (Валединський) (1876–1960), знайомство Оксіюка з яким сягає періоду навчання останнього в Холмській духовній семінарії (її ректором у той час був Валединський).

В архіві збереглися два листи-клопотання митрополита до Міністерства релігійних визнань — від 28 вересня 1923 р. та від 18 березня 1924 р.¹ Реагуючи на перше з них, «профільне» міністерство зробило запит до Міністерства закордонних справ із проханням навести довідки про М. Оксіюка.

Цей запит було переадресовано польському дипломатичному представництву в Україні, а саме — консулу, який опікувався справами репатріації польських громадян / уродженців територій, які увійшли до складу відродженої польської держави.

Як випливає з документа, у листопаді 1923 р. цей дипломат — керівник місії у справах оптації (вибору громадянства) в Києві Міхал Свірський (Michał Świrski) — мав дві зустрічі з Михайлом Оксіюком. Про одну з них (27 листопада) він надіслав досить докладний звіт, у якому зафіксовані такі оцінки психологічних особливостей, політичних та національних переконань професора:

– **Гранична обережність та ухиляння.** Оксіюк уникав чітких відповідей на більшість із поставлених запитань у межах обговорюваних під час розмови тем. Ця обережність виявилася також у тому, що

¹ Archiwum Akt Nowych. Ministerstwo Wyznań religijnych i Oświecenia publicznego (далі — AAN. MWRiOP), sygnatura 1111, kartka 277.

він навіть не ризикнув підписати надіслану до диппредставництва автобіографію.

– **Умовно «центристське» політичне кредо.** Оксіюк описав свої політичні погляди як «республікансько-демократичні», однаково далекі як від російського монархізму, так і від радянського більшовизму.

– **Відмежування від українського національного руху.** Щодо політичних аспектів питання М. Оксіюк виявив, швидше, байдужість, водночас не приховуючи свого різко негативного ставлення до Української автокефальної церкви формації 1921 р.

– **Демонстрація лояльності до польської державності.** Намагаючись підкреслити це, він навіть стверджував, що схвально ставився до можливості здобуття Польщею незалежності задовго до 1918 р.

– **Підтримка автокефалії для православної митрополії у Польщі.** У цьому питанні позиція М. Оксіюка була найбільш чіткою: у Польській державі має бути самостійна православна церква. Адже це правило (незалежна церква в кордонах незалежної держави) є універсальним.

Щодо останніх двох позицій (лояльність до польської державності та ідеї автокефалії для православної церкви) важко оцінити ступінь щирості відповідей. Адже йшлося про можливість виїзду до Польщі та отримання громадянства, а отже, якийсь інший варіант позиціонування міг негативно вплинути на остаточне рішення польських урядовців.

Навряд чи професор особливо лукавив, але деякі деталі його розповіді дають підстави вважати, що він багато чого «недоговорював».

Найцікавіший момент, відображений у звіті, — повідомлення про нещодавню поїздку до Москви та розмову з патріархом Тихоном (Беллавіним). Під час свого візиту Оксіюк нібито переконував Тихона в тому, що немає альтернативи «автокефалізації» церков у нових незалежних державах. І той зрештою погодився з історико-канонічними аргументами колишнього професора КДА (хоча сам він вважав, що «в глибині душі» предстоятель РПЦ зберіг «окремий погляд» на цю проблему).

На жаль, можна лише припускати, з якою метою М. Оксіюк їздив до Москви та відвідував патріарха. І чи не був він при цьому «неформальним посланцем» від митрополита Діонісія. Адже між Варшавою та Києвом мав відбуватися обмін листами, оскільки Варшавський митрополит, звертаючись до уряду з клопотанням про надання дозволу на в'їзд, уже був поінформований про згоду його колишнього вихованця очолити кафедру на створюваному в столичному університеті православному богословському факультеті.

Нічого певного не можна сказати також і щодо гіпотетичного виконання професором ролі «кур'єра» від єпископату РПЦ в Україні, який саме в цей час (осінь 1923 р.) намагався створити нові структури управління, замість розгромлених радянськими каральними органами.

Утім, польський дипломат «не відчитав» можливі додаткові підтексти в словах співбесідника. Інакше це могло б мати непередбачувані наслідки та вплинуло б на загальний висновок. Адже польський уряд не дозволяв митрополиту Діонісію підтримувати самотійні контакти з патріархом Тихоном.

У всякому разі, на основі загалом позитивного звіту М. Свірського Міністерство визнань релігійних та народної освіти підготувало (18 лютого 1924 р.) листа до митрополита Діонісія про те, що воно «otrzymało o księdze Michale Oksijuku (так в оригіналі, чиновники помилково назвали його священиком. — А. С.) przychylną relację od Delegacji do spraw opcji w Kijowie» та «oczekuje dalszych wniosków co do jego osoby»².

18 березня 1924 р. митрополит повідомив, що проситиме про «wyjednanie w Ministerstwie Spraw Zagranicznych zezwolenia na przyjazd do Polski dla p. Michała OKSIJUKA», а також, що в «najbliższej przyszłości złoży wniosek w sprawie mianowania p. Oksijuka profesorem wydziału teologii prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego»³. 28 березня 1924 р. з канцелярії митрополії надіслали засвідчений офіційною печаткою польський переклад автобіографії кандидата та список його наукових праць⁴.

Серед документації міністерства мною не виявлено матеріалів, що б пояснювали причини, через які цю справу не було доведено до кінця. Не надходило відповідної інформації і в Варшавський університет. Навіть через рік після описуваних подій, 3 березня 1925 р., Організаційний комітет зі створення Православного богословського факультету продовжував називати Оксіюка ексклюзивним кандидатом на посаду професора з історії церкви та патрології⁵. Однак у пізнішому листуванні між митрополитом, Міністерством визнань релігійних та ректоратом університету його прізвище більше не згадується. Найімовірніше, Оксіюк сам відмовився від пропозиції та прийняв рішення залишитися в підрадянській Україні.

Зрештою, Михайлові Оксіюку вдалося потрапити до Варшави лише у 1951 р. — більш ніж через чверть століття після описуваних подій, — але вже «радянським» митрополитом, який змінив на Варшавській кафедрі Блаженнішого Діонісія (Валединського).

² AAN. MWRiOP, sygn. 1008, k. 195-196.

³ Ibid., sygn. 1111, k. 276.

⁴ Ibid., k. 277-278.

⁵ Ibid., sygn. 1110, k. 41.

*Звіт керівника київської місії Делегації Речі Посполитої в
справах оптації М. Свірського про розмову з колишнім професо-
ром КДА М. Ф. Оксіюком*

DELEGACJA
RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

Do Spraw Opcji
w Kijowie.

Dn. 27/XI. 1923 r.

Nr. 691/T

Odpis. Poufne.

Sprawa prof. Оксіюка⁶. W ślad za n. 686/t z dn. 20 r. b. donoszę że w dniu dzisiejszym miałem dłuższą rozmowę z b. profesorem akademii Duchownej Michałem Оксіюkiem w celu zebrania bliższych szczegółów o jego osobie.

Оксіюк ma lat około 40 i sprawia poniekąd wrażenie, iż jest zbyt młodym dla swego poważnego stanowiska. Obecnie pracuje na dość dorywcze, jako nauczyciel języka niemieckiego w „WINO” (Wyższy Instytut Narodnego Obrazowania) i w paru szkołach sowieckich. Urodzony jest w Polsce, w w. Siedleckim. Z narodowości jest Ukraińcem, nie zdradza jednak żadnych sympatii do ukraińskiego ruchu narodowego i jest otwartym przeciwnikiem Ukraińskiej Autokefalej Cerkwi. Po polsku rozumie dobrze, uchyla się jednak od rozmowy polskiej, tłumacząc się, iż języka polskiego wielu lat nie używał.

Przekonania swoje wypowiada niezmiernie ostrożnie, można powiedzieć nawet z obawą jak gdyby lękał się, czy znajdą one oddźwięk u rozmówcy.

Pozostawia to wrażenie pewnego oportunistu, być może jednak, że jest tylko skutkiem przyzwyczajenia do warunków sowieckich w dziedzinie swobody poglądów.

Credo polityczne Оксіюка, jako obywatela rosyjskiego określa bolszewizm i monarchię, jako dwa bieguny równie mu obce i wrogie, między którymi pożądanym punktem równowagi byłyby rządy demokratyczne-republikańskie.

Stojąc na tem stanowisku Оксіюк odnosi się lojalnie do państw powstałych na gruzach b. imperium, zaznaczając że sympatie swoje do niepodległości Polski wypowiadał jaszczce podczas wypadków 1905 r.

Jest on zwolennikiem pełnej Autokefalii Cerkwi prawosławnej w Polsce. Zdaniem jego każdy odłam cerkwi prawosławny znajdujący się tery-

⁶ Збережено особливості орфографії оригіналу. Прізвище «Оксіюк» транслітерува-
валось польськими чиновниками по-різному: «Оксіюк», «Оксіюк», «Оксіюк».

torialnie w granicach niepodległego państwa, winien być rządzony przez władze autokefalne, znajdujące się na tam samym terytorium.

Tezę tę rozwijał i popierał prof. Oksiejuk wobec patriarchy Tichona pod czas swej niedawnej bytności w Moskwie.

Tichon zajmujący przeciwne stanowisko, w końcu zgodził się pozornie z tym zdaniem, jednak Oksiejuk przypuszcza, że patriarcha zachował w głębi duszy odrębny na te sprawę pogląd.

Prof. Oksiejuk ma pewne znajomości wśród duchowieństwa prawosławnego w Polsce i zna między innymi bliżej metropolitę Dionizego.

W załączeniu przysyłam Curriculum vitae prof. Oksiejuka, przez niego własnoręcznie napisane, – lecz nadesłane bez podpisu

Kierownik Delegacji
Podpis nieczytelny
Konsul

AAN. MWRiOP, sygn. 1008, k. 197-198. Машинопис, копія

Автобіографія М. Ф. Оксіюка, надіслана в польське дипломатичне представництво в Києві в листопаді 1923 року

Curriculum vitae

Оксиюк Михаил Федорович родился 17/29 сентября 1884 года в дер. Луковиско, Седлецкой губ., Родинского уезда ⁷. Низшее образование получил в Варшавском духовном училище (1897–1901), среднее — в Холмской духовной семинарии (1901–1907), каковую закончил со званием «студента семинарии». В августе 1907 года, по конкурсным испытаниям, поступил в число студентов Киевской духовной академии ⁸, в коей в течении четырех учебных годов выслушал полный курс общеобязательных и специальных во второй (исторической) группе наук. За указанные по предметам академического курса успехи и за особое сочинение Советом Академии 11 июня 1911 года удостоен ученой степени кандидата богословия 1-го разряда, с правом получения степени магистра богословия без нового устного испытания, а лишь через представление соответствующего сей степени нового сочинения и защиту ее на коллоквиуме.

Оксиюк М. Ф., согласно постановлению Совета Академии от 11 июня 1911 года, состоял, в течении 1911–1912 академического года

⁷ Нині — село в Більському повіті Люблінського воєводства Республіки Польща.

⁸ Тут і далі відтворені підкреслення олівцем, зроблені, імовірно, кимось із чинників Міністерства релігійних визнань та народної освіти.

профессорским стипендиатом при кафедре древнехристианской и византийской литературы.

Оксиук М. Ф., согласно избранию Совета Академии от 13 июня 1912 года, Святейшим Синодом утвержден был в должности преподавателя Академии по второй кафедре истории древнехристианской и византийской литературы, в звании и. д. доцента, с 16 августа 1912 года.

Оксиук М. Ф., за печатное сочинение под заглавием «Эсхатология св. Григория Нисского (Историко-догматическое исследование)» (Киев 1914 г., стр. I–XX+1–666), по защите его на коллоквиуме, Советом Академии 10 июня 1914 года удостоен степени магистра богословия и избран доцентом Академии.

Оксиук М. Ф., 3/16 февраля 1918 года Советом Академии избран был экстраординарным профессором Академии, в каковом звании был утвержден г. Министром исповеданий Украинской Державы.

Оксиук М. Ф., по поручению Совета Академии, в 1918–1919 академическом году читал лекции в Академии также на первой кафедре древнехристианской литературы.

Оксиук М. Ф. состоял также ученым секретарем Ученого Комитета при Министерстве исповеданий Украинской державы и при Министерстве Культур Украинской Народной Республики.

Оксиук М. Ф., согласно избранию Киевского Державного Украинского университета, с 8 мая 1918 года состоял также профессором означенного Университета по кафедре истории Византии. После закрытия Державного Украинского университета (1 июля 1920-го года)⁹ состоял профессором по истории Византии в Высшем Институте Народного образования в Киеве до 1-го ноября 1921 года, когда, по распоряжению подлежащих органов Соввласти, был «сокращен», т. е. исключен из состава преподавателей В.И.Н.О.

Кроме указанной магистерской диссертации, Оксиук М. Ф. напечатал в «Трудах Киевской духовной академии» (и отдельно) две работы: 1) Теопасхитские споры¹⁰ и 2) Учение св. Апостола Павла об оправдании (Изъяснения Рим. 3, 21–26)¹¹.

AAN. MWRiOP, sygn. 1008, к. 199-200. Рукопис, оригінал

⁹ Дата виправлена з «1919».

¹⁰ Оксиук М. Ф. Теопасхитские споры // Труды КДА. – Киев, 1913. – Т. 1. – Кн. 4. – С. 529–559; Оксиук М. Ф. Теопасхитские споры // Киево-Могилянський збірник в честь протоієрея Дмитрия Ивановича Богдасьєвського. – Киев, 1913. – С. 396–426.

¹¹ Оксиук М. Ф. Учение апостола Павла об оправдании (Изъяснение Послания к Римлянам 3, 21-26) // Труды КДА. – Киев, 1914. – Т. II. – № 6. – С. 151–180; Оксиук М. Ф. Учение апостола Павла об оправдании (Изъяснение Послания к Римлянам 3, 21-26). – Киев, 1914. – 58 с.

1. Берташ А. В. Митрополит Макарий (Оксиюк): деятель церкви на фоне эпохи / А. В. Берташ // Энциклопедическая практика: материалы и исследования : сб. науч. ст. и док. – СПб., 2016. – С. 41–67.
2. Берташ А., прот. Макарий (Оксиюк Михаил Федорович) / прот. Александр Берташ // Православная энциклопедия. Т. 42. – М., 2016. – С. 513–519.
3. Білокінь С. Повсякденні турботи повенних книгознавців : (за листуванням Федора Максименка) / Сергій Білокінь // Збірник пам'яті українського бібліографа Федора Максименка / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Наук. б-ка ; упоряд. Г. Домбровська, Л. Панів. – Львів, 2008. – С. 48–135.
4. Бурега В. В. Життєвий шлях митрополита Макарія (Оксиюка), випускника та професора КДА / В. В. Бурега // Труды Київської духовної академії. – Київ, 2013. – № 19. – С. 212–222.
5. Бурега В. Макарий (Оксиюк Михайло Федорович) / Володимир Бурега // Київська духовна академія в іменах: 1819–1924 : в 2 т. Т. 2. Л–Я / упоряд. і наук. ред. М. Л. Ткачук. – Київ : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2016. – С. 119–124.
6. Гарбар Л. Біографічні джерела з історії дослідження української бібліотечної справи (1918–1934) з архіву Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та питання персоналогічної реконструкції / Лариса Гарбар // Волинські історичні записки : зб. наук. пр. – Житомир, 2010. – Т. 5. – С. 210–219.
7. Гарбар Л. В. Оксиюк Михайло Федорович / Л. В. Гарбар // Історія української бібліотечної справи в іменах (кінець XIX ст. — 1941 р.) : матеріали до біобібліографічного словника / авт.-уклад. Л. В. Гарбар ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. – Київ, 2017. – С. 327–328.
8. Григоренко Т. Памяти моего отца, Оксиюка Михаила Федоровича — Митрополита Макария Варшавского и всея Польши / Т. Григоренко // Вісник Прес-служби УПЦ. – 2002. – Вип. 10. – С. 62–63.
9. Григоренко Т. Воспоминания о дедушке о. Михаиле Едлинском и его семье / Татьяна Григоренко // Едлинский М., свящ. Едлинский Г., свящ. Любящее Господа сердце : Труды. Проповеди. Воспоминания. – Киев : Дух і Літера ; Свято-Макариевская Церковь, 2004. – С. 294–301.
10. Дашкевич Я. Постаті = Personages : нариси про діячів історії, політики, культури / Ярослав Дашкевич ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львів. від-ня. – 2-ге вид., випр. і допов. – Львів : Піраміда, 2007. – 807 с.
11. Ковальчук Г. Директори Всенародної бібліотеки України (20–30-ті рр.) / Галина Ковальчук // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2000. – № 2–4. – С. 179–206.
12. Преловська І. Макарий / І. Преловська, О. Файда // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах : біобібліогр. словник / НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського ; упоряд. Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк. – Київ, 2011. – С. 144–145.
13. Рева Л. Г. Дослідження Візантологічної комісії ВУАН (за архівами Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського) / Л. Г. Рева // Ак-

- туальні питання сходознавства, славістики, україністики : зб. наук. пр. – Київ : ВПЦ НАУКМА, 2010. – С. 174–180.
14. Сидоров А. И. Митрополит Макарий (Оксиюк) и его церковно-научная деятельность / А. И. Сидоров // Эсхатология св. Григория Нисского / митр. Макарий (Оксиюк). – М., 1999. – С. III–XXXIV.
 15. Стародуб А. Професори КДА і православний богословський факультет Варшавського університету / Андрій Стародуб // Пам'ятки України: історія та культура. – 2014. – № 11. – С. 14–21.
 16. Циганкова Е. Візантологічна комісія ВУАН / Елла Циганкова // Східний світ. – 1996. – № 2. – С. 123–133.
 17. Dudra S. Polityka władz państwowych wobec wyboru i działalności metropolity Makarego, zwierzchnika Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego / Stefan Dudra // Sprawy narodowościowe. Seria nowa. – 2015. – № 46. – S. 72–84. <https://doi.org/10.11649/sn.2015.035>
 18. Sawicki D. 50 lat temu odszedł do wieczności metropolita warszawski i całej Polski Makary / Doroteusz Sawicki // Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. – 2011. – № 3. – S. 10–11.

REFERENCES

1. Bertash, A. (2016). Mitropolit Makarii (Oksiiuk): deiatel tserkvi na fone epokhi. In *Entsiklopedicheskaia praktika: materialy i issledovaniia* (pp. 41-67). Sankt-Peterburg, Russia. [In Russian].
2. Bertash, A. (2016). Makarii (Oksiiuk Mikhail Fedorovich). In *Pravoslavnaia entsiklopediia* (Vol. 42, pp. 513-519). Moscow, Russia. [In Russian].
3. Bilokin, S. (2008). Povsiakdenni turboty povoiennykh knyhoznavtsiv (za lystuvanniam Fedora Maksymenka). In H. Dombrovska, L. Paniv (Comps.). *Zbirnyk pamiati ukrainskoho bibliohrafa Fedora Maksymenka* (pp. 48-135). Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
4. Bureha, V. V. (2013). Zhyttievyyi shliakh mytropolyta Makariia (Oksiiuka), vypusknika ta profesora KDA. *Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii, 19*, 212-222. [In Ukrainian].
5. Bureha, V. (2016). Makarii (Oksiiuk Mykhailo Fedorovich). In M. L. Tkachuk (Comp. & Ed.). *Kyivska dukhovna akademiia v imenakh: 1819-1924* (Vol. 2, pp. 119-124). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
6. Harbar, L. (2010). Biohrafichni dzherela z istorii doslidzhennia ukrainskoi bibliotechnoi spravy (1918-1934) z arkhivu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho ta pytannia personolohichnoi rekonstruksii. *Volynski Istorychni Zapysky, 5*, 210-219. [In Ukrainian].
7. Harbar, L. V. (2017). Oksiiuk Mykhailo Fedorovich. In L. V. Harbar (Comp.). *Istoriia ukrainskoi bibliotechnoi spravy v imenakh (kinets 19 st. – 1941 r.)* (pp. 327-328). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
8. Grigorenko, T. (2002). Pamiati moego ottca, Oksiiuka Mikhaila Fedorovicha – Mitropolita Makariia Varshavskogo i vseia Polshi. *Visnik Pres-Sluzhby UPTs, 10*, 62-63. [In Russian].
9. Grigorenko, T. (2004). Vospominaniia o dedushke o Mikhaile Edlinskom i ego semeistve. In M. Edlinskii, G. Edlinskii. *Liubiashchee Gospoda serdtce: Trudy. Propovedi. Vospominaniia* (pp. 294-301). Kyiv, Ukraine: Dukh i Litera; Sviato-Makarievskaia tserkov. [In Russian].

10. Dashkevych, Ya. (2007). *Postati = Personages: Narysy pro diiachiv istorii, polityky, kultury* (2nd ed.). Lviv, Ukraine: Piramida. [In Ukrainian].
11. Kovalchuk, H. (2000). Dyrektory Vsenarodnoi biblioteky Ukrainy (20-30-ti rr.). *Z Arkhiviv VUCHk, HPU, NKVD, KHB, 2-4*, 179-206. [In Ukrainian].
12. Prelovska, I., Faida, O. (2011). Makarii. In E. H. Tsyhankova, Yu. M. Kochubei, & O. D. Vasyliuk (Comps.). *Skhodoznavstvo i vizantolohiia v Ukraini v imenakh* (pp. 144-145). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
13. Reva, L. H. (2010). Doslidzhennia Vizantolohichnoi komisii VUAN (za arkhivamy Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho). *Aktualni pytannia skhodoznavstva, slavistyky, ukrainistyky* (pp. 174-180). Kyiv, Ukraine: VPTs NaUKMA. [In Ukrainian].
14. Sidorov, A. I. (1999). Mitropolit Makarii (Oksiuk) i ego tserkovno-nauchnaia deiatelnost. In Makarii (Oksiuk), mitr. *Eskhatologiia sv. Grigoriia Nisskogo* (pp. III-XXXIV). Moscow, Russia. [In Russian].
15. Starodub, A. (2014). Profesory KDA i pravoslavnyi bohoslovskiy fakultet Varshavskoho universytetu. *Pamiatky Ukrainy: Istorii ta Kultura, 11*, 14-21. [In Ukrainian].
16. Tsyhankova, E. (1996). Vizantolohichna komisiiia VUAN. *Skhidnyi Svit, 2*, 123-133. [In Ukrainian].
17. Dudra, S. (2015). Polityka władz państwowych wobec wyboru i działalności metropolity Makarego, zwierzchnika Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. *Sprawy narodowościowe. Seria nowa, 46*, 72-84. <https://doi.org/10.11649/sn.2015.035> [In Polish].
18. Sawicki, D. (2011). 50 lat temu odszedł do wieczności metropolita warszawski i całej Polski Makary. *Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, 3*, 10-11. [In Polish].

Рукопис одержано 11.03.2021 р.

Andriy STARODUB, Candidate of Sc. (History), Senior Research Associate, Department of Foreign Sources of History of Ukraine, M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

New materials to the biography of the Warsaw orthodox metropolitan Makarius (Mykhailo Oksiyuk) (1884–1961).

The aim of the work. The article reviewed and supplemented with information on the life and work of the famous scientist and orthodox bishop Mychailo Oksiyuk (monk name – Macarius) (1884-1961). **The methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, as well as on general historical methods (chronological, retrospective, problem-thematic). **The scientific novelty** of the work is the introduction into scientific circulation of documents that shed light on the little-known page of the biography of M. Oksiyuk. A review of biographical essays on the life and work of M. Oksiyuk is made. There are serious gaps in the information relating to the period of the 1920s and 1930s. It was concluded that it was impossible to find out all the circumstances related to the work of the former professor of the Kyiv Theological Academy (KTA) in the National Library of Ukraine, the Byzantological Commission of the All-Ukrainian Academy of Sciences, on the basis of sources available to researchers. The factors that allowed

M. Oksiyuk not only to avoid political repressions, but also to make an administrative career in the system of the People's Commissariat of land affairs of Ukrainian SSR, remain unknown. Documents are published that shed light on the events of the first half of the 1920s. From 1923 to early 1925, M. Oksiyuk was considered a candidate for the position of professor at the Studium of Orthodox Theology at the University of Warsaw. Oksiyuk was invited to Warsaw by Metropolitan Dionizy (Valedynsky). The professor agreed to go to Poland for permanent residence and had contacts with representatives of the Polish diplomatic mission in Kyiv. The diplomat's report on the meeting and conversation with M. Oksiyuk in November 1923 contains assessments of the personal characteristics, political views and positioning of the former professor of the KTA on a lot of church-administrative problems. Among other things, M. Oksiyuk declared his commitment to the idea of autocephaly of the Orthodox Church in Poland and his disagreement on this issue with Russian Patriarch Tikhon (Bellavin), who stood for maintaining the subordination of Orthodox dioceses to Moscow within the restored Polish statehood. **Conclusions.** The information contained in the documents preserved in the Polish Archive of New Acts significantly complements the data on attempts to involve former graduates and teachers of the KTA in the development of Orthodox theological education in interwar Poland. These materials are also an important source for researchers of the biography of Metropolitan Macarius – head of the Polish Autocephalous Orthodox Church in 1951-1961.

Key words: M. Oksiyuk (Metropolitan Macarius), Dionizy (Valedynsky), biography, Kiev Theological Academy, The Faculty of Orthodox Theology at the University of Warsaw, diplomacy of the II Rzeczpospolita.

Andrij STARODUB, kandydat nauk historycznych, starszy pracownik naukowy, Zakład Źródeł Zagranicznych Historii Ukrainy, Instytut Ukraińskiej Archeografii i Źródłoznawstwa im. Mychajła Hruszewskiego NAN Ukrainy (Kijów, Ukraina).

Nowe materiały do biografii metropolity Warszawskiego i całej Polski Makarego (Mychajła Oksijuka) (1884-1961).

Celem pracy jest weryfikacja i uzupełnienie informacji o życiu i twórczości słynnego naukowca i działacza kościelnego Mychajła (imię zakonne – Makary) Oksijuka (1884-1961). **Metodologia badawcza** oparta na zasadach historyzmu i obiektywizmu. Stosowane są ogólne metody historyczne (chronologiczny, retrospektywny, problemowo-tematyczny). **Nowością naukową** pracy jest wprowadzeniu do obiegu naukowego nieznanych wcześniej dokumentów rzucających światło na mało znaną stronę biografii Mychajła Oksijuka. Autorem artykułu dokonano przeglądu esejów biograficznych o życiu, twórczości i karierze M. Oksijuka. Stwierdzono, że istnieją poważne luki w informacjach dotyczących lat dwudziestych i trzydziestych XX wieku. Na podstawie źródeł, dostępnych dziś dla naukowców, nie jest możliwe ustalenie wszystkich okoliczności związanych z pracą byłego profesora Kijowskiej Akademii Teologicznej w Bibliotece Narodowej Ukrainy i Komisji Bizantologicznej Wszuchukraińskiej Akademii Nauk. Nieznane pozostają czynniki, które pozwoliły Mychajłu Oksijukowi nie tylko uniknąć represji politycznych, ale także zrobić karierę administracyjną w systemie Ludowego Komisariatu ds. rolnictwa Ukraińskiej SRR. Publikowane są doku-

menty, które rzucają światło na wydarzenia z pierwszej połowy lat dwudziestych XX wieku. Od końca 1923 do początku 1925 roku Mychajło Oksijuk był kandydatem na stanowisko profesora Uniwersytetu Warszawskiego. Oksijuk został zaproszony do Warszawy przez metropolitę Dionizego (Waledynskiego) i Komisję Organizacyjną Fakultetu Teologii Prawosławnej. Profesor zgodził się na wyjazd do Polski na pobyt stały, w związku z czym utrzymywał kontakty z przedstawicielami polskiej placówki dyplomatycznej w Kijowie. Relacja dyplomaty ze spotkania i rozmowy z M. Oksijukiem w listopadzie 1923 r. zawiera oceny cech charakteru, poglądów politycznych i stanowiska byłego profesora Kijowskiej Akademii Teologicznej w sprawie szeregu problemów kościelno-administracyjnych. Oksijuk zadeklarował m.in. zaangażowanie w ideę autokefalii Cerkwi prawosławnej w Polsce i niezgodę z patriarchą rosyjskim Tichonem (Bellawinym), który opowiadał się za podporządkowaniem przez Moskwę diecezji prawosławnych w granicach odrodzonego państwa polskiego. **Wnioski.** Informacje zawarte w dokumentach zachowanych w Archiwum Akt Nowych w istotny sposób uzupełniają dane o próbach zaangażowania byłych absolwentów i nauczycieli Kijowskiej Akademii Teologicznej w rozwój prawosławnego szkolnictwa teologicznego w międzywojennej Polsce. Materiały te są również ważnym źródłem dla badaczy biografii metropolity Macarego – zwierzchnika Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w 1951-1961 rr.

Słowa kluczowe: Mychajło Oksijuk (Metropolitan Macary), Dionizy (Waledyński), biografia, Kijowska Akademia Teologiczna, Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego, dyplomacja II Rzeczypospolitej.

КНИГА ТА ОСОБИСТІТЬ

УДК 7.078](094)(477)

<https://doi.org/10.15407/ub.21.295>

Олена Юрїївна КУРГАНОВА,
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу стародруків та рідкісних видань
Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
<https://orcid.org/0000-0003-1609-231X>
olena.kurganova@gmail.com

ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКИХ МЕЦЕНАТІВ ОЧИМА ВИДАВЦІВ БОГОСЛУЖБОВОЇ КНИГИ ДОБИ БАРОКО

Мета роботи: окреслити хронологічні межі, чинники та форми документування явища меценатства в структурі української богослужбової книги. **Методологія дослідження.** Евристичний аналіз бібліографічних даних та історіографії, що вказують на джерела фінансування української богослужбової книги XVI–XVIII ст., дав змогу виокремити коло осіб та установ, які сприяли розвитку національного книгодрукування. Контент-аналіз текстів-присвят до богослужбових видань демонструє погляд українських видавців на меценатство ранньомодерної доби. **Наукова новизна** роботи полягає в систематизації відомостей про осіб, що сприяли виданню української богослужбової книги, а також мікроджерел для вивчення явища меценатства, уміщених у присвятах до українських богослужбових видань. Розглянуто зародження традиції вшанування меценатської підтримки друку в українських виданнях І. Федорова. На прикладі текстів-присвят М. Бернавському, Б. Стеткевичу, Т. Замойському, П. Могилі, І. Обидовському та І. Скоропадському розглянуто основні характеристики, які видавці богослужбових книг приписують дійсним чи потенційним покровителям друкарень. **Висновки.** Через політичні та економічні чинники протягом останніх десятиліть XVI ст. — перших десятиліть XVIII ст. всі українські друкарні, що видавали церковнослов'янські богослужбові книги, потребували фінансової підтримки та протекції впливових представників суспільної еліти. Тому більшість богослужбових книг цього періоду містять свідчення про

своїх патронів та меценатів — представників князівських та шляхетських родин, впливових духовних осіб, з кінця XVII ст. — козацької старшини. У присвятах до українських богослужбових стародруків оспівується щедність, високе суспільне становище, освіченість та відданість православному віросповіданню тих представників суспільної еліти, від яких видавці отримали або сподівались отримати особисту вигоду, фінансування та протекцію для друкарні.

Ключові слова: богослужбова книга, присвяти, меценатство, українське книгодрукування, книжкова культура, доба Бароко.

Постановка проблеми. Українська богослужбова книга кінця XVI — XVIII ст. була важливим рушієм розвитку національної культури, яка в ранньомодерний період спиралася на конфесійний вимір православ'я. Наукове опрацювання рукописних церковнослов'янських варіантів перекладу богослужбових книг та їх уніфікація, якісне поліграфічне виконання, ошатне художнє оформлення та тиражування сотнями примірників були покликані підняти престиж української православної церкви, підвищити професійний рівень її священнослужителів. Але відсутність державності, а отже, і централізованого фінансування значимих для національної культури проєктів, висока собівартість процесу книгодрукування, труднощі в отриманні дозволу на друк богослужбової книги ставили більшість давніх українських друкарень у залежність від протекції та фінансової підтримки своїх патронів — заможних шляхтичів та представників вищої церковної ієрархії.

У мистецтві давньої української книги явище меценатства та протекції друку виробило усталені форми вшанування особи доброчинця. Від першого в українському книгодрукуванні Апостола 1574 р. до останніх книг, надрукованих перед запровадженням обмежень національного книгодрукування 1720 р., у багатьох українських богослужбових книгах присутні композиції з родовими гербами та текстами подяки особам, так чи інакше дотичним до роботи українських друкарень. Аналіз цих текстів дає змогу відкрити автентичний погляд на українське меценатство ранньомодерної доби за свідченнями очевидців — видавців української богослужбової книги.

Аналіз останніх досліджень. Українському меценатству як соціокультурному явищу присвячено низку статей та монографічних досліджень. Меценатська діяльність окремих представників суспільної еліти XVI–XVIII ст. (князів Острозьких, Петра Конашевича Сагайдачного, Петра Могили, Івана Мазепи та інших), зокрема їхня роль у розвитку українського книгодрукування, згадується в такій великій кількості праць, що їх неможливо оглянути в межах однієї статті. Найбільш ґрунтовним дослідженням, що пояснює суспільно-

історичні чинники розвитку українського меценатства ранньомодерної доби, є монографія Н. Яковенко, присвячена українській шляхті [6]. До праць, що окреслюють традицію розвитку українського меценатства, належить літературознавче дослідження Ю. Миненка, у якому образ мецената української культури розглянуто на матеріалі геральдичної поезії кінця XVI — початку XVIII ст., надрукованої в складі українських стародруків [5].

Тема впливу меценатства на розвиток давнього українського книгодрукування виокремлюється в історико-книгознавчих розвідках. Описуючи історію певної друкарні або розглядаючи зразки її видавничої продукції, дослідники наводять і відомості про осіб, за сприяння або коштом яких були видані певні книги. Найповніші фактографічні дані про осіб, залучених у фінансування давньої української книги, представлено в зведеному каталозі українських стародруків Я. Запаса та Я. Ісаєвича [1–3]. У примітках до кожного бібліографічного опису видання, що містить герб, присвяту чи інформацію про джерело фінансування, наведено короткі відомості про особу мецената або патрона. У загальному огляді українського книгодрукування Я. Ісаєвича підкреслюється роль окремих представників української шляхти, вищого духовенства та козацької верхівки у фінансуванні давньої української книги [4].

Однак, попри високий інтерес до явища українського меценатства ранньомодерної доби та наявність загальних даних про меценатську підтримку давньої української книги, досі не було порушено питання про традицію представлення особистісних характеристик постаті українського мецената в присвятах до богослужбової книги доби Бароко.

Мета статті — окреслити хронологічні межі, чинники та форми документування явища меценатства в структурі української богослужбової книги.

Виклад основного матеріалу. Евристичний аналіз бібліографічних даних та історіографії, що вказують на джерела фінансування української книги XVI–XVIII ст., дає змогу виокремити коло осіб та установ, які сприяли розвиткові національного книгодрукування.

Основну частку книжкового ринку богослужбової книги вказаного періоду становила продукція великих друкарських підприємств — друкарні Львівського Ставропігійського Успенського братства (1581–1788 рр.) та Києво-Печерської лаври (з 1616 р. до XX ст.) [3, с. 96]. У другій половині XVII ст. до цих видавничих центрів кириличної книги приєдналася друкарня Унівського Успенського монастиря (1648–1770 рр.), а в останні десятиліття XVII ст. розпочала свою діяльність Чернігівська друкарня (1679–1785 рр.).

Створене на основі Новгород-Сіверської друкарні архієпископа Лазаря Барановича, це друкарське підприємство згодом діяло під патронатом Троїцько-Іллінського монастиря [3, с. 96].

Великі видавничі підприємства, що активно друкували богослужбові книги, основне фінансування та протекцію отримували від тих монастирських осередків, а друкарня Львівського братства, відповідно, від братства, у складі яких вони функціонували. Проте у видавничій продукції цих підприємств є окремі книги, для видання яких було залучено кошти чи протекція приватних осіб. У богослужбових виданнях друкарні Львівського братства присвята княжні Ганні Ходкевичівні Корецькій прикрашає Псалтир 1615 р. [1, с. 37]. На прикладі видання Октоїху 1630 р. спостерігаємо поширену в першій половині XVII ст. практику присвячення окремих частин тиражу різним особам. У накладі львівського Октоїха є чотири варіанти присвят: Олександрові Балабану, Катерині Боговитинівні-Ярмолинській, Мойсею Могилі та Миронові Бернавському [1, с. 51]. Видання Анфологіону 1632 р. представлено у варіантах із присвятами родині Кропивницьких або І. Боярському [1, с. 53].

У друкарні Києво-Печерської лаври традицію уславлення меценатів богослужбової книги реалізовано в низці присвят до видань першої половини XVII ст. Присвята Ганні Ходкевичівні Корецькій увиразнює Акафісти 1625 р. [1, с. 43]. Тираж виданої після закінчення епідемії чуми Тріоді Цвітної 1631 р. завдячує меценатам Томашеві Замойському, Петрові та Мойсею Могилі [1, с. 52]. Присвята Федорові Проскурі-Сущанському засвідчує його меценатську підтримку видання Тріоді Цвітної 1640 р. [1, с. 61]. Присвяту Максиміліанові Брозовському містить Полуустав 1643 р. [1, с. 64].

У другій половині XVII ст. богослужбові книги друкарні Львівського братства та Києво-Печерської лаври вже не містять присвят меценатам. Тяглість сформованої в першій половині XVII ст. традиції вшанування меценатської підтримки друку в цей період демонструють унівська та чернігівська друкарні. Унівське видання Акафістів 1660 р. прикрашає герб засновника друкарні — Арсенія Желіборського [1, с. 73]. Окремі представники роду Варлаама Шептицького, який відновив роботу друкарні, стали адресатами видання Псалтиря 1678 р. (із віршем на герб Захарії Шептицького — батька В. Шептицького) [1, с. 94], Акафістів 1678 р. (з віршем на герб Винницьких і присвятою дядькові Варлаама Шептицького — Анатолієві Винницькому) [1, с. 94], Псалтиря 1687 р. (з присвятою Андрію Журавському) [1, с. 100–101].

Протягом останніх десятиліть XVI — XVII ст. українську богослужбову книгу видавали й у приватних друкарнях. До малих видав-

ничих підприємств, заснованих самими друкарями або впливовими представниками суспільної еліти, належать такі: друкарня Івана Федорова (Львів, 1573–1574 рр.), друкарня князів Острозьких (Острог, 1578–1602 і 1606–1612 рр.; Дермань, 1603–1605 рр.), друкарня Федора і Гедеона Балабанів (Стратин, 1602–1606 рр.), друкарня Гедеона Балабана (Кринос, 1606 р.), друкарня Павла Домжива Лютковича Телиці (Угорці, 1618–1620 рр.; Четвертня, 1624–1625 рр.; Луцьк 1625–1628 рр.; Чорна, 1629 р.), друкарня Тимофія Олександровича Вербицького (Київ, 1624–1628 рр.), друкарня Спиридона Соболя (Київ, 1628–1630 рр.), друкарня Михайла Сльозки (Львів, 1638–1667 рр.), друкарня Арсенія Желіборського (Львів, 1645–1646 рр.), друкарня Лазаря Барановича (Новгород-Сіверський, 1674–1679 рр.) та друкарня Йосифа Шумлянського (Львів, 1687–1688 рр.) [1, с. 121].

Робота малих друкарень повністю залежала від фінансової підтримки їх впливових фундаторів — заможних шляхтичів та представників вищих чинів церковної ієрархії. Після відновлення української церковної ієрархії в 1620 р., коли підвищення запиту на церковнослов'янську богослужбову книгу зробило її видавництво прибутковим, приватні видавці (П. Телиця, Т. Вербицький, С. Соболя та М. Сльозка) потребували не лише фінансування, а й протекції впливових осіб у конкуренції з великими друкарнями (Києво-Печерської лаври та Львівського братства). Павло Домжив-Люткович-Телиця присвячує Псалтир, виданий 1625 р. в родовому маєтку в Четвертні, Григорію Четвертинському [1, с. 43]. Присвята митрополитові Йовові Борецькому, який надав грошову підтримку для відкриття приватної київської друкарні Т. Вербицького [4, с. 180], відкриває видання Часослова 1625 та 1626 рр. [1, с. 44]. У 1630 р. київська друкарня Спиридона Соболя видає Апостол з гербовим віршем та присвятою Богданові Стеткевичу [1, с. 51].

Найдовше, порівняно з іншими приватними видавцями богослужбової книги, функціонувало приватне підприємство Михайла Сльозки. В оформленні богослужбових видань цього підприємства фіксуємо найбільше гербів та присвят. Перше видання друкарні М. Сльозки, Апостол 1639 р., присвячено Петру Могилі [1, с. 59]. Частина тиражу Октоїха 1640 р. адресовано унівському архімандритові Ісаї Сулятинському [1, с. 61]. Примірники тиражу Тріоди Цвітної 1642 р. присвячені численним адресатам: Петрові Могилі, Адамові Мефодію Киселю, господареві молдавському Василеві Лупулу, господареві Волощини Матею Басарабу [1, с. 63]. Ошатне видання Апостола 1654 р. має присвяту Арсенієві Желіборському [1, с. 71]. Присвята Афанасієві Желіборському, який був обраний єпископом Львівським у 1663 р., прикрашає видання Тріоди Пісної 1664 р. [1, с. 75].

Єдине богослужбове видання друкарні Йосифа Шумлянського, Псалтир 1688 р., прикрашає вірш на герб Шумлянських та присвята засновникові [1, с. 101].

Спадкоємність традиції увиразнювати богослужбові видання гербами та присвятами патронів і меценатів спостерігаємо в книгах чернігівської друкарні. Тріодь Цвітна 1685 р. [1, с. 99] містить гербовий вірш і присвяту засновникові друкарні — архієпископу Лазареві Барановичу. Молитвослов 1693 р. прикрашає гербовий вірш на пошану наступника Л. Барановича — архієпископа Феодосія Углицького [1, с. 106].

Видання друкарні Троїцько-Іллінського монастиря, яка наприкінці XVII ст. — на початку XVIII ст. діяла під протекторатом козацького війська, містять присвяти представникам козацької старшини. Молитвослов триакафістний 1691 р. містить присвяту Іванові Мазепі, а перевидання 1697 р. — Іванові Обидовському [1, с. 110]. Такі видання, як Псалтир 1712 р. [2, с. 27], Молитвослов 1714 р. [2, с. 28], Псалтир 1716 р. [2, с. 30], Новий Завіт 1717 р. [2, с. 31], мають герб і присвяту Івану Скоропадському.

Після заборони українського книгодрукування в 1720 р. на територіях України, підконтрольних Москві, традиція вшанування меценатської підтримки богослужбової книги припиняє розвиток. Лише в поодиноких богослужбових книгах львівської друкарні XVIII ст. можна натрапити на зображення герба в оформленні богослужбової книги. Зокрема, видання Службника 1759 р. друкарні Львівського братства прикрашено гербом Шептицьких [2, с. 111].

Тексти присвят до богослужбових видань XVII–XVIII ст. демонструють усю розмаїтість способів прославлення особи дійсного або потенційного благочинця, за допомогою якої видавці українського богослужбової книги доби Бароко популяризували явище меценатства. Але зародження традиції оспівування меценатської підтримки книгодрукування спостерігається ще за часів Ренесансу.

Перший плід українського книгодрукування, львівський Апостол 1574 р. Івана Федорова, започаткував і традицію вшанування меценатської підтримки друку. На звороті першого нумерованого аркуша цього видання вміщено герб Григорія Олександровича Ходкевича (?–1572), литовського державного діяча, засновника Заблудівської друкарні, у якій І. Федоров працював у 1569–1570 рр. У тексті післямови І. Федоров декілька разів згадує особу свого колишнього й покійного на час виходу книги мецената. Друкар із вдячністю зазначає, що *«велиможний пан Александр Грігорієвич Ходкевич пан віленский, гетман найвищий, великаво князьства литовскаго, староста городеньській і Могилевській, прія нас любезно к своей благоутішней любві, і упокоє-*

ваєши нас немалоє время і всякими потребами телесними удовляше нас... і весь немало дарова ми на упокоєніє моє»¹. Однак І. Федоров озвучує і прикрі обставини закінчення цього співробітництва: «...єгдаже прійти єму в глубокую старость, і начасті главі єго болізню одержимі биваті, повелі нам работанія сего престати»². Описуючи безрезультатні пошуки фінансування серед української шляхти, першодрукар ще раз згадує, як він «от єго милости пана Грігорія Ходкевича всякими потребами телесними, піщєю і одеждею удоволен бих»³. За відсутності реального мецената І. Федоров видає Апостол 1574 р. власним коштом, беручи позику під заставу власного майна [4, с. 112]. Але в прикінцевому зверненні до читача І. Федоров, крім себе, називає ще трьох осіб, за яких просить молитися в подяку за видану книгу. Першим у цьому переліку представлено Г. Ходкевича, якому друкар бажає «вічния пам'яті»⁴. Наступними зазначаються впливові сини покійника — Андрій Григорович Ходкевич (?–1575) та Олександр Григорович Ходкевич (?–1578), із перерахуванням їхніх титулів та регалій: «сином єго милости, пану Андрію Григоровічу Ходкевича, пану подстолему Великаго княжества литовскаго, старості Могилевскому і єго милости пану Александра Грігорьєвіча Ходкевича, старості городенському... да просит душевнаго і многолітного здравія»⁵. Потребу молитися за здоров'я та довголіття синів свого покійного мецената І. Федоров обґрунтовує узагальнено: «понежебо они виновни суть таковия ползи»⁶.

У виданні Нового Завіту 1580 р. І. Федоров має нагоду подякувати вже не колишньому, а чинному меценатові. Нашадок давнього князівського роду, Василь Костянтин Острозький (1526–1608), запрошує І. Федорова очолити друкарню, засновану в його маєтку в Острозі. На звороті титульного аркуша зображення герба князям Острозьким оточує набірний текст, що вказує повне ім'я («Константин Константинович, нареченний в святом Крещеніі Василій») і низку титулів («Княжа Острозкоє, воевода кїевскій, маршалок землі волинскої, староста владимирскій і прочая») мецената видання. У тексті передмови І. Федоров виділяє такі чесноти К. Острозького, як добропорядність, щедрість та дотримання церковних приписів: «цвіторасльная вітвь благочестія, источник милости і рачатель богодухновенних до-

¹ Апостол. Львів : Друкарня І. Федорова, 1574. Арк. 260зв. (Тут і далі цитати з першоджерел подаються в транслітерованому вигляді.)

² Там само. Арк. 261.

³ Там само. Арк. 263.

⁴ Там само. Арк. 264.

⁵ Там само. Арк. 263зв.

⁶ Там само. Арк. 264.

гмат святія соборная апостольская церкви»⁷. Розвиваючи тему чеснот князя, І. Федоров називає його гідним продовжувачем ціннісних орієнтирів та культурних традицій свого роду і прикладом для нащадків: *«Твое же благочестивоє величество, по благодати человеколюбца Бога в сих дерзостни і непоколебимо на недвижимом камени утвержден от благочестно живших і свято почивших нарочитих і великоіменитих родителей і прародителей своих, есть яко світило, сіяющее в наслідії благословенієм, чадом же і наследником своїм от рода в род благим взором і безсмертна слава»*⁸. Автор передмови згадує і про матеріальне багатство, яким володіє меценат, трактуючи його меценатську підтримку друку священно-богослужбових книг як виконання євангельської настанови не збирати собі скарбів на землі: *«сокровища же своя богато дарованіє на небесіх скрити не пощади, по реченному: ідіже будут сокровища ваша, ту будут і сердца ваша (Матф. Гл. 6, зач. 17); но подавая довольно на діланіє богодухновенного писанія, желающе, Бога благаго благодатію, всім человеком спастися і в познаніє істини приіти, благочестивую славу о Отци і Святому Дусі приложити»*⁹.

Новаторським для українського книгодрукування способом вшанування мецената друкарні стало використання гербових віршів як елементу художнього оформлення одного з найпізніших видань Івана Федорова — Острозької Біблії 1581 р. Текст вірша складається з шести строф, які завдяки вправності друкаря розміщено довкола зображення герба Острозьких. Форма набору вірша повторює графічний малюнок на гербі, а в самому поетичному тексті образ хреста набуває символічного тлумачення чеснот Костянтина Острозького (*«І ти крестное знаменіє не туне носиши, / Великому Константину ім ся сподобиши. / Он бо на небеси сіє видів, побідил супостати, / ти же побіждай еретик і бісов три стати»*)¹⁰. Предметом поетичного оспівування в цьому ранньому зразку геральдичної поезії стає також і внесок князя у видання книги: *«... всім по чину представил еси божественное писаніє / істиннаго Бога і правди его в похвалу і познаніє, / Да всяк читаяй благоліпно благодарить создателя / І да не забивает достойна мзди своєї ділателя»*¹¹.

⁷ Строев П. Обстоятельное описание старопечатных книг славянских и российских, хранящихся в библиотеке ... графа Федора Андреевича Толстова : с 24 гравированными изображениями шрифтов. М. : Типография С. Селивановского, 1829. С. 45–46.

⁸ Там само. С. 47.

⁹ Там само.

¹⁰ Біблія. Острог : Друкарня К. К. Острозького ; друк І. Федорова, 1581. нн Арк. 1зв.

¹¹ Там само.

Спираючись на «художній заповіт» І. Федорова, а також під впливом традиції оформлення західноєвропейських видань в українській богослужбовій книзі протягом усього періоду її автономного розвитку, з 1574 по 1720 р., подяка меценатові виражалася за допомогою таких засобів: гравюр із зображенням родового герба, геральдичних віршів, присвятних текстів. До початку другого десятиліття XVII ст. в традиції оформлення української церковної книги утвердилися основні форми вшанування особи, що сприяла фінансуванню роботи друкаря. Зображення герба традиційно розміщувалося на звороті титульного аркуша видання. Рід мецената інколи прославлявся у віршах і в прозовому тексті присвяти, уміщеним перед текстом загальної передмови до читача. За відсутності виділеного тексту присвяти, відомості про фінансову підтримку видання наводилися в текстах передмов та післямов. У богослужбових виданнях 1630–1717 рр. набув продуктивності жанр прозової присвяти меценатові чи патронів друкарні, у структурі якого обов'язковим елементом було перерахування тих якостей адресата, що спонукали видавця присвятити книгу саме цій особі. До того ж наголошувалися саме ті якості, якими адресат прислужився або може прислужитися розвиткові друкарні або самому друкареві.

У виданні львівського Октоїха 1630 р. присвята Миронові Бернавському оспівує насамперед щедрість адресата: *«Знаменитих, гойних і щедролубивих добродійств... от велможности вашей, велможний милостивий пане і добродію наш, дозналисмо»*¹². Автор передмови згадує грошові внески предків Мирона Бернавського в розвиток Львівського братства, які для адресата мають стати зразком його власної меценатської підтримки братської церкви, а відповідно й друкарні, що потребувала відновлення після пожежі: *«Велможность Ваша стопам предков своїх, блаженной памяти Велможним воєводам молдавским, Єремїї і Сїмеону Могилом подражаючи, церков Братства нашего Львовскаго... которая знаменитим коштом от велможностей их есть поднесенна, до совершения skutecnogo приведши онуя в рихлі (на что і час Велможность Ваша назначити рачил) построїти і гойне уфундовати приобецал»*¹³.

Присвята Богданові Стеткевичу до видання Апостола 1630 р. київської друкарні Спиридона Соболя засвідчує грошовий внесок адресата в друк книги: *«...тая книга власним коштом і накладом Вельможного пана моего Велце милостивого на світ виходит»*. Видавець також підкреслює патріотизм та благородство Б. Стеткевича, які спо-

¹² Октоїх. Львів : Друкарня Львівського братства, 1630. нн Арк. 3.

¹³ Там само.

нукали його до фінансової підтримки друкарського підприємства С. Соболя: «...милостивий пан тії праці моєї початки обачивши зрозуміти рачил яко snadне может в державі своєї типографію розширити і до видання напотом з друку знаменитиших книг, анімуш свой паньській заострити рачил»¹⁴.

Присвята прихильникові унії Томашеві Замойському (1594–1638) до видання Тріоді Цвітної 1631 р. є прикладом того, як видавець православної книги дбав про поширення своєї продукції на територіях, що належали до юрисдикції іншої конфесії. В обґрунтуванні причини, через яку П. Могила присвячує частину накладу книги Т. Замойському, наводяться «добродійства» його предків, найпершим серед яких згадується особиста користь для родини автора присвяти: «под час пріймованя Індіанату в Короні Кролевства Полского до своєго кленоту приступити зезволил»¹⁵. Також описується причина особистої вдячності П. Могили за протекцію Т. Замойського в отриманні високого священницького сану: «притом і я сам... в свіцком стані будучи, яко теж вступивши в стан законничий духовний гоине естем добродійстви приоздоблений, поневаж і того самого Бенефіціум Архимандритії Кієвской печерской за презентацією, залеценем і милостивою інтерцесією од всемилостивого моєго Милости Пана і добродія до Маєстату Єго Королевской милости поважне, пилне, а праве упрійме чиненною достигнулем»¹⁶. Не оминає увагою П. Могила і те, що рід його доброчинця заснував Замойську Академію, яка «так много народові нашему пожитку і утіхи принесла, іж немало з ней людей учоних, росторопних і поважних, а Церкви нашої Православної велце потребних вишло»¹⁷. Наприкінці тексту присвяти П. Могила формулює прохання до Т. Замойського про сприяння в розповсюдженні книги: «відаючи іж по достатку по маєтностях своїх духовних православних наших Велможность Твоя міти, і трибом святой памяти продка своєго ідучи, оним в Православії ненарушено право ведлуг фундації заховати рачиши, прошу тую Книгу оним до уживаня нікому забороняти аби Велможность твоя не допускар»¹⁸.

Присвята М. Сльозки до Апостола 1639 р., адресована П. Могили, демонструє вдячність приватного друкаря за протекцію впливового представника вищої ієрархії, який до того ж був керівником найбільшого видавничого підприємства. Представляючи бажане за дійсне, М. Сльозка вихваляє П. Могилу за його лояльність до конкурентів:

¹⁴ Апостол. Київ : Друкарня С. Соболя, 1630. нн Арк. 3.

¹⁵ Тріодь Цвітна. Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1631. нн С. 8

¹⁶ Там само. нн С. 8–9.

¹⁷ Там само. нн С. 10.

¹⁸ Там само. нн С. 12.

«...Хліба з ремесла друкарського... з вродзонай і вспанялой своєї людскости і отцевского чадолюбія не ркуче отлеглим і на стороні будучим, але і в самом столечном Пастирства своєго місті, под боком своїм, людем на то способним не тільки не боронилес, не борониши і боронити не мислиши, але і што барзій, сам его щодрою своєю святительскою рукою ім уділяючи, промотором, патроном і оборонцею милостивим бити рачиши»¹⁹.

Найпізнішими зразками сформованої у присвятах до богослужбових друків XVII ст. традиції оспівувати дійсні або бажані чесноти адресата, які можуть спонукати його до фінансової підтримки чи протекції друкарні, є присвяти представникам козацької старшини до чернігівських видань кінця XVII — початку XVIII ст. У виданні Молитвослова триакафістного 1697 р. присвята небожеві Івана Мазепи, Іванові Павловичу Обидовському (1672–1701), загальними фразами оспівує шляхетність його роду, наводячи й варті вшанування особисті подробиці біографії молодого полковника: «свідітельствуєт о сем славнос Коллегіум Кієвскос, яко еще в малих літех, в училищах шляхетною бистротою і довчїпним розумом, Стїхословієм і Риторством, всіх услаждад еси, у всіх любов імїл еси, тако, яко і очі болниє завїстію болїзнующїя ісцїлял еси, аще бо і в малом твоєм возрастї, но великую твою шляхетную мусїли ясно відети добродїтель»²⁰. У цьому тексті немає прямого прохання до адресата. Акт присвяти видання улюбленому небожеві І. Мазепи можна розглядати як спосіб привернення уваги самого гетьмана до справ друкарні.

У присвяті наступникові І. Мазепи, Іванові Іллічеві Скоропадському (1646–1722), його покровительство друкарні зазначено ще в назві присвяти: «нашему милостивїйшему патрону і ктиторові і добродїтелю»²¹. Характеристики І. Скоропадського зосереджуються не лише навколо його високих духовних якостей, а й матеріальних статків: «даде Бог Ясновельможеству Вашему сердце смисленно на послушанїє і сужденїє православних людей малоросїйских, к сему же і їх же не спросил еси, даде богатство і славу»²². Присвяту книги І. Скоропадському видавці мотивують тим, що це «дар благодарственный за благодїянія Рейментарская святой обители нашей всегда подаваємїє»²³.

¹⁹ Апостол. Львів : Друкарня М. Сльозки, 1639. нн Арк. бзв.

²⁰ Треакафістный молитвослов. Чернігів : Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1697. нн Арк. 9.

²¹ Новий Завіт. Чернігів : Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1717. нн Арк. 2.

²² Там само. нн Арк. 4.

²³ Там само. нн Арк. 4зв.

Висновки та перспективи розгляду. Через політичні та економічні чинники протягом останніх десятиліть XVI — перших десятиліть XVIII ст. всі українські друкарні, що видавали церковнослов'янську богослужбову книгу, потребували фінансової підтримки та протекції впливових представників суспільної еліти. Тому більшість таких видань цього періоду містять свідчення про своїх патронів та меценатів — представників князівських та шляхетських родин, впливових духовних осіб, з кінця XVII ст. — козацької старшини. Мистецький хист видавців давньої української богослужбової книги дав змогу оформити ці свідчення у вигляді засобів графічного та вербального вираження художньої структури книги: герба, геральдичного вірша та присвяти.

Під впливом барокового стилю, для якого характерний глибокий емоційний контакт із читачем, тексти присвят до українських богослужбових стародруків змальовують яскраві особистісні характеристики своїх адресатів. Видавці богослужбових книг оспівують щедрість, високе суспільне становище, освіченість та відданість православному віросповіданню тих представників суспільної еліти, від яких отримали або сподівалися отримати особисту вигоду, фінансування та протекцію для друкарні. Як цінні мікроджерела для вивчення явища меценатства в українській культурі доби Бароко тексти присвят до богослужбових стародруків потребують докладного текстологічного вивчення та наукового перевидання.

1. Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих в Україні. Кн. 1. 1574–1700 / Яким Запаско, Ярослав Ісаєвич. – Львів : Вища школа, 1981. – 136 с.
2. Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих в Україні. Кн. 2, Ч. 1. 1701–1764 / Яким Запаско, Ярослав Ісаєвич. – Львів : Вища школа, 1984. – 131 с.
3. Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих в Україні. Кн. 2, Ч. 2. 1765–1800 / Яким Запаско, Ярослав Ісаєвич. – Львів : Вища школа, 1984. – 128 с.
4. Ісаєвич Я. Українське книговидання : витоки, розвиток, проблеми / Я. Ісаєвич ; відпов. ред. Ю. Ясіновський ; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2002. – 520 с.
5. Миненко Ю. В. «Зри сія знаменія княжате славного». Геральдична поезія в українському бароко / Юрій Миненко ; Нац. ун-т «Остроз. акад.». – Острог, 2013. – 159 с.
6. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV — до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Наталя Яковенко ; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, Ін-т Критики. – Вид. 2-ге, перегл. і випр. – Київ : Критика, 2008. – 469 с.

REFERENCES

1. Zapasko, Ya., & Isaievych, Ya. (1981). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: Katalog starodrukiv, vydanykh v Ukraini* (Vol. 1). Lviv, Ukraine: Vyshcha shkola. [In Ukrainian].
2. Zapasko, Ya., & Isaievych, Ya. (1984). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: Katalog starodrukiv, vydanykh v Ukraini* (Vol. 1, pt. 1). Lviv, Ukraine: Vyshcha shkola. [In Ukrainian].
3. Zapasko, Ya., & Isaievych, Ya. (1984). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: Katalog starodrukiv, vydanykh v Ukraini* (Vol. 1, pt. 2). Lviv, Ukraine: Vyshcha shkola. [In Ukrainian].
4. Isaievych, Ya. (2002). *Ukrainske knyhovydannia: Vytoky, rozvytok, problemy* (Yu. Yasinovskyi, Ed.). Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
5. Mynenko, Yu. V. (2013). “Zry siia znameniia kniazhate slavnoho”. *Heraldychna poeziia v ukrainskomu baroko*. Ostroh, Ukraine. [In Ukrainian].
6. Yakovenko, N. (2008). *Ukrainska shliakhta z kintsia 14 – do seredyny 17 stolittia. Volyn i Tsentralna Ukraina*. Kyiv, Ukraine: Krytyka. [In Ukrainian].

Рукопис одержано 21.04.2021 р.

Olena KURHANOVA, Candidate of Sc. (Philology), Senior Research Associate, Ancient and Rare Books Department, Institute of Book Studies, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

The characters of Ukrainian patrons as seen by the editors of the Baroque époque church service book.

The aim of the work is to define the chronological framework, factors, and forms of the patroonship phenomenon documentation in the structure of the Ukrainian church book. *The methodology* is based on heuristic analysis of bibliographic data and historiography, which point out the financial support sources of the Ukrainian church book of 16-18th cc. Such analysis enabled to single out the scope of persons and institutions that promoted the development of national book printing. The content analysis of dedications to church service books reveals the Ukrainian editors' point of view to the patroonship of early modern époque book culture. *The scientific novelty* is connected with the systematization of data on persons, who supported old Ukrainian church service book printing, and the micro sources to patroonship phenomenon exploration, included in the dedications to Ukrainian church service editions. The formation of printing patroonship support glorification in Ukrainian editions of I. Fedorov is observed. On the example of dedications to M. Bernavsky, B. Stetkevych, T. Zamoysky, P. Mohyla, I. Obydovsky, and I. Skoropadsky main characteristics, which book editors impute to real or potential patrons of printing-houses, are revised. *Conclusions*. Due to political and economical factors, during the last decades of 16th – the first decades of 18th cc. all Ukrainian publishers of Church-Slavonic church service books needed financial support and protection of social elite powerful representatives. Hence, the majority of church service books of this period included pieces of evidence on their patroons – representatives of kniaz and shliakhta families, powerful

clericals, and from the end of 17th c. – kozak leaders. The dedications to Ukrainian church service old-printed editions glorified generosity, high position in society, erudition, and loyalty to orthodox faith. These features the editors attributed to those representatives of a social elite, from which they attained or expected to attain personal profit, finance, or protection for the printing-house.

Key words: church service book, dedication, patroonship, Ukrainian book printing, book culture, Baroque époque.

УДК 929(477):017.2Галаган
<https://doi.org/10.15407/ub.21.309>

Марина Михайлівна БУДЗАР,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
історико-філософського факультету
Київського університету імені Бориса Грінченка,
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-3720-7799>
bmimab24@ukr.net

Євген Аркадійович КОВАЛЬОВ,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
історико-філософського факультету
Київського університету імені Бориса Грінченка
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-7740-4332>
y.kovalov@kubg.edu.ua

ЛЮДИНА ТА ЇЇ КНИГИ: КАТАЛОГ БІБЛІОТЕКИ ГРИГОРІЯ ГАЛАГАНА ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ЙОГО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ БІОГРАФІЇ

Мета роботи. У статті розглянуто читацькі практики Григорія Галагана (1819–1888), одного з непересічних представників українського помісного дворянства ХІХ ст., як важливий чинник формування його інтелектуальної ідентичності. Автори прагнули з'ясувати, наскільки світогляд Г. Галагана обумовлювався читацьким репертуаром, репрезентованим складом його бібліотеки. **Методологія дослідження** містить прийоми реконструкції інтелектуальної біографії (історико-генетичний, типологічний), а також джерелознавчий аналіз. **Наукова новизна роботи** полягає в тому, що вперше об'єктом дослідження став каталог приватної бібліотеки Г. Галагана, складений у 1853 р. істориком і етнографом, бібліофілом Миколою Маркевичем (1804–1860). Документ зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. У розвідці читання осмислюється як культурна дія, що формує інтелектуальну ідентичність людини. Водночас книжкове зібрання, створене кількома поколіннями одного сімейства,

розглянуто як втілення не лише індивідуальної, а й колективної свідомості. **Висновки.** Автори показують, як у каталозі бібліотеки Галаганів відбулися читацькі пріоритети однієї людини, уподобання дворянської родини, представники якої долучилися до наповнення книгозбірні, і колективні смаки, що відображають тенденції суспільного життя. У статті доведено, що, зважаючи на перевагу белетристики й видань з історії та богослов'я, збирачі бібліотеки, зокрема Г. Галаган, мали гуманітарні уподобання. Аналіз змісту розділів каталогу показує, як важили для формування свідомості дворянського інтелігента просвітницька традиція, успадкована від попередньої доби, і візія романтизму, ще актуальна в середині XIX ст.

Ключові слова: українське дворянство, Галагани, Григорій Галаган, інтелектуальна біографія, книга, історія читання, домашня бібліотека, каталог.

Між письменником і читачем час утворює неподоланну прірву;
на іншому краю цієї прірви, у звабливій далині минулого,
палахотить запалене письменником світло;
це осяння знаджує, і через прірву починають перекидати
мости...

*Олександр Білецький*¹

У сучасних гуманітарних студіях важливим проблемним полем є історія читання. Роже Шартъє та Гульєльмо Кавалло слушно зазначали: «Тривала історія читання й читачів має стати історією способів використання, розуміння та засвоєння текстів» [3, с. 11], тобто вивченням того, як «світ тексту» перетинався зі «світом читача» — як книги споживалися й інтерпретувалися читацькими спільнотами.

На нашу думку, історія читання стане в пригоді в сучасних біографічних дослідженнях, що передбачають «аналіз діяльності індивіда, осібної свідомості та самосвідомості...» [7, с. 290]. Передусім це слушно для такого різновиду біографічних досліджень, як інтелектуальна біографія, що «...відмовляється від потреби в базовій хронологічній структурі та розгортає оповідь про життя через концептуальний аналіз мотивів і переконань суб'єкта в світі ідей» [13]. Цей напрям біографічних розвідок, акцентуючи увагу на конкретній особі, «дає змогу уявити у взаємодії науку й інтелектуальний розвиток у певний момент історії...» [14, с. 296].

Вагомою часткою інтелектуальної біографії людини і є, власне, споживання і продукування текстів, тобто читання і писання. «Скажи мені, що ти читаєш, і я скажу тобі, ким ти є» — цей давній афоризм

¹ Білецький А. И. Об одной из очередных задач историко-литературной науки : (изучение истории читателя) // Избранные труды по истории литературы. М. : Просвещение, 1964. С. 35.

Тут і далі цитати з російської подано в українському перекладі авторів.

напрочуд влучно пояснює значущість читання для творення інтелектуальної ідентичності. І надто це стосується Нового часу, коли особистість людини стала визначатися текстами, які вона прочитує, а нації, соціальні класи й політичні угруповання проявлялися як читацькі спільноти.

Предметом нашого дослідження є бібліотека Галаганів — родини, яка в XIX ст. належала до верхівки українського помісного дворянства. Ідеться про книги, зібрані кількома поколіннями Галаганів, починаючи з XVIII ст. Основним джерелом для розвідки став каталог цієї бібліотеки, складений у 1853 р. Миколою Маркевичем (1804–1860) — істориком й етнографом, знаним бібліофілом, близьким родичем Галаганів². На той час власником бібліотеки був Григорій Павлович Галаган (1819–1888) — один із найцікавіших, як вважаємо, представників українського помісного дворянства XIX ст., чия біографія переконує в дивовижній багатоманітності української минувшини. У житті цієї людини було поєднано те, що для адептів традиційних українських історіографічних наративів («народницьких», «державницьких» абощо) здавалося неможливим сполучити: український патріотизм і щира дружба з московськими слов'янофілами, лояльність до російської державності та критичне ставлення до централізаторського бюрократизму — опори цієї державності. Такий перелік «поєднання непосьднуваного» можна продовжувати, бо, як дотепно зазначив у своєму щоденнику Олександр Кістяківський, Г. Галаган — «складена душа», у якій містилося багато впливів — це була така собі «крамничка» ідей, нерідко суперечливих, двоїстих [4, с. 494]. *Мета нашої статті* — з'ясувати те, наскільки ця «збірність душі», ця складність світосприйняття обумовлювалися читацьким репертуаром, репрезентованим у каталозі галаганівської бібліотеки 1853 р.

Перш ніж докладно вивчити цей каталог, варто поцікавитися читацькими уподобаннями, властивими Г. Галагану з юності. Про це дізнаємося, зокрема, із нотаток у його юнацькому щоденнику за 1836–1841 рр. Молодий Г. Галаган читав чимало белетристики російською, українською, французькою, німецькою та англійською мовами. Його щоденник містить згадки про тогочасних популярних літераторів — О. Пушкіна, М. Гоголя, М. Лермонтова, Н. Кукольника,

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. 119 (Галагани). Оп. 1. Спр. 3 (Каталог бібліотеки Григорія Павловича Галагана на 1 січня 1853 р.). Рукопис. Почерк Миколи Андрійовича Маркевича. 44 арк., чистих — 18.

Назви всіх видань, зазначених у цьому джерелі, далі наводимо в українському перекладі.

Т. Шевченка, Й. В. Гете, Дж. Г. Байрона, В. Скотта, Жорж Санд, А. де Мюссе, А. Дюваля [2, с. 55, 59, 60, 71, 78, 93]. Юнака приваблювала й історіографія — він, приміром, цікавився працями з історії України М. Маркевича та Д. Бантиша-Каменського, занотовував до щоденника міркування щодо прочитаного. Проте серед його книг був і такий курйоз, як ворожильний «Оракул» («L'Oracle»):

Для молодого Г. Галагана-романтика читання мало бути чуттєво-естетичним процесом. Це, звісно, потребувало відповідного середовища — природного, дружньо-родинного. Тож читання вголос у колі рідні й друзів було однією з його улюблених розваг [2, с. 25, 26, 153–154]. І додамо — однією з поширених культурних практик у дворянському середовищі XIX ст., загалом важливим засобом організації вільного часу родини [5, с. 8], слугуючи ще й способом комунікації, що об'єднував кілька форм спілкування — «родинну близькість, світську гостинність, взаємини освічених людей...» [3, с. 13].

Утім, наставник Г. Галагана Федір Чижов (1811–1877) був переконаний, що його підопічний читав замало. Про це довідуємося з листів Ф. Чижова до Катерини Василівни Галаган, матері Григорія. «Читати він не дуже полюбляє», — зазначено в листі від 30 (18) липня 1841 р., а далі є прохання: «À propos (до речі (фр.). — М. Б., Є. К.), напишіть йому від себе, так злегка порадьте читати побільше» [6, с. 282]. Читання, на думку Ф. Чижова, мало бути систематичною та серйозною інтелектуальною працею, ба навіть чимось на кшталт духовного подвижництва. У листі від 15 грудня 1842 р. він повчав Григорія: «Працювати, примусово читати уважно, читати так, щоб тільки що не вчити напам'ять. Не наважуватися зробити висновок без того, щоб не дати собі якнайповнішого відчиту, на все прочитане складаючи невеликий письмовий звіт, у якому були би стислий виклад [прочитаного] та зауваги» [6, с. 191–192].

Г. Галаган так і не став тим педантичним читачем, яким його волів бачити Ф. Чижов, але, безперечно, досить високо цінував книгу, убачаючи в читанні й засіб особистісного вдосконалення, і розраду.

Ми свідомі того, що, імовірно, Г. Галаган читав аж ніяк не всі книжки, що зберігалися в його родинній бібліотеці. Окрім того, іноді непросто з'ясувати, коли й ким була придбана та чи та книга. Роки видань щодо цього не завжди є надійними орієнтирами, бо книжка могла потрапити до бібліотеки й через тривалий час після її публікації. Тому нам стають у пригоді додаткові джерела: господарча документація — насамперед реєстр майна, що залишилося після смерті Григорія Івановича Галагана (1768–1808) і було поділено в 1815 р. між його спадкоємцями — синами Петром та Павлом (батьком Г. П. Галагана), де, між іншим, указані книги з «кімнатної бібліо-

теки»³, а також епістолярні матеріали й щоденникові нотатки. Завдяки цьому комплексу джерел можна принаймні приблизно з'ясувати, як кілька поколінь Галаганів створювали ту родинну бібліотеку, яку успадкував та істотно поповнив Григорій Павлович.

Книжкове зібрання, про яке йдеться, зберігалося в Сокиринському маєтку Галаганів. У XIX ст. домашні бібліотеки посіли помітне місце в культурному просторі українських панських садиб⁴, що відповідало загальній тенденції еволюції духовних пріоритетів знаті Російської імперії, коли у дворянському колі сімейні книгозбірні набули статусу самостійного культурного явища [12, с. 175]. Микола Рігельман, двоюрідний брат Г. Галагана, писав йому в листі від 13 червня 1846 р.: «Як освіченій і багатій людині, тобі справді соромно було б не скласти хоч поступово й неквапливо домашньої бібліотеки; мені видається, це є непростимою провинною наших дворян, що вони з певного часу рішучо нехтують літературою» [10, с. 185]. Водночас наявність у реєстрі майна Галаганів 1815 р., поряд зі старовинною зброєю, сріблом, порцеляною тощо, більше двохсот томів книг, засвідчує не тільки те, що книга на початку XIX ст. лишалася предметом розкоші, а й те, що в родині Галаганів уже існувала традиція створення приватних книжкових зібрань⁵.

Найімовірніше, започаткував родинну книгозбірню Іван Григорович Галаган (1740(39?)–1789), прадід Григорія. Особа суто світських уподобань, на відміну від діда й батька⁶, котрі, власне, майже все життя провели у війську, він, вочевидь, віддавав перевагу приватному буттю. Належачи до верхівки української знаті (родич Розумовських, близький приятель генерал-губернатора Малоросії Петра Рум'янцева-Задунайського тощо), Іван Григорович своїм життям продемонстрував успішність інтеграції нащадків козацької старшини до лав імперського дворянства. Він побудував у дідичному маєтку Сокиринці просторий

³ Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі – ЦДАК України). Ф. 1475 Галагани-поміщики. Оп. 1. Спр. 1276 Опис майна рухомого й нерухомого в Тиницькій і Сокиринській економіях. 1815–1916. Арк. 1–6 зв.

⁴ Див., приміром, цікавий опис домашньої бібліотеки Якова Степановича Дорошенка (1807–1893), поміщика Глухівського повіту Чернігівської губернії, який залишив його онук – видатний український громадський діяч і вчений-історик Дмитро Іванович Дорошенко (1882–1951): Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки). К. : Темпора, 2007. С. 38.

⁵ Традицію вивчення цієї проблеми було закладено в українській гуманітаристиці і половини XX ст. Див.: *Зленко П.* Українські приватні бібліотеки (Бібліотеки української козацької старшини) // Українська книга. 1937. № 7/8. С. 166–174; *Тищенко М. Ф.* З історії торгівлі книжками у XVIII ст. // Україна. 1929. № 35. С. 38–44.

⁶ Гнат Іванович (?–1748) і Григорій Гнатович (1716–1777) Галагани, прилуцькі полковники.

двоповерховий будинок, відправив сина на навчання до Лейпцига, здійснив дві закордонні мандрівки й наповнив «кімнатну бібліотеку» в садибі історичними, філософськими й художніми текстами, що свідчать про смаки його покоління за умов поширення ідей Просвітництва й подальшої секуляризації читацької культури дворянства. Вочевидь, більша частка видань з опису 1815 р., датованих 60-ми — серединою 80-х рр. XVIII ст., придбана ним, причому купувалися книги як удома, так і в закордонних вояжах (1781 і 1785–1786 рр.), де Іван Григорович виконував і замовлення інших ⁷. Зауважимо, що в бібліотеці Григорія Галагана, судячи за каталогом, залишилося кілька десятків книг, придбаних прадідом. Цікаво, що серед них багато творів французьких авторів, де просвітницькі ідеї поставали в розважальній художньо-стильовій «обгортці» стилю рокайль, — авантюрно-сатиричної та інтимної тематики, але з майже обов'язковим моралізаторським підтекстом (підсиленим у російськомовних варіантах). Серед них, приміром, «Султан Мізапуф і принцеса Гріземіна» Клода-Анрі де Вуазенона (1779 р.), «Новий знайда, або Щасливий голландець», вільний переказ роману Генрі Філдинга «Історія Тома Джонса, знайди» М. Іванова (1782 р.) ⁸, «Повісті Вільгельма, візника паризького» Філіпа де Келюса в перекладі В. Вороблевського (1785 р.) ⁹.

Урізноманітнював домашнє книжкове зібрання і Григорій Іванович Галаган. Цей представник роду вочевидь вповні прагнув засвоїти й наслідувати поведінкові моделі імперської знаті, створені, власне, за європейськими лекалами. Книги, придбані ним, — досить строката суміш з творів пізнього просвітництва, авантюрно-любовних і сентиментальних романів, книжок корисних порад і посібників з облаштування господарства, які теж частково зазначені в каталозі 1853 р. Зокрема, наявність у реєстрі 1815 р. «Архітектурних книг для садів» ¹⁰ у чотирьох книгах відсилає до видання в списку М. Маркевича «Журнал ідей для аматорів садів, англійських парків і власників заміських садів» Йохана-Готфріда Громана за 1790 р. (4 випуски) ¹¹

⁷ Це підтверджується записом на зворотному боці листа Петра Румянцева до російського посланника в Саксонії Олександра Білосельського-Білозерського з проханням протекції для Івана Галагана в закордонній мандрівці: «Уклінно прошу не забути придбати в Кенігсберзі географічний атлас латинською мовою для Вашого покірного слуги Адріяна Чепи, канцеляриста...» (ІР НБУВ. Ф. II (Історичні матеріали). Оп. 1. Спр. 26058–26061 (Папери Івана Галагана родинного змісту. 1763–1785). Арк. 13 зв.

⁸ ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 36; ЦДІАК України. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 1276 Арк. 1 зв., 2.

⁹ Там само. Арк. 17 зв; Там само. Арк. 2.

¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 1276. Арк. 2.

¹¹ ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 34.

й засвідчує бажання Григорія Івановича опікуватися Сокиринським парком, яке для його нащадків стало справжньою пристрастю. Варто уваги й те, що в реєстрі 1815 р. позначений томик «Енеїди» Івана Котляревського, найшвидше першого видання — 1798 р.¹², тоді як у каталозі 1853 р. поема наявна вже в трьох екземплярах за 1798 р. й у шести — першого повного видання за 1842 р.¹³. Навіть якщо припустимо, що таке зацікавлення Григорія Івановича не виходило за межі симпатій до літератури бурлеску, то його внука, власника книгозбірні 1853 р., цей твір спонукав до глибоких роздумів — від юнацького захоплення («Я читаю “Енеїду” Котляревського, де така чиста й точна наша мова...» [2, с. 156]) до пізнішого засудження (за створення того напряму, «у якому національність малоросійська виставлена з комічного боку...»¹⁴).

Утім зауважимо, що галаганівське книжкове зібрання на 1853 р. утворювалося вочевидь не лише зусиллями Івана й Григорія Галаганів, поповнюючись завдяки іншим особам з родини, про що йтиметься нижче. Тобто книгозбірня Галаганів, описана М. Маркевичем, як і сімейні бібліотеки загалом, репрезентує, хоча б частково, родинну традицію читання.

Каталог 1853 р. містить 897 найменувань друкованих видань. Окремої уваги варта його структура, що свідчить про Маркевичеві уявлення щодо диференціації знання. Каталог складається з п'ятнадцяти розділів: 1) богослов'я; 2) науки історичні, біографії, мемуаристика, листування, статистика й географія; 3) статистика, географія, подорожі; 4) географічні атласи, мапи й плани; 5) література російська; 6) література іноземна й переклади російською мовою; 7) філософія, політика, мораль; 8) юриспруденція; 9) мовознавство; 10) науки математичні, механіка, стратегія; 11) природнича історія; 12) господарство, землеробство й домогосподарство; 13) медицина; 14) вільні мистецтва — архітектура, скульптура, живопис, «архітектура садів»; 15) переклади з іноземних мов (переважно белетристика XVIII ст.). За кількістю назв найбільше видань з історії (169), богослов'я (118) і художньої літератури — іноземної (121) та російської (115). Тобто збирачів цієї бібліотеки, зокрема Г. П. Галагана, цікавило те, що ми би тепер назвали гуманітаристикою.

Гідно уваги, на нашу думку, те, що серед книг богословського спрямування лише близько 20 з 118 найменувань каталогу датовано дру-

¹² ЦДІАК України. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 1276. Арк. 2 зв.

¹³ ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 18.

¹⁴ ІР НБУВ. Ф. І (Літературні матеріали). Оп. 1. Спр. 6922 (Зауваги й записки про все, що стосується селян). Арк. 27 зв.

гою половиною 1830-х — 1840-ми роками, переважна ж більшість текстів, як богослужбових книг, так і творів релігійно-повчальних та релігійно-філософських, маркується другою третинною XVIII — першою чвертю XIX ст. і не вповні ідентифікується за реєстром 1815 р. (хоча найстаріша книга каталогу — «Камінь віри» Стефана Яворського (1727) — є в цьому переліку)¹⁵. Отже, постає питання про ще кількох збирачів сімейної бібліотеки, чиї постаті багато важили для Григорія Павловича. Це його прабаба Катерина Юхимівна Галаган (1746(45?)–1823) і його батько Павло Григорович Галаган (1793–1834).

Імовірно, від К. Ю. Галаган, особи глибоко побожної, яка ревно дотримувалася традицій православного благочестя, у зібранні залишилися «Симфонія чи Конкорданція...» Андрія Богданова (1737), кілька богослужбових видань друкарні Києво-Печерської лаври 1740–1790-х рр., томики «Києво-Печерського патерика»¹⁶. Припустимо, що ці видання, серед яких були й книги з дарчими написами церковних ієрархів Катерині Юхимівні (митрополита Михайла (Матвія Десницького), митрополита Серапіона (Стефана Логиновського))¹⁷, слугували для родини духовними раритетами.

Утім, особливий інтерес викликає наявність у книгозбірні Галаганів комплексу видань, що засвідчують поширення в Російській імперії на межі першої чверті XIX ст. релігійно-містичних учень, передусім пієтизму, і репрезентують діяльність Російського біблійного товариства, тобто таких текстів, що слугували ідейним підґрунтям явищ, у той чи той спосіб обумовлених екзальтованою атмосферою часу й поширенням масонства. У каталозі наявний широкий спектр творів, змістом яких надихалися тогочасні російські містики, — від філософських трактатів Карла фон Еккартсгаузена («Бог є любов найчистіша. Моя надія та мої розмисли», 1805 р.), Олександра Стурдзи («Роздуми про дух і доктрину православної церкви», 1816 р.)¹⁸, Йоганна-Генріха Юнга-Штіллінга (номери журналу «Der graue Mann» (у російському варіанті — «Угроз Световостоков») за 1805–1816 рр., роман «Феобальд, або Мрійники», 1819 р., життєписи (роман і біографії зараховані до розділу «Філософія, політика, мораль»))¹⁹ до численних релігійно-повчальних повістей англійських, французьких, російських авторів («Християнська філософія» Стефані-Фелісіте Брюлар, графині де Жанліс (1802), «Розмова двох приятелів про користь біблійних то-

¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 1276. Арк. 4.

¹⁶ ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 2–2зв.

¹⁷ Там само. Арк. 3.

¹⁸ Там само. Арк. 4.

¹⁹ Там само. Арк. 2зв., 22.

вариств» Андрія Шеїна (1819), «Життя Вільгельма Брауна, чи Істинний християнин» Хью Брауна (1817) тощо)²⁰. Такі тексти наявні в бібліотеці як мовою оригіналу, так і в перекладах суспільних діячів і літераторів, помітних у масонському колі, передусім Олександра Лабзіна — філософа, письменника, релігійного просвітника.

Припустимо, що ці твори репрезентують уподобання Павла Галагана й товариства, у якому він перебував упродовж 1810-х рр. у Петербурзі, під час навчання (у Головному німецькому училищі та Гірничому кадетському корпусі), а потім служби (у Колегії іноземних справ)²¹. За характеристикою Миколи Маркевича, його небожа (зазвичай досить прискіпливого в оцінках), це була людина «шляхетна в повному сенсі; розуму світлого, зі значною начитаністю, із непересічним хистом, глибокими знаннями й високоосвіченим смаком в архітектурі та мистецтві садів»²². Якщо зауважити, що концепція «природності» людини була близькою і масонській доктрині²³, і ідеям російських містиків (у згаданій книзі О. Стурдзи важливим аргументом роздумів про дух православ'я є погляд на людину як посередника між Творцем і створеною Ним природою), то в цьому контексті поновому постають уподобання П. Галагана у сфері садового мистецтва й прагнення облаштувати парк у маєтку в Сокиринцях за канонами натурального (нерегулярного, англійського) парку.

Утім, якщо Павлові Галагану були близькі морально-містичні ідеї, поширювані в його соціальному колі, ці переконання він міг успадкувати й з родини. Певна кількість книг релігійно-містичного змісту в зібранні 1853 р. датована 1780-ми — початком 1800-х рр. (приміром, «Бесіди з Богом» у 4 томах, зі статтями містико-філософського сенсу в перекладі з німецької І. Дмитрієвського, М. Карамзіна тощо, 1787–1789 рр.²⁴). Ще тут є кілька видань творів релігійного мислителя Фоми Кемпійського, чії ідеї надихали прихильників містичних учень по-

²⁰ Там само. Арк. 4.

²¹ Зазначимо лише, що серед віце-президентів Російського біблійного товариства були граф О. К. Розумовський, родич Галаганів за жіночою лінією, митрополит Михайло (Десницький), можливо, теж близький до родини. До того ж у 1819–1822 рр. у Чернігові діяло відділення товариства (див.: Тарасенко О. До історії Чернігівського відділення Російського біблійного товариства (1819–1822 рр.) // Сіверянський літопис. 2011. № 5. С. 54–71), а від 1820 р. Павло Галаган служив у Чернігівській губернії, обіймаючи посаду почесного наглядача Козелецького училища.

²² Институт русской литературы (Пушкинский Дом) Российской академии наук (далее — ИРЛИ). Ф. 488 (Маркевич Николай Андреевич). Оп. 1. Д. 38 (Маркевич Н. А. Автобиографические заметки. 1845). Л. 44.

²³ Детальніше: Нащокина М. Русский масонский сад // Русская усадьба. 2006. № 12(28). С. 497–536.

²⁴ ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 2зв.

чатку XIX ст., — «Творіння Фоми Кемпійського» (1799, Москва, російською)²⁵ та «Наслідвання Христа» (1801, Льєж, французькою)²⁶. Остання робота є в цій збірці ще в російському виданні 1818 р. і французькою мовою — 1842 р. (паризького видавництва)²⁷, що засвідчує сталий інтерес Галаганів до неї.

Зміст зібрання богословських (і дотичних до них) книг засвідчує як сформованість традиції благочестя, так і факт релігійних шукань у родині Галаганів, що, безумовно, слугувало для Павла Григоровича та його дружини Катерини Василівни (уродженої графині Гудович) підґрунтям для виховання дітей. Дві книги — «Коротка Священна історія Старого й Нового Заповіту, для напучування дітей» (1820) і «Короткий життєпис деяких Святих, створений для напучування юнацтва» (1821)²⁸, чудово ілюстровані (як-от перша — естампами на основі «Лож Рафаеля» з Ватиканського палацу в Римі), — вочевидь з'явилися в родині невдовзі після народження сина Григорія (1819 р.).

Отже, Григорій Галаган ріс в атмосфері дотримання норм християнства, хоча в ранній молодості демонстрував скептицизм щодо офіційної церковної обрядовості («Яке безчинство, яка неповага до того, чому вклоняємось...» [2, с. 96] або проявів екзальтованої набожності (зокрема, у чоловіка сестри Марії Павла Комаровського: «...що погляд, то фальшивість, що слово, то вдавання...» [2, с. 273])). Щоденникові записи кінця 1840-х рр. засвідчують, що тоді віра ще не перетворилася для нього на інструмент для обґрунтування ідеологічних схем, передусім протистояння між католицьким Заходом і православним Сходом, як буде через якийсь десяток років, але залишалась суто індивідуальним, «приватним» надбанням. Щоб звільнитися від важких роздумів щодо власної ролі господаря інших людей, він звертається до чудотворної ікони в сільській церкві («Їздив у Ржавець, вклонився й помолився незрівнянній іконі, і мені полегшало...»²⁹), залишаючи улюблені Сокиринці, розмовляє з Богом у садибному парку («Напередодні від'їзду я пішов у великий байрак помолитися перед іконою, що в дубі...»³⁰). Така інтимно-чуттєва віра не потребувала офіційного підтвердження, може, тому в каталозі 1853 р. небагато богословських книг можна ідентифікувати як придбані Григорієм особисто.

²⁵ ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 3.

²⁶ Там само. Арк. 4зв.

²⁷ ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 2зв., 4.

²⁸ Там само. Арк. 3.

²⁹ ІР НБУВ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 6922 (Зауваги й записки про все, що стосується селян). Арк. 9.

³⁰ Там само.

Думаємо, що перше видання «Остромирового Євангелія», здійснене філологом і палеографом Олександром Востоковим у 1843 р., з наборним, а не факсимільним текстом, з грецьким підрядником, абеткою та словником³¹, зацікавило Григорія Галагана насамперед як пам'ятка давньоруської писемності, а не як священний текст, так само, як два видання давнього кодексу — «Реймського Євангелія»: паризьке 1843 р., роботи французького палеографа Джозефа-Бальтазара Сільвестра (у співпраці зі словенським лінгвістом, просвітитником Єрнеєм Копітаром) і празьке 1846 р., за редакторства чеського славіста Вацлава Ганки, доброго знайомого Григорія ще з часів першого зарубіжного вояжу 1841–1843 рр.³² Тут зауважимо, що свідченням приятелювання з В. Ганкою є ще кілька книг цього автора, записаних М. Маркевичем у різні розділи каталогу, — літератури («Пісні в Празі», особисто подаровані славістом Григорію в 1841 р.³³, «Краледворський рукопис»³⁴) і мовознавства («Правопис чеський», «Початки руської мови» (обидві — чеською), «Початок священної мови слов'ян» (російською))³⁵.

Серед видань релігійного спрямування, датованих другою половиною 1830-х — кінцем 1840-х рр., привертають увагу твори письменника, історика церкви, Андрія Миколайовича Муравйова: «Мандрівка святими руськими місцями» (1837), «Листи про богослужіння східної кафолічної церкви» (1838), «Римські листи» (1847)³⁶. Дві перші придбані, імовірно, за ініціативою Катерини Василівни Галаган, можливо, з виховною метою, тому що в одній автор приділив значну увагу київським святиням, а в другій йшлося про особливості літургійної церемонії. Третя, вірогідно, опинилася в родинній бібліотеці теж не випадково: Григорій Галаган планував мандрівку за кордон після одруження з Катериною Василівною Кочубей, тому припустимо, що книга мала слугувати путівником для огляду християнської спадщини Італії³⁷.

³¹ ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 4.

³² Там само.

³³ Ф. Чижов, описуючи свою і Г. Галагана зустріч з В. Ганкою 9 липня 1840 р. в Празі, занотував у щоденнику, що той «приніс два екземпляри своїх пісень, один для Гриши, другий для Миколи Андрійовича Маркевича» (Центральна бібліотека Російської Федерації (далеє — ЦБРФ). Ф. 332. К. 1. Ед. 4 (Чижов Ф. Дневники. 1836–1842 гг. Копія). Л. 502).

³⁴ ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 17.

³⁵ Там само. Арк. 25.

³⁶ Там само. Арк. 4.

³⁷ Можливо, книга з'явилася в бібліотеці, тому що Ф. Чижов звернув увагу на цей твір у нарисі «Про римські листи Муравйова» (1847).

Не менш цікавими постають читацькі стратегії, сформовані в родині Галаганів і по-новому реалізовані Григорієм Галаганом, за працями з історії, репрезентованими в каталозі. Це примушує замислитися про роль книги в становленні історичної самосвідомості людини першої половини XIX ст.

Між виданнями з історії в каталозі ми знаходимо фундаментальні пам'ятки російської історіографії XVIII — першої половини XIX ст.: «Давню російську історію» Михайла Ломоносова, «Історію російської держави» Миколи Карамзіна, «Історію російського народу» Миколи Полевого³⁸. Окрім того, у галаганівській бібліотеці була «Російська історія» Миколи Устрялова — професора Петербурзького університету, де навчався Г. П. Галаган³⁹. Це був, власне, навчальний посібник для студентів, але молодому Галагану устрялівська «прагматична історія» була не до вподоби. «Дві товсті книжечки, в яких кожний рядок є окремим фактом, і тому потрібно було багато пам'яті» [2, с. 92], — записав він у своєму щоденнику після іспиту з історії, до якого готувався за цим підручником. До того ж у бібліотеці Г. П. Галагана з'явилися історичні джерела, опубліковані М. Устряловим, — «Сказання сучасників про Дмитра Самозванця» та «Сказання князя Курбського»⁴⁰. Остання праця заслуговує на особливу увагу, бо є одним з найважливіших джерел для дослідження історії Московщини доби правління Івана IV Грозного, а тогочасні події замолоду цікавили Г. П. Галагана, котрий тяжів до романтичного чуттєво-естетичного осягнення минувшини, адже московська історія XVI ст., репрезентована як яскрава суміш величі й трагізму, могла сильно збуджувати уяву юнака [2, с. 66]. Однак, мабуть, ще цікавішим для нього, схильного до ідеалізування українського козацтва, був «Опис України» Гійома де Боплана, російський переклад якого опублікував Федір Устрялов, брат його університетського викладача. Примірник цієї знаменитої книги був у галаганівській бібліотеці⁴¹.

Українську минувшину репрезентувала в книжковому зібранні Галаганів «Історія Малої Росії» Дмитра Бантиша-Каменського⁴². Цю працю замолоду Г. П. Галаган читав уважно й ставився до неї вельми критично. «Що за дурна, підла, низька історія! Скрізь виставлені царі, руські тирані, благодійниками України, а козаки, що захищали свободу проти москалів, — бунтівниками» [2, с. 174], — занотував він про неї в юнацькому щоденнику.

³⁸ ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 6–63в.

³⁹ Там само. Арк. 6.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 6.

⁴² Там само. Арк. 9.

Надибуємо в галаганівському книжковому зібранні видання видатного вченого-славіста й ідеолога харківських романтиків 1830–1840-х рр. Ізмаїла Срезневського — часопис «Запорожская старина» й працю «Святылища й обряди язичницького богослужіння давніх слов'ян»⁴³.

Г. П. Галагану належала низка видань, опублікованих київськими інтелектуалами, зокрема тими, котрі були пов'язані з Університетом святого Володимира й Київською археографічною комісією, а також входили до кола Кирило-Мефодіївського братства. Із киянами Григорій Галаган став зближуватися на межі 1840–1850-х рр., а згодом, оселившись у Києві, почав відігравати помітну роль у тамтешньому громадському житті як один з провідників українофільства з табору помісного дворянства. У його бібліотеці була більшість видань з історії Києва й Київщини, опублікованих упродовж першої половини ХІХ ст., зокрема «Опис Києво-Печерської лаври» митрополита Євгенія (Болховітінова), «Історія Київської духовної академії» Макарія (Булгакова), «Нарис історії Києва» Миколи Закревського, «Огляд Києва щодо старожитностей» та «Огляд могил, валів і городищ Київської губернії», надруковані коштом київського цивільного губернатора І. І. Фундукля⁴⁴. У нього були також видання Київської археографічної комісії: «Пам'ятники», літопис Самійла Величка, «Життя князя Андрія Михайловича Курбського в Литві і на Волині»⁴⁵. Мав він і праці кирило-мефодіївців — «Слов'янську міфологію» Миколи Костомарова та Кулішеву «Повість про український народ»⁴⁶.

Вельми важливою частиною бібліотеки Г. П. Галагана були твори з історії України, опубліковані в Москві Осипом Бодянським, професором Московського університету й секретарем Московського товариства історії та старожитностей російських. Варто зазначити, що Г. П. Галаган тривалий час мав дружні взаємини з О. М. Бодянським, адже вони були земляками: останній народився в містечку Варва Лохвицького повіту Полтавської губернії, де був один з маєтків Галаганів. Г. П. Галаган отримував «Чтения в Обществе истории и древностей российских», де публікувалося чимало цінних джерел з історії України [11, с. 27–28]. Із московських видань О. М. Бодянського, що потрапили до бібліотеки Г. П. Галагана, особливо важливими для нього стали «Історія Русів» псевдо-Кониського й «Літописне оповідання

⁴³ Там само. Арк. 63в., 9.

⁴⁴ ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 6–63в., 9.

⁴⁵ Там само. Арк. 6–63в.

⁴⁶ Там само. Арк. 9–93в.

про Малу Росію» Олександра Рігельмана⁴⁷. Із цих текстів він випишував згадки про участь своїх предків в історичних подіях⁴⁸.

Був у бібліотеці Г. П. Галагана й доробок одеського історика Аполлона Скальковського, зокрема його фундаментальна праця про запорозьке козацтво — «Історія Нової Січі», а також «Наїзди гайдамаків на Західну Україну» й розвідки з історії Одеси й Новоросійського краю, себто Південної України⁴⁹.

Г. П. Галаган цікавився громадсько-політичним становищем і культурним життям галицьких русинів і товаришував із керманічами тамтешнього «московільського» руху. Одним зі свідчень цього зацікавлення в галаганівській бібліотеці є праця львівського історика Дениса Зубрицького «Критико-історична повість минулих лет Червоної чи Галицької Русі», яку О. М. Бодяньський переклав з польської мови російською і надрукував у Москві між виданнями Московського товариства історії та старожитностей російських⁵⁰.

Значну частину галаганівської бібліотеки склали видання із всесвітньої історії, від творів античних авторів — Геродота, Плутарха, Тацита, Цезаря, Светонія, Саллюстія, Курція Руфа, здебільшого в перекладах французькою мовою, — до праць європейських істориків, сучасних власнику книгозбірні. Частина цих видань належала до навчальної літератури, за якою молодий Галаган дізнавався про минуле. Серед книг із всесвітньої історії знаходимо, зокрема, популярні в 1810–1820-х рр. видання геттінгенського професора Арнольда Герена, який мав широке коло наукових інтересів — від Античності до Нового часу («Довідник з античної історії» тощо)⁵¹. Середньовічній історії та Новому часу були присвячені праці французького історика Жана-Батиста Капфіга, опубліковані впродовж 1830-х рр. («Історія Філіпа-Августа», «Історія Реформації» тощо)⁵².

Історіографія Античності була репрезентована такими фундаментальними виданнями, як Гіббонова «Історія занепаду й руйнування Римської імперії» та Нібурова «Римська історія»⁵³. До речі, історія Риму, особливо доба володарювання Октавіана Августа, належала до улюблених історичних тем молодого Галагана [2, с. 66]. До вподоби йому було й Середньовіччя (приятелі навіть прозвали його «chevalier

⁴⁷ ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 6зв., 9зв.

⁴⁸ ІР НБУВ. Ф. I (Літературні матеріали). Спр. 6888. Арк. 1–1зв.; Спр. 6889. Арк. 1.

⁴⁹ ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 7, 9.

⁵⁰ ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 9зв.

⁵¹ Там само. Арк. 7 зв., 8.

⁵² Там само. Арк. 8.

⁵³ Там само. Арк. 8–8зв.

du moyen âge», себто «середньовічним рицарем»), і цей історичний період у бібліотеці репрезентувала, між іншим, солідна праця французького медієвіста Жозефа-Франсуа Мішо «Історія хрестових походів»⁵⁴. Знаходимо серед Галаганових книг і багатотомну «Історію середньовічних італійських республік» швейцарця Жана-Шарля де Сісмонді⁵⁵.

З юності Г. П. Галагану були властиві риси англomана, тому нас не дивує наявність у його книжковому зібранні праць з історії Великої Британії — «Історії революції в Англії у 1688 р.» Джеймса Макінтоша, «Історії Англії» Френсіса Пелгрейва й «Історії Ірландії», написаної Томасом Муром, знаменитим у той час ірландським літератором-романтиком⁵⁶.

Слов'янофільські переконання Г. П. Галагана, що невпинно міцнішали впродовж 1840-х і 1850-х рр., либонь, обумовили появу в його книгозбірні «Критичних досліджень з історії болгар» Юрія Венеліна й «Болгарських колоній у Бессарабії та Новоросійському краї» Аполлона Скальковського⁵⁷.

Привертають увагу видання, присвячені єврейству: «Листи деяких португальських, німецьких та польських євреїв п. Вольтеру» абата Антуана Гене (у каталозі ця книга була вміщена між богословськими виданнями), «Філософська історія євреїв» Капфіга й «Історія євреїв від зруйнування Єрусалима до наших днів» Шарля Мало⁵⁸. Із євреями як особливою етнокультурною спільнотою Г. П. Галаган близько познайомився в першій мандрівці до Західної Європи 1841 р., побачивши їх на Волині, у Галичині та Німеччині, але тоді не демонстрував явної упередженості щодо них, лише з часом антисемітизм став помітною рисою його світогляду. Видання з «єврейського питання» засвідчують його зацікавленість цією темою.

До улюблених історичних тем Г. П. Галагана належали й Французька революція кінця XVIII ст. [2, с. 66], і доба володарювання Наполеона Бонапарта, тому в його бібліотеці опинилися «Історія Французької революції» та «Історія Консульства й Імперії» Адольфа Тьера — найважливіші здобутки французької історіографії 20–50-х рр. XIX ст.⁵⁹.

Особливо цікавими, на нашу думку, є численні видання з наполеоністики — твори, присвячені життєвому шляху Наполеона Бонапарта

⁵⁴ Там само. Арк. 7зв.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 8зв.–9.

⁵⁷ Там само. Арк. 6 зв.

⁵⁸ Там само. Арк. 4, 7 зв.–8.

⁵⁹ Там само. Арк. 8, 9.

й історії Європи його часу. У Галагановій бібліотеці, зокрема, була солідна колекція мемуаристики на цю тему: спогади самого Наполеона, опубліковані генералами Гурго й Монтолоном, а також герцогині д'Абрантес (вдови генерала Жюно), графа де Сегюра й російських військових — Федора Глинки, Олександра Михайловського-Данилевського. Окрім того, у Галаганів були такі важливі праці з наполеоністики, як «Історія про скинення Наполеона Бонапарте з викраденого ним трону» Ежена Лабома (російський переклад) та «Історія Наполеона» Жака де Норвіна, котрий став одним із фундаторів «наполеонівської легенди», себто апологізації Наполеона I, а також «Історія навали імператора Наполеона на Росію у 1812 році» генерала Дмитра Бутурліна, що пропонувала офіційну російську версію цієї війни⁶⁰. Зацікавлення Г. П. Галагана постаттю Наполеона I не випадкове. Змолоду він був великим шанувальником Бонапарта, придбав його портрет і називав у своєму щоденнику «генієм» [2, с. 65, 74]. Це обумовлювалося значною увагою, що приділялася образу Наполеона в тогочасній російській культурі, зокрема в творчості Олександра Пушкіна й Михайла Лермонтова, улюблених літераторів молодого Галагана. Також, імовірно, дався взнаки вплив його наставника Федора Чижова, котрий у своєму щоденнику величає Наполеона «генієм», «ідолом», навіть «Прометеем, якому доля судила принести священний вогонь життя»⁶¹.

Зазначимо наявність у книжковому зібранні Галаганів шістдесяти шести томів французької «Універсальної біографії» — біографічного енциклопедичного словника, що видавався з 1811 р. Луї-Габрієлем Мішо й містив величезну кількість статей про історичних діячів, починаючи з Античності⁶². Загалом видається, що для Г. П. Галагана біографія була чи не найулюбленишим жанром історичного наративу. Це, вочевидь, було зумовлено культом героїв, властивим романтикам, у дусі писань Т. Карлайла.

Надзвичайно цікавими є публіцистичні твори, завезені Г. П. Галаганом із закордонної подорожі 1850–1851 рр., що стали відгуками на революційні рухи 1848–1849 рр. Ці видання дають змогу міркувати про його власні суспільно-політичні уподобання. Варта уваги, зокрема, брошура «Про демократію у Франції», опублікована 1849 р. Франсуа Гізо, видатним французьким істориком і державним діячем доби Липневої монархії, поваленої Лютневою революцією 1848 р., у якій засуджується «демократичне ідолопоклонство» й ідеться про по-

⁶⁰ ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 6, 7зв., 8.

⁶¹ ЦБРФ. Ф. 332. К. 1. Ед. 4. Л. 322–323.

⁶² ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 7зв.

требу класової співпраці, а сім'я, правова держава й релігія оголошуються підставою суспільного життя⁶³. Григорія Галагана особливо цікавили революційні події в Чехії та Італії — країнах, які видавалися йому культурно близькими: перша — через його слов'янофільські переконання, а друга — завдяки «патріархальній» ізольованості від неприйнятної для нього модерної індустріальної цивілізації. Тож серед Галаганових книг подибуємо брошуру Фердинанда Коппа про Червене повстання 1848 р. в Празі, а також «Історію революцій і війн в Італії у 1847, 1848 та 1849 роках» Гульєльмо Пепе, генерала-революціонера, керівника оборони Венеції від австрійців, і «Червону Італію» французького літератора-романтика Віктора д'Арленкура, реакціонера, котрий із неабиякою нехиттю ставився до Рісорджименто⁶⁴. Окрім того, Г. П. Галаган був уважним до «польського питання», яке безпосередньо пов'язував з українофільством і слов'янофільством та з протистоянням «полонізму». Його бібліотека поповнилася брошурою поляка-емігранта Александра Крисінського «Польське питання у нинішньому становищі Європи», де йшлося про переваги поміркованого консерватизму й стверджувалося, що польська державність може бути відроджена лише через співпрацю з російським, прусським і австрійським урядами⁶⁵.

Тож Г. П. Галаган вочевидь багато уваги приділяв європейським революційним процесам 1848–1849 рр., причому йому видавався небезпечним революційний соціальний радикалізм; вельми чутливим він був до національних рухів тієї доби, особливо щодо слов'янства й італійців⁶⁶.

Вагу для Григорія Галагана мали статистичні видання. Як прибічник скасування кріпацтва, він вважав статистичні матеріали потужною зброєю в боротьбі з кріпосниками й реакціонерами, особливо наприкінці царювання Миколи I, коли в Російській імперії запанував ультраконсервативний політичний режим. У мемуарних нотатках 1849–1850 рр. Г. П. Галаган зазначає: «Наразі і за теперішніх обставин є лише один вихід для намірів поширення добра й ураження зла; цим єдиним виходом є *статистика* (тут і далі курсив Г. П. Галагана. — М. Б., Є. К.). У нас не можна писати книг, не можна виголошувати про-

⁶³ ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 7зв.

⁶⁴ Там само. Арк. 9зв.

⁶⁵ Там само. Арк. 8зв.

⁶⁶ Пор. з трактуванням Г. П. Галаганом революційних рухів 1848–1849 рр. у нотатках щодо його закордонної мандрівки 1850–1851 рр., у котрих він розмірковує про постреволюційну Європу зі слов'янофільських позицій: «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів / упоряд. М. Будзар, Є. Ковальов; ред. І. Колесник. Київ: StreamARLine, 2019. С. 294–309.

мов і навертати таким чином людей до істини, нехай же заговорять за нас *цифри й факти*; у них ще може жити істина, у них кожний побачить, хто правий, а хто винний...»⁶⁷. Тому Г. П. Галаган став активним учасником роботи Комісії для опису губерній Київського навчального округу, створеної 1851 р. для збирання статистичних відомостей, і в його книгозбірні відклалися «Труди» цієї установи⁶⁸.

У родинній книгозбірні було чимало видань, присвячених містам, де мешкала родина Галаганів і перебувала їхня рідня, — Петербургу, Москві, Києву. Це були путівники, замальовки пам'яток і старожитностей тощо.

Із географічних видань Г. П. Галагана найбільше цікавили описи країн і записки мандрівників. У першій половині XIX ст. це був самостійний і досить популярний літературний жанр. У галаганівському книжковому зібранні були наративи про подорожі Україною, Західною Європою, Балканами, Далеким Сходом, Сибіром, Середньою Азією та Палестиною. Були й путівники, придбані Галаганами під час їхніх мандрівок європейськими країнами у 1841–1843 і 1850–1851 рр. Окрім того, у їхній бібліотеці відклалися вельми багата колекція географічних мап, атласів, планів і краєвидів міст XVIII — першої половини XIX ст. Ці видання могли стати в пригоді для планування подорожей, але, мабуть, цінувалися і як мистецькі витвори⁶⁹.

Значний інтерес становлять видання, зараховані в бібліотечному каталозі до рубрики «Філософія, політика, мораль»⁷⁰. Тут знаходимо твори мислителів часів Античності (Платон), Ренесансу (Н. Макіавеллі) та Просвітництва (Ш. де Монтеск'є). Галаганам належала й праця Йоганна-Готфріда Гердера «Ідеї до філософії історії людства», що мала визначальний вплив на розгортання національно-культурних рухів доби Романтизму. Привертають увагу багатотомні видання творів Віктора Кузена, найвпливовішого з-поміж французьких філософів першої половини XIX ст., чий праці високо цінував наставник юного Григорія Галагана Ф. Чижов, схильний до філософствування (у своєму щоденнику він занотовував 22 березня 1836 р., що читав у Галаганів твори Кузена)⁷¹. Між книгами Галаганів були також фундаментальні праці з натурфілософії — Лапласів «Виклад системи світу» й «Міркування про перевороти на поверхні земної кулі» Жоржа Кюв'є, де сформульована його теорія катастроф. Однак Гумбольдтів «Космос»

⁶⁷ ІР НБУВ. Ф. І (Літературні матеріали). Спр. 6923 (Нотатки). Арк. бзв.–7.

⁶⁸ ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 7.

⁶⁹ Там само. Арк. 11–14зв.

⁷⁰ Там само. Арк. 22–22зв.

⁷¹ ЦБРФ. Ф. 332. К. 1. Ед. 4 (1836–1842 гг.). Л. 286.

потрапив до праць із природничої історії, де бачимо видання з астрономії, фізики, ботаніки.

Значна частина книг розділу «Філософія, політика, мораль» — це видання з педагогіки часів Просвітництва й Романтизму. Вочевидь, педагогіка належала до «моралі». Ці книги могли стати в пригоді для виховання дітей у родині Галаганів і, ймовірно, були придбані Павлом Григоровичем та Катериною Василівною Галаганами.

Вельми цікавою видається наявність серед філософсько-політично-моральних видань твору Данієля Дефо «Робінзон Крузо». У Галаганів були й англійський примірник цього знаменитого роману, і французький переклад. Окрім того, був ще роман англійської письменниці Барбари Хофланд «Молодий Крузо», що належав до численних «робінзонад», які час від часу з'являлися у світовій літературі. «Робінзонада» давала приклад «природної людини», котра існує поза межами суспільних умовностей. Це була ситуація, вельми приваблива для романтиків. Такий твір міг припасти до душі молодому Г. П. Галагану.

Ще однією захопливою знахідкою в каталозі родинної бібліотеки для нас стали видання творів українського філософа Григорія Сковороди — «Убогий жайворонок» і «Дружня розмова про душевний світ», надруковані 1837 р. Вони були суголосні з романтичним світоглядом молодого Галагана.

Зрештою, надзвичайно цікавими є брошури, які можна зарахувати до соціальної філософії, що стосувалися революційних подій в Європі 1848–1849 рр.⁷², привезені Г. П. Галаганом із закордонної мандрівки 1850–1851 рр. Їх треба розглядати в комплексі зі схарактеризованими вище історичними публікаціями на цю тему. Серед цих видань вирізняються брошури антисоціалістичного спрямування, приміром «Чи є власність крадіжкою? Лист п. П.-Ж. Прудону щодо його записки “Що таке власність?”» Ж.-А. Маттабона (йдеться про знамениту прудонівську тезу про власність як крадіжку), а також «Право на працю» Леона Фоше, який, між іншим, заявляв: «Соціалізм зазнав поразки на вулицях, тепер його треба перемогти в дискусіях. Те, що розпочалося завдяки силі, має завершитися аргументом»⁷³. Окрім того, Г. П. Галаган цікавився земельним кредитом у Франції, придбавши дві брошури на цю тему, опубліковані Л. Фоше й А. Тьєром. І ще в бібліотеці Галаганів з'явилася брошура «Король» Леона Ерве де Сен-Дені, котрий описав революційні рухи неаполітанців, калабрійців та сицилійців і прославляв Фердинанда II, правителя Коро-

⁷² IP НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. (Каталог бібліотеки...). Арк. 22.

⁷³ Léon Faucher. Du droit au travail. Paris, 1848. P. 12–13.

лівства Обоих Сицилій, за енергійну боротьбу з революціонерами. Загалом видається, що ставлення Г. П. Галагана до європейських революційних рухів 1848–1849 рр., про яке ми можемо говорити на підставі придбаних ним видань, присвячених цим подіям, було суголосним з його ставленням до Київської козаччини — селянських заворушень весни 1855 р. Тоді він писав О. В. Кочубею, дядькові своєї дружини: «...нема що робити, треба бити й навіть убивати, тому що натовп є скрізь однаковим й, отримавши хибний напрям, він робиться звіром, але після цього потрібно почати працювати для серйозного перетворення та поліпшення»⁷⁴.

Правничою літературою родинна бібліотека поповнювалася завдяки навчанню Г. П. Галагана на юридичному факультеті Петербурзького університету, хоча російські законодавчі акти XVIII ст., які теж містилися у зібранні, могли належати ще його предкам. Українська регіональна специфіка виявлялася в пам'ятках польсько-литовського законодавства, що лишалося чинним у малоросійських губерніях, — зокрема, Галаганам належав примірник Литовського статуту, надрукований польською мовою у Вільні 1744 р., та його петербурзьке видання в перекладі російською мовою 1811 р. Узагалі для Г. П. Галагана наявність у власній бібліотеці правничої літератури, як гадаємо, була вельми корисною і для управління маєтками, і для виконання службових обов'язків (у 1843–1847 рр. він служив у відомстві державних маєтностей, а в 1848–1851 рр. обіймав посаду борзнянського повітового предводителя дворянства)⁷⁵.

Загалом маємо сміливість стверджувати, що Григорій Галаган швидше був людиною практичної дії, ніж філософічних розмірковувань, але мав одне захоплення, сформоване в юності та збережене до старості, — схильність до літературної творчості. Він насправді володів даром слова — і усного (був гарним оповідачем, що не раз констатували його сучасники), і писемного, свідченням чого є численні замальовки, нотатки, завершені, а частіше незавершені начерки, щоденники. Підґрунтям цієї пристрасті, безумовно, була гарна обізнаність із белетристикою, що ілюструє та частина каталогу, де зазначено твори художньої літератури, як російською і, частково, українською мовами, так і франко- (переважно) й англомовні, менше — німецькомовні⁷⁶.

⁷⁴ ЦДІАК України. Ф. 1475. Од. зб. 992 (Листи Г. П. Галагана О. В. Кочубею). Арк. 56.

⁷⁵ ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 23.

⁷⁶ Зауважимо, що до розділів каталогу, присвячених белетристиці, потрапили й твори з літературознавства й мовознавства (Ф. Шлегеля, Г. Галлама, М. Греча, С. Шевирева тощо), що, можливо, є свідченням специфічного підходу до типології книг у першій половині XIX ст.

Зазвичай автори-початківці невільно чи свідомо наслідують стиль популярних авторів. Сюжети численних романів, вигадані та описані в щоденнику 20-річним Григорієм, свідчать про тяжіння автора до літератури пізнього Просвітництва й сентименталізму, до текстів у пасторальному дусі, що підготували романтичне світосприйняття, сформоване європейською культурною традицією на межі XVIII–XIX ст. і успадковане молоддю Російської імперії. Невипадково в каталозі знаходимо окремі тексти й зібрання творів Жана-П'єра Кларі де Флоріана, чиї пасторальні повісті та оповідання мали значний успіх ⁷⁷ (серед інших праць в описі є, зокрема, переклад роману Мігеля Сервантеса де Сааведра «Дон Кіхот», зроблений В. А. Жуковським з Флоріанового перекладу), Готфріда Августа Бюргера, чиї балади, передусім «Ленора», виховали не одну генерацію європейських романтиків ⁷⁸, Йохана Генріха Фосса, автора сільських ідилій, сюжетика й проблематика яких були джерелом натхнення для юного Григорія Галагана ⁷⁹ (у своєму юнацькому щоденнику він писав: «...приємно, дуже приємно іноді переноситися у щасливе сільське життя, особливо так живо, як переносить свого читача Фосс» [2, с. 56]). Прочитані в ранній молодості «Страждання молодого Вертера» Йоганна Вольфганга фон Гете, романи Вальтера Скотта, Віктора Гюго, поетичні твори Джорджа Гордона Байрона (усі ці твори мовою оригіналу є в книгозбірні) ⁸⁰ ставали для нього (як і для багатьох його однолітків) «школою чуттєвості», джерелом зразків емоційного відгуку на життєві ситуації, що уможливлювалося і складом родинної бібліотеки. Окрім зазначених, тут знаходимо тексти провідних авторів доби Романтизму — Рене Шатобріана («Мученики», 1809 р., «Вибране», 1812 р.), Альфреда де Віньї («Вибране», 1832 р.), Томаса Мура («Твори», 1833 р.), Семюеля Колдріджа («Поезії», 1834 р.), Фрідріха Шиллера (1834 р.), Жермени де Сталь («Вибране», 1821 р., «Корінна», 1824 р.), фрагменти з прози та поезії Шарля Нодьє в збірці «Для юнацтва» (1834 р.), есе «Кращі з британських поетів» Джорджа Кроулі (1831 р.) тощо ⁸¹. Вірогідно, що ці та інші книги (чи більшість їх) купувалися батьками Григорія Павлом і Катериною Галаганами, причому, зауважимо, також з метою навчання та виховання сина й доньки (зокрема, у збірці є навіть «Курс давньої та сучасної літератури для панянок» Анн-Марі де Монжеро, графині Бофор, 1821 р.). Утім, Григорій Галаган ще з юності

⁷⁷ ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 163в., 193в., 20.

⁷⁸ Там само. 19 зв.

⁷⁹ Там само. 19–20 зв.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Там само. Арк. 20.

мав можливість читати Гомера, Вергілія, Овідія, Данте Аліг'єрі, Торквато Тассо, Джона Мільтона у французьких перекладах (хоча є й томик Плінія латиною видання 1774 р.) і, безумовно, французьких авторів XVII–XVIII ст. — від Жана Расіна, Мольєра, П'єра де Лафонтена до Вольтера, Проспера де Кребійона, П'єра Бомарше й, вочевидь, улюбленого його батьком Жака Деліля (у зібранні наявні як оригінальні поеми цього автора — «Людина в ланах, або Французькі георгіки», «Уява», «Три царства природи», так і переклади «Енеїди» Вергілія та «Втраченого раю» Мільтона)⁸².

Але, безумовно, Г. П. Галаган і сам поповнював родинну книгозбірню зразками белетристики. Цікавою є міні-збірка книг, придбаних у закордонному вояжі Григорія Павловича та його дружини Катерини Василівни (уродженої Кочубей) у 1850–1851 рр. Тут знаходимо такий «знаковий» для епохи текст, як «Сповідь» Ж.-Ж. Руссо, романи Фенімора Купера «Червоний корсар» і «Лайонель Лінкольн» та низку текстів французьких літераторів першої половини й середини XIX ст. — Ежена Сю, Франсуа-Огюста Ром'є, Бенджаміна Гастіно, Поля де Мюссе, Александра де Лаверньє⁸³, що привертають увагу передусім модифікацією романтичної традиції та пристосуванням її до потреб змінюваного часу — до висвітлення соціальних питань. Швидше за все, Г. П. Галаган прагнув зрозуміти настрої європейської спільноти в атмосфері, яка передувала соціальному вибуху 1848–1849 рр., й досягнути її наслідки ще й через призму художньої фантазії — не лише з брошур на злободенні політичні теми, про які йшлося вище. Тому, приміром, у його книжковій колекції опинилися книги Ф.-О. Ром'є та Б. Гастіно, письменників і суспільних діячів, чії політичні позиції не збігалися. До того ж французькі літератори, твори яких придбав Г. П. Галаган, були не лише плідними, а й досить популярними на той час, репрезентуючи важливі тенденції літературного життя⁸⁴, зокрема, користувалася значним попитом книга «Вотчина Сатани» Б. Гастіно, де звичай та пристрасті французького суспільства висвітлювалися у формі поширюваного тоді «фейлетонного роману». Не забуваймо й чинник розважальності — ці книжки, що були, власне, зразками «масової культури», захоплювали динамічним сюжетом, промовистим змалюванням людських характерів і доль. Може, тому Григорій привіз із закордонної поїздки ще кілька тогочасних бестселерів — романи Поль де Кока «Жінка, чоловік і коханець», «Брат Жак», «Мій сусіда

⁸² IP НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 16.

⁸³ Там само. Арк. 21зв.

⁸⁴ Див. детальніше: Schmidt-Weißenfels E. Frankreichs moderne Literatur seit der Restauration. Berlin, 1856. 280 s.

Реймонд»⁸⁵, тоді як попередньо в домашній книгозбірні був лише один твір цього автора — «Рогоносець»⁸⁶.

Як бачимо, коло читання Григорія Галагана, як будь-якої людини, визначалося і його особистими смаками, і читацькими тенденціями доби, і, певною мірою, родинними традиціями. У його книгозбірні знаходимо як твори просвітників Михайла Ломоносова, Гаврила Державіна, Івана Хемніцера, Василя Капніста, Дениса Фонвізіна⁸⁷, так і поезію та прозу російських романтиків — Василя Жуковського, Олександра Бестужева-Марлінського, Івана Козлова (у перекладі цього зараз майже забутого автора, імовірно, батьки Г. П. Галагана читали «Кримські сонети» Адама Міцкевича), а також романи безсумнівних фаворитів освіченої публіки 1830-х рр. — Фадея Булгаріна, Михайла Загоскіна, Івана Лажечникова⁸⁸. Зауважимо, що уподобання у сфері історичної романістики самого Григорія Галагана, як вони відклялися в книгах каталогу, красномовно вказують на захоплення козацькими часами української історії: П. Куліш — «Михайло Чарнишенко», О. Кузьмич — «Козаки» (1843) і «Зіновій-Богдан Хмельницький» (1846), В. Кореневський — «Гетьман Острияниця» (1846)⁸⁹.

Але особисту перевагу Григорій Галаган надавав іншим авторам. Це Олександр Пушкін, Микола Гоголь, Тарас Шевченко.

Поезії О. С. Пушкіна юний Григорій сприймав як емоційно близькі. «Великий Пушкін створив ці вірші для мене» [2, с. 93], — зауважив він, записавши в щоденник рядки з «К*** [Керн]» для ілюстрації чергового сердечного захоплення. Із М. В. Гоголем Г. П. Галаган був особисто знайомий і спілкувався, хоча й недовго, у Римі наприкінці 1842 — на початку 1843 р. Його смерть сприйняв як трагедію свого покоління: «Невже така наша доля? Усе чудове, що виходить із самотньої Руської природи, гине передчасно, нібито й не повинно було являтися у світ» [1, с. 99]. Про високу оцінку ним роману «Мертві душі» згадувала княжна Варвара Репніна: «Я дала слово Г. П. Галагану прочитати цю книгу; це Гомер, говорив він» [8, с. 227]. Ремінісценціями з «Вибраних місць із листування з друзями» сповнене його есе на смерть М. В. Гоголя «Друзям» [1, с. 98]⁹⁰.

⁸⁵ ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 19зв., 21зв.

⁸⁶ Там само. Арк. 19зв.

⁸⁷ Там само. Арк. 16.

⁸⁸ Там само. Арк. 16–16зв.

⁸⁹ Там само. Арк. 16зв., 18.

⁹⁰ Зауважимо, що в родинній книгозбірні були й перше повне посмертне зібрання творів О. Пушкіна (в 11 томах 1838 р.), і перше повне видання роману «Свгеній Онегін» 1833 р., і перше та єдине прижиттєве зібрання творів М. Гоголя, і перше видання «Вибраних місць з листування з друзями» 1847 р. (ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 16–17зв.).

Григорій Галаган у ранній молодості читав поезії Тараса Шевченка у вітальнях панських садиб і використовував як чуттєву ілюстрацію свого кохання до селянської дівчини, а в зрілому віці пропонував синові Павлуся заучувати їх. Повторювані згадки текстів поета й аллюзії на них в особистих записках, наявність у каталозі 1853 р. усіх видань його творів, надрукованих на той час⁹¹, сама історія знайомства з митцем на початку 1840-х і більш тісного приятелювання на межі 1850–1860-х — усе засвідчує вагомість тієї ролі, яку відіграла творчість Т. Г. Шевченка як для розвитку світоглядних переконань Г. П. Галагана й еволюції його художніх смаків, так, вочевидь, і для виникнення в нього намірів у середині 1840-х рр. «друкувати малоросійською мовою для простого народу книги...»⁹², не реалізованих, серед іншого, через справу кирило-мефодіївців і зміну соціально-політичної ситуації в Російській імперії. У контексті цього задуму комплекс книг української тематики й, частково, українською мовою, що є в каталозі (передусім твори «харківських романтиків» Амвросія Метлинського й Григорія Квітки (Основ'яненка), український випуск літературної збірки «Молодик» за 1843 р., а також «Наські українські казки» Осипа Бодяньського, літературна збірка «Барвінок України» за редакцією Степана й Григорія Карпенків (1845) тощо), вказує не лише на щире особисту зацікавленість господаря бібліотеки, а й на його тогочасні мрії про те, що селянин «триматиме в руках книгу малоросійською мовою, у якій він бачитиме, що й писемні, і розумні люди не гребують його мовою...»⁹³. Щоденники й листування Г. П. Галагана 1845–1847 рр. засвідчують пошуки союзників у цій справі. «Нарешті я зібрав тобі кіпу малоросійських творів» [10, с. 184–185], — писав йому Микола Рігельман 13 червня 1846 р. (тексти, перелічені в цьому листі, знаходимо у каталозі). У записках за січень 1847 р. Г. П. Галаган зазначив, що І. І. Срезневський у розмові з ним «...указав на людей, котрі пишуть у Харкові, та взагалі на міру харківського українолюбства»⁹⁴.

Також зауважимо, що для Григорія Галагана, як для поміщика-практика, українська мова слугувала важливим чинником успішної комунікації з селянством, як в економічній, так і в соціальній і духовній сферах, можливо, тому в його колекції знаходимо «Проповіді малоросійською мовою» протоієрея Василя Гречулевича 1849 р.⁹⁵.

⁹¹ ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 17, 18.

⁹² ІР НБУВ. Ф. І. Оп. 1. Спр. 6922. Арк. 9. На цю тему Г. П. Галаган написав статтю «Про малоросійське народне читання», відправлену до Петербурга. Див.: Соколов Е. И. Библиотека Императорского общества истории и древностей российских. Вып. 2: Описание рукописей и бумаг, поступивших с 1846 по 1902 г. вкл. М., 1905. № 541.

⁹³ ІР НБУВ. Ф. І. Оп. 1. Спр. 6922. Арк. 363в.

⁹⁴ ІР НБУВ. Ф. І. Оп. 1. Спр. 6922. Арк. 373в.

⁹⁵ ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 18.

Назагал розгляд збірки белетристичних творів, презентованих у каталозі, засвідчує тенденцію, характерну як для історичного періоду в цілому, так і для осіб із роду Галаганів, збирачів бібліотеки: зростання значущості освіти для соціуму, для дворянства зокрема, і розуміння дворянами важливості реалізації освітньо-виховних ідей.

Тому розділи каталогу, що описують науково-навчальні та довідникові видання, може, не дуже численні, але досить вагомі за якістю та змістом текстів. І знов, як бачимо, акцент зроблений на гуманітарний складник знань. Як-от, серед видань, згрупованих як мовознавчі, знаходимо чимало словників, причому не лише, наприклад, тих, де російська мова зіставляється з новими європейськими (французькою, німецькою, англійською), а й німецько-італійських, франко-італійських, франко-німецьких тощо, також тут є численні граматики (як європейських мов, так і латини), хрестоматії. Значна кількість книг датована другою половиною XVIII ст., зокрема словники й посібники відомих європейських лінгвістів і граматиків, що витримали не одне видання, приміром «Імператорський словник чотирьох основних мов Європи: італійська, французька, німецька, англійська» Джованні Вернероні (1743), «Загальні та аргументовані принципи французької граматики» Рене Ресто (1766), «Загальний словник англійської мови» Томаса Шерідана (1780)⁹⁶. Також серед книг, датованих ще 1790–1800-ми рр., знаходимо посібники з риторики й віршування: «Риторика на користь молодих дівиць, яка може слугувати їй для чоловіків» Г.-А. Гайяра (1797), «Правила поезії, на користь дівиць» Шарля Батте (1808)⁹⁷. Це показує високі вимоги до жіночої освіти, імовірно, у кількох поколіннях родини, а також реалізацію принципів домашнього виховання дворянської молоді, що передбачало оволодіння і літературними навичками. І, власне, бачимо результати такої освітньої стратегії: Григорій Галаган, як засвідчують його еґо-документи, володів французькою, німецькою, англійською, італійською мовами та, як зауважувалося, мав схильність до літературної творчості.

Якщо покластися на дати публікації, великий обсяг навчальної літератури (не лише мовознавчої та літературознавчої, а й із природничих і точних наук) придбало подружжя — Павло й Катерина Галагани — для сина й доньки в 1820–1830-ті рр. І вже після передчасної смерті чоловіка, коли К. В. Галаган наприкінці 1834 р. оселилася разом з дітьми в Петербурзі, вона продовжила піклуватися про їхню освіту, як-от книги, куплені нею впродовж 1835 р., теж залишилися в родинній бібліотеці. Серед них — «Початкові правила російської грама-

⁹⁶ IP НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 25–25зв.

⁹⁷ Там само. Арк. 26.

тики» Миколи Греча (1830), «Короткий посібник логіки» Миколи Рождественського (1826)⁹⁸, «Латино-російський лексикон» Івана Кронеберга (1834), «Арифметика» П'єра Луї Бурдона (1834)⁹⁹. До речі, у розділі книг з точних наук, історії техніки тощо збереглися твори Федора Чижова, котрий у жовтні 1835 р. став учителем Григорія Галагана, зокрема науково-популярні нариси «Роздуми про загальну теорію рівноваги» (1836), «Парові машини» (1838)¹⁰⁰.

Начерки Ф. Чижова є і в частині каталогу, присвяченій книгам з історії архітектури й красних мистецтв (це дві мистецтвознавчі публікації в російській періодиці 1846 р. — «Про твори російських художників у Римі» та «Про Фридриха Овербека»¹⁰¹). Увесь розділ заслуговує на розгляд передусім тому, що книги, зібрані тут, частково дають змогу зрозуміти початки естетизму, схильності милуватися красою природи, вродою жінки, привабливістю якихось буденних дрібниць — якостей, властивих Григорієві Галагану. Витоки цього — у наступності захоплень, у можливості успадкувати від батька, який далеко пішов від пращура, полковника Гната Галагана, неписьменного вояка й накопичувача родинних статків, любов до витонченого, до поезії парків, до розмаїття архітектурних форм. Для дворянської родини художня освіта дітей була соціальним маркером, свідченням аристократизму, тому вони ставилися до розкішно оформленої книги як до витвору мистецтва. У цій частині каталогу знаходимо низку книг з історії та теорії архітектури й містобудівництва, причому їхній вибір теж засвідчує смаки епохи й власників, — це тексти, на яких базувався й розвивався європейський класицизм: «Десять книг про архітектуру» (1790) Вітрувія у перекладі російського архітектора Василя Баженова й літератора Федора Каржавіна, «Нарис про архітектуру» (1755) Марка-Антуана Лож'є, історика й теоретика мистецтва доби Просвітництва, «Теоретична й практична пропозиції щодо цивільної архітектури» (1806) Івана Лема, розробника проектів зразкових фасадів у формах класицизму для імперських міст. Ці праці з домашньої бібліотеки спонукали Галаганів до будівництва репрезентативних палацово-паркових ансамблів у маєтках Сокиринці та Дігтярі у другій чверті ХІХ ст. Так само не випадково тут зберігалися «Образи найгарніших мальовничих садів Франції, Англії та Німеччини» (1810) Жана-Шарля Крафта¹⁰² — облаштування парку в Со-

⁹⁸ ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 25, 26, 28; ЦДАК України. Ф. 1475 (Галагани-поміщики). Оп. 1. Спр. 1329 (Книга обліку за 1835 р.). Арк. 6–6зв.

⁹⁹ ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 28.

¹⁰⁰ Там само. Арк. 34.

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² Там само.

киринському маєтку стало для Галаганів родинною справою. У цій частині колекції знаходимо раритетне навіть для середини ХІХ ст. видання — альбом авторства французького художника-академіста Шарля Лебрена «Вираз пристрастей душі» 1727 р.¹⁰³ Кілька поколінь сімейства могли використовувати його в заняттях живописом.

Віанням епохи є наявність у книгозбірні номерів ілюстрованих європейських часописів. Це британський «The Penny Magazine», французькі «L'Illustration» «Le Journal pour rire», «La Revue comique à l'usage des gens sérieux»¹⁰⁴. Припустимо, що батьків Григорія Галагана британський «Журнал за пенні» (є номери за 1832–1833 і 1835–1836 рр.) вавив не лише своїми консервативними настроями, а й чудовими ксилографіями, які супроводжували текст, тоді як він сам зацікавився двома останніми виданнями передусім тому, що вони постали на хвилі революційних подій 1848–1849 рр. і слугували ще одним джерелом для розуміння того, що відбувається в країнах Європи (думаємо, що числа «Le Journal pour rire» за 1849 р. і «La Revue comique...» були придбані Г. П. Галаганом під час закордонної мандрівки 1850–1851 рр.). За книжковою продукцією простежується зміна світоглядних пріоритетів людини: якщо з мандрівки 1841–1843 рр. Г. П. Галаган привіз каталоги європейських музеїв, альбоми літографій із краєвидами німецьких земель, то через 10 років він більше прагнув зрозуміти політичну ситуацію в Європі, ніж ознайомитися з культурною спадщиною.

І нарешті звернемося до тих розділів каталогу, що описують видання насамперед практичного застосування — із медицини, землеробства, домогосподарства тощо.

Зміст книг з медицини в бібліотеці Галаганів досить добре корелюється, по-перше, знову ж таки, з тенденціями часу, коли в суспільстві сильнішало переконання в потребі піклуватися про власне здоров'я, тому тут знаходимо популярні на початок ХІХ ст. праці лейб-медика пруського короля Крістофа Вільгельма Гуфелянда «Наука, що вказує засоби досягнення тривалого життя», російського медика українського походження, доброго знайомого родини Йосипа Каменецького «Коротка настанова про лікування хвороб простими засобами» тощо¹⁰⁵. По-друге, за цими виданнями можна частково реконструювати історію хвороб кількох поколінь Галаганів: вони страждали від золотухи (чи того, що мало цю назву в той час) і, мабуть, зверталися до праці «Про суттєві ознаки золотушної хвороби» К. В. Гуфелянда; наражалися на небезпеку венеричних захворювань

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 34.

¹⁰⁵ Там само. Арк. 33.

(є два дослідження з цієї проблеми); втрачали дітей-немовлят (до народження Г. П. Галагана у його батьків померло троє малюків), тому напередодні народження дитини в сестри Г. П. Галагана М. П. Комаровської було придбано книгу І. П. Ліхтенштедта «Про причини смертності дітей на першому році життя і засоби її попередження» (1840)¹⁰⁶. Болючість теми дітонародження для Галаганів унаочнюється й тим, що в книгозбірні є праця Йоганна ван дер Горна «Повивальна баба, або Достовірна настанова через питання та відповіді» 1761 р., наявна ще в реєстрі 1815 р.¹⁰⁷

Книги, присвячені організації господарства в маєтках Галаганів, основам домогосподарства, теж є цікавою ілюстрацією до історії халянування українських поміщиків у своїх володіннях. Видання, датовані 1770–1790-ми рр., є більш прикладними за змістом, вони навчають уберігати худобу від падежу, боротися зі шкідливими комахами чи спостерігати за календарем сільських польових робіт. Період перебудови в Сокиринцях другої половини 1820-х рр. позначено наявністю посібника фахового будівельника Єгора Челієва «Настанова виготовляти цемент» (1825)¹⁰⁸. Але з часом більш помітне прагнення Галаганів раціоналізувати й модернізувати поміщицьке господарство, що засвідчене працями, присвяченими економіці та основам ефективного землекористування. Варто особливо зазначити публікації з конярства, вівчарства, тютюнництва та шовківництва — сільськогосподарських галузей, які Галагани намагалися розвинути в своїх маєтках¹⁰⁹. Вочевидь, як один із засобів оновлення форм господарювання українські поміщики розцінювали поширення освіти серед селянства. Тому до цього розділу потрапила книга спеціаліста із сільського господарства, письменника Степана Маслова «Про всенародне поширення грамотності в Росії» (1849). Роздумуючи над розмовою з її автором на цю тему, Г. П. Галаган занотував у щоденнику: «...відповідно до того, як ми вчитимемо дітей, за теперішнього напрямку в Росії являться і книги, нестачу яких ми так відчуваємо»¹¹⁰.

Подальша історія бібліотеки Григорія Галагана в його маєтку Сокиринці доводить, якими актуальними для нього були питання освіти. Філолог-славіст Андроник Степович (1857–1935), близький до родини Галаганів, згадував, що з часом родинна книгозбірня стала загальнодоступною: «У половині XIX століття вона вже була така велика, що обслуговувала, розуміється, безплатно, цілу досить велику

¹⁰⁶ ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 33.

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ ІР НБУВ. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 31.

¹⁰⁹ Там само. Арк. 31–31зв.

¹¹⁰ ІР НБУВ. Ф. I. Оп. 1. Спр. 6922. Арк. 33.

округу, і для завідування нею, видачі книг читачам і записування нових покупок і здобутків наймали навіть окрему особу, звичайно місцевого селянина. Книги були записані у великий каталог, з якого користувалися й читачі» [9, с. 85].

Історія родинної бібліотеки Галаганів у соціокультурному контексті другої половини XIX — початку XX ст. є окремою та доволі важливою темою для майбутніх досліджень. Ці розвідки, зокрема, дадуть змогу з'ясувати, чим книжкове зібрання поповнювалося після укладення каталогу 1853 р., у якому обсязі воно було передано Колегії Павла Галагана (привілейованому середньому освітньому закладу, відкритому Галаганом в Києві 1871 р.), які видання були придбані Григорієм Галаганом на схилі життя, а отже — як саме змінювався з часом його читацький репертуар. Джерельною базою подальших досліджень можуть бути документи родинного архіву Галаганів з Центрального державного історичного архіву України у місті Києві та Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, а також книжкове зібрання, пов'язане з іменем Галаганів, що зберігається у фондах цієї бібліотеки.

Отже, дослідження приватних бібліотек може бути вельми плідним у контекстах інтелектуальної історії та біографістики. Розгляд змісту таких книгозбірень репрезентує процес читання як культурну дію, яка формує інтелектуальну ідентичність людини. Водночас бачимо, що книжкове зібрання, створюване кількома поколіннями одного сімейства, втілює не лише індивідуальну, а й колективну свідомість.

Бібліотека Галаганів, що склалася впродовж другої половини XVIII — першої половини XIX ст., дає змогу з'ясувати культурні пріоритети українського помісного дворянства того часу, простежити їх еволюцію відповідно до зміни суспільних настроїв і літературних смаків. Осмислення складу цієї книгозбірні частково уможлиблює відтворити роль представників різних поколінь одного сімейства в її змістовному наповненні. Як і сімейні бібліотеки загалом, вона репрезентує, хоча б частково, родинну традицію читання. На прикладі цього зібрання ми бачимо, як українське панство засвоювало літературний доробок XVIII — початку XIX ст., осягаючи водночас інтелектуальну спадщину минулого, і розуміємо, як, зрештою, добір книг для бібліотеки корелювався з рисами особистості її власника, як важили для формування свідомості українського дворянського інтелігента просвітницька традиція, успадкована від попередньої доби, і візія романтизму, ще актуальна в середині XIX ст. Еволюція інтелектуальних пріоритетів однієї людини постає в ареалі сімейної історії та, ширше, в соціально-політичному й морально-естетичному контексті часу.

1. Будзар М. Смерть Миколи Гоголя у сприйнятті сучасників: есе Григорія Галагана «Друзям» / М. Будзар // Київські історичні студії. – 2017. – № 2 (5). – С. 96–101. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2017.213>
2. Григорій Галаган. Журнал (1836–1841) / упоряд., статті, коментарі М. Будзар, Є. Ковальов ; ред. І. Колесник. – Київ : StreamARLine, 2020. – 248 с.
3. История чтения в западном мире от Античности до наших дней / ред.-сост. Г. Кавалло, Р. Шартье ; пер с фр. М. А. Руновой, Н. Н. Зубкова, Т. А. Недашковской. – М. : ФАИР, 2008. – 544 с.
4. Кістяківський О. Ф. Щоденник : 1874–1885 : у 2 т. Т. 1. 1874–1879 / О. Ф. Кістяківський ; упоряд. В. С. Шандра [та ін.] ; відп. ред. І. Л. Бутич. – Київ : Наукова думка, 1994. – 645 с.
5. Лякишева С. И. Усадебные библиотеки и домашнее чтение дворян как образец книжной культуры России XIX века : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 05.25.03 / С. И. Лякишева ; Московский государственный институт искусств и культуры. – Москва, 2009. – 22 с.
6. «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів / упоряд. М. Будзар, Є. Ковальов ; ред. І. Колесник. – Київ : StreamARLine, 2019. – 516 с.
7. Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв. : социальные теории и историографическая практика / Л. П. Репина. – М. : Кругъ, 2011. – 560 с.
8. Репина В. Из воспоминаний княжны В. Н. Репниной о Гоголе / В. Репина // Русский архив. – 1890. – № 10. – С. 227–232.
9. Степович А. На Галаганівщині літом 1927 р. / А. Степович // Україна. – 1929. – Кн. 1–2. – С. 81–92.
10. Частная переписка Г. П. Галагана. Письма Н. А. Ригельмана // Киевская старина. – 1899. – № 5. – С. 181–198.
11. Частная переписка Г. П. Галагана. Письма О. М. Бодянского // Киевская старина. – 1899. – № 7. – С. 24–32.
12. Шаповалов В. А. Русское дворянство первой половины XIX и книга / В. А. Шаповалов // Российская империя в исторической ретроспективе. – Белгород, 2013. – Вып. VIII. – С. 171–178.
13. Kridel C. An Introduction to Biographical Research / Craig Kridel // AERA. – Режим доступу: https://www.aera.net/SIG013/Research-Connections/Introduction-to-Biographical-Research/mid/28857/dnnprintmode/true?SkinSrc=%5BG%5DSkins%2F_default%2FNo+Skin&ContainerSrc=%5BG%5DContainers%2F_default%2FNo+Container. – Назва з екрана.
14. Richards R. J. The Role of Biography in Intellectual History / Robert J. Richards // KNOW: A Journal on the Formation of Knowledge. – 2017. – Vol. 1, No. 2. – P. 295–318. <https://doi.org/10.1086/693727>

REFERENCES

1. Budzar, M. (2017). The Death of M. Gogol in the Reception of his Contemporaries: The Essay by G. Galagan “Friends”. *Kyiv Historical Studies*, 2(5), 96-101. [In Ukrainian], [In Russian]. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2017.213>

2. Budzar, M., & Kovalov, Ye. (Comps.), Kolesnyk, I. (Ed.). (2020). *Hryhorii Galagan. Zhurnal (1836–1841)*. Kyiv, Ukraine: StreamARLine. [In Ukrainian], [In Russian].
3. Cavallo, G., & Sharte, R. (Comps. & Eds.). (2008). *Istoriia chteniia v zapadnom mire ot Antichnosti do nashikh dnei* (M. A. Runova, N. N. Zubkov, & T. A. Nedashkovskaia, Trans.). Moscow, Russia: FAIR. [In Russian].
4. Kistiakivskyyi, O. F. (1994). *Shchodennyk (1874–1885)* (V. S. Shandra, Comp., I. L. Butych, Ed.). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian].
5. Liakisheva, S. I. (2009). *Usadebnye biblioteki i domashnee chtenie dvorian kak obrazets knizhnoi kultury Rossii 19 veka* (Extended abstract of PhD dissertation). Moskovskii gosudarstvennyi institut iskusstv i kultury, Moscow, Russia. [In Russian].
6. Budzar, M., & Kovalov, Ye. (Comps.), Kolesnyk, I. (Ed.). (2019). “*My vyikhaly z Sokyrytsiv...*”: *Trevelohy rodyny Galaganiv*. Kyiv, Ukraine: StreamARLine. [In Ukrainian], [In Russian].
7. Repina, L. P. (2011). *History at the border of the 20–21 cc.: Social theories and historiographical practices*. Moscow, Russia: Krugh. [In Russian].
8. Repnina, V. (1890). Iz vospominanii kniazhny V. N. Repninoi o Gogole. *Russkii Arkhiv*, 10, 227-232. [In Russian].
9. Stepovych, A. (1929). Na Galaganivshchyni litom 1927 r. *Ukraina*, 1-2, 81-92. [In Ukrainian].
10. Chastnaia perepiska G. P. Galagana. Pisma N. A. Rigelmana. (1899). *Kievskaiia Starina*, 5, 181-198. [In Russian].
11. Chastnaia perepiska G. P. Galagana. Pisma O. M. Bodianskogo. (1899). *Kievskaiia Starina*, 7, 24-32. [In Russian].
12. Shapovalov, V. A. (2013). The Russian Nobility in the first half of the 19th century and Books. *Rossiiskaia Imperiia v Istoricheskoi Retrospektive*, 8, 171-178. [In Russian].
13. Kridel, C. (n. d.). An Introduction to Biographical Research. In *AERA*. Retrieved from https://www.aera.net/SIG013/Research-Connections/Introduction-to-Biographical-Research/mid/28857/dnnprintmode/true?SkinSrc=%5BG%5DSkins%2F_default%2FNo+Skin&ContainerSrc=%5BG%5DContainers%2F_default%2FNo+Container [In English].
14. Richards, R. J. (2017). The Role of Biography in Intellectual History. *KNOW: A Journal on the Formation of Knowledge*, 1(2), 295-318. <https://doi.org/10.1086/693727> [In English].

Рукопис одержано 21.05.2021 р.

Maryna BUDZAR, Candidate of Sc. (History), Associate Professor, Department of History of Ukraine, Faculty of History and Philosophy, Borys Grinchenko Kyiv University (Kyiv, Ukraine);

Yevhen KOVALOV, Candidate of Sc. (History), Associate Professor, Department of History of Ukraine, Faculty of History and Philosophy, Borys Grinchenko Kyiv University, (Kyiv, Ukraine).

Man and his books: Catalogue of Hryhorii Galagan’s Library as a source for his intellectual biography.

The goal of the work. The article considers the reading practices of Hryhoriy Galagan (1819–1888), one of the outstanding representatives of the Ukrainian local nobility of the 19th century, as an important factor in the formation of his intellectual identity. The authors tried to find out to what extent Galagan's worldview was determined by the readers' repertoire, represented by the composition of his library. **The research methodology** includes methods of reconstruction of intellectual biography (historical-genetic, typological), as well as analysis of historical sources. **The scientific novelty** of the work is that for the first time the object of research was the catalog of the private library of H. Galagan, compiled in 1853 by the historian and ethnographer, bibliophile Mykola Markevich (1804–1860). The document is stored in the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. Reading is understood as a cultural action that forms a person's intellectual identity. At the same time, the book collection, created by several generations of one family, is considered as the embodiment of not only individual but also collective consciousness. **Conclusions.** The authors show how the Galagan Library catalog reflects the reading priorities of one person, the preferences of the noble family, whose members joined the filling of the book collection, and the collective tastes that reflect the trends of public life. The article proves that due to the predominance of fiction and history and theology publications, the library's collectors, in particular H. Galagan, had humanitarian preferences. Analysis of the contents of the sections of the catalog shows how important for the formation of the consciousness of the noble intellectual Enlightenment tradition, inherited from the previous era, and the vision of Romanticism, still relevant in the middle of the 19th century.

Key words: Ukrainian nobility, Galagan's family, Hryhoriy Galagan, intellectual biography, book, history of reading, home library, catalogue.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ, ІНФОРМАЦІЯ

*Всеукраїнський бібліотечний
«Біографічний рейтинг» – 2020*

*Номінація «Бібліографія та
довідкові біографічні видання»*

ПЕРЛИНА ДО БІОГРАФІКИ РОДИНИ КОСАЧІВ

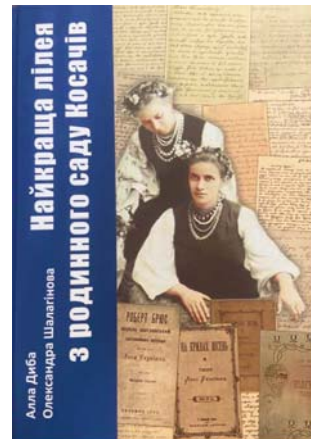
[Рецензія на видання: Диба Алла, Шалагінова Олександра. Найкраща лілея з родинного саду Косачів. – Київ : Саміт-книга, 2020. – 256 с.]

PEARL TO THE BIOGRAPHY OF THE KOSACH FAMILY

[Review of the publication: Dyba Alla, Shalaginova Oleksandra. The best lily from the Kosach family garden.– Kyiv : Samit-Knyha, 2020. – 256 p.]

Напередодні славного ювілею Лесі Українки, 150-річчя від дня її народження, українська читацька спільнота отримала цінний подарунок — книжку «Найкраща лілея з родинного саду Косачів» Алли Диби та Олександри Шалагінової, яка, без сумніву, є вагомим внеском до української біографіки.

Підготували книгу відомі літературознавці, лесезнавці. Алла Диба майже все наукове життя пов'язала з дослідженням життя і творчості Лесі Українки. Закінчивши філологічний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка за спеціальністю «українська мова та література», 25 років працювала науковцем у Музеї Лесі Українки в Києві. Потім розпочалася (і триває донині) її робота на посаді наукового співробітника у відділі рукопис-

них фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. У доробку вченої сотні публікацій, серед яких більша частка стосується Лесі Українки, як-от документальна повість для родинного читання «Далека принцеса: дітям про Лесю Українку» (1999), статті в антологіях, альманахах, збірниках, періодичних виданнях. 2001 р. Публічна бібліотека імені Лесі Українки видала біобібліографічний покажчик «„Довго щирими сими словами до людей промовлятиму я...“ : Леся Українка в дослідженнях Алли Диби», де названо публікації дослідниці за двадцять п'ять років.

Олександра Шалагінова — історик, музесзнавець, культуролог, перекладач. Як і Алла Диба, закінчивши Київський державний університет імені Тараса Шевченка, працювала в Музеї Лесі Українки в Києві; розшукала, дослідила й описала дуже багато меморіальних речей, фотографій родини Косачів, стала авторкою першого проекту експозиції меморіальної квартири Косачів у Києві, що на вулиці Сакаганського, 97. Їй належать численні публікації про Лесю Українку та родину Косачів у різних наукових та науково-популярних виданнях. Крім того, О. Шалагінова — авторка численних статей з української, польської та англійської літератури та історії. Отже, видання є результатом копіткої багаторічної праці науковців, уважних до кожного біографічного факту, кожної деталі, що стосується предмета дослідження.

За назвою книжки може створитися враження, що йтиметься лише про молодшу сестру Лесі Українки — Ольгу Косач-Кривинюк (1877–1945). Але дослідниці поставити мету ширше: проаналізувати родинні гілки Косачів у наступні роки. Таким чином, книжка широко подає зріз тогочасної української еліти, розкриває долі, суспільно-політичні обставини. Через матеріали про молодшу сестру Лесі Українки, її родину більше дізнаємось і про Ольгу Косач-Кривинюк, і про родину Косачів, атмосферу в ній, традиції, стосунки, контекст часу. Зі статей постає не лише глибоке зацікавлення дослідниць біографіями родини Косачів, а й історія створення київського Музею Лесі Українки.

Відкриває книгу стаття Алли Диби та Олександри Шалагінової «Сестра Олеся». У ній з любов'ю описані взаємини Лесі Українки та її молодшої сестри Ольги, Олесі. Наводяться факти й деталі про ставлення сестер однієї до одної, що демонструє загальну духовну атмосферу в родині. Наприклад, дізнаємося, що, їдучи на лікування до Криму, Леся залишила своїй тринадцятирічній сестричці теплого вірша (наводиться в книжці); авторки акцентують увагу на тому, що між сестрами були довірливі стосунки, що пізніше Леся консультувалася із сестрою-лікаркою Ольгою про своє лікування. Зворушливий

факт про те, що Леся вишила першу вишиваночку племінникові, Ольжиному синочкові. Тепер ця вишиванка в Музеї Лесі Українки в Києві, а в книжці маємо фото Михайлика Кривинюка в сорочечці, вишитій Лесею Українкою.

Авторки передмови говорять про те, що Леся віддавала на зберігання Ользі найцінніше — свої рукописи. Після смерті Лесі Ольга збирала матеріали про твори сестри в автографах і публікаціях, які були «розпорошені по світах» і завершила працю свого життя на тисячу сторінок перед смертю. Книгу надрукувала наймолодша сестра Лесі Українки, Ізидора Косач (Борисова), у США, у Нью-Йорку, за підтримки Української вільної академії наук («Леся Українка. Хронологія життя і творчости», 1970).

У статті Олександри Шалагінової «До біографії Ольги Петрівни Косач-Кривинюк, сестри Лесі Українки» викладено біографічні дані, що підтверджуються посиланнями на архівні джерела, наукові видання і, звісно, на власний дослідницький результат. Дізнаємося про роботу Ольги Косач-Кривинюк лікарем на Катеринославщині, викладачем української мови (у Могилеві-Подільському, потім у Києві), згодом — у Київській державній медичній бібліотеці, дізнаємося про те, як у роки війни вони разом з Ізидорою Косач опинилися в Німеччині в Аугсбурзі.

Інформаційно багата стаття Олександри Шалагінової «Сестри: маловідомі сторінки родинного літопису сестер Лесі Українки та Олени Пчілки». Оповідь розпочинається з переїзду до Києва 1924 р. Ольги Косач-Кривинюк із чоловіком Михайлом, синами Михайлом і Василем та матір'ю, Оленою Пчілкою. Описано роки, коли Михайло Кривинюк-старший був в ув'язненні в Харкові на Холодній Горі, а Ольга писала йому листи (зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України). Листи показують силу духу й любові Ольги й Михайла, виявляють, як підтримувала свого чоловіка Ольга. Наприклад, у листі від 2 квітня 1930 р. читаємо: «Дуже тяжко мені, що твоє моральне себепочуття гіршає, а ще тяжче, що я нічого не можу зробити, щоб його поліпшити; хоч, як ти добре знаєш, неба прихилила б, коли б моя змога, щоб тобі було краще» (с. 27) (тут і далі наводимо цитати за аналізованим виданням. — Т. К.).

За матеріалами книги широко розкривається хронологія життя Ольги Косач-Кривинюк, її навчання в Жіночому медичному інституті в Петербурзі, праця патронажною лікаркою в Лоцманській Кам'янці на Катеринославщині, вчителькою в 1920–1930-х рр., бібліотекаркою на Катеринославщині, а потім — бібліотекаркою-референткою Державної наукової медичної бібліотеки в Києві; ідеться про її цінні переклади з багатьох мов світу про нові відкриття в лікуванні найтяжчих

хвороб (її переклади сприяли вітчизняним ученим робити власні кроки в боротьбі з епідеміями, у проведенні унікальних медичних досліджень та операцій). Наголошується, що Ольга дуже любила квіти, доглядала їх із любов'ю в своєму саду, тому й називали її в родині вишуканою квіткою, Лілеєю.

Час, у який жили рідні Лесі Українки, драматичний і трагічний — більшовицька доба, фашистська окупація. Не обминули трагічні вітри ХХ ст. й цю родину. У виданні ретельно простежена кожна гілочка роду, хоч акцент зосереджено на Ользі Косач-Кривинюк, її дітях, онуках. Біографія Косачів-Кривинюків розкриває широку географію місцезнаходження її членів: Україна, східні простори більшовицької радянської імперії, де відбували заслання члени родини; подається інформація про допити в радянських застінках; ідеться про часи України під гітлерівською Німеччиною, табори тимчасово переміщених осіб, а також про те, хто з членів родини яким чином діставався за океан, ризикуючи, але забираючи із собою цінні меморіальні речі поетеси. Нині вони в київському Музеї Лесі Українки. З книги дізнаємося, як ці надзвичайно цінні матеріали поверталися в Україну, до чого долучилися, зокрема, Оксана Міяковська-Радиш і Тамара Борисюк-Скрипка з Української вільної академії наук у США. Мені пощастило побувати на українознавчих міжнародних наукових конференціях у США в Іллінойському університеті в Урбана-Шампейн (2003, 2004, 2006), а потім поїхати до Нью-Йорка, познайомитися й поспілкуватися із цими відданими своїй справі людьми, побачити, як вони відповідально і з любов'ю зберігають та опрацьовують меморіальні речі української інтелектуальної та мистецької еліти.

Влучні назви праць, що самоочевидно говорить про зміст. Як-от, наприклад, статті Алли Диви: «Розбите свічадо: доля родини Косачів по смерті Лесі Українки», «„Лікарка-білогвардійка втекла від нас...“: спогади племінника Лесі Українки Михайла Кривинюка про 1917–1920 рр.», «За лаштунками судилища „СВУ“: епізод життєпису родини Косачів-Кривинюків», «„Недобиті генетики“ Кобилки-Сидоренки», «„Благаю Вас допомогти мені реабілітувати себе і повернути мені свободу...“: матеріали слідчої справи Ізидори Косач (Борисової), «Найкраща лілея з родинного саду Косачів».

Велику інформацію про родину Ольги Косач-Кривинюк містять листи її сина, Михайла Кривинюка-молодшого, до Алли Диви та Олександри Шалагінової. Через них відкриваємо уважних дослідниць із їхніми толерантними запитаннями до адресата і водночас — особу автора листів, атмосферу в родині, пошанування роду. У книжці вісімнадцять листів Михайла Кривинюка-молодшого до Алли Диви та чотири листи до Олександри Шалагінової. Ці листи показують, як до-

слідниці, налагодивши комунікацію з молодшим сином Ольги Косач-Кривинюк, прагнули знайти і зберегти найменший факт, деталь, річ із родини Косачів для Музею Лесі Українки. У листах авторки повідомляли Михайла Кривинюка-молодшого про те, як музей поповнюється експонатами. Тож в одному з листів він зізнався, що дослідниці більше знають про їхню родину, ніж він. І це зрозуміло, адже йому було лише сім років, коли не стало Лесі Українки. А. Диба та О. Шалагінова вели пошукову роботу, розуміючи, що навіть найменші факти чи спогади, на які, може, і не зверталася увага в родині, будуть цінні для Музею Лесі Українки. Наприклад, на прохання А. Диби Михайло і його дружина Ніна пишуть листа від 21.06.1992 р. (дружина пише під диктовку через стан здоров'я чоловіка), у якому складають хронологію родів Косачів і Кривинюків (с. 176–178). Ці факти, зрозуміло, стали безцінними матеріалами музею. Ось фрагмент з листа Ніни Кривинюк до Алли Диби з Єкатеринбурга 8 вересня 1996 р. про взаємини в родині Косачів: «...отношения в этой семье были на том духовном уровне, который — увы! — недоступен большинству наших современников. Мое великое счастье заключается в том, что Судьба свела меня с человеком, воспитанным в этой семье, достойным сыном своих прекрасных родителей» (с. 183).

В одному з листів, наприклад, дізнаємося, що в Україну було передано листи Михайла Кривинюка-старшого, чоловіка Ольги Косач-Кривинюк, до сина Михайла на фронт за 1941–1944 рр. Вони зберігалися в родині Михайла Кривинюка-молодшого. Про ці листи Ніна Кривинюк, його дружина, написала А. Дибі: «Они говорят об интеллектуальном и нравственном уровне не только самого автора, но и всей семьи гораздо больше, чем любые воспоминания» (с. 179). У примітці до листа дізнаємося, що передане в Україну «листування Кривинюків проходить стадію наукової обробки для передачі їх у фонди Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України» (с. 80). Воно стало новим джерелом для продовження дослідження й пізнання родини Косачів-Кривинюків.

У книжці, як і належить науковому виданню, вміщено іменний покажчик. Фотоілюстрації (на 20 сторінках) щедро доповнюють біографічний матеріал (найдавніші світліни — 1878 р., останні — кінця 90-х рр. ХХ ст.). На фото маємо можливість побачити Ольгу Косач-Кривинюк у дитинстві, Олену Пчілку з дітьми — Ізидирою, Ольгою, Оксаною та Миколою, Ольгу Косач-молодшу з Лесею Українкою (1899, Берлін), Ольгу Косач серед студентів медичного інституту в Петербурзі (початок 1900 р.), з нареченим Михайлом Кривинюком (1900), із сином Михайлом (1906), Михайлика в сорочечці, вишитій для племінника Лесею Українкою, Ольгу Косач-Кривинюк серед

службовців Катеринославського губернського земляцтва (1911). Також є сімейне фото, на якому Ольга із сином Василем та чоловіком Михайлом (1930); фото типової кімнати в казармах табору ДіПі, у таборі Сомер (Аугсбург) (у такій померла Ольга Косач-Кривинюк); фото похорону (11 листопада 1945 р.), могили О. Косач-Кривинюк, пам'ятника на могилі; фото родини Кобилків-Сидоренків, із якими дружила О. Косач-Кривинюк. Є й фото Євбазу в Києві в роки війни, де збували вишивки, щоб вижити, Ольга та її сестра Ізидора; фото зразків українських вишивок Олени Пчілки з родинного архіву Кобилків-Сидоренків; фото речей Ольги Косач-Кривинюк, збережені Кобилками-Сидоренками. Завершує фоторяд світлина, на якій Ізидора Косач та її племінник, Василь Кривинюк, молодший син Ольги Косач-Кривинюк, — із друзями та родичами (червень 1969 р., Піскавей). Про чимало фотографій подається інформація, де вони зберігаються чи ким надані до видання.

Отже, книга Алли Диви та Олександри Шалагінової «Найкраща лілея з родинного саду Косачів» дає непроминальне відчуття «сродної» праці укладачок, засвідчує вдумливу, ретельну працю, містить багато нового біографічного матеріалу, щедро оповідає про молодшу сестру Лесі Українки Ольгу Косач-Кривинюк, її життєві дороги, її подвижництво заради Лесі та всієї родини.

Тетяна Іванівна КОНОНЧУК,

кандидат філологічних наук,

завідувач і професор

кафедри української філології та суспільних наук

Академії адвокатури України

(Київ, Україна)

<https://orsid.org/0000-0002-2416-8903>

tkononchuk2707@ukr.net

Tetiana KONONCHUK,

Candidate of Sc. (Philology),

Head and Professor,

Department of Ukrainian Philology and Social Sciences,

Academy of Advocacy of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

Рукопис одержано 07.07.2021 р.

*Номінація «Бібліографія та
довідкові біографічні видання»*

ВИЗНАЧНИЙ ЗДОБУТОК УКРАЇНСЬКОЇ БІОГРАФІКИ

[Рецензія на видання: Ротач Петро Петрович, Ротач Олександр Петрович. Полтавщина літературна : енциклопедичний біобібліографічний словник : у 3 т. / за ред. О. П. Ротача ; вступні статті М. Г. Жулинського та М. І. Степаненка. – Полтава : Дивосвіт, 2020].

SIGNIFICANT ACHIEVEMENT OF UKRAINIAN BIOGRAPHY

[Review of the publication: Rotach Petro Petrovich, Rotach Oleksandr Petrovich. Poltava literary: Encyclopedic biobibliographic dictionary: Vols. 1-3 / Ed. O. P. Rotach; Introductory articles by M. G. Zhulinsky and M. I. Stepanenko. – Poltava: Dyvovsit, 2020].

Епохальні зрушення, що відбуваються впродовж останніх років в українському суспільстві, утвердження в свідомості дедалі ширшого громадянського загалу європейського цивілізаційного вибору України з його гуманістичними цінностями, становлення нового покоління читачів з їх розвинутими і різноманітними інтересами обумовлюють значне піднесення загальної уваги до біографічного знання, створюють принципово нову атмосферу навколо вітчизняної біографіки.

Розвиток біографічних досліджень та видавничої роботи нині як ніколи багатий на значимі та яскраві події. Чи не найваж-

лівішою серед них упродовж останнього часу став вихід у світ три томника Петра й Олександра Ротачів «Полтавщина літературна», рекомендованого до друку вченими радами Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Це унікальна праця, історія підготовки якої вже стала легендою. Роботу над біобібліографічним словником літераторів Полтавщини розпочав поет, прозаїк і краєзнавець, людина нелегкої долі Петро Петрович Ротач (1925–2007) ще в 60-х рр. минулого століття. Але публікацію матеріалів до словника в часописі «Архіви України» примусово припинили, а їх автор упродовж багатьох років зазнавав переслідувань КДБ, насамперед за позитивне ставлення до українських літераторів, які після Другої світової війни перебували на еміграції.

Після здобуття Україною незалежності Петро Ротач видав низку оригінальних за формою, великих за обсягом біографічних книжок, які належать до історико-літературного жанру: «Іван Котляревський у листуванні» (1994), «Розвіяні по чужині. Полтавці на еміграції: короткий біобібліографічний довідник» (1998), «Колоски з літературної ниви» (1999), «Від Удаю до Орелі. Сторінки полтавської Шевченкіани» (2000), «Від Яготина до Полтави: Тарас Шевченко і Полтавщина» (2002), «Поклик через століття: Іван Котляревський і Полтава» (2003), збірник історико-біографічних літературознавчих досліджень «Рядки за рядками, літа за літами» (2005), а також двотомну фундаментальну працю «Полтавська Шевченкіана: спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії» (2005–2009).

Однак основний творчий задум свого життя — біобібліографічний словник літераторів Полтавщини — Петрові Ротачу завершити не вдалося. У «Слові до читача», вміщеному в першій книзі три томника (с. 10), його син Олександр Ротач наводить сумні рядки з батькового листа 1997 р. до полтавського письменника-емігранта (США) Олексі Ізарського: «Після того, як в 1971 р. згаданий словник перестали друкувати, я продовжував збирати матеріали, сподіваючись коли-небудь видати його окремою книжкою. Але тепер сумніву нема ніякого: цей план не здійсниться з багатьох причин, в тому числі й через дещо припізнілий вік. Зір дуже послаб і мушу приборегти його. „Літ[ературна] Полтавщина” з прибл[изно] двома тисячами гасел — то робота не для старої людини. Адже те, що було опубліковано в 1965–71 рр., вимагає докорінної переробки. На це вже немає сили».

На початку ХХІ ст. роботу над «Полтавщиною літературною» під батьківським керівництвом перебрав на себе син письменника —

Олександр, архітектор за фахом, краєзнавець за покликанням, автор кількох біографічних видань. Саме завдяки його наполегливій багаторічній праці словник підготовлено до друку в доопрацьованому і розширеному вигляді. З нагоди 95-річчя від дня народження Петра Петровича Ротача «Полтавщину літературну» надруковано видавництвом «Дивосвіт» за кошти, спеціально виділені Полтавською обласною державною адміністрацією за планом випуску соціально значущих видань.

До словника, який хронологічно охоплює період від XVII ст. до наших днів, увійшло більше трьох тисяч довідок про авторів літературних, публіцистичних, критичних творів, спогадів, щоденників, перекладів, підручників, навчальних посібників, які народилися, училися, працювали, померли чи поховані на історичній Полтавщині (у межах колишньої Полтавської губернії) або були творчо пов'язані з цим краєм. У словнику вміщені відомості з напівабутих місцевих джерел, нині малодоступних і рідкісних. Зібраний у тритомнику матеріал засвідчує невичерпне багатство творчого потенціалу Полтавщини, її вагомий внесок у формування та розвиток української культури.

Тритомник «Полтавщина літературна» належить до ґрунтовних довідково-біографічних праць високого академічного рівня, у яких підходи до систематизації та репрезентації матеріалу із загальнонаціональним масштабом осмислення тісно переплетені з регіональними, крайовими. Зазначене об'єктивно відображає особливе місце Полтавщини у вітчизняному культурному просторі — як одного з провідних центрів розвитку української літератури і гуманітаристики загалом на усіх історичних етапах. Важливою, можна сказати принциповою, особливістю видання є представлення в ньому майже всіх зрізів творчого співтовариства Полтавщини: від великих, знамих, відомих не лише в Україні імен — Самійла Величка, Григорія Сковороди, Івана Котляревського, Євгена Гребінки, Миколи Гоголя, Миколи Гнідича, Михайла Драгоманова, Панаса Мирного, Леоніда Глібова, Володимира Короленка, Михайла Драй-Хмари, Андрія Головка, Олекси Ізарського, Антатоля Дімарова — до майже невідомих нині учасників літературно-мистецького процесу, авторів, яким вдалося опублікувати лише окремі свої прозові, поетичні, публіцистичні твори. Попри встановлені в радянські часи принципи «рангування» персоналій, визначення тих, хто «гідний», а хто «не гідний» бути занесеним на скрижалі біографічних словників, залежно від відомості імен, здобутих відзнак, політичної лояльності до влади, Петро Ротач, як вірний син свого краю, від самого початку прагнув дбайливо зберегти для історії всі пов'язані з Полтавщиною імена,

які заслуговують на пошану і згадку від майбутніх поколінь. Наприкінці 60-х рр. саме це викликало несамовиту лють партійних і кадебістських наглядців, обумовило неможливість подальшої публікації зібраних матеріалів.

Свого часу Петрові Ротачу вдалося опублікувати в «Архівах України» лише 576 біографічних довідок про письменників і літературознавців Полтавського краю. На той час і не всі імена цензура пропускала, і доступ до документальних матеріалів та публікацій був істотно обмеженим. У подальші роки, зокрема вже після здобуття Україною незалежності, авторів вдалося розширити кількість персоналій більш ніж до двох тисяч. Нині ж, у підготовленій його сином Олександром редакції, «Полтавщина літературна» нараховує понад три тисячі імен. Поряд із тими, кого повернуто із забуття і замовчування, представлено й багато письменників, літературознавців, публіцистів, які влилися у творчий процес упродовж останніх десятиліть.

Та й сам проблемно-тематичний діапазон персоналій у словнику став набагато ширшим, ніж це було в первісному задумі — новаторські підходи й ініціативи сина Петро Ротач розумів і гаряче підтримував. Олександр Ротач умістив до «Полтавщини літературної» відомості не тільки про професійних літераторів (поетів, прозаїків, драматургів, істориків літератури тощо), а й про більш широке коло авторів — діячів гуманітарної культури, науки, громадсько-політичних і релігійних рухів та окремих особистостей, а також про видавців-друкарів старих часів, діячів книжкової справи.

У результаті спільної праці Петра і Олександра Ротачів громадськість отримала унікальне джерело відомостей про представників більш як десяти поколінь полтавців, які були оратаями літературної ниви, прислужилися піднесенню української гуманітарної культури. Зрозуміло, з об'єктивних причин авторам не завжди вдалося зрівноважити обсяги та докладність представлення матеріалів по окремих персоналіях. Далеко не все наявне й доступне сучасним дослідникам, особливо коли йдеться про часи віддалені або роки репресій та воєн. Однак сучасна інформаційна парадигма і не передбачає тієї жорсткої уніфікації, яка була притаманна вітчизняним виданням попередніх десятиліть. Навпаки, у наш час кожна, нехай і дуже стисла згадка про майже зовсім забутих письменників важлива, оскільки є цінним дороговказом до нових, докладніших дослідницьких пошуків. Ці риси концептуально наближують «Полтавщину літературну» до новітніх електронних баз біобібліографічної інформації. Тому можна лише привітати розгортання в майбутньому на основі опублікованого тритомника електронного архіву полтавців-літераторів.

«Полтавщина літературна» за рівнем охоплення матеріалів не має поки що аналогів у доробку літературознавців та біографів інших регіонів України. Без сумніву, вихід цієї праці в світ є вагомим прикладом і стимулом для подальшого дбайливого збирання не лише імен літераторів-земляків, а й представників інших сфер художньої творчості по всіх українських землях.

Володимир Іванович ПОПИК,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
директор Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0001-8746-1026>
popyk@nbuv.gov.ua

Volodymyr POPYK,
D.Sc. (History), Professor,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Director, Institute of Biographical Research,
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)

Рукопис одержано 03.07.2021 р.

«ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ», АБО КОЛЕКТИВНА БІОГРАФІЯ ГРЕКІВ-ХІОСЦІВ

[Рецензія на видання: Томазов В. Греки-хіосці на Півдні України (кінець XVIII ст. — 1917 р.): між традиціями національного самозбереження та практиками соціокультурної адаптації. — Київ, 2020. — 354 с.].

«PROSOPOGRAPHIC PORTRAIT», OR COLLECTIVE BIOGRAPHY OF CHIOS GREEKS

[Review of the publication: Tomazov V. Chios Greeks in the South of Ukraine (the end of XVIII century — 1917): between the traditions of national self-preservation and the practices of socio-cultural adaptation. — Kyiv, 2020. — 354 p.].

Науковий простір біографічних досліджень в Україні, який останнім часом активно розширюється та модернізується, поповнився ще одним фундаментальним дослідженням — «Греки-хіосці на Півдні України (кінець XVIII ст. — 1917 р.): між традиціями національного самозбереження та практиками соціокультурної адаптації». Її автором є знаний історик В. В. Томазов.

Праця стала важливим кроком на шляху модернізації вітчизняних біографічних студій. Це яскрава реконструкція колективної біографії, або, як формулює автор, «просопографічного портрета», греків-хіосців, що й досі є рідкісною практикою в українському науковому біографічному дискурсі. Водночас монографія є вдалим міждисциплінарним дослідженням, здійсненим на перетині біографіки, генеалогії, антропології, соціальної історії, культурології, етнопсихології, демографії тощо.

У центрі уваги вченого — греки-хіосці, що оселилися на Півдні України наприкінці XVIII ст. та відіграли визначну роль в історії регіону. Представники цієї унікальної етносоціальної спільноти спромоглися створити могутні торгово-фінансові імперії, відділення яких розташовувалися в про-

відних економічних центрах світу. Оселившись у південних портових містах України, греки-хіосці тримали в своїх руках майже всю тогочасну міжнародну морську торгівлю збіжжям. Їм також належали потужні банки, пароплавства, страхові товариства, промислові підприємства, великі земельні ресурси та міська нерухомість. До того ж греки-хіосці традиційно були благодійниками та меценатами. Тому уявити економічний та соціокультурний розвиток Південної України без їхньої різноманітної діяльності неможливо.

Діяльність греків-хіосців, як і феномен їхньої максимальної соціальної адаптації на чужих територіях за умови збереження національної самоідентичності, становить великий науковий інтерес. Монографічне дослідження В. В. Томазова є яскравим тому підтвердженням.

Читачеві пропонується ознайомитися з окремими непересічними особами із середовища греків-хіосців і надається можливість скласти уявлення про просопографічний (колективний) портрет етносоціальної спільноти. Основу становить розгалужена інформація, що розкриває їхню фінансово-економічну та благодійницьку діяльність, внесок у культурний розвиток регіону, особистісні уподобання, побут, повсякдення, оточення — родинне, дружнє, ділове.

Водночас просопографічний портрет греків-хіосців, що є не менш важливим, репрезентовано як значущий елемент у контексті реконструкції загальної картини соціально-економічного та культурного життя Південної України від кінця XVIII ст. до початку руйнування Російської імперії. Окрім домінантного в монографії просопографічного портрета греків-хіосців, це дослідження демонструє новий погляд на розвиток міст Південної України, акцентує увагу на внеску етнічних спільнот у різні сфери міського життя цього регіону, дає змогу простежити механізми адаптації та збереження національної самоідентифікації етнічних меншин, з'ясувати місце торгових домів, заснованих греками-хіосцями, у міжнародній морській торгівлі.

Досліджуючи генеалогію та реконструюючи біографії численних представників цієї етносоціальної спільноти, аналізуючи діяльність їхніх окремих родин у сфері соціального та культурного розвитку південноукраїнських міст, В. В. Томазов продемонстрував багатий науковий арсенал своїх можливостей джерелознавця, історіографа, фахівця в галузі біографіки, спеціальних історичних дисциплін та етнічної історії.

Здійснюючи дослідження в межах просопографії, якій приділено особливу увагу, автор порушив важливі теоретико-методологічні проблеми цієї історичної дисципліни, що останнім часом привертає увагу науковців та набирає обертів у своєму розвитку в світовій та

вітчизняній історіографії. У монографії запропоновано авторське розуміння просопографії як спеціальної історичної дисципліни, обґрунтовано її завдання та цілі, показано унікальні можливості для створення колективних портретів різних спільнот (с. 15–16).

Однією з найсуттєвіших рис монографії є успішне подолання розриву між теоретичним та емпіричним знанням. Високопрофесійне володіння методологією просопографії дало змогу автору вдало імплементувати її теорію в практичну площину, демонструючи синергію теорії і практики як домінанту наукового дослідження.

Просопографія, як переконливо обґрунтовує В. В. Томазов, відкриває широкі перспективи для реконструкції портретів соціальних спільнот, об'єднаних за певними спільними критеріями (споріднення, професія, соціальне чи етнічне походження, конфесійна приналежність тощо) з метою реконструкції минулого, насамперед, як історії людей. Акцентуючи увагу передусім на індивідуальних рисах та якостях греків-хіосців, їхньому соціальному та етнічному походженні, родинних зв'язках, кар'єрі, зовнішності, різноманітних життєвих обставинах, монографія демонструє всі переваги такого підходу, майстерно втіленого автором.

Багатогранні, максимально вичерпні портрети своїх героїв В. В. Томазов репрезентує, засвідчуючи широку обізнаність з історіографією проблеми. Скрупульозно проаналізована біографічна інформація в численних виданнях, віднайдені найдрібніші деталі та подробиці в описах життя греків-хіосців. Потужна історіографія монографічного дослідження представлена вітчизняними та іноземними виданнями. Серед них — праці, присвячені безпосередньо життю та діяльності греків-хіосців на українських теренах, а також дослідження з економічної історії Півдня України, зокрема міжнародної торгівлі, банківської справи, етнічної та соціальної структури населення цього регіону, його культурного розвитку та суспільного життя впродовж тривалого історичного періоду.

Значною перевагою монографії є глибока обізнаність її автора з іноземною літературою — англійською, грецькою, французькою. Зокрема, В. В. Томазов апелює до двотомного лондонського видання відомого грецького історика, фольклориста, етнографа, колекціонера та мецената Ф. Аргенті (с. 19), використовує фундаментальні франкомовні праці М.-Д. Стурдзи, Е. Різо-Рангабе (с. 21–22). Не залишилися поза його увагою книги ще одного грецького історика К. Авгітідіса (с. 23–24) та праця української архівістки та історикині Л. Білоусової, видана грецькою мовою в 2007 р. (с. 24). Не можна не погодитися з грецьким істориком М. Варласом, який, високо оцінюючи попередню працю В. В. Томазова з генеалогії грецьких родів,

видану так само грецькою і присвячену роду Маврогордато, називає її справжнім «викликом мікроісторії», яка «пов'язує мале з великим та індивідуальне із загальним» (с. 26).

Читачі нової книги В. В. Томазова не зможуть не звернути увагу на потужний масив джерел, що становить її основу. Праця спирається переважно на архівні документи, більшість із яких автор запроваджує до наукового обігу вперше. Перед читацькою аудиторією постає широкий спектр рідкісних документів, які репрезентують різноаспектну інформацію та вдало відтворюють полісегментний просопографічний портрет. Варто зазначити, що отримані з архівних документів відомості верифікуються, порівнюються, зіставляються та критично осмислюються, що забезпечує високу ступінь достовірності викладених фактів.

Спиралючись на численні архівні джерела, науковець простежив глибинні процеси, що відбувалися в спільноті греків-хіосців, та дійшов висновку, що загальна економічна ситуація в світі та в Російській імперії була безпосереднім чинником, що впливав на рід їхньої діяльності — морську міжнародну торгівлю, переважно збіжжям, та опосередковано на зміну соціального статусу. Це спричинилося до вироблення ними щоразу нових стратегій виживання, таких як переорієнтування на банківські операції, підприємництво, державну службу тощо.

У монографії відтворена доля кількох родин князів Маврокордато, які через певні обставини, насамперед політичні катаклізми, опинилися в межах Російської імперії. Бездоганне володіння генеалогічним інструментарієм дало змогу науковцю на документальній основі детально реконструювати біографії князів Маврокордато, їхні зв'язки з представниками інших грецьких родів, що поповнили російську імперську аристократію. Просопографічний портрет роду Маврокордато в авторській репрезентації та інтерпретації постає яскравим калейдоскопом біографій, насичених безліччю карколомних різноманітних сюжетів, які унаочнюють епізоди сповненого викликами і небезпекою життя представників цього роду, яке часом мало вигляд балансування на межі зі смертю.

На думку В. В. Томазова, маючи максимальну природну здатність до соціальної адаптації, представники цього роду активно використали сприятливі умови, що склалися на новій батьківщині (еллінофільські тенденції російської влади та імператорського двору) на власну користь. Але найвищою цінністю роду Маврокордато, як і інших хіоських родів, на переконання автора книжки, були родові традиції, родова пам'ять та відповідальність, які виступали «важливим фактором, що дозволяв їм вижити за будь-яких умов і зберегти національну та родову ідентичність» (с. 121).

Окремий розділ у монографії присвчений долі хіоських родів, які належали до фінансової аристократії Півдня України, зокрема Маврогордато (гілки Лакана, Вітелла, Нікола, Скарлаті), Родоканакі, Раллі, Севастопуло, Скараманга, Каралі, Аверіно. Із дрібних, розрізнених фактів перед читацькою аудиторією постають рельєфні та полісюжетні портрети колись впливових осіб.

Не менш важливим і цікавим у монографії є намагання відстежити глибинні процеси, які відбувалися в середовищі цієї замкненої кровноспорідненої етносоціальної спільноти з огляду на економічні та соціальні зміни в Російській імперії, світові політичні та економічні катаклізми. Особлива увага звертається на стратегії та механізми, які застосовували греки-хіосці для соціальної адаптації, виживання та досягнення успіху. Серед таких першорядні позиції належали службі, меценатству, благодійництву, змінам матримоніальної політики тощо. На цьому тлі автор висуває та обґрунтовує одну з ключових тез про те, що греки-хіосці, залишаючись переважно космополітами, понад усе намагалися зберегти свою національну ідентичність, не стільки грецьку, скільки хіоську (с. 8).

Книга цінна також генеалогічними таблицями. Тут уміщено шістнадцять родовідних таблиць, які автор уклав на підставі виявлених під час дослідження матеріалів. Вони значно полегшують сприйняття розгалуженої біографічної інформації, маркуючи заплутану мережу династичних, матримоніальних зв'язків упродовж століть.

Важливим елементом книги є візуалізація (на жаль, лише в чорно-білому варіанті) етнонаціональної спільноти, представлена розмаїттям віднайдених автором рідкісних матеріалів — репродукціями портретів, копіями фотографій членів хіоських родів, зображеннями їхніх гербів, родинних будинків, маєтків, що вражають своїми розмірами та архітектурою, численних об'єктів розгалуженої філантропської діяльності — «місць пам'яті», що збереглися до нашого часу, нагадуючи про колись могутні та впливові грецькі родини, зовнішність, смаки, уподобання, прагматичність і щедрість їхніх представників.

Проте варто зазначити, що окремі питання, порушені в монографії, потребують більш уважного та прискіпливого вивчення та обґрунтування. Наприклад, розглядаючи спектр теоретичних проблем, автор не конкретизує об'єкт дослідження просопографії — певні суспільні групи (родові, професійні, релігійні, етнічні тощо), окрема особа чи одні й другі водночас? Питання так і залишається відкритим, але від того ще більш актуальним, оскільки в українській історіографії про нього все ще немає чіткого уявлення. Ба більше, інтерпретації вітчизняних істориків здебільшого відрізняються від тих, які пропонує зарубіжна гуманітаристика. Тому не виключено, що це спірне пи-

тання незабаром знову неодмінно постане в полі зору вітчизняних науковців.

Як уже зазначалося, у монографії увага зосереджена переважно на семи хіоських родах. Попри те, що їхня доля є цілком типовою для цієї етносоціальної спільноти, ними не обмежується присутність греків-хіосців в Україні. На українських теренах мешкали також й інші роди, зокрема Ксіда, Зігомала, Власто, доля яких становить не менший науковий інтерес і заслуговує на подальше вивчення.

Титанічна робота з виявлення та опрацювання архівних джерел, здійснена В. В. Томазовим, однак, не означає, що потенціал для подальшого дослідження вичерпано. Зокрема, більшої уваги потребують документи фондів Державного архіву Миколаївської області, які зберігають сліди життя й діяльності греків-хіосців у регіоні.

Книжка, ретельна підготовка якої забрала кілька років, не залишає читача байдужим. Монографія вражає кількістю представленої інформації, що розкриває заплутані біографії греків-хіосців, історію розгалужених родів, їх складну генеалогію, «реанімує» численні місця пам'яті, реконструює колективну біографію спільноти в цілому. Отже, маємо фундаментальне дослідження як результат копіткої та плідної роботи вченого, гаслом якого міг би бути напис «Терпіння та наполегливість», що колись прикрашав герб знаменитого роду Маврокордато.

Лариса Іванівна БУРЯК,
доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0002-4631-844X>
buriak@nbuv.gov.ua

Larysa BURIAK,
D.Sc. (History), Professor,
Leading Research Associate,
Institute of Biographical Research,
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine,
(Kyiv, Ukraine)

Рукопис одержано 12.08.2021 р.

**БІОГРАФІКА:
ТАЄМНИЦІ РЕМЕСЛА ДОСЛІДНИКА
XVII Біографічні читання
(Київ, 10 червня 2021 р.)**

**BIOGRAPHICS:
THE SECRETS OF A RESEARCHER'S CRAFT
XVII Biographical Readings
(Kyiv, 2021, June 10)**

10 червня 2021 р. відбулися організовані Інститутом біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ) XVII Біографічні читання, присвячені пам'яті засновника та першого директора Інституту біографічних досліджень НБУВ, доктора історичних наук професора Віталія Сергійовича Чишка (1951–2003), якому нині мало би виповнитися 70 років.

У Біографічних читаннях взяли участь провідні вчені НБУВ та академічних інститутів, науковці закладів вищої освіти, бібліотек та архівів України.

У вступному слові та своїй доповіді *«Нова доба, новий читач, нова біографіка: виклики часу»* директор Інституту біографічних досліджень, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор **Володимир Іванович Попик** наголосив на піднесенні ролі біографіки, її новому місці в інтелектуальному й духовному житті в умовах епохальних зрушень в українському суспільстві, у свідомості наших співвітчизників. Учений зазначив, що біографіка все більш виходить за тісні для неї рамки історичних досліджень, перетворюється на яскраве явище науки й культури, активно входить у національний інформаційний простір, у наше життя в найрізноманітніших формах, захоплює весь простір соціальних комунікацій: інтелектуальну прозу, літературу non fiction, друковані ЗМІ, мас-медіа, комплексні арт-проекти, телебачення і відео Ютуба. Доповідач акцентував на тому, що біографіка, активно реагуючи на виклики часу, має змінюватися, відповідаючи на запити доби, шукати нових героїв і нові творчі форми побудови біографічного наративу, удосконалювати комунікації з різними читацькими аудиторіями, інтенсивно освоювати досвід світової науки та культури, новітньої інформаційної практики.

Доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ **Лариса Іванівна Буряк** у доповіді *«Сучасна українська біографіка: час сегментації»* основну увагу приділила суттєвим зрушенням у вітчизняному просторі біографіки, що відбуваються на тлі сучасних соціокультурних трансформацій. Вона наголосила на демократизації, динамізації та візуалізації простору біографічних студій, який втрачає жанрову усталеність, тяжіє до пошуку нових форм у контексті глобальних світоглядних і естетичних переосмислень, а саме поняття «біографіка», на зміну традиційним уявленням, нині набуває значно ширшої інтерпретації. Найбільш поширеним жанром для репрезентації біографії сучасника, на переконання Л. І. Буряк, є автобіографія в різножанрових реконструкціях. Альтернативні форми (авто)біографічних реконструкцій, що з'явилися упродовж останнього часу, є переконливим підтвердженням тенденцій до модернізації вітчизняного простору біографіки, демонструючи його потенційні можливості змінювати конфігурацію з огляду на сучасні комунікаційні технології. Водночас наявна поліфонія засвідчує не так успіхи вітчизняної біографіки, як проблеми в площині соціогуманітаристики, вказуючи на незаповненість цієї інтелектуальної ніші та на все ще відчутний дефіцит високоякісного біографічного продукту.

Надія Іванівна Любовець, кандидат історичних наук, завідувачка відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ, у доповіді *«Мемуари у сучасному вимірі: традиціоналізм та новаторство»* зосередила увагу на окремих видавничих серіях, аби проаналізувати характерні риси сучасного мемуарного простору, що й дало їй змогу екстраполювати їх на ширше коло цього наративу, оскільки в підготовці були задіяні як наукові, освітні, так і громадські кола. Доповідачка зазначила, що в сучасній історіографії традиційно переважає джерелознавчий підхід, який передбачає залучення мемуарів до авторитетних історико-біографічних джерел, однак розвитку набуває новітній підхід до вивчення мемуарів — комунікаційно-інформаційний, що розглядає мемуари як унікальний контентний та комунікаційний ресурс у суспільстві.

Презентуючи доповідь *«Гордість і упередження: „дитячі“ письменниці в Україні»*, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ **Наталія Петрівна Марченко** зупинилася на особливостях формування, нарації та побутування біографій письменників, які пишуть для дітей та юнацтва, наголо-

сивши на відсутності чітких критеріїв занесення авторів до цієї категорії. Дослідниця зосередилася на долях жінок — «дитячих» письменниць, котрі через обставини опинилися під подвійним тиском: гендерним і тривалого сприйняття дитячої літератури як вторинної, «недолітератури». На прикладі долі Олени Пчілки (О. Драгоманова-Косач, 1849–1930), Марійки Підгірянки (М. Ленерт-Домбровської, 1881–1963), Наталі Забіли (1903–1985) та Оксани Іваненко (1906–1997) Н. П. Марченко означила спільні риси біографії, притаманні саме «дитячим» авторкам: вихідці з благополучних культурних родин, «татові доні»; дуже рано (у 4–5 років) почали читати, писати та з раннього дитинства виявили творчі нахили; мали педагогічну освіту та/чи педагогічний досвід; вели активне громадське життя; мали значний перекладацький доробок і редакторську практику (часто — засновниці видань для дітей); яскраві сильні жінки, часто «матріархи» родин, «сірі кардинали» колективів і груп.

Сніжана Віталіївна Жигун, доктор філологічних наук, доцент кафедри української літератури, компаративістики і гринченкознавства Інституту філології Київського університету імені Бориса Грінченка, у доповіді *«Роман Юрія Тиса „На світанку“ як біофікція»*, представляючи роман, подала інформацію про широкий діапазон можливих реалізацій у межах біографічного жанру літератури: від суворой фактографічності до біофікції — жанру, що поєднує історично задокументовану особу та сконструйовану фабулу (Алан Буїзін). Хоч у передмові роману автор посилається на авторитетні джерела, але текст його містить низку розходжень із документами, а також численні лакуни та недостатньо обґрунтовані інтерпретації. Суттєві розбіжності роману Тиса з фактами біографії Марка Вовчка зумовлені прагненням автора вписати письменницю в націотвірний наратив. Юрій Тис (справжнє прізвище Крохмалюк) писав свій роман для діаспорної аудиторії і бачив свою героїню як зразок збереження національної ідентичності та традиційних цінностей в умовах іноземного оточення. Перетворення реальної постаті на символічну передбачає вписування її у великий наратив, відсікання зайвого та дописування потрібного. Так жанр біофікції стає інструментом підкріплення циркулюючих у суспільстві ідей, актуальних передусім для її автора.

У доповіді *«Український національний біографічний архів: порівняння з вітчизняними електронними біографічними ресурсами»* кандидат історичних наук, завідувач відділу формування біобібліографічних інформаційних ресурсів Інституту біографічних досліджень НБУВ **Олег Миколайович Яценко** здійснив аналіз та

зіставлення контенту УНБА з біографічними масивами українського сегменту Вікіпедії, електронних версій «Енциклопедії сучасної України» та «Енциклопедії історії України». Науковець дослідив особливості формування вітчизняних електронних біографічних ресурсів, принципи їх укладання, порівняв критерії відбору імен, структуру, кількісні показники та ін. З'ясовано, що УНБА нині є найбільшим в Україні електронним історичним біографічним ресурсом: його призначення, критерії відбору імен та структура розраховані на загальнонаціональний рівень формування й використання. Представлення користувачам різнобічної інформації про життя та діяльність особи, постійне поповнення й оновлення даних, відсутність оціночних свідчень, можливість проведення різного роду досліджень на основі зібраного матеріалу виділяють цей проект серед інших вітчизняних електронних біографічних ресурсів. Доповідач наголосив, що для більш інтенсивного формування контенту УНБА потрібно провести низку організаційних заходів, поповнити кадрове та матеріально-технічне забезпечення проекту, поєднати здійснені розробки фахівців Інституту біографічних досліджень НБУВ з wiki-технологією для спільного наповнення та використання даних бібліотеками, архівами, музеями, іншими зацікавленими установами та окремими дослідниками, забезпечити їх методичними та технологічними розробками Інституту.

На основі не опублікованих повністю спогадів Олекси Варавви (Кобця) «Записки письменника» **Олександр Іванович Бонь**, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, у доповіді «**Микола Хвильовий у спогадах Олекси Варавви**» показав вплив Миколи Хвильового («небуденної яскравості зірки») на київське літературне середовище 1920-х рр. Дослідник акцентував на відвертому спілкуванні митців з приводу редакційної політики журналу «Нова громада», який очолював О. Варавва, а також розповідав про його товаришування з М. Хвильовим, як мешканця будинку «Слово» у Харкові, що був серед найближчих друзів, які після самогубства письменника стали організаторами його поховання.

Доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ **Галина Андріївна Александрова** в доповіді «**Біографія Володимира Винниченка крізь призму психоаналізу в романі Степана Процюка „Маски опадають повільно“**» розповіла про створення психобіографії В. Винниченка — філософсько-психологічного життєпису письменника, що спирається не лише на

документи, а й на теорію психоаналізу, оскільки важливою сторінкою його біографії було захоплення ідеями Фрейда та Юнга, філософією Ніцше, популярними в Європі на початку ХХ ст. Авторіві роману вдалося відтворити образ В. Винниченка та розповісти про травми, комплекси та неврози головного героя. Роман-психографія «Маски опадають повільно» С. Процюка — письменника, який поєднує в собі якості біографа, літературознавця і психолога, це суто авторський варіант відтворення життєвої історії В. Винниченка, оригінальний із художнього погляду. Цим твором автор презентує свій час і робить спробу наблизити до читача постать В. Винниченка, показати її актуальність для сьогодення. Життєпис цього діяча дав змогу увиразнити психоаналітичний дискурс у біографічній літературі та показав можливості переосмислення історичної постаті в нових ракурсах.

Людмила Вікторівна Литвинюк, кандидат педагогічних наук, завідувач кафедри філософії і економіки освіти Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського, у доповіді «*Біографія як цифрова комунікація*» наголосила на поширенні в цифрову добу способів пізнання, збереження та оприлюднення біографічного знання за допомогою укладання електронних архівів, дослідження фотоматеріалів, оцифрування друкованих публікацій різних років видання, розміщення некрологів, резюме, життєписів посадовців і відомих діячів, самодосліджень особистої генеалогії та фрагментарного представлення в соціальних мережах родинної чи власної історії. Цифрові комунікації дають можливість активно репрезентувати біографічні образи наших сучасників. Для створення та просування власного іміджу застосовуються PR-технології, що в межах біографічного навчання здобувачів освіти порушує низку завдань, зокрема збереження репутації автора тексту.

Людмила Григорівна Касян, провідний архівіст сектору публікації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного, у доповіді «*Потенціал аудіовізуальних документів як джерела особової інформації*» акцентувала увагу на поширеному тлумаченні поняття «біографія», що, як історико-культурологічне явище, об'єднує різні види, роди й типи біографічних джерел, літературної та наукової творчості, які склалися історично, а її розвиток реагує на суспільні реалії. Доповідачка визначила особливе місце поміж джерел біографічного матеріалу аудіовізуальних документів (фото-, кіно-, фонодокументи), які завдяки своїй специфіці та своєрідним засобам фіксації людської

діяльності в усіх сферах суспільного та приватного життя дають змогу осягнути ментальну, когнітивну своєрідність персоналії, візуалізують її включеність у соціокультурний універсум своєї епохи. Кінодокументи, завдяки своїй двоїстій природі (документ і явище мистецтва) та змістовій своєрідності, володіють значним інформаційним потенціалом для дослідника — а це здатність комбінувати інші види джерел, акумулювати ще на етапі створення сценарію різні історіографічні праці, архівні документи, різноманітний іконографічний матеріал, кадри прямої репортажної зйомки в робочому і приватному просторі, свідчення, роздуми і спогади колег тощо. Вони постають своєрідним багаторівневим інформаційним конструктором.

Олена Георгіївна Мокроусова, кандидат історичних наук, головний фахівець Київського науково-методичного центру з охорони, реставрації та використання пам'яток історії, культури і заповідних територій, у доповіді *«Роль нащадків та родинних архівів у створенні біографій українських архітекторів»* акцентувала на слабкій розробленості біографічного складника досліджень пам'яток архітектури, водночас назвала кілька книжок з біографіями багатьох відомих українських архітекторів, що вирізняються обсягом, глибиною опрацювання теми та джерелами, які були доступні дослідникам під час написання. Автори використовували документи приватних архівів, але, в цілому, написаним біографіям архітекторів бракує родинних фотографій, спогадів, листів тощо — усього, що надає особливого забарвлення життєописам. О. Г. Мокроусова наголосила роль ініціативи та ентузіазму нащадків у відродженні імен українських архітекторів, оскільки найчастіше спадкоємці просто зберігають цінні матеріали (вбачаючи в них неабияку матеріальну цінність), ніж систематизують, вивчають та популяризують творчість видатних предків. В інших випадках спостерігаємо розпродаж документів на аукціонах або приватним колекціонерам.

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник кафедри української літератури, компаративістики і грінченкознавства Київського університету імені Бориса Грінченка **Світлана Серафимівна Андрєєва** в доповіді *«Інтелектуальна біографія Бориса Грінченка: досвід вивчення та перспективи дослідження»* обґрунтувала вибір моделі інтелектуальної біографії Б. Д. Грінченка як такої, що дає змогу актуалізувати постать визначного діяча українського національного руху, узагальнити його творчий доробок та внесок у розвиток різних галузей гуманітарного знання у широкому

соціокультурному контексті кінця XIX — початку XX ст.

Виступи учасників Біографічних читань, зокрема обговорень доповідей і творчих дискусій, були позначені зосередженням уваги на ключових теоретико-методологічних і методичних проблемах розвитку сучасної української біографіки. До програми Біографічних читань було включено близько 40 доповідей науковців, які, на жаль, за браком часу, усі не могли бути виголошені, але неодмінно заслуговують на увагу та спонукають до думок.

Зокрема, у матеріалах доповіді *«Акаунт соціальної мережі як інформаційний двійник особи і джерело біографічних даних»* доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри документознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Київського національного університету культури і мистецтв **Валентини Василівни Бездрабко** порушується актуальна тема соціальних мереж, символу нашого сьогодення, означника успішної інтернет-стратегії та невід'ємного складника повсякдення особи ХХІ ст. Зокрема, науковиця акцентувала на віртуальній реальності, яка розкриває нові можливості і, водночас, стає відкритою до загроз інформаційних шумів, надлишкових зв'язків, дезінформаційних атак та інших подібних явищ. Прикладні дослідження соціальних мереж дають змогу вивчати інтернет-архів кожного користувача, що має обліковий запис. Фактично зібрана в акаунті інформація являє собою «інформаційного двійника» — динамічну систему даних, всю інформацію про користувача, ідентифікованого за допомогою облікового запису. Саме інформаційний двійник може стати об'єктом тематичних студій, значно розширюючи джерельну базу біографістики. Для досліджень біографістики наявність в одного користувача акаунтів у різних соціальних мережах, що створює умови для компаративного аналізу й відповідних висновків, розширює можливості даних та підходів до вивчення інформаційного двійника, оперуючи сучасними інформаційно-комунікаційними технологіями і методиками гуманітаристики.

Валерій В'ячеславович Томазов, доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ, завідувач сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України, у доповіді *«Коллективна біографія: її місце в реконструкції минулого, особливості та методика створення»* наголосив на тому, що людське суспільство не є однорідним та складається з певних спільнот, верств, прошарків, станів і груп, поєднаних між собою низкою об'єднуювальних рис і характеристик, що

визначають їх місце та функції як неодмінної частини соціуму в історичному процесі. Такі групи можуть вирізнятися спільним соціальним, родовим чи етнічним походженням, певними економічними можливостями й господарськими практиками, релігійною та професійною належністю тощо. Створення колективних портретів цих соціальних утворень, на думку дослідника, є завданням просопографії, яка виникла на перетині різних галузей і дисциплін соціогуманітарного знання — історії, антропології, соціології, демографії, культурології, психології, генеалогії. Просопографія, як спеціальна історична дисципліна, здатна самостійно розв'язувати важливі та актуальні проблеми історичної науки, зокрема суттєво збагачує дослідницькі підходи, понятійний апарат, горизонт концептуалізацій у багатьох її дисциплінарних сферах і предметних областях. В. В. Томазов запропонував дослідницькі стратегії, які дають змогу успішно реалізовувати просопографічне дослідження кривоспоріднених спільнот.

У доповіді **Олени Євгенівни Бондаревої**, доктора філологічних наук, професора, провідного наукового співробітника кафедри української літератури, компаративістики та грінченкознавства Київського університету імені Бориса Грінченка, *«Сучасні персоналії і тенденції розвитку української драматургічної біографістики (драматургічна антологія біографічних п'єс „Таїна буття“ та її культурні контексти)»* акцентовано на сучасній українській культурі, у якій відбувається очевидне переформатування державницького та культурного пантеонів, на що реагують усі жанри та види мистецтв, зокрема — на сучасній українській драматургії. Тут маємо чималий масив драматургічних художніх текстів, створених у жанрі біографічної драми. Показовою в цьому плані є драматургічна антологія «Таїна буття», видана Національним центром театрального мистецтва імені Леся Курбаса в рамках великої серії сучасних драматургічних антологій. До неї вміщено біографічні драми Валерія Герасимчука «Андрей Шептицький», Ярослава Верещака «Дорога до Раю», Олега Миколайчука «Гетьман і король», «КВІТКА: на три місяці», «Гайдамаки. Інші», Неди Нежданой «І все-таки я тебе зраджу», Анни Багряної «Сум і пристрасть», Тетяни Івашенко «Таїна буття».

Доповідь **Олени Валентинівни Бугасвої**, кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ, на тему *«Сучасні інсталяції українського музично-біографічного знання у вимірі світових біографічних наративів»* присвячена висвітленню

в українській історичній науці ХХІ ст. новітніх теоретичних підходів і практик щодо пізнання/представлення біографій творчих особистостей, передусім музикантів. Зокрема, О. В. Бугаєва наголошує на тому, що біографічний підхід є своєрідним ключем для пізнання історії життя музиканта як суб'єкта музичної культури країни, а що важливіше — *розуміння* цього суб'єкта в його особистих і особистісних інтерпретаціях, визначення *випадковості* як важливого конструктивного елементу біографії. Від світогляду, манери та техніки оповідача, котрий постає своєрідним транслятором, багато в чому залежить біографічний показ, а суб'єктність підходів реалізується в поліфонії стосунків дослідника і досліджуваного.

Людмила Іванівна Ромащенко, доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української літератури та компаративістики Інституту української філології і соціальних комунікацій Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького, у доповіді «*Київ у мемуарах Зінаїди Тулуб „Моя життя“*» проаналізувала спогади Зінаїди Павлівни Тулуб (1890–1964) «Моя життя», які побачили світ лише в 2012 р., після понад півстоліття очікування в архівах Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, і в яких важливе місце належить київському періоду. За документально точними записами науковиця простежила історію Києва (назви вулиць і провулків, площ, театрів, готелів, промислових і навчальних закладів, особливості ландшафту, технічний прогрес тощо). Водночас мемуаристка, як наголосила Л. І. Ромащенко, не ідеалізує місто та його мешканців, а створює реалістично переконливий багатогранний образ Києва кінця ХІХ — початку ХХ ст.

Кандидат філологічних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ **Оксана Валентинівна Плющик** у доповіді «*Покоління та особистість: віртуальний діалог*» акцентувала увагу на дослідженнях одного з найнеоднозначніших та міфіологізованих явищ періоду 60–80-х рр. ХХ ст. — шістдесятництві, велика кількість матеріалу про представників якого досить різномірна: листи, енциклопедичні видання, спеціалізовані сайти, кінострічки, наукові статті й розвідки та ін. Зокрема, розвиток комп'ютерних технологій розширює можливості застосування просопографічного методу, і хоча огляд ресурсів у доповіді не дає підстав говорити про просопографічні бази даних, але, фактично, вони можуть бути підготовчим етапом у формуванні біографії покоління шістдесятників. Також доповідачка висловила думку, спільну з іншими науковцями, щодо наступних досліджень шістдесятництва

та його представників у соціологічному чи психобіографічному аспектах, «прочитанні» тих особистостей, хто з багатьох причин перебував на маргінесах такої непростой сфери, про важливість регіонального принципу формування бази даних та про сім'ї шістдесятників.

У доповіді *«Ювілейні біографічні публікації в сучасній академічній періодиці як сегмент інформаційного простору України»* молодший науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ **Тетяна Володимирівна Котлярова** звернула увагу на окремі особливості жанру ювілейної статті та його побутуванні. Дослідниця зазначила, що журнальні матеріали, присвячені ювілеям відомих учених, відображають поступ науки загалом, характеризуючи внесок її представників у розвиток певної галузі, зокрема через формулювання плідних ідей, започаткування наукових шкіл тощо. Т. В. Котлярова виявляє два підходи в поданні інформації про вчених. Перший, який вона умовно називає функціональним, полягає в описі наукових досягнень ювіляра; другий, особистісний, дає уявлення про риси вченого, що проявляються через його ставлення до праці, стосунки з колегами, учнями, послідовниками. Т. В. Котлярова дійшла висновку, що другий підхід дає більшу можливість повноцінного розкриття особистості вченого як людини й фахівця.

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ **Вікторія Василівна Патик** у доповіді *«Досягнення вітчизняної біографістики за 2010–2020 рр.»* зазначила, що сучасний розвиток культури та науки, а також помітні суспільні зміни позитивно впливають і сприяють розвитку історичної біографіки і біографічних досліджень в Україні. В. В. Патик проаналізувала та схарактеризувала дисертаційні дослідження в галузі історичних наук за 2010–2020 рр. і констатувала, що за вказаний період було захищено 312 кандидатських і 16 докторських дисертацій, які присвячені біографічним, а також біобібліографічним, історико-просопографічним та порівняльним дослідженням життя та діяльності окремих осіб, їх наукової спадщини, а також окремим родинам (Вишневецьких, Грушевських, Дорошенків, Дурдуківських, Кочубеїв, Курінних, Мерінгів, Немиричів, Скадовських, Скаржинських, Старицьких, Туманських, Фальц-Фейнів, Шихутських, Штейнгелів). Дослідниця акцентувала увагу на кількох монографіях, які належать до вагомих напрацювань останніх років в галузі вітчизняної біографіки і в яких представлено здобутки та перспективні завдання для розвитку істо-

ричної біографіки в Україні. Також зазначила, що за вказаний період значно розширилося коло наукових пошуків дослідників та збільшилося зацікавлення біографічним напрямом, що, звісно, позитивно впливає на розвиток біографіки та сприяє популяризації біографічних досліджень, а дисертації біографічного спрямування збагачують та доповнюють науковий простір.

Наталія Миколаївна Томозова, молодший науковий співробітник відділу екранно-сценічних мистецтв та культурології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, у доповіді *«Театральні діячі неукраїнського походження у вітчизняній біографіці: на прикладі трупи Першого державного польського театру»* порушила важливу проблему відбору персоналій театральних діячів під час створення українських театральних довідників та енциклопедій. Н. М. Томозова зазначила той факт, що нерідко видатні діячі театального мистецтва неукраїнського походження — польського, єврейського, грецького, болгарського, угорського тощо, які відіграли визначну роль у підтримці та подальшому розвитку своїх національних культур, — не потрапляють до вищезазначених видань. На її думку, на це є кілька причин, одна з яких — недостатня вивченість історії театального мистецтва національних меншин в Україні, інша — невідповідність зазначених осіб штучним критеріям багатьох енциклопедичних видань, як-от: почесні звання, певні посади тощо. Але обидві причини мають давнє історичне коріння: репресії з боку радянської влади щодо національних театральних труп та окремих культурних діячів, свідоме ігнорування їх мистецьких досягнень, практична заборона на наукові дослідження театальної культури етнічних меншин. На прикладі трупи Польського театру в Києві наочно продемонстровано гостроту порушеної у доповіді проблеми.

Кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету **Валерій Валерійович Левченко** у доповіді *«Колізії біографії історика С. І.-Я. Борового»* на основі вперше введених до наукового обігу документальних матеріалів архівосховищ дослідив перипетії отримання відомим істориком наукових ступенів і вчених звань. Науковець наголосив на потребі зіставлення дат архівних матеріалів із датами, наданими в спогадах С. І.-Я. Борового. Водночас констатував, що, незважаючи на важливість матеріалів особового походження (спогади, мемуари тощо) як цінного історичного джерела, здійснюючи наукове дослідження, потрібно перевіряти й уточнювати представлені в них фактологічні

дані, які є важливим фіксатором історичних подій та впливають на точність їх реконструкції.

Валерій Олексійович Філімоніхін, учений секретар Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили», у доповіді *«Коротка біографія захисника Олексія Мукалова у контексті архівоциду на початку німецько-радянської війни»* представив дослідження у формі відтворення біографії київського захисника Олексія Мукалова, розстріляного під час великого терору в 1938 р. Дослідник визначив, що основним історичним джерелом, яке має наукову цінність при укладанні біографії О. Мукалова, є його архівно-кримінальна справа 1938 р., а додатковими джерелами — київські довідники 1910–1917 рр. В. О. Філімоніхін окреслив проблеми пошуку біографічних джерел, пов'язаних зі знищенням під час слідства особистого архіву захисника, тотальним спаленням особових справ київських захисників у липні 1941 р. та знищенням архівних документів Юрбюро та Юрсектору РНК УРСР, яке нині називають радянським архівоцидом. Розв'язання проблеми пошуку додаткових біографічних відомостей щодо О. Мукалова дослідник убачає в розширенні кола історичних джерел — пошуку матеріалів у місцевих архівах, тогочасних профільних виданнях, спогадах сучасників.

Світлана Вікторівна Рой, науковий співробітник відділу фондів Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського, у доповіді *«Листування М. Н. Шуста: джерелознавчий та біографічний аспекти (на матеріалах фондів Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського)»* представила отримані результати дослідження однієї з важливих груп фондово-архівного зібрання М. Н. Шуста, що зберігається в Ніжинському краєзнавчому музеї імені Івана Спаського. Зокрема, аналіз листування відомого українського письменника, педагога, громадського діяча Миколи Наумовича Шуста дав змогу зробити висновки про його тісні зв'язки з представниками культури, освіти та науки України, свідченням яких є переписка, фотографії, гармонійне поєднання педагогічного, письменницького талантів та активна громадська позиція борця за розвиток української культури. Також особистісні зв'язки з односельцями та військовими побратимами розкривають його активну суспільно-громадську діяльність.

XVII Біографічні читання продемонстрували значне зростання інтересу науковців до теоретичних узагальнень щодо нових явищ і тенденцій у розвитку сучасної української біографіки, трансформації

жанрів історичних і літературних, публіцистичних біографічних досліджень і публікацій, розвитку форм і методів біографічного письма, комунікації авторів біографічних видань з різними читацькими аудиторіями.

Висловлюємо вдячність усім учасникам Біографічних читань! Запрошуємо до наступних наукових зустрічей, плідних і креативних обговорень та активних дискусій!

Оксана Валентинівна ПЛЮЩИК,
кандидат філологічних наук, доцент,
старший науковий співробітник
відділу теорії та методики біобібліографії
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0002-3725-0869>
plushchik@nbuv.gov.ua

Oksana PLIUSHCHYK,
Candidate of Sc. (Philology), Associate Professor,
Senior Research Associate,
Department of Theory and Methods of Biobibliography,
Institute of Biographical Research,
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)

Рукопис одержано 06.08.2021 р.

ДО УВАГИ АВТОРІВ

Збірник наукових праць «Українська біографістика» здійснює публікації наукових статей, археографічних досліджень, науково-інформаційних матеріалів, рецензій тощо. Мови збірника — українська, англійська, польська.

Редколегія приймає статті за адресою:
01601, МСП, Київ-33, вул. Володимирська, 62.
Інститут біографічних досліджень НБУВ.
Контактний телефон: (0-44) 288-13-84
e-mail: ibd@nbuv.gov.ua

Просимо авторів дотримуватися загальноприйнятих вимог до наукових публікацій. Докладно про вимоги до оформлення статей, процес рецензування та проходження рукопису див. на сайті збірника «Українська біографістика»: <http://ub.nbuv.gov.ua/>

Наукове видання

Українська біографістика
Biographistica Ukrainica

Збірник наукових праць
Інституту біографічних досліджень

Випуск 21

The Collection of scientific works of the Institute of Biographical Research is devoted to problems of theory and methodology of modern biography, is covered life and creative development of figures of national history, science and culture. A special section of the issue is devoted to the 150th anniversary of Lesya Ukrainka's birth.

The Collection is aimed for scientists working in the field of biography, bibliography, social communications, the development of electronic resources of biographical information, as well as a wide range of researchers interested in national history and culture.

Відповідальна за випуск: Т. В. Котлярова
Літературний редактор: Г. А. Александрова
Коректор: Т. В. Котлярова
Оригінал-макет: Д. Л. Сичов

Підписано до друку 27.09.2021 р.
Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 21,62. Обл.-вид. арк. 23,74
Наклад 200. Зам. № 18

Видавець і виготовлювач
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
03039, Київ, просп. Голосіївський, 3

Збірник зареєстровано Міністерством юстиції України
Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 15825-4297Р від 12.10.2009 р.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.